

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК

ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК
Покренут 1953.

MATICA SERBICA
DEPARTMENT OF LITERATURE AND LANGUAGE

MATICA SRPSKA JOURNAL OF LITERATURE AND LANGUAGE
Established in 1953

Главни уредници

Академик МЛАДЕН ЛЕСКОВАЦ (1953–1978)

Др ДРАГИША ЖИВКОВИЋ (1979–1994)

Др ТОМИСЛАВ БЕКИЋ (1995–1999)

Др ЈОВАН ДЕЛИЋ (2000–)

ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК

Уређивачки одбор

Др ИСИДОРА БЈЕЛАКОВИЋ, секретар, др ЈОВАН ДЕЛИЋ,
др САЊА БОШКОВИЋ ДАНОЈЛИЋ, др БОЈАН ЂОРЂЕВИЋ, др ПЕР ЈАКОБСЕН,
др МАРИЈА КЛЕУТ, др ПЕРСИДА ЛАЗАРЕВИЋ ДИ ЂАКОМО,
др ЖАНА ЛЕВШИНА, др ГОРАН МАКСИМОВИЋ, др ДЕЈВИД НОРИС,
др ПРЕДРАГ ПЕТРОВИЋ, др ГОРАНА РАИЧЕВИЋ, др ИВО ТАРТАЉА,
др СВЕТЛАНА ТОМИН, др РОБЕРТ ХОДЕЛ, др ВИДА ЏОНСОН ТАРАНОВСКИ,
др САША ШМУЉА

Главни и одговорни уредник

Др ЈОВАН ДЕЛИЋ

Овај број је уредила

Др СВЕТЛАНА ТОМИН

КЊИГА ШЕЗДЕСЕТ СЕДМА (2019), СВЕСКА 1

МАТИЦА СРПСКА

САДРЖАЈ

Реч Уредништва	7
Др Светлана С. Томин, <i>Библиографија радова проф. др Јелке Ређеј</i> (1936–2014)	9
<i>Средњовековне теме</i>	
Др Ђорђе В. Трифуновић, <i>Одсјај Поноћног сунца у Споредном небу</i> <i>Васка Поје. Зайис једног сувременика</i>	41
Академик Злата Д. Бојовић, <i>Први нацрти Павла Појовића сјаје</i> <i>српске књижевности</i>	49
Др Томислав Ж. Јовановић, <i>Апокриф Како Марта осуди Пилата у</i> <i>тврди српска историја</i>	59
Др Ирена Б. Шадијер, <i>Средњовековни јунак нашег доба: Млади</i> <i>папа Паола Сорентина</i>	73
Мр Мирјана Ж. Бошков, <i>Неколики прилози о хронографском извор-</i> <i>нику Ђорђа Бранковића и поводом њега</i>	83
Др Зорица С. Витић, мр Данијел М. Дојчиновић, <i>Слово о Макаве-</i> <i>јима Григорија Богослова у преради Гаврила Тројичанина</i> . . .	107
Др Славица М. Васиљевић Илић, <i>Јесира у старој српској књи-</i> <i>жевности</i>	123
Др Наташа М. Половина, <i>Мојив тројице младића у ужареној његи</i> <i>у српској средњовековној књижевности</i>	133
Мр Владимир С. Баљ, <i>„Други дружбе њицу и сваки од ових хоће</i> <i>да утврди своје“</i> . Два описе бишке на Велбужду као прилог <i>разумевању њежике жанра</i>	145
Др Гордана С. Драгин, <i>Свети Сава у њонимима и народном пре-</i> <i>дању слива Сиденице</i>	155
Др Марина Ф. Курешевић, <i>Уз целовио издање приче о Акиру Пре-</i> <i>мудром из рукописног зборника бр. 53 Народне библиотеке</i> <i>Србије</i>	165

О усменој књижевности

Академик Нада М. Милошевић-Ђорђевић, <i>Предања у Вуковом Српском рјечнику објављеном 1818. године</i>	179
Др Марија Н. Клеут, <i>Сведочења Саве Текелије о фолклору</i>	187
Др Љиљана Ж. Пешикан-Љуштановић, <i>Родни аспекти усмене јужнобалице</i>	197
Др Миодраг С. Матицки, <i>Језикотворство у причама и речима</i> . . .	221
Др Соња Д. Петровић, <i>Закаснили јунак Косовске бишке: интертекст и културно памћење</i>	227
Др Невена П. Варница, <i>Оглед о пращињању: да опрости, не може свако</i>	277
Др Драгољуб Ж. Перић, др Др Јасмина С. Јокић, <i>Прежици културне стоке у српским обредним песмама</i>	287
Др Гордана М. Јовановић, <i>Дани српског духовног преображења у Деспиновицу са Јелком Ређей</i>	319
Упутство за припрему рукописа за штампу	327
Contents	333

РЕЧ УРЕДНИШТВА

Уредништво Зборника Матице српске за књижевност и језик одлучило је да овај број посвети успомени на професорку Јелку Ређеп (1936–2014), ценећи њен пет деценија дуг научни рад и допринос медијевистици.

Јелка Ређеп рођена је Новосађанка и припадала је првој генерацији студената Филозофског факултета, основаног 1954. године, на коме је провела цео свој радни век. На свом матичном Одсеку за српску књижевност током четрдесет година наставног рада (1963–2003) стекла је сва научна звања, била је шеф Одсека, као и дугогодишњи координатор постдипломских студија. Предавала је на Универзитетима у Берлину, Лајпцигу, Нишу, Печују, Регензбургу и Халеу и учествовала на многобројним конгресима у земљи и иностранству (Београд, Загреб, Јерусалим, Кијев, Лидс, Сарајево). За свој рад добила је угледне награде и признања, поред осталих, Повељу Удружења универзитетских наставника и других научних радника, Новембарску повељу града Новог Сада (1994), Вукову награду (1995), Награду Милица Стојадиновић Српкиња (2006) и Повељу Удружења књижевника Србије за животно дело (2011).

Поред научних, проф. др Јелка Ређеп била је ангажована у различитим организацијама у области кулуре: Матица српска, Српско народно позориште, Спомен збирка Павла Бељанског, редакција и савет листа Индекс, Трибина младих. Посебно је заслужна за организацију конгреса и манифестације *Дани српскога духовног преображења*, која се до данас одржава у Деспотовцу.

Српска медијевистика у Јелки Ређеп добила је поузданог и посвећеног истраживача. Добро је познавала не само средњовековну и народну књижевност него и читав низ других хуманистичких дисциплина, а њен огроман рад, који је подразумевао текстолошку анализу, читање на неколико језика, архивско истраживање и познавање историографије, водио је широком оквиру посматрања неког књижевног феномена и његовој контекстуализацији. Научни метод Јелке Ређеп, заснован на интердисциплинарном приступу, показао се као плодотворан у различитим областима књижевне и културне историје. До изражаја је нарочито дошао у посматрању генезе мотива козовске легенде и објашњења пропасти средњовековних држава. Када је реч о *Хроникама* грофа Ђорђа Бранковића, њена својеврсна „историја читања“

донела је значајне резултате, објаснила његов књижевни поступак и учинила Јелку Ређеп најпоузданијим проучаваоцем овог дела.

Име Јелке Ређеп остаје међу највећим именима српске медијевистике, са импресивном библиографијом и научним опусом који одистински представља допринос изучавању средњовековне књижевности.

Др Светлана С. Томин

БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА ПРОФ. ДР ЈЕЛКЕ РЕЂЕП (1936–2014)*

Уводна напомена

Библиографија радова проф. др Јелке Ређеп обухвата радове који су објављени у периоду од 1957. до 2015. године, на српском језику и другим језицима. Грађа је подељена у неколико целина: I Посебна издања; II Студије и чланци; III Приређивачки рад; IV Превод; V Рецепција научног стваралаштва; VI Некролози.

Приликом састављања библиографије коришћени су следећи извори: Електронска база COBIB.SR; Лисни каталог и електронска база података Семинарске библиотеке Одсека за српску књижевност и Библиотеке Филозофског факултета у Новом Саду; Bibliografija radova radnika Filozofskog fakulteta u Novom Sadu; Злата Бојовић, Мирјана Костић, Снежана Самарџија, Библиографски речник учесника Међународног научног скупа „Вук Караџић и његово дело у свом времену и данас“, Bibliografija Jugoslavije. Članci i prilozi u serijskim publikacijama, serija C. Umetnost, sport, filologija i književnost; Ко је ко у Србији '95. : biografski leksikon; Енциклопедија српске историографије, приредили Сима Ћирковић и Раде Михаљчић; М(ирослав) Рад(оњић), Енциклопедија Новог Сада, књига 23; Злата Бојовић, Драгана Мршевић, Снежана Самарџија, Библиографски речник 1–3; Hatidža Dizdarević Krnjević, Hrvatska književna enciklopedija 3, као и грађа професорке Јелке Ређеп.

Распоред јединица је хронолошки, а у оквиру исте године примењен је азбучни редослед наслова. Највећи број јединица описан је de visu.

* Рад је настао у оквиру пројекта *Асјекии иденитијеија и њихово обликовање у српској књижевности* (бр. 178005), који се реализује на Одсеку за српску књижевност Филозофског факултета у Новом Саду, уз помоћ Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије.

I ПОСЕБНА ИЗДАЊА

1976.

Прича о боју косовском. – Зрењанин : Центар за културу ; Нови Сад : Филозофски факултет, 1976. – 313 стр. ; 24 cm.

Садржај: I *Прича о боју косовском* у литератури, кратак преглед (5–15); II Рукописи *Приче о боју косовском* (15–31); III Варијанте *Приче о боју косовском* (31–161); IV Развој косовске легенде (161–239); V Косовске народне песме и *Прича о боју косовском* (239–269); VI Закључак (269–297); VII Извори и литература (297–307); VIII Résumé: Récit sur la bataille de Kosovo (307–312).

1979.

Сјиси о кнезу Лазару и косовска леџенда (приручник-скрипта). – Нови Сад : Филозофски факултет, 1979. – 119 стр. ; 30 cm.

1991.

Гроф Ђорђе Бранковић и усмено предање. – Нови Сад : Институт за југословенске књижевности и општу књижевност : Културно-просветна заједница Војводине : Издавачко-књижарска агенција „Прометеј“, 1991. – 255 стр. ; 24 cm.

Садржај: Гроф Ђорђе Бранковић и усмено предање (9–31); Немањини (31–73); Косовска битка и Лазаревићи (73–97); Бранковићи. Ђурађ Бранковић (97–115); Ђурђево Јерина (115–121); Битка код Варне (121–135); Визија Косовске битке 1448. године (135–153); Повратак Сибињанин Јанка са Косова (153–161); Сукоби с Турцима (161–167); Крај владавине деспота Ђурђа (167–175); Синови деспота Ђурђа (175–193); Вук Гргуревић или Змај деспот Вук (203–227); Ђурђеви потомци (227–239); Бранковићев однос према усменом предању (239–247); Count Đorđe Branković and Oral Tradition (247–251); Graf Đorđe Branković und die Mündliche Überlieferung (251–255); Напомене о илустрацијама (255).

1992.

Сибињанин Јанко : леџенде о рођењу и смрти. – Нови Сад : Књижевно-уметничка задруга „Славија“, 1992. – 148 стр. ; 20 cm.

Садржај: I Мотив рођења (5–75); II Мађарско предање о рођењу Јаноша Хуњадија (75–97); III Мотив рођења у *Хроникама* грофа Ђорђа Бранковића (97–109); IV Смрт Сибињанин Јанка (109–127); V Закључак (127–137); VI Регистар личних имена (137–144).

1995.

Косовска леџенда. – Нови Сад : „Славија“, 1995. – 105 стр. ; 20 cm.

1998.

Убиство владара : сџудије и оџледи. – Нови Сад : Прометеј, 1998. – 376 стр. ; 24 см.

Садржај: I Катарина Катакузина (7–14); O Летопису манастира Грабовца (14–26); „Повест о убијању Батија“, споменик подунавске књижевности (26–33); Два лика Стефана Дечанског у старој српској књижевности (33–40); Дубровник, уточиште српских деспота Бранковића (40–50); Гроф Ђорђе Бранковић и српски главари (50–63); Легенде о пропасти средњовековних држава (63–70); Смрт цара Уроша у *Историји* Јована Рајића и у хроникама грофа Ђорђа Бранковића (70–89); Имена *Стефан* и *Урош* у династији Немањића (89–97); II Мотив издаје на Косову у бугарштицама (97–116); Косовски бој у Петрановићевим десетерачким народним песмама (116–127); Име Милоша Обилића у *Причи о боју косовском* (127–134); Необјављена Вукова *Лазарица* (134–147); О Вуковој *Лазарици*, поново (147–151); Утицај *Приче о боју косовском* и *Историје* Јована Рајића на *Сраженије* Гаврила Ковачевића и непознато *Жијије књаза Лазара* (1810–1812) (151–165); Јован Стерија Поповић и Косовски бој (165–185); Зборник Максима Гавриловића (185–200); Једно непознато *Жијије кнеза Лазара* (200–210); Савински рукопис *Жијија кнеза Лазара* (210–225); Вук и Корчула (225–239); Растанак кнеза Лазара и кнегиње Милице (239–247); Издаја и слобода: мотив издаје на Косову (247–254); Косовска легенда и *Прича о боју косовском* (254–267); Одјек усменог предања у *Савинском лејџојису* (267–284); Народне песме о рођењу Сибињанин Јанка (284–299); III Убиство владара као проблем жртве (299–303); Злосрећни краљ – жртва преваре, похлепе и безумља (303–311); О убиству дукљанског кнеза Владимира (311–320); Моћ враџбине (320–334); *Књиџа о Јову* и старе српске биографије (334–346), Размишљања о трећој компоненти (тезе за расправу о интердисциплинарности) (346–356); Поговор (356–358); Именски регистар (358–369); Географски регистар (369–372); Белешка о аутору (372).

2004.

Генеа Хроника ђрофа Ђорђа Бранковића. – Нови Сад : Прометеј, 2004. – 263 стр. ; 24 см.

Садржај: Увод (5–15); I НЕМАЊИЋИ. Стефан Немања, свети Сава и Стефан Првовенчани (15–34); О манастиру Хиландару (34–51); Краљ Милутин и Стефан Дечански (51–89); Успон и крај Српског царства (89–123); II ЛАЗАРЕВИЋИ. Кнез Лазар и Косовска битка (123–138); Деспот Стефан Лазаревић (138–155); III БРАНКОВИЋИ. Деспот Ђурађ Бранковић (155–181); Потомци деспота Ђурађа (181–235). ЗАКЉУЧАК (235–255); Именски регистар (255–261); Географски регистар (261–263); Белешка о аутору [265].

опсада Беча (49–61); Сулејманов поход на Угарску и Аустрију (61–91); Пад Сигета (91–103); Бранковићев султан Сулејман (103–111); Илустрације (111–143); Регистар личних имена (143–151).

2013.

Грех и казна божја : судбине, бијке и предања српског средњег века.
– Нови Сад : Прометеј, 2013. – 449 стр. ; 24 см.

Садржај: I О греху и казни божијој као жанровским особеностима (7–17); Стари српски биографи о Хиландару (17–34); Александар Велики и краљ Милутин (34–51); О победним песмама (51–56); Одакле Венцловићу податак да је Стефан Немања био српски краљ (56–63); Деспот Стефан Лазаревић, витез и књижевник (63–73); Величање деспота Стефана Лазаревића (73–85); Средњовековни владари у делима Јована Суботића (85–98); Средњовековни историјски роман (98–107); Незаборавне судбине жена српског средњег века (107–115); Мученичка смрт као жанровско обележје (115–131); II О смрти цара Уроша у *Причи о боју косовском* (131–145); Добровој, син кнегиње Милице и кнеза Лазара (145–154); Мотив кнежеве вечере (154–170); Побратими Милоша Обилића (170–182); Два нетипична призора у *Причи о боју косовском* (182–190); На вечери код кнеза Лазара: старац Никлан или Миклан (190–198); Разговор султана Мурата, кнеза Лазара и Милоша Обилића после Косовске битке 1389 (198–206); Порекло изреке „стати ногом на грло” (206–221); О греху и казни божијој у легенди о убиству цара Уроша (221–232); Три романтичарске драме о Милошу Обилићу (232–241); Историја и усмено предање у делу Милице Стојадиновић Српкиње (241–244); Матић и Косово (244–248); Жанровска обележја и одступања у *Жицију кнеза Лазара* из XVIII века (248–257); О приповедачком поступку у *Причи о боју косовском* (257–265); III Хиландар у *Хроникама* грофа Ђорђа Бранковића (265–277); Гроф Ђорђе Бранковић о замонашењу Немањине жене Ане (277–290); Краљ Драгутин у визији грофа Ђорђа Бранковића (290–306); Аутобиографски елементи у V књизи Бранковићевих *Хроника* (306–317); Бонфини и Бранковићеве *Хронике* (317–324); Гроф Ђорђе Бранковић, визионар обновљене српске државе (324–334); Гроф Ђорђе Бранковић о деспоту Стефану Лазаревићу (334–352); О погибији краља Владислава у *Хроникама* грофа Ђорђа Бранковића (352–363); Ресава у *Хроникама* грофа Ђорђа Бранковића (363–373); Ресава у старим српским родословима и летописима (373–379); Јован Рајић о Ресави, „прекрасном манастиру“ (379–387); Разлози пропасти српског царства у делима грофа Ђорђа Бранковића и Јована Рајића (387–399); Манасија и други српски средњовековни споменици у литератури Душана Матића (399–405); Гроф Ђорђе Бранковић и Карловци (405–409); Убиство Радомира, сина цара Самуила (409–413); Турски извори о убиству Јакуб Челебије на Косову 1389 (413–421); Поговор (421–425); Именски регистар (425–428); Регистар географских појмова (438–443); Регистар историјских извора и књижевних дела (443–449); Белешка о аутору [451].

II СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ

1961.

Једна антологија наше народне епике // *Сусрећии* (Цетиње). – ISSN 0562-7117. – Год. 9, 9/10 (септембар-октобар 1961), стр. 816–821.

Приказ.

1962.

„Александрида“ и наша народна књижевност // *Дневник* (Нови Сад). – ISSN 0350-7556. – Год. 20, бр. 5711 (30. септембар 1962), стр. 11.

Приказ.

Осећање живописног: поводом изложбе персијских минијатура // *Дневник* (Нови Сад). – ISSN 0350-7556. – Год. 20, бр. 5448 (9. јануар 1962), стр. 9.

Приказ.

1964.

Ауторска белешка о првој генерацији студената Филозофског факултета // *Сјоменица : 1954–1964 /* Филозофски факултет, Нови Сад ; [уредили Божидар Ковачек ... и др.] – Нови Сад : [Филозофски факултет], 1964. – Стр. 49.

Вук о народној поезији. Вук Стефановић Караџић „О српској народној поезији“, Просвета, Београд // *Дневник* (Нови Сад). – ISSN 0350-7556. – Год. 23, бр. 6428 (27. септембар 1964), стр. 13.

Приказ.

Датум који се памти. Ђорђе Сп. Радојичић, „Творци и дела старе српске књижевности“ // *Дневник* (Нови Сад). – ISSN 0350-7556. – Год. 23, бр. 6393 (23. август 1964), стр. 13.

Приказ.

1965.

Записи о древним временима. Белешке на маргинама рукописних и штампаних књига откривају податке о свакодневним бригама средњовековног човека // *Дневник* (Нови Сад). – ISSN 0350-7556. – Год. 24, бр. 6738 (8. август 1965), стр. 13.

Извештај о научноистраживачком раду // *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* (Нови Сад). – ISSN 0374-0730. – 8 (1964–1965), стр. 401.

Мотив о рођењу Сибињанин Јанка у нашој старој и народној књижевности // *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* (Нови Сад). – ISSN 0374-0730. – 8 (1964–1965), стр. 189–220.

1966.

Бановић Страхиња Радосава Меденице // *Зборник Мајице српске за књижевност и језик* (Нови Сад). – ISSN 0543-1220. – Књ. 14, св. 2 (1966), стр. 386–389.

Приказ.

Катарина Катакузина. Поводом једног записа из Праксапостола писаног 1454. године // *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* (Нови Сад). – ISSN 0374-0730. – 9 (1966), стр. 157–161.

Развој мотива о женидби Вукашиновој // *Зборник Мајице српске за књижевност и језик* (Нови Сад). – ISSN 0543-1220. – Књ. 14, св. 2 (1966), стр. 364–370.

Текстови и фреске Светозара Радојчића // *Летопис Мајице српске* (Нови Сад). – ISSN 0025-5939. – Год. 142, књ. 397, св. 3 (март 1966), стр. 273–274.

Приказ.

1967.

О летопису манастира Грабовца // *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* (Нови Сад). – ISSN 0374-0730. – 10 (1967), стр. 283–293.

1968.

Drevnim vremenima u pohode // *Izraz* (Sarajevo). – ISSN 1512-5335. – God. 12, br. 10 (oktobar 1968), str. 353–356.

Prikaz.

„Повест о убијању Батија“ споменик подунавске књижевности // *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* (Нови Сад). – ISSN 0374-0730. – 11/1 (1968), стр. 215–220.

1969.

Мотив издаје на Косову у бугарштицама // *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* (Нови Сад). – ISSN 0374-0730. – 12/1 (1969), стр. 245–261.

Мотив о рођењу Сибињанин Јанка и мађарско народно предање // *Зборник Мајице српске за књижевност и језик* (Нови Сад). – ISSN 0543-1220. – Књ. 17, св. 1 (1969), стр. 100–108.

1970.

Два лика Стефана Дечанског у старој српској књижевности // *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* (Нови Сад). – ISSN 0374-0730. – 13/1 (1970), стр. 353–358.

1971.

Jugoslovenski književni leksikon. – Novi Sad : Matica srpska, 1971. – 597 str. ; 25 cm

Обрада одредница:

Asemanovo jevanđelje (22); Baščanska ploča (30); Brevijar (horologij, časoslov) (51–52); (166); Kuripečić (Kuripešić) (269); Letopisi (276); Misal (332).

Поуздани истраживач старе српске књижевности. Уз годишњицу смрти академика Ђорђа Сп. Радојичића // *Дневник* (Нови Сад). – ISSN 0350-7556. – Бр. 8702 (24. јануар 1971), стр. 13.

1972.

Leksikon pisaca Jugoslavije I (A–Dž). – Novi Sad : Matica srpska, 1972. – 783 str. ; 30 cm.

Обрада одредница:

Antić, Miroslav (82–83); Danojlić, Milovan (567–568); Crnjanski, Miloš (459–464) (zajedno sa Ž. P. Jovanovićem).

1973.

Косовске народне песме и *Прича о боју косовском* // *Зборник за славистику* (Нови Сад). – ISSN 0350-0470. – 5 (1973), стр. 103–134.

Косовски бој у Петрановићевим десетерачким народним песмама // *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* (Нови Сад). – ISSN 0374-0730. – 16/1 (1973), стр. 235–243.

1974.

Име Милоша Обилића у *Причи о боју косовском* // *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* (Нови Сад). – ISSN 0374-0730. – 17/1 (1974), стр. 213–219.

1975.

Необјављена Вукова Лазарица // *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* (Нови Сад). – ISSN 0374-0730. – 18/1 (1975), стр. 205–215.

Прича о боју косовском у литератури // *Зборник за славистику* (Нови Сад). – ISSN 0350-0470. – 8 (1975), стр. 60–106.

1976.

Милан Кашанин, Српска књижевност у средњем веку, Просвета, Београд, 1975, 520 // *Зборник за славистику* (Нови Сад). – ISSN 0350-0470. – 10 (1976), стр. 215–218.

Приказ.

Несвакидашњи преглед старе књижевности. Ђорђе Трифуновић „Кратак преглед југословенских књижевности средњег века“, Филолошки факултет // *Књижевне новине* (Београд). – ISSN 0023-2416. – Год. 28, бр. 521 (16. октобар 1976), стр. 4.

Приказ.

1977.

Јелка Ређеп, Дискусија // *Научни састај слависта у Вукове дане* (Београд). – ISSN 0351-9066. – 6/2 (1977), стр. 612.

Утицај *Приче о боју косовском* и *Историје* Јована Рајића на *Сраженије* Гаврила Ковачевића и непознато *Житије књаза Лазара* (1810–1812) // *Научни састај слависта у Вукове дане* (Београд). – ISSN 0351-9066. – 6/2 (1977), стр. 147–160.

1978.

О Вуковој Лазарици, поново // *Зборник за славистику* (Нови Сад). – ISSN 0350-0470. – 14 (1978), стр. 117–120.

1979.

Вук Гргуревић или Змај деспот Вук // *Зборник за славистику* (Нови Сад). – ISSN 0350-0470. – 16 (1979), стр. 87–114.

Гроф Ђорђе Бранковић и усмено предање. Маричка битка // *Зборник за славистику* (Нови Сад). – ISSN 0350-0470. – 17 (1979), стр. 139–147.

1980.

Сибињанин Јанко у *Хроникама* грофа Ђорђа Бранковића // *Научни састај слависта у Вукове дане* (Београд). – ISSN 0351-9066. – 8/2 (1980), стр. 179–184.

Die Erzählung von der Kosovo-Schlacht // *Münchener Zeitschrift für Balkankunde* (München). – ISSN 0170-8929. – 3 (1980), p. 127–167.

1982.

Јован Стерија Поповић и Косовски бој // *Научни састај слависта у Вукове дане* (Београд). – ISSN 0351-9066. – 11/1 (1982), стр. 165–183.

Kritičari o Antiću // *Šašava knjiga* / Miroslav Antić ; izbor i redakcija Jelka Ređep. – 3 . izd. – (Izabrana dela Miroslava Antića ; 2). – Novi Sad : Dnevnik, 1982. – Str. 255–302.

Razmišljanja o trećoj komponenti (teze za raspravu o interdisciplinarnosti) // *Interdisciplinarnost znanosti, obrazovanja i inovacija I* / urednici Zvonimir Šeparović i Božo Jušić. – Zagreb : Društvo psihologa Hrvatske, 1982. – Str. 48–55.

1983.

Зборник Максима Гавриловића // *Зборник за славистику* (Нови Сад). – ISSN 0350-0470. – 25 (1983), стр. 77–89.

1984.

Jugoslovenski književni leksikon. – 2. dopunjeno izd. – Novi Sad : Matica srpska, 1984. – 922 str. ; 25 cm.

Обрада одредница:

Grigorije iz Gornjaka (230); Konstantin Prezviter (370); Ravaničanin I (696); Ravaničanin II, (696); Ravaničanin III (696).

Milan Kašanin, Srpska književnost u srednjem veku, Beograd, Prosveta, 520 // *Helikon* (Budapest). – ISSN 0017-999X. – 2–4 (1984), p. 362–363.

Prikaz.

1985.

Кћери деспота Ђурђа // *Научни састајанак слависти у Вукове дане* (Београд). – ISSN 0351-9066. – 14/1 (1985), стр. 225–235.

„Pisma od vojvode Janka“ u zbirci „Pjesme različne“ // *Zbornik radova XXXII kongresa Saveza udruženja folklorista Jugoslavije održanog u Somboru 1985. godine*. 1 / glavni i odgovorni urednik Magdalena Veselinović Šulc. – Novi Sad : Udruženje folklorista SAP Vojvodine. – Str. 283–286.

Синови деспота Ђурђа // *Зборник Мајице српске за славистику* (Нови Сад). – ISSN 0352-5007. – 28 (1985), стр. 119–133.

1986.

Легенда о краљу Звонимиру // *Зборник Мајице српске за књижевност и језик* (Нови Сад). – ISSN 0543-1220. – Књ. 34, св. 3 (1986), стр. 421–485.

Песмарица Јосипа Иванковића // *Зборник Мајице српске за славистику* (Нови Сад). – ISSN 0352-5007. – 30 (1986), стр. 113–117.

Повратак Сибињанин Јанка са Косова // *Научни састајанак слависти у Вукове дане* (Београд). – ISSN 0351-9066. – 15/2 (1986), стр. 329–337.

Убиство владара као проблем жртве // *Зборник Мајице српске за славистику* (Нови Сад). – ISSN 0352-5007. – 31 (1986), стр. 159–162.

1987.

Бељење народних песама пре Вука // *Zbornik radova o Vuku Stefanoviću Karadžiću* / одговорни уредник Славко Леовац. – Сарајево : РО Институт за језик и књижевност ООУР Институт за књижевност, 1987. – Стр. 553–560.

Визија косовске битке 1448. године // *Зборник Маџице српске за славистику* (Нови Сад). – ISSN 0352-5007. – 33 (1987), стр. 103–122.

Губитак националне слободе или Вукове песме о косовском боју // *Слободарство у делу Вука Стефановића Караџића*: зборник радова са југословенског научног скупа поводом 200-годишњице Вуковог рођења / уредник Милентије Ђорђевић. – Крушевац : Друштво преводилаца, уметника и научних радника, 1987. – Стр. 79–85.

Leksikon pisaca Jugoslavije III (K–LJ). – Novi Sad : Matica srpska, 1987. – 777 str. ; 30 cm.

Обрада одреднице:

Letopisac savinski (643–644).

Песме од сваке версти // *Свеске Маџице српске* (Нови Сад). – ISSN 0352-7700. – Бр. 7, св. 3 (1987), стр. 17–38.

Specifičnosti i zajedničke karakteristike jugoslovenskih srednjovjekovnih književnosti // *Treći program Radio Sarajeva* (Sarajevo). – ISSN 0351-0913. – 15 (januar-mart 1987), str. 247–252.

Spezifisches und Gemeinsames jugoslawischer Literaturen des Mittelalters // *Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin* (Berlin). – ISSN 0522-9855. – Jg. 36, Hf. 2 (1987), p. 100–103.

Српска Александрида, САНУ, Одељење језика и књижевности. Критичка издања српских писаца, Београд 1985 // *Зборник Маџице српске за славистику* (Нови Сад). – ISSN-0352-5007. – 32 (1987), стр. 191–192.

Приказ.

1988.

Вук и Корчула // *Научни састајанак слависта у Вукове дане* (Београд). – ISSN 0351-9066. – 17/4 (1988), стр. 55–68.

Die Legende von König Zvonimir // *Zeitschrift für Slawistik* (Berlin). – ISSN 0044-3506. – Bd. 33 (1988), p. 744–756.

Ђурђеви потомци // *Зборник Маџице српске за славистику* (Нови Сад). – ISSN-0352-5007. – 34 (1988), стр. 97–108.

Краљевић Марко у једној рукописној песмарици // *Српско грађанско јесеништво : огледи и студије*. – Нови Сад : Матица српска : Филозофски факултет, Институт за југословенске књижевности и општу књижевност, 1988. – Стр. 390–394 (у коауторству са Т. Бекићем, С. Дамјановим, З. Карановић, М. Клеут, М. Д. Стефановић).

Народне песме у рукописној збирци [„Пјесни разне“] // *Српско брђанско њесништво : ољеди и сшудије*. – Нови Сад : Матица српска : Филозофски факултет, Институт за југословенске књижевности и општу књижевност, 1988. – Стр. 316–384 (у коауторству са Т. Бекићем, С. Дамјановим, З. Карановић, М. Клеут, М. Д. Стефановић).

Песмарица, збирка родољубивих и љубавних песама // *Зборник Машице српске за славистику* (Нови Сад). – ISSN-0352-5007. – 35 (1988), стр. 119–126.

Песмарица Јосипа Иванковића // *Српско брђанско њесништво : ољеди и сшудије*. – Нови Сад : Матица српска : Филозофски факултет, Институт за југословенске књижевности и општу књижевност, 1988. – Стр. 226–232 (у коауторству са Т. Бекићем, С. Дамјановим, З. Карановић, М. Клеут, М. Д. Стефановић).

Песме од сваке версти // *Српско брђанско њесништво : ољеди и сшудије*. – Нови Сад : Матица српска : Филозофски факултет, Институт за југословенске књижевности и општу књижевност, 1988. – Стр. 193–225 (у коауторству са Т. Бекићем, С. Дамјановим, З. Карановић, М. Клеут, М. Д. Стефановић).

„Писма од војводе Јанка“ у збирци „Пјесме различне“ // *Српско брђанско њесништво : ољеди и сшудије*. – Нови Сад : Матица српска : Филозофски факултет, Институт за југословенске књижевности и општу књижевност, 1988. – Стр. 385–389 (у коауторству са Т. Бекићем, С. Дамјановим, З. Карановић, М. Клеут, М. Д. Стефановић).

1989.

Битка код Варне // *Зборник Машице српске за славистику* (Нови Сад). – ISSN 0352-5007. – 37 (1989), стр. 111–123.

Die Erzählung und die Volkslieder von der Schlacht auff dem Amselfeld // *Zeitschrift für Slawistik* (Berlin). – ISSN 0044-3506. – Bd. 34, h. 1 (1989), p. 64–71.

Дубровник, уточиште српских деспота Бранковића // *Зборник Машице српске за славистику* (Нови Сад). – ISSN 0352-5007. – 36 (1989), стр. 99–107.

Збор збориле Лазареве кћери // *Политика* (Београд). – ISSN 0350-4395. – Год. 86, бр. 27200 (28. јун 1989), стр. 10.

Издаја и слобода: мотив издаје на Косову // *Косово у усменој и средњовековној књижевности: зборник радова* / уредник Слободан Симоновић. – Крушевац : Народна библиотека : Друштво преводилаца, уметника и научних радника, 1989. – Стр. 71–78.

Једно непознато „Житије кнеза Лазара“ // *Свети кнез Лазар. Стоменица о шестој стогодишњици косовског боја 1389–1989* / уређивачки одбор епископ Рашко-призренски Павле и др. – Београд : Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 1989. – Стр. 303–310.

Љубомир Зуковић, Вукови певачи из Црне Горе. Вуков сабор, „Рад“, Београд, 1988 // *Зборник Мајице српске за славистику* (Нови Сад). – ISSN 0352-5007. – 37 (1989), стр. 223–226.

Приказ.

Miloš Obilić, priča o boju kosovskom // *Polja* (Novi Sad). – ISSN 1452-2195. – God. 35, br. 363/364, (maj-juni 1989), str. 186–187.

Моћ владљивости (Razmišljanja povodom XVII gl. Korčulanskog statuta) // *Statut grada i otoka Korčule iz 1214. godine: zbornik radova znanstvenog skupa / urednik Zvonimir Šeparović*. – Samobor : Jugoslavensko viktimološko društvo „Zagreb“, RO za grafičku delatnost, 1989. – Str. 237–251.

Најстарији турски списи о косовском боју // *Сиремљења* (Приштина). – ISSN 0585-4229. – 6 (1989), стр. 142–152.

Празник српске историографије // *Политика* (Београд). – ISSN 0350-4395. – Год. 86, бр. 27189 (17. јун 1989), стр. 15.

Приказ.

Растанак кнегиње Милице и кнеза Лазара // *Корац* (Крагујевац). – ISSN 0454-3556. – Год. 24, књ. 24, св. 5/6 (1989), стр. 303–310.

Regicide as a victim problem // *Victimology. International action and study of victims*. Papers given at the „Fifth International Symposium on Victimology“. Vol. 2 / edited by Zvonimir Paul Šeparović. – Zagreb : University of Zagreb, 1989. – P. 175–178.

1990.

Виђење јунака косовске легенде // *Зборник Мајице српске за славистику* (Нови Сад). – ISSN 0352-5007. – 38 (1990), стр. 203–210.

Приказ.

Đurđeva Jerina // *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Nišu, Srpskohrvatski jezik i jugoslovenske književnosti* (Niš). – ISSN 0353-8095. – Sv. 1 (1990), str. 48–53.

Путовање кроз прошлост. Поводом 600-годишњице Косовске битке // *Зборник Мајице српске за славистику* (Нови Сад). – ISSN 0352-5007. – 38 (1990), стр. 93–95.

1991.

Гроф Ђорђе Бранковић и српски главари // *Научни сасиџанак славистиџа у Вукове дане* (Београд). – ISSN 0351-9066. – 20/1(1991), стр. 65–77.

Die Kosovo–Legende und die Geschichte über die Kosovo // *Die Schlacht auf dem Amselfeld 1389 und ihre Folgen*. Internationales Symposium, Himmelsthür 1989 / Redakteru Nikola Tasić. – Belgrad : Serbische Akademie der Wissenschaften und Künste, Institut für Balkanologie, 1991. – P. 289–305.

Косовска легенда и *Прича о боју косовском* // *Косовска биџка 1389. ѓоди-не и њене џоследице* : Међународни симпозијум Химелстир 1989 / одговорни уредник Никола Тасић. – Београд : САНУ, Балканолошки институт : Српска православна епархија за западну Европу : Матица Срба и иселџеника Србије, 1991. – Стр. 77–89.

На почетку беше Свети Сава // *Дневник* (Нови Сад). – ISSN 0350-7556. – Бр. 15894 (27. јануар 1991), стр. 18.

Поимање древности // *Зборник Маџице срџске за славистиџику* (Нови Сад). – ISSN 0352-5007. – 40 (1991), стр. 205–207.

Приказ.

Савински рукопис „Житија кнеза Лазара“ // *Научни сасиџанак славистиџа у Вукове дане* (Београд). – ISSN 0351-9066. – 19/1 (1991), стр. 27–40.

The Legend of Kosovo // *Oral tradition* (Columbia). – ISSN 0883-5365. – Vol. 6, no 2/3 (1991), p. 253–265.

1992.

Злосређни краљ – жртва преваре, похлепе и безумља // *Годишњак Филозофског факултетиџа у Новом Саду* (Нови Сад). – ISSN 0374-0730. – 20 (1992), стр. 97–103.

Повеље Бранковића // *Дометџи* (Сомбор). – ISSN 0351-0425. – Год. 19, 68/69 (пролеће-лето 1992), стр. 95–103.

Прилог проучавању генезе Бранковићевих *Хроника* // *Књижевна историја* (Београд). – ISSN 0350-6428. – 86 (1992), стр. 127–138.

Развитак косовске легенде // *Бој на Косову : сџиарија и новија сазнања* / редактор Раде Михаљчић. – Београд : „Књижевне новине“, 1992. – Стр. 527–588.

1993.

Давид // *Сџиси о Косову* / приредила Милица Грковић. – Београд : Прогвета : Српска књижевна задруга, 1993. – Стр. 49–54.

Слово о кнезу Лазару Раваничанина III // *Сѣиси о Косову* / приредила Милица Грковић. – Београд : Просвета : Српска књижевна задруга, 1993. – Стр. 37–43.

1994.

Гроф Ђорђе Бранковић (1645–1711) // *Даница*. Српски народни илустровани календар за годину 1995 (Београд). – ISSN 0354-4974. – (1994), стр. 53–62.

Гроф Ђорђе Бранковић о деспоту Стефану Лазаревићу // *Дани срѣскога духовнога ѡпреображења*. 1, *Ресавска школа и десиоѡи Сѣефан Лазаревић* / главни уредник Мирослав Пантић. – Деспотовац : Народна библиотека „Ресавска школа“, 1994. – Стр. 47–63.

Увод // *Ђорђе Бранковић, Хроника Словена Илирика, Горње Мезије и Доње Мезије* / с румунског језика превео и издање приредио Стеван Бугарски ; уводну студију написала Јелка Ређеп. – Нови Сад : Прометеј ; Београд : Просвета, 1994. – Стр. 5–11.

1995.

Визија прошлости // *Књижевност и језик* (Београд). – ISSN 0456-0689. – Год. 43, бр. 3/4 (1995), стр. 143–150.

Приказ.

Непрепознато предање. Смрт цара Уроша у „Историји“ Јована Рајића и *Хроникама* грофа Ђорђа Бранковића // *Дневник* (Нови Сад). – ISSN 0350-7556. – Бр. 17219 (4. јануар 1995), стр. 14.

Одјек усменог предања у Савинском летопису // *Књижевност и историја*. 1: зборник радова / [уредили Мирослав Пантић и Мирољуб Стојановић]. – Ниш : [б. и.], 1995. – Стр. 97–116.

1996.

Ђорђе Сп. Радојичић // *Даница* (Београд). – ISSN 0354-4974. – Год. 3 (1996), стр. 86–90.

Портрети Миодрага Пурковића: [поговор] // *Кћери кнеза Лазара : историјска студија* / Миодраг Ал. Пурковић – 2. изд. – Београд : Пешић и синови, 1996. – Стр. 113–156.

Народне песме о рођењу Сибињанин Јанка // *Дани срѣскога духовнога ѡпреображења*. 3, *Право и лажно народно ѡсвјешћивање* / главни уредник Мирослав Пантић. – Деспотовац : Народна библиотека „Ресавска школа“, 1996. – Стр. 49–60.

Радмила Маринковић, Писах и потписах (Нолит, Београд, 1996) // *Зборник Мајице српске за књижевност и језик* (Нови Сад). – ISSN 0543-1220. – Књ. 44, св. 1–3 (1996), стр. 151–157.

Приказ.

Смрт Стефана Дечанског // *Књижевност и историја: зборник радова*. 2 / [уредили Мирослав Пантић, Мирољуб Стојановић]. – Ниш : Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу : Филозофски факултет, Студијска група за српски језик и књижевност, 1996. – Стр. 119–132.

Усмено предање о кћерима кнеза Лазара // *Аријаднина ниш: зборник радова учесника књижевних сусрећа Милици у њојходе* / уредила Даница Вујков. – Нови Сад : Културно-просветна заједница Војводине, 1996. – Стр. 63–70.

Хагиографија у средњовековној Србији // *Освић: књижевност, уметност, култура* (Лесковац). – ISSN 0354-0952. – Год. 6, бр. 16 (1996), стр. 8–13

1997.

Енциклопедија српске историографије. – Београд: Knowledge, 1997. – 741 стр. ; 27 см.

Обрада одредница:

Гавриловић, Андра (324); Петрановић, Божидар (570); Радојичић, Ђорђе Сп. (605–606); Шмаус (SCHMAUS), Алојз (727–728).

Ерудиција и зрелост, Ђорђе Трифуновић, Стара српска књижевност. Основе, Београд 1995 // *Летопис Мајице српске* (Нови Сад). – ISSN 0025-5939. – Год. 173, књ. 460, св. 3 (септембар 1997), стр. 389–393.

Приказ.

Између истока и запада // *Зборник Мајице српске за славистику* (Нови Сад). – ISSN 0352-5007. – 53 (1997), стр. 287–298.

Приказ.

Књиџа о Јову и старе српске биографије // *Научни саставак слависта у Вукове дане* (Београд). – ISSN 0351-9066. – 26/1 (1997), стр. 13–24.

Књижевни историчар и антологичар Ђорђе Сп. Радојичић // *Књижевност и језик* (Београд). – ISSN 0454-0689. – Год. 45, бр. 4 (1997), стр. 43–45.

Leksikon pisaca Jugoslavije IV (M-NJ). – Novi Sad : Matica srpska, 1997. – 867 str. ; 30 cm.

Обрада одредница:

Melentijević, Nikanor (294); Melvinger, Jasna (295–296) (zajedno sa Z. Malbašom); Mihail, grešni, (332).

О погибији краља Владислава у *Хроникама* грофа Ђорђа Бранковића // *Зборник Мајице српске за славистику* (Нови Сад). – ISSN 0352-5007. – 53 (1997), стр. 109–119.

Смрт цара Уроша у *Историји* Јована Рајића и *Хроникама* грофа Ђорђа Бранковића // *Јован Рајић – животи и дело* / уредник Марта Фрајнд. – Београд : Институт за књижевност и уметност, 1997. – Стр. 39–54.

1998.

Аутобиографски елементи у V књизи Бранковићевих *Хроника* // *Научни састај слависта у Вукове дане* (Београд). – ISSN 0351-9066. – 27/1 (1998), стр. 33–43.

Величање деспота Стефана Лазаревића // *Свеске* (Панчево). – ISSN 0353-5525. – 42/43 (септембар 1998), стр. 98–106.

Imena Stefan i Uroš u dinastiji Nemanjića // *Folklor u Vojvodini* (Novi Sad). – ISSN 0353-4111. – 10 (1998), str. 39–45.

Краљ Драгутин у визији грофа Ђорђа Бранковића // *Рачански зборник* (Бајина Башта). – ISSN 0354-9356. – 3 (1998), стр. 123–139.

О Добровоју, сину кнегиње Милице и кнеза Лазара // *Дани српскога духовног преображења. 5, Српска књижевност у доба Десџићевине* / приредиле Радмила Маринковић, Јелка Ређеп и Гордана Јовановић. – Деспотовац : Народна библиотека „Ресавска школа“, 1998. – Стр. 109–116.

О победним песмама // *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* (Нови Сад). – ISSN 0374-0730. – 26 (1998), стр. 39–43.

О убиству дукљанског кнеза Владимира // *Књижевност и историја. 3* / уредио Мирољуб Стојановић. – Ниш : Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, 1998. – Стр. 115–124.

Проницљивост великог истраживача // *Књижевност и језик* (Београд). – ISSN 0454-0689. – Год. 45, бр. 2/4 (1998), стр. 267–292.

Савремени приступ средњовековним текстовима // *Књижевна историја* (Београд). – ISSN 0350-6428. – Год. 30, бр. 105 (1998), стр. 233–239.
Приказ.

Стари српски биографи о Хиландару // *Свеске* (Панчево). – ISSN 0353-5525. – 41 (1998), стр. 114–125.

1999.

Александар Велики и краљ Милутин. *Српска Александрида и Данилов зборник* – паралела // *Зборник Майице српске за књижевност и језик* (Нови Сад). – ISSN 0543-1220. – Књ. 47, св. 1 (1999), стр. 19–34.

Гроф Ђорђе Бранковић и Карловци // *Даница*. Српски народни илустровани календар за годину 2000 (Београд). – ISSN 0354-4974. – Год. 7 (1999), стр. 224–229.

Лексикон српског средњег века. – Београд : Knowledge, 1999. – 832 стр. ; 28 см.

Обрада одредница:

Апокрифи (13–14); Аутобиографски искази (25–26); Громовник (134). Изреке филозофа (251–252); Инок (258–259); Луновник (376); Тужбалица (750).

Незаборавне судбине жена српског средњег века // *Свеске* (Панчево). – ISSN 0353-5525. – 45/46 (март 1999), стр. 92–96.

Хиландар у хроникама грофа Ђорђа Бранковића // *Научни саставник слависти у Вукове дане* (Београд) – ISSN 0351-9066. – 28/1 (1999), стр. 175–185.

2000.

Жанровска обележја и одступања у *Житију кнеза Лазара* из XVIII века // *Научни саставник слависти у Вукове дане* (Београд). – ISSN 0351-9066. – 29/2 (2000), стр. 45–53.

Мара и Катарина, кћери деспота Ђурђа Бранковића // *Даница* (Београд). – ISSN 0354-4974. – Год. 8 (2001), стр. 181–187.

Матић и Косово // *Свеске* (Панчево). – ISSN 0353-5525. – 51/52 (март 2000), стр. 189–191.

2001.

Ваздух је грмео, а дим нас је обавијао // *Сјоменица Новосађана : 78 дана раја и сјадања* / [приредио] Ђорђе Рандељ ; [фотографије Бранислав Лучић]. – Нови Сад : САН, 2001. – Стр. 220–221.

Књижевност породице кнеза Лазара // *Јефимија* (Трстеник). – ISSN 0354-2629. – 11 (2001), стр. 77–89.

Нада Милошевић Ђорђевић, *Од бајке до изреке (обликовање и облици српске усмене прозе)*, Београд, Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2000, 188 стр. // *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* (Београд). – ISSN 0350-6673. – Књ. 65/66, св. 1–4 (2001), стр. 221–225.

Приказ.

О војводи Јанку // *Словенско средњовековно наслеђе: зборник посвећен професору Борђу Трифуновићу* / уредници Зорица Витић, Томислав Јовановић, Ирена Шпадијер. – Београд : Чигоја штампа, 2001. – Стр. 555–564.

О греху и казни божијој у легенди о убиству цара Уроша // *Дани српско-гала духовног преображења. 8, Две хиљаде година хришћанства: духовност, култура и историја* / главни уредник Мирослав Пантић. – Деспотовац : Народна библиотека „Ресавска школа“, 2001. – Стр. 73–84.

Одакле Венцловићу податак да је Стефан Немања био српски краљ? // *Рачански зборник* (Бајина Башта). – ISSN 0354-9356. – 6 (2001), стр. 27–34.

Особена визија прошлости // *Литар* (Крагујевац). – ISSN 1450-8338. – 10 (2001/2002), стр. 17–19.

Средњовековни историјски романи // *Књижевност и историја: зборник радова. 4* / уредио Мирољуб Стојановић. – Ниш : Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, 2001. – Стр. 39–47.

Танано памћење // *Књижа века* / приредили Александар Јерков, Драган Богutowић. – Панчево : Mali Nemo, 2001. – Стр. 38–39.

2002.

Бонфини и Бранковићеве *Хронике* // *Научни састанак слависта у Вукове дане* (Београд). – ISSN 0351-9066. – 30/2 (2002), стр. 83–90.

Да се врати стари смисао. Д. Медаковић, Откривање Хиландара, „Прометеј“ Нови Сад 2001 // *Зборник Мајнице српске за књижевност и језик* (Нови Сад). – ISSN 0543-1220. – Књ. 50, св. 1/2 (2002), стр. 396–401.

Приказ.

Допринос историјској истини, Раде Михаљчић, Сабрана дела I–VI, БИГЗ, Београд 1989 (I–III), Српска школска књига/Knowledge, Београд 2001 (IV–VI) // *Летопис Мајнице српске* (Нови Сад). – ISSN 0025-5939. – Год. 178, књ. 469, св. 3 (март 2002), стр. 339–341.

Приказ.

Значајан допринос расправи о хришћанству, 2000 година хришћанства (духовност, култура и историја), зборник радова, Деспотовац 2001 // *Летопис Мајнице српске* (Нови Сад). – ISSN 0025-5939. – Год. 178, књ. 470, св. 5 (новембар 2002), стр. 754–758.

Приказ.

О греху и казни божијој као жанровским особеностима // *Зборник Мајице српске за књижевност и језик* (Нови Сад). – ISSN 0543-1220. – Књ. 50, св. 1/2 (2002), стр. 47–56.

О разлозима пропасти српског царства у делима грофа Ђорђа Бранковића и Јована Рајића // *Зборник радова научног скупља Јован Рајић, историчар, јесник и црквени великодостојник: њоводом 275-годишњице рођења и 200-годишњице смрти* / главни и одговорни уредник Чедомир Попов. – Нови Сад : Српска академија наука и уметности, Огранак у Новом Саду : Епархија Бачка : Платонеум, 2002. – Стр. 169–181.

Порекло изреке „стати ногом на грло“ // *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* (Београд). – ISSN 0350-6673. – Књ. 67, св. 1–4 за 2001 (2002), стр. 261–277.

Страх и позна Византија // *Зборник Мајице српске за историју* (Нови Сад). – ISSN 0352-5716. – 65/66 (2002), стр. 303–310.

Приказ.

Тајна успеха Мира Бањац // *Мира Бањац* / приредио Зоран Максимовић. – Београд : Савез драмских уметника Србије ; Нови Сад : Позоришни музеј Војводине, 2002. – Стр. 316.

2003.

Јаша Продановић о српским владарима у нашој народној поезији // *Јаша Продановић – Животи и дело: зборник радова са Округлог стола* / главни и одговорни уредник Мирослав Пантић. – Ниш : Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета : Филозофски факултет, Студијска група за српски језик и књижевност : Студентски информативно-издавачки центар, 2003. – Стр. 21–28.

Нови датум у историји књижевности // *Зборник у њочаси академику Мирославу Пантићу* / уредници академик Радомир Ивановић, Миодраг Матицки. – Београд : Институт за књижевност и уметност ; Нови Сад : Филозофски факултет, 2003. – Стр. 177–185.

О неким жанровским одликама житија // *Зборник Мајице српске за књижевност и језик* (Нови Сад). – ISSN 0543-1220. – Књ. 51, св. 3 (2003), стр. 553–558.

О приповедачком поступку у *Причи о боју косовском* // *Научни састај слависти у Вукове дане* (Београд). – ISSN 0351-9066. – 31/2 (2003), стр. 29–34.

Писма Миодрага Пурковића Ђорђу Сп. Радојичићу // *Свеске Мајице српске* (Нови Сад). – ISSN 0352-7700. – 40, св. 11 (2003), стр. 35–49.

2004.

Гроф Ђорђе Бранковић о замонашењу Немањине жене Ане // *Научни сасиџанак славистиџа у Вукове дане* (Београд). – ISSN 0351-9066. – 32/2 (2004), стр. 5–16.

Дечанска хрисовуља или раскошни свитак // *Зборник Маџице срџске за књижевности и језик* (Нови Сад). – ISSN 0543-1220. – Књ. 52, св. 3 (2004), стр. 623–626.

Приказ.

Ново читање Доментијана // *Зборник Маџице срџске за књижевности и језик* (Нови Сад). – ISSN 0543-1220. – Књ. 52, св. 1 (2004), стр. 221–224.

Приказ.

Пајсијеџ *Живоџ царџ Урошџа* и усмено предање // *Научни сасиџанак славистиџа у Вукове дане* (Београд). – ISSN 0351-9066. – 33/2 (2004), стр. 31–37.

Ресаџа у *Хроникама* грофа Ђорђа Бранковића // *Дани срџскођа духовнођ џреобрађења. 9, Ресаџа (Горња и Доња) у исџторији, науци, књижевности и умејности* / главни уредник Мирослав Пантић. – Деспотоџац : Народна библиотека „Ресавска школа“, 2004. – Стр. 115–124.

2005.

Ресаџа у старим српским родословима и летописима // *Дани срџскођа духовнођ џреобрађења. 12, Ресаџа (Горња и Доња) у исџторији, науци, књижевности и умејности* / главни уредник Мирослав Пантић. – Деспотоџац : Народна библиотека „Ресавска школа“, 2005. – Стр. 15–20.

Средњовековни владари у делима Јована Суботића // *Научни сасиџанак славистиџа у Вукове дане* (Београд). – ISSN 0351-9066. – 34/2 (2005), стр. 61–73.

2006.

Дџа нетипична призора у *Причи о боју косовском* // *Научни сасиџанак славистиџа у Вукове дане* (Београд). – ISSN 0351-9066. – 35/2 (2006), стр. 39–45.

Историја и усмено предање у делу Милице Стојадиновић Српкиње // *Књижевне новине* (Београд). – ISSN 0023-2416. – Год. 8, бр. 1135 (новембар 2006), стр. 4.

Мученичка смрт као жанровско обележје у житију // *Жанрови срџске књижевности*. 3 / уредници Зоја Карановић и Селимир Радуловић. – Нови Сад : Филозофски факулет, Орфеус, 2006. – Стр. 135–151.

2007.

Историја и усмено предање у делу Милице Стојадиновић Српкиње // *Насијава и историја* (Нови Сад). – ISSN 1451-642X. – Год. 4, бр. 6 (2007), стр. 132–134.

Манасија и други српски средњовековни споменици у литератури Душана Матића // *Дани српскога духовног преображења*. 14, *Манасијир Манасија (Ресава) у виђењима историјских и књижевних извора, иконописаца, картографа и њеника XIX–XX века* / главни уредник Мирослав Пантић. – Деспотовац : Народна библиотека „Ресавска школа“, 2007. – Стр. 111–117.

Нови превод Константиновог житија // *Летопис Маџице српске* (Нови Сад). – ISSN 0025-5939. – Год. 183, књ. 480, св. 6 (децембар 2007), стр. 1137–1140. Приказ.

Особен приступ средњовековним темама // *Летопис Маџице српске* (Нови Сад). – ISSN 0025-5939. – Год. 183, књ. 479, св. 4 (април 2007), стр. 706–707. Приказ.

Побратими Милоша Обилића // *Тема: Академик Мирослав Панџић* / [уредник Миодраг Стојановић ; приређивач Живојин Андрејић]. – 1. изд. – Рача : Центар за митолошке студије Србије ; Свилајнац : Центар за културу, 2007. – (Митолошки зборник = Mythology Collection ; 16). – Стр. 61–74.

Сремски Бранковићи и *Хронике* грофа Ђорђа Бранковића // *Срем кроз векове: слојеви културе Фрушке горе и Срема* : зборник радова / уредио Миодраг Матицки. – Београд : Вукова задужбина : Институт за књижевност и уметност ; Беоцин : Огранак Вукове задужбине, 2006. – Стр. 451–462.

Српски биографски речник 3 (Д–З). – Нови Сад : Матица српска, 2007. – 927 стр. ; 27 см.

Обрада одреднице:

Доситеј Мојсије (356).

Станислав Хафнер (1916–2006) // *Годишњак САНУ* (Београд). – ISSN 0351-0336. – 113 за 2006 (2007), стр. 737–738.

2008.

Јован Рајић о Ресави, „прекрасном манастиру“ // *Дани српскога духовног преображења*. 15, *Десетих Свештан и његова Манасија* / главни уредник Мирослав Пантић. – Деспотовац : Народна библиотека „Ресавска школа“, 2008. – Стр. 109–116.

Мотив кнежеве вечере // *Зборник Маџице српске за славистику* (Нови Сад) . – ISSN 0352-5007. – 73 (2008), стр. 351–365.

Ново тумачење *Слова љубве* // *Тема: Професор Радмила Маринковић / [уредник Миодраг Стојановић ; приређивач Живојин Андрејић]*. – 1. изд. – Рача : Центар за митолошке студије Србије, 2008. – (Митолошки зборник = Mythology collection ; 18). – Стр. 33–41.

О греху и казни божијој у легенди о убиству цара Уроша // *Тумачења књижевности дела и методика наставе*. Књига 1 / приређивач Оливера Радловић. – Нови Сад : Филозофски факултет, Одсек за српску и компаративну књижевност : Orpheus, 2008. – Стр. 75–89.

2009.

Деспот Стефан Лазаревић – витез и књижевник // *Дани српскога духовног преображења*. 16, *Десетог Стефан Лазаревић у науци, историји, књижевности и уметности* / главни уредник Мирослав Пантић. – Деспотовац : Народна библиотека „Ресавска школа“, 2009. – Стр. 7–16.

Катарина Кантакузина // *Даница*. Српски народни илустровани календар за годину 2010 (Београд). – ISSN 0354-4974. – 17 (2009), стр. 285–296.

Књигољубиве жене српског средњег века // *Зборник Маџице српске за књижевности и језик* (Нови Сад). – ISSN 0543-1220. – Књ. 57, св. 3 (2009), стр. 677–679.

Приказ.

О смрти цара Уроша у *Причи о боју косовском* // *Свеске Маџице српске* (Нови Сад). – ISSN 0352-7700. – 49, св. 14 (2009), стр. 27–39.

Светлана Томин, Владика Максим Бранковић, Платонеум, Нови Сад, 2007, 336 стр. // *Настава и историја* (Нови Сад). – ISSN 1451-642X. – Год. 7, бр. 8/9 (2009), стр. 145–148.

Приказ.

2010.

Гроф Ђорђе Бранковић, визионар обновљене српске државе // *Банати кроз векове : слојеви културе Баната* : зборник радова / уредници Миодраг Матицки, Видојко Јовић. – Београд : Вукова задужбина, 2010. – Стр. 91–101.

Историја и усмено предање у делу Милице Стојадиновић Српкиње // *Милица Стојадиновић Српкиња : обнова романике* [савременици о Милици Стојадиновић Српкињи] / приредила Даница Вујков. – Бачка Паланка : Друштво за науку и стваралаштво „Логос“, 2010. – Стр. 47–51.

Разговор султана Мурата, кнеза Лазара и Милоша Обилића после Косовске битке // *Косово и Мейхоџа у цивилизацијским ѿковима: међународни ѿемајски зборник. Књ. 2 (Књижевносћ)* / уредница Валентина Питулић. – Косовска Митровица : Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, 2010. – Стр. [51] –59.

Три романтичарске драме о Милошу Обилићу // *Дани срјскога духовног ѿреображења. 17, Средњи век у срјској науци, исћорији, књижевносћи и умејносћи* / главни уредник Мирослав Пантић. – Деспотовац : Народна библиотека „Ресавска школа“, 2010. – Стр. 7–16.

2011.

Гроф Ђорђе Бранковић (Јенопоље, 1845 – Хеб, 1711) // *Даница*. Српски народни илустровани календар за годину 2012 (Београд). – ISSN 0354-4974. – 19 (2011), стр. 71–80.

На вечери код кнеза Лазара : старац Никлан или Миклан // *Жива реч: зборник у часћ ѿроф. др Наде Милошевић-Ђорђевић* / уредници Мирјана Детелић, Снежана Самарџија. – Београд : Балканолошки институт САНУ : Универзитет у Београду, Филолошки факултет, 2011. – Стр. 551–559.

О мужаственим женама у средњем веку // *Лейојис Мајице срјске* (Нови Сад). – ISSN 0025-5939. – Год. 187, књ. 488, св. 6 (децембар 2011), стр. 1252–1256.

Приказ.

Срјска енциклопедија. Том 1, књига 2, (Београд-Буштрање). – Нови Сад : Матица српска–Београд : САНУ : Завод за уџбенике, 2011. – 692 стр. ; 31 см. Обрада одреднице: Бранковић, Ђорђе (496–497).

Срјски биографски речник 5 (Кв-Мао). – Нови Сад : Матица српска, 2011. – 852 стр. ; 27 см.

Обрада одредница:

Лукаревић, Јаков, Јакета (646); Мазаровић, Никола (739).

Тајна успеха Море Бањац // *Мира Бањац – 60 година умејничког рада* / приредио Зоран Максимовић. – Нови Сад : Позоришни музеј Војводине, 2011. – Стр. 384–385.

Убиство Радомира, сина цара Самуила // *Дани срјскога духовног ѿреображења. 18, Средњи век у срјској науци, исћорији, књижевносћи и умејносћи* / главни уредник Гордана Јовановић. – Деспотовац: Народна библиотека „Ресавска школа“, 2011. – Стр. 7–10.

2012.

Гроф Ђорђе Бранковић : идеја о стварању српске државе // *Државојворна идеја њројице срјских великана: ѓрофа Ђорђа Бранковића, Досијеја Обрадовића и Саве Текелије*: зборник радова са међународнога научног скупа / приредили Стефан Бугарски и Љубомир Степанов. – Темишвар : [Савез Срба у Румунији], 2012. – Стр. 135–145.

Катарина Кантакузина, ћерка деспота Ђурђа Бранковића // *Дани срјскођа духовнођ ѓреобрађења. 19, Средњи век у срјској науци, исђиорији, књижевносђи и умејносђи* / главни уредник Гордана Јовановић. – Деспотовац : Народна библиотека „Ресавска школа“, 2012. – Стр. 33–39.

О узајамном прожимању усмене и писане традиције // *Лейојис Мајице срјске* (Нови Сад). – ISSN 0025-5939. – Год. 188, књ. 490, св. 6 (децембар 2012), стр. 1220–1225.

Приказ.

Судбина Муратовог убице (историјски извори и предања) // *Belief Narrative Genres = Жанрови ѓредања = Жанры ѓреданий* / [urednici] Зоја Карановић, Willem de Blécourt. – Novi Sad : Filozofski fakultet, 2012. – Str. 179–185.

Ѕtrand // *Male gradske priče* / Dragutin Savić. – 2. izmenjeno izd. – Novi Sad : Daniel print, 2012. – Str. 48.

2013.

Гроф Ђорђе Бранковић о султану Сулејману Величанственом // *Дани срјскођа духовнођ ѓреобрађења. 20, Средњи век у срјској науци, исђиорији, књижевносђи и умејносђи* / главни уредник Гордана Јовановић. – Деспотовац: Народна библиотека „Ресавска школа“, 2013. – Стр. 7–15.

Дилеме нема : избор је смрт // *Књижевносђи* (Београд). – ISSN 0023-2408. – Год. 68, бр. 1 (2013), стр. 93–96.

Павле Бакић, деспот и ратник // *Мијолошки зборник, 29. Научни скуј „Професор докђор Гордана Јовановић“* / уредник Миодраг Стојановић. – Рача : Центар за митолошке студије ; Деспотовац : Народна библиотека „Ресавска школа“, 2013. – Стр. [507]–517.

2014.

Биографије о Светом Симеону // *Луча* (Суботица). – ISSN 0354-7787. – Год. 23, бр. 1 (јануар 2014), стр. 5–7.

Grada za Leksikon pisaca Jugoslavije VI (P). – Novi Sad : Matica srpska, 2014, 495 str. ; 29 cm.

Обрада одредница:

Petronije iz Zavale (229); Petronije iz Hopova (229); Polimljanski monah (308).

Радич Божић, српски витез // *У сјомен на Боривоја Маринковића: зборник Филозофског факултета* / уредили Никола Грдинић, Светлана Томин, Невена Варница. – Нови Сад : Филозофски факултет, 2014. – Стр. 128–131.

Српски биографски речник 6 (Мар-Миш). – Нови Сад : Матица српска, 2014. – 938 стр. ; 27 см.

Обрада одреднице:

Матијашевић, Ђуро (280) (у коауторству са Златом Бојовић).

Три скока Милоша Обилића // *Дани српског духовног преображења. 21, Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности* / главни уредник Гордана Јовановић. – Деспотовац : Народна библиотека „Ресавска школа“, 2014. – Стр. 21–26.

2015.

Краљ Драгутин, грешник и покајник // *Дани српског духовног преображења. 22, Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности* / главни уредник Гордана Јовановић. – Деспотовац : Народна библиотека „Ресавска школа“, 2015. – Стр. 97–103.

III ПРИРЕЂИВАЧКИ РАД

1972.

Антологија говорних народних умотворина / избор и предговор Миливоје В. Кнежевић, редакција Јелка Ређеп. – Нови Сад : Матица српска ; Београд : Српска књижевна задруга, 1972. – 320 стр. ; 21 см. – (Библиотека Српска књижевност у сто књига ; књ. 9)

1975.

Служе и сјавиоци у средњовековним српским државама / Ђорђе Сп. Радојичић ; редакција и белешка о раду Јелка Ређеп // *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* (Нови Сад). – ISSN 2334-7236. – 18/1 (1975), стр. 65–74.

1982.

Šašava knjiga / Miroslav Antić ; izbor i redakcija Jelka Ređep. – 3. izd. – (Izabrana dela Miroslava Antića ; 2). – Novi Sad : Dnevnik, 1982. – 302 str. ; 20 cm

1989.

[Белешка под насловом] Непозната расправа о Јефимији (Ђорђе Сп. Радојичић, *О монахињи Јефимији (десетници Јелени), првој српској књи-*

жевници и умејници // Кораџи (Крагујевац). – ISSN 0454-3556. – Књ. 24, св. 5/6 (1989), стр. 280.

Косовска биџика, шесџ века / избор и редакџија текстова Јелка Ређеп // Кораџи (Крагујевац). – ISSN 0454-3556. – Књ. 24, св. 5/6 (1989), стр. 262.

1995.

Бој на Косову : у буђарџиџама и ејским џесмама крајџкођ сџиха / приредили Јелка Ређеп и Раде Михаљчић. – Нови Сад : Славија, 1995. – 150 стр. ; 22 см.

1997.

Народне џесме о Косовском боју – у буђарџиџама и ејским џесмама крајџкођ сџиха / приредили Јелка Ређеп и Раде Михаљчић. – Београд : Завод за уџбенике и наставна средства, 1997. – 146 стр. ; 20 см.

2004.

Хронике : аџиџолођија / Ђорђе Бранковић ; предговор, избор и транскрипџија Јелка Ређеп. – Нови Сад : Матица српска, 2004. – 221 стр. ; 24 см

2010.

Жиџије кнеза Лазара / [приредила и коментарисала] Јелка Ређеп. – Нови Сад : Прометеј, 2010. – 666 стр. ; 24 см

IV ПРЕВОД

1957.

Zapisi: Andri de Monterlan // *Polja* (Novi Sad). – ISSN 0032-3578. – Br. 8–10 (1957), str. 7.

Prevod s francuskog pod imenom Jelena Petrović.

V РЕЦЕПЦИЈА НАУЧНОГ СТВАРАЛАШТВА (прикази, студије о делу Јелке Ређеп)

Dr Jelka Redep, Priča o boju kosovskom, Ulaznica, Zrenjanin, 1976 / Karanović, Zoja // *Polja* (Novi Sad). – ISSN 0032-3578. – Br. 214 (decembar 1976), str. 29.

Анализа *Приче о боју косовском*. Јелка Ређеп, Прича о боју косовском, Културни центар Зрењанин, 1976 / Матицки, Миодраг // *Књижевне новине* (Београд). – ISSN 0023-2416. – Бр. 528 (1. фебруар 1977), стр. 4.

Јелка Ређеј, Прича о боју косовском, Зрењанин, 1976, стр. 313 / Михаљчић, Раде // *Историјски гласник* (Београд). – ISSN 0021-2644. – Св. 1/2 (1977), стр. 169–170.

Јелка Ређеј, Прича о боју косовском, Центар за културу Зрењанин, Филозофски факултет Нови Сад, Зрењанин 1976 / Богдановић, Димитрије // *Зборник Мајице српске за славистику* (Нови Сад). – ISSN 0352-5007. – 14 (1978), стр. 182–187.

Јелка Ређеј: Прича о косовском боју, Зрењанин, 1976, стр. 1–305, француски резиме стр. 307–312, са 2 табеле прилога / Вукановић, Т[атомир], П. // *Врањски гласник* (Врање). – ISSN 0507-4428. – 12/13 (1979), стр. 351–354.

Легитимитет српског народа. Јелка Ређеј, Гроф Ђорђе Бранковић и усмено предање; издавачи „Прометеј“, Институт за југословенске књижевности и општу књижевност и КПЗ Војводине, Нови Сад, 1991 / Михаљчић, Раде // *Политика* (Београд). – ISSN 0350-4395. – Год. 88, бр. 27966 (14. новембар 1991), стр. 19.

Попуњавање празнине. Др Јелка Ређеј, Гроф Ђорђе Бранковић и усмено предање, Прометеј, Филозофски факултет и КПЗ Војводине, Нови Сад, 1990 / Маринковић, Радмила // *Дневник* (Нови Сад). – ISSN 0350-7556. – Бр. 16093 (17. август 1991), стр. 16.

Хронике грофа Ђорђа Бранковића. Јелка Ређеј, Гроф Ђорђе Бранковић и усмено предање, Нови Сад, 1991, 255 стр. / Дејан Ајдачић // *Задужбина* (Београд). – ISSN 0353-2739. – Бр. 16 (децембар 1991), стр. 7.

Јелка Ређеј, Сибињанин Јанко, легенда о рођењу и смрти, Нови Сад, 1991 / Чурчић, Лазар // *Зборник Мајице српске за славистику* (Нови Сад). – ISSN 0352-5007. – 43 (1993), стр. 203–205.

Историјско и епско. Јелка Ређеј, Косовска легенда, Нови Сад 1995; Раде Михаљчић, Безимени јунак, Нови Сад 1995; Ј. Ређеј, Р. Михаљчић: Бој на Косову у бугарштицама и епским песмама кратког стиха, Нови Сад, 1995 / Ћирковић, Сима // *Дометин* (Сомбор). – ISSN 0351-0425. – Бр. 78/79 (јесен-зима 1994), стр. 66–69.

Трилогија о Косову. Јелка Ређеј, Косовска легенда, Раде Михаљчић, Безимени јунак; Јелка Ређеј и Раде Михаљчић, Бој на Косову, „Славија“, Нови Сад, 1995) / Томин, Светлана // *Зборник Мајице српске за славистику* (Нови Сад). – ISSN 0352-5007. – 48/49 (1995), стр. 282–284.

Кћери кнеза Лазара. Миодраг Пурковић, Кћери кнеза Лазара. Историјска студија. Поговор Јелка Ређеп, издавач Пешић и синови, Београд 1996 / Томин, Светлана // *Књижевна историја* (Београд). – ISSN 0350-6428. – 102 (1997), стр. 243–245.

Ј. Ређеп, Убиство владара. Студије и огледи, Нови Сад, Прометеј, 1998 / Томин, Светлана // *Зборник Мајнице српске за славистику* (Нови Сад). – ISSN 0352-5007. – 54/55 (1998), стр. 275–277.

Убиство владара. Студије и огледи Јелке Ређеп о косовској епопеји, о Дечанском и Бранковићу, о мотиву издаје / Милошевић-Ђорђевић, Нада // *Полијтика* (Београд). – ISSN 0350-4395. – Год. 95, бр. 30569 (28, 29. и 30. новембар и 1. децембар 1998), стр. [53].

Владари као жртве. Поводом књиге Јелке Ређеп Убиство владара / Јовановић, Бојан // *Задужбина* (Београд). – ISSN 0353-2739. – Бр. 46 (март 1999), стр. 12.

Јелка Ређеп, Убиство владара, Нови Сад, Прометеј, 1998, 373 стр. / Покрајац, Гордана // *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* (Београд). – ISSN 0350-6673. – Књ. 67, св. 1–4 (2002), стр. 374–377.

Миодраг Пурковић, Кћери кнеза Лазара (историјска студија), поговор Јелка Ређеп, издавач Пешић и синови, Београд 1996 / Костић, Надежда // *Насијава историје* (Нови Сад). – ISSN 0354-6454. – Бр. 16 (2002), стр. 168–170.

О човеку velikog znanja, bogatom putovanjima i maštovitim planovima : u kafe-galeriji „Prometej“ promovisana knjiga prof. dr Jelke Redep „Geneza hronika grofa Đorđa Brankovića“ / Grgurić, Ivana // *Грађански лист* (Нови Сад). – ISSN 1450-9725. – Бр. 1468 (22. децембар 2004), стр. 11.

Хронике грофа Ђорђа Бранковића и њихови извори / Томин, Светлана // *Лейпциг Мајнице српске* (Нови Сад). – ISSN 0025-5939. – Год. 181, књ. 476, св. 3 (септембар 2005), стр. 556–560.

О једном мотиву косовске легенде. Јелка Ређеп, Бистру воду замутиле. Свађа Лазаревих кћери, Пешић и синови, Београд 2006) / Томин, Светлана // *Лейпциг Мајнице српске* (Нови Сад). – ISSN 0025-5939. – Год. 182, књ. 478/6 (децембар 2006), стр. 1226–1229.

Prof. dr Jelki Redep uručena „Srpkinja“ / I. G. [Ivana Grgurić] // *Грађански лист* (Нови Сад). – ISSN 1450-9725. – Бр. 2136/2137 (21/22. октобар 2006), стр. 14.

Јелка Ређеп, Старе српске биографије (поетика жанра), Прометеј, Нови Сад, 2008, 148 стр. / Томин, Светлана // *Црквене студије* (Ниш). – ISSN 1820-2446. – Бр. 5 (2008), стр. 415–418.

„Stare srpske biografije“ dr Jelke Redep / Чамбер, Силвија // *Грађански лист* (Нови Сад). – ISSN 1450-9725. – Год. 8, бр. 2844 (28. септембар 2008), стр. 24.

Судбина средњовековних владара у књижевности и традицији. Јелка Ређеп, Убиство владара. Студије и огледи, Прометеј, Н. Сад, 1998, 371 стр. / Томин, Светлана // *Задужбина* (Београд). – ISSN 0353-2739. – Бр. 83 (јун 2008), стр. 11.

Вредно фототипско издање / Драгин, Наташа // *Зборник Мајице српске за књижевности и језик* (Нови Сад). – ISSN 0543-1220. – Књ. 58, св. 2 (2010), стр. 421–422.

[Приказ књиге: Јелка Ређеп, *Жиџије кнеза Лазара*, Нови Сад, 2010].

Целовит облик косовске легенде. Јелка Ређеп, Житије кнеза Лазара, Прометеј, Нови Сад, 2010, 664 стр. / Томин, Светлана // *Задужбина* (Београд). – ISSN 0353-2739. – Бр. 90, (новембар 2010), стр. 13.

Биографија властелинке Катарине Кантакузин / Ковачевић, Синиша // *Дневник* (Нови Сад). – ISSN 0350-7556. – Бр. 23142 (21. јул 2011), стр. 22.

Биографија за памћење. Јелка Ређеп, Катарина Кантакузина, грофица целска, Завод за уџбенике, Београд 2010 / Томин, Светлана // *Летопис Мајице српске* (Нови Сад). – ISSN 0025-5939. – Год. 187, књ. 487, св. 5 (мај 2011), стр. 962–965.

Спона Истока и Запада / Белеслијин, Драгана // *Зборник Мајице српске за књижевности и језик* (Нови Сад). – ISSN 0543-1220. – Књ. 59, св. 2 (2011), стр. 495–497.

[Приказ књиге: Јелка Ређеп: *Катарина Кантакузина*, Београд, 2010].

Једна значајна биографија / Варница, Невена // *Зборник Мајице српске за књижевности и језик* (Нови Сад). – ISSN 0543-1220. – Књ. 60, св. 2 (2012), стр. 592–593.

[Приказ књиге: Јелка Ређеп, *Катарина Кантакузина*, Београд, 2010].

О греху и казни. Јелка Ређеп, Грех и казна божија. Судбине, битке и предања српског средњег века, Прометеј, Нови Сад 2013 / Томин, Светлана // *Летопис Мајице српске* (Нови Сад). – ISSN 0025-5939. – Год. 190, књ. 493, св. 5, (мај 2014), стр. 710–713.

Стара књижевност и нови видици / Половина, Наташа // *Филолоџ* (Бања Лука). – ISSN 1986-5864. – Бр. 12 (2015), стр. 294–296.

[Приказ књиге: Јелка Ређеп, *Грех и казна божија. Судбине, бијке и предања српског средњег века*, Нови Сад, 2013].

Професорка Јелка Ређеп – педесет година научног рада и великог доприноса медијевистици / Томин, Светлана // *Научни скуп Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности 7* / главни уредник Гордана Јовановић. – Деспотовац : Народна библиотека „Ресавска школа“, 2015. – Стр. 13–26.

VI НЕКРОЛОЗИ

Dr Jelka Redep, In memoriam / Anonim // *Vojvođanski magazin* (Petrovaradin). – ISSN 1820-7979. – Бр. 81 (децембар 2014), стр. 65.

IN MEMORIAM: Јелка Ређеп (1936–2014) / Радмила Лотина // *Дневник* (Нови Сад). – ISSN 0350-7556. – (19. децембар 2014), стр. 11.

Јелка Ређеп (1936–2014) / Светлана Томин // *Зборник Мајнице српске за књижевност и језик* (Нови Сад). – ISSN 0543-1220. – Год. 62, св. 3 (2014), стр. 894–899.

Јеја / Зоран Хр. Радисављевић // *Задужбина* (Београд). – ISSN 0353-2739. – Бр. 99 (мај 2015), стр. 2.

Јелка Ређеп – неуморни тумач књижевног средњег века (1936–2014) / Зоран Колунџија // *Задужбина* (Београд). – ISSN 0353-2739. – Бр. 99, (мај 2015), стр. 2.

Јелка Ређеп : 1936–2014 / М. Т. [Миле Тасић] // *Луча : часопис за културу, уметност и науку* (Суботица). – ISSN 0354-7787. – Бр. 1 (јануар 2015), стр. [87].

Јелка Ређеп (Нови Сад, 27. април 1936 – Нови Сад, 18. децембар 2014) / Нада Милошевић-Ђорђевић // *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* (Београд). – ISSN 0350-6673. – Књ. 81 (2015), стр. 245–250.

Мисаона именица / Зоран М. Вучевић // *Задужбина* (Београд). – ISSN 0353-2739. – Бр. 99 (мај 2015), стр. 2.

Шта је Српској Атини оставила Јелка Ређеп / Миодраг Матицки // *Књижевне новине* (Београд). – ISSN 0023-2416. – Бр. 1237/1238 (2015), стр. 3.

У спомен на професорку Јелку Ређеџ / Јасмина Грковић Мејџор // *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* (Београд). – ISSN 0350-6673. – Књ. 81 (2015), стр. 243–245.

In memoriam: Проф. др Јелка Ређеџ (1936–2014) / Светлана Томин // *Косовско-метохијски зборник* (Београд). – ISSN 0354-284X. – Књ. 6 (2015) (=2016), стр. 227–230.

Проф. др Јелка Ређеџ (1936–2014) / Светлана Томин // *Рад Майице српске. Посебно издање за Скупштинину 2016. године* (Нови Сад). – ISBN 0350-042. – (2016), 331–332.

Др Ђорђе В. Трифуновић

ОДСЈАЈ ПОНОЋНОГ СУНЦА
У СПОРЕДНОМ НЕБУ ВАСКА ПОПЕ

Запис једног савременика

Након чувених збирки поезије *Кора* (1953) и *Нејочин ђоље* (1956) Васко Попа се посветио целовитом сагледавању значајних токова српске усмене и писане књижевности, као што су народне умотворине (*Од злајџа јабука*, 1958), песнички хумор (*Урнебесник*, 1960) и песничка сновиђења (*Поноћно сунце*, 1962). Настало је дванаестогодишње раздобље у коме песник истовремено преиспитује сопствену већ објављену поезију и налази просторе нових ликовно-песничких и људских садржаја. Тада је, уз плодотворно деловање рада на *Поноћном сунцу*, замишљена и остварена строго компонована Попина песничка збирка *Споредно небо*.

Кључне речи: Васко Попа, *Поноћно сунце*, *Споредно небо*, зограф Андреја Раичевић, космогонијски поредак.

Између прве збирке Васка Попе, *Коре*, и друге, *Нејочин ђоље*, протекле су три године (1953–1956). Следећа, трећа збирка, *Споредно небо*, појавиће се дванаест година позније. Тај дванаестогодишњи распон, поред осталог, стваралачки се испољио кроз целовито сагледавање значајних токова српске усмене и писане књижевности, као што су народне умотворине (*Од злајџа јабука*, 1958), песнички хумор (*Урнебесник*, 1960) и песничка сновиђења (*Поноћно сунце*, 1962). У том раздобљу, наспрам надахњујућег искуства са зборницима, настаје изворна Васкова поезија, која ће строго, строже него раније бити уграђена у читав склоп будуће збирке песама (*Споредно небо*). Био сам смерни сарадник око *Поноћног сунца*¹, који може да гледа како писана и ликовна грађа одјекује и налази одсјај у поретку и склопу збирке у настајању.²

¹ В. напомену састављача у: *Поноћно сунце* 1962: 311.

² У овом невеликом огледу укратко ћу се обазрети само на „сполне“ чиниоце односа *Поноћног сунца* и *Споредног неба*.

У време рада на *Поноћном сунцу* у Васку се рађала и сазревала мисао да прекомпонује тадашње две своје збирке песама, што ће касније и учинити. Више пута ми је говорио да је Момчила Настасијевића збирка *Пејм лирских кругова* јединствена збирка српске поезије уопште, да се најчвршће држи у својој композицији.³

Ликовни чинилац је био веома важан у зборницима Васка Попе. Сви ликовни прилози не илуструју изабране текстове, већ, углавном, хронолошки распоређени тематски се повезују у јединствено казивање. Васко је за сваки изабрани текст наводио, на крају зборника, тачан библиографски податак. За ликовне прилоге, пак, не исписује порекло и изворе. У садржају само доноси преглед ликовних прилога са називима дела и временом настанка. У напоменама уз *Поноћно сунце*, рецимо, једино записује: „Зборник је илустрован делима наших уметника XIV–XX века.“

Из средњовековне ликовне грађе, само XIV века, Васко је изабрао десет илустрација. Држећи се хронолошког редоследа текстова, распоредио их је у првој трећини књиге.⁴ За најстарије раздобље, па и целу књигу, највише илустрација, односно минијатура, десет, издвојио је из пера и кичице Андреје Раичевића.⁵ Познати српски сликар XVII века зограф Андреја оставио је виднога трага у минијатурном сликарству. У науци је рано запажен инок Гаврила из 1649. године препис Шестоднева Јована Егзарха и Хришћанске топографије Козме Индикоплова, који лежи у збирци манастира Свете Тројице код Пљеваља.⁶ Инок Гаврило је на крају дужег записа саопштио да се око изображења трудио („подвизао“) врли, побожни и богобојажљиви („благородни и благочастиви и благоговејни“) зограф Андреја Раичевић.

Рукопис из Свете Тројице одавно је привукао пажњу филолога и историчара уметности. Ватрослав Јагић му у својим познијим годинама посвећује филолошку и текстолошку студију. Као историчар уметности придружује се Војислав (и Војеслав) Моле. Оба проучавања нашла су се у једној књизи, у Споменику Српске краљевске академије.⁷ Сама књига је била необична

³ О овоме и другим сличним појединостима: Трифуновић 2001.

⁴ Само је при крају књиге (310), на полеђини „шмустикле“ Наромене, са дечанске фреске репродуковао Персонификацију Сунца.

⁵ Васко га зове Андрија Раичевић, Војислав (Војеслав) Моле – Андрија Рајчевић, Зоран Ракић – Андреја Раичевић. У запису на крају рукописа преписивач Гаврило зове га: *зѣграфъ кѣръ Андреѣ раичевнѣ*.

⁶ Рукопис је у збирци под бројем 79 (Богдановић 1982: бр. 2210). Убрзо после Првог светског рата књига је донесена у Београд ради снимања и објављивања у Споменику Српске краљевске академије. Дуго је лежала у Архиву Српске академије наука и након Другог светског рата. У студентским данима имао сам прилику да је гледам у Архиву САНУ, док је господин Божидар Ковачевић био његов управник. Књига је касније враћена манастиру.

⁷ Због места штампања треба навести све податке о типографијама: Споменик Српске краљевске академије, XLIV. Други разред, 38. У Београду, Штампарија „Св. Сава“ – Бранкова улица бр. 16 – телефон бр. 249. (и Адолф Холцхаузен, Беч), 1922. У првом делу (1–39) јесте студија Ватрослава Јагића, а у другом (40–87) – Војислава Молеа. Старословенски

за дотадашња Академијина издања. На крају Споменика, у посебном „цепу“, приложено је 28 табли и на њима 59 слика.⁸

У најчешће опширним Молеовим описима илустрација зографа Андреје Васко је могао да сагледа сву симболику и иконографски садржај минијатура. Тако, разгранато значење испод ликовне представе минијатуре назване Човек коме се пушта крв свакако је утицало да Васко отвори и започне *Поноћно сунце*.⁹ Пошто је Раичевићевим илустрацијама дат посебни значај кроз читаву књигу, доносимо њихов попис, са легендама које је Васко саставио према Молеовим описима.¹⁰

14 Човек коме се пушта крв, Сп 77: XXIII.

16 Заветни ковчег, Сп 69: XVI, 30.

38 Инорог и водени коњ, Сп 81: XXVII, 56.

64 Кружење звезда, Сп 79: XXIV, 46.

92 Свет, Сп 63: X, 19.

111 Символ пролећа, Сп 79: XXV, 47.

311 Символ лета (треба: зиме), Сп 79: XXV, 50.

317 Символ јесени, Сп 79: XXV, 49.

318 Зодијак, Сп 67: XII, 22.

320 Символ лета: XXV, 45.

слог, којега у књизи има доста, очевидно припада бечкој штампарији Адолфа Холцхаузена, у којој је В. Јагић штампао више својих књига. Примера ради, старословенски слог из знаменитог Јагићевог издања Болоњског псалтира (*Psalterium Bononiense*, Беч 1907) потпуно одговара, исти је као у Споменику XLIV. Занимљиво је како В. Јагић прешавши осамдесету, види будућност проучавања овог споменика у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца: „Буди ми допуштено, да изрекнем наду да и Гаврилов споменик, пошто је његова домовина срећно доживела дан ослобођења, неће више чамати у манастирској ћелији, већ под рукама питомаца словенске науке донети обилата плода“ (39).

⁸ Ватрослав Јагић саопштава да су на крају Споменика приложене табле „у помно израђеним фототипским снимцима познате бечке фирме Макс Јаффе“ (1). Недавно је Зоран Ракић потанко описао рад Андреје Раичевића и том приликом објавио у боји све зографове слике. За пљевалски рукопис Шестоднева и Хришћанске топографије Козме Индикоплова пише да „представља минијатурама најбогатије украшен српски рукопис из времена турске владавине“ (150) (Ракић 2012).

⁹ В. Моле на крају описа минијатуре закључује: „Српска слика [Андреје Раичевића] може се означити као тако звани човек којему се пушта крв. То је она уобичајена фигура што се налази у календарима, на корицама календара XV–XVIII. столећа и каснијег доба: фигура представља раздеобу делова људског тела са знаковима животињског круга. [...] Најстарији узор слике човека коме се пушта крв налази се у концепцији микрокосмоса и макрокосма којој је аутор св. Хилдегард, коју је касније изградио Бернард Силвестрис. Сличне фигуре са знаковима животињског круга око једног приказа Христовог, биле су у обичају и пре Хилдегарда а врло су многобројно распрострањене у каснијем добу, особито за време ренесансе“ (Моле 1922: 77–78).

¹⁰ Први број указује на страницу *Поноћног сунца*; скраћеница Сп (Споменик XLIV) односи се на Молеов опис минијатура; римски и арапски бројеви упућују на таблу и слику уз Молеову студију.

Читав космогонијски поредак илустрован на Раичевићевим минијатурама у Хришћанској топографији Козме Индикоплова само се једним делом нашао на сликама што их је изабрао Васко Попа. Најчешће су, поред зодиакалних животиња, приказане звезде и Сунце са човечјим ликом. Посебно место је дато минијатури Кружење звезда, са дванаест парова крилатих анђела у круг постављених и са сијајућим звездама у рукама. Ту, у кругу, два већа крилата анђела, са Сунцем и Месецом у рукама, обилазе Земљу као брег представљену.

Поноћно сунце је подељено на три целине, од којих је свака означена преднасловом („шмустиклом“, *Schmutztitel*) на предњој страни заштитног листа. На задњој, пак, страни, то јест полеђини, увек се доноси илустрација из старијег ликовног наслеђа.¹¹ Статичност представе анђела са звездама на минијатури Кружење звезда, која је на полеђини „шмустикле“ *Песничка сновиђења*, већ у првом штампаном саставу прераста у активност свих учесника небеског простора (Откровење Варухово).¹² Ту у антропоморфном представљању Сунце нема само човечје обличје, већ и људска унутарња стања. Читав небески простор и кретање у њему устројени су готово као на земљи. У околини поља, гора или великих река важна задужења имају створења као што је змај, птица крилозаштитница, феникс. Сунце ходи „као човек сну-жден и невесео“. Небеса, Сунце, звезде и сва твар плачу због преступљења, сагрешења, Адама и Еве.

Космогонијски свет очовечених небеских тела употпуњен је Беседом о горњем и доњем небу.¹³ Ради се о Слову Северијана, епископа гавалског, које је Гаврило Стефановић Венцловић превео „на прости језик србски“ 1745. у Сентандреји, а 1887. године објавио га Гаврило Витковић (*Гласник* 1887: 390–395).¹⁴ Слово је штампано полуцрним старословенским слогом, а у *Поноћном сунцу* је донесено у фонетској транскрипцији (по читању), савременим писмом и правописом.¹⁵

Око сарадње на *Поноћном сунцу* Васко и ја најчешће смо се налазили у познијим вечерњим часовима у његовом стану (Трифуновић 2001). И данас

¹¹ Прва целина има назив Кључеви сновидовља (стр. 15–38), друга – Сановник или сан у очима песника (39–62) и трећа – Песничка сновиђења (63–308).

¹² *Поноћно сунце* 1962: 67–71. О варијантама Откровења Варуховог: Апокрифи 2005; Јовановић 2011.

¹³ *Поноћно сунце* 1962: 109–111. На „шмустикли“ (стр. 107) је име аутора (Gavrilko Stefanović Venclović).

¹⁴ Венцловићев зборник „Слова избрана празником“, где се налази препис Слова, описао је Љубомир Стојановић (Стојановић 1901: бр. 102/137).

¹⁵ Од Витковићевог и изворног назива Слова Васко Попа је саставио фусноту на почетку Беседе: „Ову беседу говорио је Гаврило Стефановић у Коморану на Божић 1739. године, према спису Северијана јепископа гавалског сказаније от прваго слова Шестодневника Великаго Василија“. На страницама 109 (16. ред озго) и 110 (4. ред озго и 2. ред оздо) именица ‚svet‘ не означава ‚свемир‘ или ‚васељену‘, већ има значење – ‚светлост‘ (према српскословенском свѣтъ).

се спомињем како смо „пролазили“ кроз Венцловићеву Беседу. Није било препрека у разумевању текста. Беседу писану народним језиком читао сам успорено. Често смо се задржавали на појединим местима. Посебно нас је привлачила готово ликовна представа о горњем и доњем небу, што човек носи у својој глави.¹⁶ Открило се макро пространство и према њему микро простор. Сада је читава поворка очовеченог Сунца, Месеца и звезда могла да се нађе у пространству и простору и горњег и доњег неба. Антропоморфно кретање небеских тела кроз пределе неба, очевидно, рано је одблеснуло у песничкој замисли нашега писца. У години изласка *Поноћног сунца*, рецимо, у недељницима се појављују и прве песме из будуће збирке *Споредно небо*.¹⁷ Уз песме се доносе и цртежи као илустрације са очовеченим представама Сунца. Цртеже је, по песниковој замисли, радио Душан Ристић, иначе цртач свих знаменā првих песничких збирки Васка Попе.¹⁸

Читава збирка *Споредно небо*, очевидно, унапред је замишљена у знаку козмогонијског броја седам. У средњовековним космографским списима небо чини седам небеских сфера или кругова. Слично и у народном предању има седам небеса (Јанковић 1989: 73–77). Број седам је одредио седам циклуса или кругова, а сваки круг је обухватио седам песама.¹⁹

Васко Попа је добро знао за горње и доње небо. То је оно што се налазило у средњовековним звездословним књигама, а књижевно су разрађивали црквени оци, као што су Василије Велики, Северијан Гавалски и др.²⁰ Ту и у Откровењу Варуховом устројена је васељена како треба. Нарочито у апокрифу. Сунце, Месец, Звезде, птице од сунчевих зрака заштитнице, Сунчеве и Месечеве колеснице – све је то усклађено. Васко је хтео да пева – шта се збива када сви учесници овога склада и реда не делају како је за њих устројено. То не може на „правим“ небесима. Тако нешто бива само на небу које није „главно“. Песник га је назвао с п о р е д н о. На том небу би могло да се догађа што није у складу са редом и поретком на „главном“ небу. У пе-

¹⁶ Ја сам, колико се сећам, читаво Венцловићево Слово (Беседу) фонетски транскрибовао (по читању), латиничким писмом. Васко се одлучио да за објављивање изостави скоро половину Слова, што је означено целим редом тачака (стр. 110). У изостављеном делу опширно се казује како је „врло мудро Бог за нашу потребу небо доње справи(о)“ (Гласник 57: стр. 391. од Како Давидъ... до 394. ...небо донје справн.)

¹⁷ В., на пример, три броја Нина са илустрацијама и песмама из будуће збирке *Споредно небо* (Нин, Београд, 24. IV 1962, 30. XII 1962, 1. V 1963).

¹⁸ Цртежи знаменā Душана Ристића су на књигама – Кора, Непочин поље, Споредно небо, Усправна земља, а Милана Блануше – Вучја со, Живо месо, Кућа напред друма, Рез.

¹⁹ у рукама и користим прво издање збирке у црном платненом повезу са златотиском (Попа 1968). – Занимљиво је сведочење Жарка Рошуља, блиског песниковог пријатеља, како је, према рачунању, Васков лични број био 7 (Рошуљ 2001: 40).

²⁰ Васко је могао да види ликовне представе неба и небеског свода и на трима минијатурама на таблама уз Споменик XLIV (слике 6, 18, 42; Молеов опис на странама 51, 62, 76). Споља, изнад небеског лука пише горња н(е)в(е)са, а испод свода и изнад водоравне траке стоји кторое н(е)во; доле, пак, на дну, изнад хоризонталне траке исписано је земља (сл. 42).

снички живом нарушавању тог склада саздана је, како је још пре пола века истакао Иван В. Лалић, грађевина *Сјоредноџ неба*, „која је споменик визији једног великог космичког несклада“ (Лалић 1998: 35).

ИЗВОРИ И ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- АПОКРИФИ: *Апокрифи сѣарозавейни ѣрема срѣским ѣрейисима*. Приредио и на савремени језик пренео Томислав Јовановић. Београд: Просвета, Српска књижевна задруга, 2005.
- БОГДАНОВИЋ, Д. *Инвенѣар ћирилских рукојиса у Јуџославији (XI–XVII века)*. Београд: Српска академија наука и уметности, 1982.
- ГЛАСНИК: *Гласник Срѣскоџ ученоџ друшѣва*. 67 (1887): 390–395.
- ЈАГИЋ, В. Козма Индикоплов по српском у рукопису г. 1649-е. (Палеографско-језичка студија академика В. Јагића.). *Сѣоменик Срѣске Краљевске Академије XLIV* (1922): 1–39.
- ЈАНКОВИЋ, Н. Ђ. *Асѣрономија у сѣарим срѣским рукојисима*. Београд: Српска академија наука и уметности, 1989.
- ЈОВАНОВИЋ, Т. Небеске тајне у Варуховом откровењу. *Књижевни лисѣи* 1. март, 1. април, 1. мај (2011).
- ЛАЛИЋ, И. В. Поезија Васка Попе. *Градац. Часојис за књижевносѣи, умейносѣи и кулѣуру*. (1998): 30–43.
- МОЛЕ, В. Миниатуре једног српског рукописа из год. 1649 са Шестодневом бгр. ексарха Јоана и Топографијом Козма Индикоплова. *Сѣоменик Срѣске Краљевске Академије XLIV* (1922): 40–87.
- ПОНОЋНО СУНЦЕ: Рора, Vasko *Ponoćno sunce. Zbornik pesničkih snoviđenja*. Београд: Nolit, 1962.
- ПОПА, В. *Сјоредно небо*. Београд: Просвета, 1968.
- РАКИЋ, З. *Срѣска минијайѣура XVI и XVII века*. Београд: Православни богословски факултет, Филозофски факултет, Света српска Царска Лавра Хиландар, 2012.
- РОШУЉ, Ж. Записи о Васку и Хаши. *Поезија. Часојис за ѣоезију и ѣеорију ѣоезије* 15 (2001): 40–43.
- СТОЈАНОВИЋ, Љ. *Каѣалоџ рукојиса и сѣарих ѣѣамѣаних књиѣа. Збирка Срѣске Краљевске Академије*. Београд: Српска Краљевска Академија, 1901.
- ТРИФУНОВИЋ, Ђ. Понешто од сећања уз старе фотографије. *Поезија. Часојис за ѣоезију и ѣеорију ѣоезије* 15 (2001): 9–28.

Đorđe V. Trifunović

REFLECTION OF *THE MIDNIGHT SUN ON A SECONDARY SKY* BY VASKO POPA
A NOTE OF A CONTEMPORARY

Summary

After the famous collections of poetry *Kora* (1953) and *Nepočin polje* (1956) Vasko Popa devoted himself to analyzing the important directions in the Serbian oral and written literature such as folk wisdom (*Od zlata jabuka*, 1958), poetic humour (*Urnebesnik*, 1960) and poetic visions (*Ponoćno sunce*, 1962). During a period of 20 years the poet simultaneously questioned his own published poetry and found the spaces of new visual poetic and human material. That is when he planned and wrote a strictly composed collection of poems *Secondary Sky* with fruitful work on *The Midnight Sun*.

Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Академик Злата Д. Бојовић

ПРВИ НАЦРТИ ПАВЛА ПОПОВИЋА СТАРЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Као професор историје књижевности, најпре на Великој школи (од 1903/4. шк. године), а потом на Београдском универзитету, али и као научник, Павле Поповић се од самог почетка сусретао са великим недостацима који су у овој области постојали (превазиђени постојећи прегледи књижевности, нерешена питања периодизације, нејасне класификације, хронолошка неодређеност, неразвијеност теоријске мисли и др.). Такође, од самог почетка имао је јасну идеју како да се ова грана науке о књижевности уреди и развија јер без тога сама књижевност неће моћи да добије место које јој по њеним стварним уметничким вредностима припада. Стога је одлучио да у оквиру предмета Историја књижевности из семестра у семестар систематично представља једну по једну епоху и да та предавања буду основ будућег прегледа српске књижевности (Преглед српске књижевности, 1909). У раду се указује на постојање два ранија списка, једног нацрта и једног концепта, датираних 1906, из којих се види како је сазревала ауторова мисао о коначном облику Прегледа српске књижевности и како су настала кључна разграничења у периодизацији српске књижевности.

Кључне речи: Стара/средњовековна српска књижевност, периодизација, народна књижевност, средња/дубровачка књижевност, нова српска књижевност.

Бављење Павла Поповића историјом српске књижевности било је од раних година његовог опредељења за ову грану науке о књижевности веома широко. Обухватало је најпре најстарији, ћирилометодијевски слој, а потом њен свеукупни развој, трајање од почетака у XII–XIII веку до краја четрдесетих година XX века. Обухватало је, такође, све њене облике – средњовековне рукописе, књижевно стваралаштво у целини, историју књижевности, поетику, теорију књижевности, књижевну критику, упоредно проучавање тема и мотива који су делове српске књижевности доводили у везу са другим књижевностима. Све до чега је Павле Поповић у истраживањима,

анализама, тумачењима и вредновањима књижевних дела, у испивањима стваралачког поступка њихових аутора, у компаративистичким и критичким приступима, сагледавањима великих књижевних епоха, систематичним издама библиографија и др. долазио, пренело се у више десетина његових монографија, расправа и студија, огледа, чланака, књижевних и позоришних критика, краћих написа, садржајних бележака. Пренело се и у два у науци незаобилазна прегледа књижевности – у *Преглед српске књижевности* (Београд, 1909)¹ и у неколико краћих варијаната а затим и њену завршну форму под насловом *Југословенска књижевност* (Кембриџ, 1918)². Резултати тога обимног рада садржани су и у рукописним деловима његове делимично остварене *Историје југословенске књижевности* и у појединим поглављима која су из ње објављена.

Сћара српска књижевност у Поповићевом проучавању и у сагледавању српске књижевности у целини заузимала је важно место. То је област којој се у највећој мери посвећивао, коју је непрестано проучавао, од првог пригодног, али унеколико и полемичког чланка *Свети Сава*, штампаног у *Српском прегледу* 15. јануара 1885, до обимне студије истог наслова, *Свети Сава*, коју је објавио пред смрт, 1938. године, а која је у основи била једно обимно поглавље његове недовршене историје књижевности³. Старом српском књижевношћу Поповић се бавио преко пола века, у континуитету, а у његовом завршном књижевноисторијском подухвату, коме је посветио последње деценије рада – писању обимне историје књижевности, та област је у значајној мери и завршена. Главна, заокружена поглавља из те историје у настанку објавио је између 1936. и 1938. године: *Тирило и Методије*; *Југословенска књижевност око XII века*, *Ојшћии моменџии*; *Сћари српски живојойиси XV и XVII века*⁴; *Свети Сава*.

Прва обимна књижевноисторијска истраживања српске средњовековне књижевности Павла Поповића, на која се усредсредио од када је у летњем семестру 1904. године почео да држи предавања из Историје српске књижевности у Великој школи, била су посвећена васпостављању целовитог увида у њене садржаје, одређивању њених оквира, периодизацији и, што је

¹ *Преглед српске књижевности* је имао у наредним годинама, до 1931, девет издања; у другом издању, 1913, неки делови су допуњени и прерађени, унета је богата библиографија; пошто је служио као уџбеник, после великих промена у школским програмима више није објављиван; десето издање у: *Сабрана дела Павла Поповића*, Београд, 1999, приредио Мирослав Пантић.

² Краћа верзија је настала већ 1917; у Кембриџу је објављено и друго издање 1919. *Југословенска књижевност* имала је шест издања; седмо издање у: *Сабрана дела Павла Поповића*, Београд, 1999, приредио Ненад Љубинковић.

³ Годишњица Николе Чупића, 1938, LXVII, 241–294.

⁴ Студија *Сћари српски живојойиси...* објављена је као увод у издање *Сћаре српске биографије XV и XVII века*, Београд, Српска књижевна задруга, 1936, 265, V–LXVII; *Тирило и Методије*, Годишњица Николе Чупића, 1936, XLV, 86–120; *Југословенска књижевност...*, Годишњица Николе Чупића, 1937, XLVI, 104–123.

било пресудно за нове приступе овој области, сагледавању овог стваралштва као важног дела српске књижевности, а не као споменика средњовековне писмености. Увидевши ограничености искључиво филолошког приступа, а у складу са тим и филолошке критике, која је до тада стару српску књижевност једнострано посматрала, уз сво уважавање својих претходника и савременика који су преко ње судили о том књижевном периоду, посебно свог професора Светислава Вуловића („... о којем сам однео најлепше успомене са Велике Школе, и чију сам катедру наследио“)⁵, Павле Поповић је, као историчар књижевности и као књижевни естет, књижевности у целини, а самим тим и њеном најстаријем периоду, пришао на други начин. Пошто је најпре сам прошао пут темељног упознавања са средњовековном књижевношћу („... Сматрајући да је за писца оваквог прегледа потребно да, при излагању и оцењивању дела, говори увек по непосредном познавању ствари... ја сам узео да читам и прегледам дела о којима у овој књизи говорим... На основу читања самих дела, излагани су овде садржаји и даване оцене“⁶), могао је са сигурношћу да процени који су недостаци у сагледавању значаја старе српске књижевности. Поповић је први одлучно означио слабости додашњег проучавања овога предмета – „... не треба замишљати – коментаришао је, много касније – да је испитивање наше средњовековне књижевности све у филолошким зачкољицама; да је ту реч само о датумима, грешкама текста, пореклу рукописа. То мишљење имају они који се не баве средњим веком“⁷. Објашњења за недовољно меродавне приступе старој књижевности Поповић је налазио у околностима што јој се научници у нашој средини посвећују само успутно јер су им у средишту пажње филолошка мерила, да немају увек довољно знања, оригиналности, способности за компаративна проучавања. Површно и успутно бављење средњим веком, сматрао је главним узроком неразумевања књижевности као велике његове културне и уметничке тековине. Свођење проучавања средњег века на „биографске, библиографске податке и ситнице“, чиме, иначе, према Поповићу, мора да се бави и онај ко се бави новом књижевношћу, доводило је до суда да „у старој књижевности нема дела право књижевних него су то све једва споменици писмености“. Одлучан је био Поповић у оспоравању оваквога става: „То, пре свега, није тачно; свако који се њом бавио зна да у њој има дела праве лепоте, пуне књижевне вредности“⁸.

Све су ово била каснија просуђивања и оцене српске средњовековне књижевности. Први сажети целовити преглед старе српске књижевности, садржала је краћа верзија *Прегледа старе књижевности*, коју је аутор најпре

⁵ Светислав Вуловић и његов рад на старој књижевности, Годишњица Николе Чупића, 1933, XLII, 1–21; *Стара српска књижевност*, Сабрана дела Павла Поповића, 2, Београд, 2001, 143–159, приредила Радмила Маринковић.

⁶ Предговор првог издања *Прегледа српске књижевности*, XI

⁷ Светислав Вуловић... – Наводи према издању: *Сабрана дела...* 145.

⁸ *Нав. дело.*

објавио као опширнији чланак у *Српском књижевном гласнику* (1907) а потом у разрађеном поглављу „великог“ *Прегледа српске књижевности* 1909⁹.

Још на самом почетку, када је, током 1904, 1905, 1906. године установљавао предмет историје књижевности, и када је пред собом имао низ још неразјашњених питања око периодизације и именовања књижевних епоха, око оквира неких делова књижевности и др., Павле Поповић је имао само о *старај* књижевности јасну и целовиту представу. О томе сведоче два рукописа: рукопис његовог „првог нацрта“ садржаја предвиђаног да уђе у целовито представљање књижевности, означен као *Крајѿак ѿреѿлед срѿ.и хрв. књижевности* (*ѿрви нацртѿ*), као и други, знатно обимнији спис, *Крајѿак ѿреѿлед срѿ.и хрв. књижевности* (*концеѿаѿ*)¹⁰, концепт рукописа, у коме су уобличени, или само у тезама назначани, неки делови будућег *Прегледа српске књижевности*. Концепт је датиран 4. фебруара 1906.

И у „*ѿрвом нацртѿ*“ *Крајѿкоѿ ѿреѿледа*, у коме су само набројани наслови будућих поглавља и подпоглавља и у концепту *Крајѿкоѿ ѿреѿледа*, у којима је почето да разрађује неке делове књижевности, најбоље је и најцеловитије представљена *стара*. Већ је у та два списка садржано све што је битно за овај део књижевности: периодизација, подела на жанрове, доследна схема представљања појединих појава. Објашњавајући свој однос према средњовековној књижевности, на неколико места Павле Поповић је истакао да се неће бавити оним садржајима који не припадају старој српској књижевности: периодом Тирила и Методија, који је имао општесловенско обележје (осим у оквиру објашњења о постанку словенских језика) и српским средњовековним списима некњижевног сарджаја. Тај став се јасно показао већ у кратком нацрту када је почео да планира будући *Преглед српске књижевности* и остао му је доследан до краја.

Схема „првог нацрта“ *Крајѿкоѿ ѿреѿледа* заснивала се на три одељка:

А. *Стара књижевност* (XIII–XV; обухватала је и продужетак, који у наслову није истакнут – XVII и XVIII век);

Народна;

В. *Средња књижевност* (XV–XVIII);

С. *Нова књижевност* (XVIII, XIX).

Из овог „првог нацрта“ види се да је тада још имао неоумица око оквира замишљеног *Прегледа*, који је требало да прати његова универзитетска предавања, али и да је јасно назначио нека будућа решења. Први период српске књижевности назвао је *Стара књижевност* и задржао га до краја (иако је већ тада, а не од двадесетих година XX века, како се мислило, упо-

⁹ И друга два дела *Прегледа* објавио је у скраћеним верзијама још 1907: *Преглед народне књижевности* (Српски књижевни гласник), *Дубровачка књижевност* (Срп).

¹⁰ Архив Српске академије наука и уметности, Београд, Ист. зб.бр.10474. На омоту заједничком за оба списка у касније време дописан је наслов (који није Поповићев): *Крајѿак ѿреѿлед српско-хрватске књижевности*.

требљавао и термин *средњовековна*). Тада још није био сигуран у одређивању места *Народне књижевности*. Њу је, без икаквих пододредница, не везујући је за претходни део оставио у продужетку *сѣаре* књижевности. Највише новине и јасноће донело је Поповићево периодизацијско решење које се односило на дубровачку књижевност. Одељак В назвао је *Средња књижевност* и тај назив ће остати не само у свим Поповићевим издањима његовог „великог“ *Прегледа* већ се одржао у науци у историјама српске књижевности до Другог светског рата¹¹. На извесну несигурност у концепцији, највише је указивао одељак С *Нова књижевност* XVIII и XIX века. На основу Поповићевих уредно вођених бележака о предавањима и семинарским вежбањима, почевши од школске 1903/1904. године види се да је темељно и редовно, према следу појединачних курсева, предавао и нову књижевност¹².

Сѣара књижевности у овом нацрту подељена је у тезама хронолошки и према жанровима:

Originus

*Посѣанак слов. јез. – Тур. и Меѣодије. – Глагољ. и ћирилица. – Сѣоме-
ници сѣар.слов.јез. – Реценције...*

XIII век

*а) Сѣаре срѣске биоѣрафије: 1) Св. Сава; 2) Краљ Сѣефан; 3) Домен-
ѣијан; 4) Теодосије.*

в) Приѣовейѣке и романи

с) Живоѣи свеѣѣаца и јеванђелске леѣенде: о Авраму...

Та је схема примењена и на остварења следећа два века, а потом су додати писци и дела из „продужетка“: *Хронике Ђ. Бранковића. XVII. – Пајсије. – Дукљ. хроника. – Влад. и Косара и др.*

Када је убрзо после овога нацрта почео непосредо да остварује план и саставља концепт за прво поглавље *Крајѣкоѣ ѣрегледа*, а потом и за остале делове, Павле Поповић је и даље био у истим недоумицама. Те недоумице се нису односиле на *сѣару* књижевност коју је добро познавао и коју је са лакоћом представљао. Тих година је из семестра у семестар систематично држао предавања под насловом *Преглед срѣске књижевности*: *Сѣара срѣска књижевности*: поезија и проза, романи и приповетке, апокрифи и хагиографија (1904/1905); старе српске биографије, хронике и летописи (1905/1906); методи рада на проучавању старе и народне књижевности (показано на циклусу приповедака писмених и усмених о девојци без руку 1908/1909) и др.¹³

¹¹ Једино је скраћену верзију овог поглавља објавио под насловом *Дубровачка књижевност* 1907. године у дубровачком *Срђу*.

¹² Архив САНУ, 10506/3. Предавања и вежбања – школска година 1903–1912: Зимски и летњи семестар 1905–1906, теме предавања: Деветнаести век, I половина: Милован Видаковић, Лукијан Мушицки, Сима Милутиновић; 1906–1907, Зимски семестар: Јован Стерија Поповић, Бранко Радичевић; Летњи семестар: Петар Петровић Његош итд.

¹³ Предавања и вежбања...

Ако се изузме одељак *концејџа* под насловом *Сџара књижевностџ*, Поповић и даље није био задовољан могућом поделом књижевности, што се видело колико из крајње сажетих и неодређених концепата других поглавља (нека су била само набацане тезе), толико из разних покушаја формулација: „Свака књижевност данашњих народа дели се на *средњовековну* и *модерну* (од Препорођаја наовамо); и српска се тако дели...“; „По свему, српска књижевност се дели 1) на стару, XII–XV век, с продужетком; 2) на средњу, дубровачку и друге провинцијалне, XV–XVIII; на нову, XVIII до данас. – Уз стару књижевност, рачунајући и народну, као такође средњовековну ...“¹⁴. И даље није налазио у периодизацији одговарајуће место народној књижевности јер су се у њој, како је закључивао, мешале супротности: средњовековне теме и нови записи песама и прозе у којима су заступљене. И даље је у оквирима прегледа остајала *нова* књижевност.

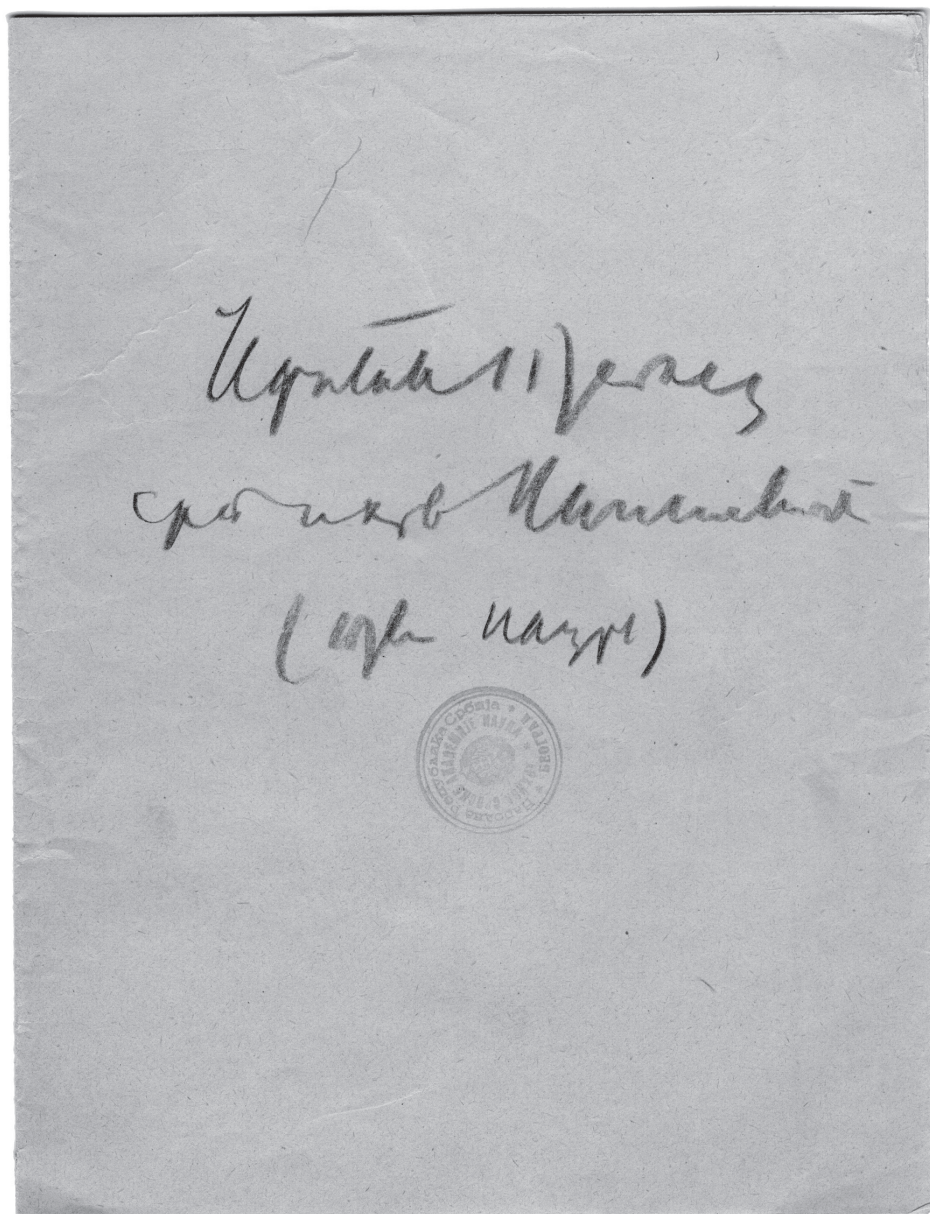
Када је следеће године, 1907, објавио коначније уобличена поглавља *Пређлед сџаре књижевностџ*, *Пређлед народне књижевностџ*, *Дубровачка књижевностџ*, показало се да је Павле Поповић у међувремену разрешио два велика проблема и начинио кључни корак у васпостављању периодизације: ослободио се дилеме око припадништва народне књижевности издвајајући је у засебну целину која има сопствени интегритет и поетику; јасно је омеђио *средњу* – *дубровачку књижевностџ*. Остала је у науци по страни чињеница, иако не и непозната, да је исте године, 1907, у часопису *Насџавник* Поповић објавио и кратки *Пређлед нове књижевностџ*, којом се бавио са подједнаком акрибичношћу и одговорношћу као и старијим епохама и која је била у програму његових редовних предавања¹⁵. Иако је нова српска књижевност остала изван Поповићевог плана за „велики“ *Пређлед срџске књижевностџ* 1909, који је и до данас остао његова најважнија књига, *Пређлед нове књижевностџ* био је од највећег значаја за његово сагледавање природе и вредности српске књижевности у целини и битан ослонац у његовој периодизацији.

Поповићево виђење старе српске књижевности као основног дела целине српске књижевности, отворило је нови пут ка спознавању суштине, значаја и вредности овог периода. Сагледавањем унутрашње повезаности разних израза и слојева средњовековне књижевности Поповић је допринио њеном разумевању. Препознавањем особености по којима је српска средњовековна књижевност излазила из оквира стандардне периодизације и класификације и жанровских ограничења, преносећи се чак у векове у којима је више у другим књижевностима није било, Павле Поповић је откривао и пратио њену виталну снагу која се заснивала на сопственим законитостима и поетици, на духу и повезаности са животом која је оснаживала њене

¹⁴ Архив САНУ, Ист.зб. 10474, *Краџак џређлед... концејџаџ*, стр. 4.

¹⁵ *Предавања и вежбања...* – Зимски и летњи семестар 1905-1906, теме предавања: Деветнаести век, I половина: Милован Видаковић, Лукијан Мушицки, Сима Милутиновић; 1906–1907, Зимски семестар: Јован Стерија Поповић, Бранко Радичевић; Летњи семестар: Петар Петровић Његош итд.

вредности. Темељним изучавањем и анализама средњовековне књижевности, аргументовано и са дубоким разумевањем њене природе одвојио је уметничко језгро од „језичког споменика“ и стваралачки чин од некњижевних текстова и тиме је омогућио да се увиди непроцењива важност места које заузима у темељима српске књижевности у целини.

A. Ceszka Krumpholtz.

(XIII - XV.)

Origins.

Ирландск. св. яз. - Шир. и Меллони. - Тавр. и Туганца.
- Ирландск. св. яз. - Реданси. - Илл. Гарт. спрел.

XIII bed.

- а) Череповские курганы: 1) Ч. Каба; 2) Крив. Черкас;
3) у в. в. Кабан Чересовица; 4) 11 Чер. окуп.

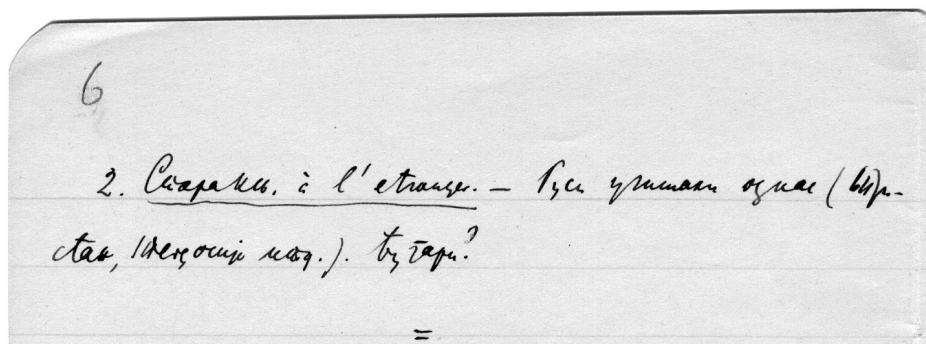
б). Школьные роман: Дача.

c). *Meloboris chetivaz* 2 febrige sehr reiche: o Abg., (Febr. XI, IX).

2) *Phragmites* (w. woz. *Epipactis*, *Hel. l.*). - *Phragmites octata* (Ch, 17 ju. 451)

XIV bek.

- а). Стороны и т.: 1) Нижний. 2) Средний 3) Верхний.
 4). Единица (См. в. в. в. 1887, стр. 46).
 б). Стороны и стороны: 1) Нижний (в. в. в. 18, 10).
 2) Средний (в. в. в. 21, 24). 3). Средний (в. в. в. 18, 10).
 в). Средний и средний: 1) Средний (См. в. в. в. 11, 11). 2) Средний (См. в. в. в. 11, 11). 3) Средний (См. в. в. в. 11, 11).
 (в. в. в. 11, 11).

Zlata D. Bojović

FIRST SKETCHES OF OLD SERBIAN LITERATURE BY PAVLE POPOVIĆ

Summary

Old Serbian literature was an important area in the whole study of the history of Serbian literature by Pavle Popović, who called this oldest period of Serbian literature *old* in the periodization even though he used the concept of *medieval*. The chapter *Old Serbian Literature*, which entered his *Review of Serbian Literature* in 1909, which he had worked on for several years, was first published in an abbreviated form in 1907 in the journal "Serbian Literary Herald".

This paper focuses on two unknown manuscripts which preceded the writing and final edition of the chapter *Old Serbian Literature*. This was Popović's "short draft" of the contents of *Old Serbian Literature*, where he presented the developed outline of the content of this chapter. According to the outline, in *Old Serbian Literature* he separated the first general Slavic period of Cyril and Methodius from the medieval texts of non-literary nature. The chapter *Old Serbian Literature* included the works from the 13th to the 15th century and the 17th century (Đ. Branković, Pajsije). The second manuscript was a "short summary" which extensively developed the notes from the "short draft".

Српска академија наука и уметности

Кнез Михаилова 35

11000 Београд

bojoviczlata@gmail.com

Др Томислав Ж. Јовановић

АПОКРИФ *КАКО МАРТА ОСУДИ ПИЛАТА* У ТРИ СРПСКА ПРЕПИСА

У раду се говори о три српска преписа апокрифа *Како Марџа осуди Пилаџа*. Преписи потичу из XV и XVI века и налазе се у Народној библиотеци у Софији, у манастиру Никољцу и у Народном музеју у Прагу. Према текстолошком увиду уочава се већа блискост преписа из Софије и Никољца. У додатку се прилаже приређен текст апокрифа на основу преписа из Прага уз праћење разлика остала два преписа.

Кључне речи: апокриф, Марта, Пилат, осуда, Исус, издање текста.

У Новом завету Марта се спомиње у неколико наврата: као сестра Марије и Лазара из Витаније (Јован 11), као „жена нека“ која је угостила Исуса (Лука 11, 38–42) и када је присуствовала оживљавању умрлог брата (Јован 11, 19–44). Упркос овако штурим појављивањима у јеванђељима, Марта је упамћена као оличење добре домаћице. Наспрам овако епизодног библијског присуства, она је постала главни лик у засебном апокрифу под називом *Како Марџа осуди Пилаџа*. Њено истрајно залагање код римског цезара Августа да се Пилату суди због неправедно осуђеног Исуса обликовано је као носећа тема у овом апокрифу. Мартина упорност да укаже цезару на Пилатов судбоносни пропуст приликом суђења Исусу одвела ју је из Јерусалима у далеки Рим, у коме је са страсним залагањем настојала да докаже правду. Поступак доказивања Мартине оптужбе текао је правно на потпуно проверљив начин. Цезар је најпре заповедио свом слуги Капсофу да са Мартом оде у Јерусалим и да отуд доведу у Рим особе које би посведочиле њеној оптужби. Поред тога што су као сведоци у Рим пошли Мартин ускрсли брат Лазар и стотинар Лонгин, који је Исусу пробоо ребра копљем, Јерусалимљани су послали цезару посланицу у којој је писало „Заиста право говори Марта!“. Поткрепљеност Мартиним речима ојачана је још и чудом које се догодило у цезаревој палати када је у њу ушао стотинар Лонгин на коме је била Исусова боготкана риза и због које се читаво здање затресло. Цезарево уверење у Исусову чудотворност потврдила се приликом исцељења његове

ране у носу, после чега се покрестио. Овај апокриф на додатан начин употпуњава далеко развијеније *Никодимово јеванђеље*, које је посвећено Пилатовом суђењу Исусу Христу.

Апокриф је настао на грчком језику, а на словенском је познат у старијој и млађој верзији, која је приписана Јовану Златоустом. Словенских преписа овог дела сачувано је у скромном броју, према увиду Аурелија де Сантос Отера тек њих четрнаест.¹ Српских преписа до данас је познато само три. Најстарији од њих потиче из XV века и налази се у Народној библиотеци у Софији са сигнатуром 677 (361) и на страницама 21a–23a. То је у науци познат Тиквешки зборник, који је издао Никола Начов (даље скраћеница Н).² У манастиру Никољцу постоји препис из 1485/95. година под бројем 52, на страницама 182a–185a, који до данас није објављен (даље скраћеница На). У Народном музеју у Прагу, у оквиру Шафарикове збирке, налази се српски препис из XVI века са сигнатуром број IX Н 21 (Š 12, I), на страницама 130b–133a. Препис је објавио Јиржи Поливка (користићемо скраћеницу П).³

У сагледавању сва три преписа овог апокрифа уочава се њихова сижејна подударност са не сасвим занемарљивим правописним, морфолошким, синтаксичким и лексичким одступањима. Сва три преписа писана су неуједначеним ресавским правописом. Одређене одлике указују на већу блискост Н и На у односу на П. То се нарочито огледа у лексици. Док на једној страни П има једна лексичка решења, Н и На предочавају заједничка неслагања. Најпре наводимо реч из П, а онда следи њихов парњак у Н и На:

въпроси : р(е)те, възнѣсоше : възеше, вѣлнко : вел(ь)ли, вѣлїе : велнко, знаше : познаше, къда : ката, людїе : боларе, на пропѣтїе : и распеше ег(о), помрачн се : смръте се, посланїе : пїсанїе, прїндѣ : нде, страхом(ь) : трепетомъ, зрѣти : зрѣти.

Понекад су разлике засноване на морфолошким одступањима:

быс(тъ) погрѣбенъ : лежалъ : лежа, не можахоу : могоуще : могохоу, призыван : призови : нарци, ц(а)рево : кесарево : кесарово, погыб'ноу'тъ : погину'ти : погнба'нелъ.

Само ретко уочавају се другачија решења у сва три преписа (П, Н, На):

вѣлѣди : люто : велнко, ер(оу)с(а)л(и)млане : еѵрѣискїе : люден, и такон : егда быс(тъ) : егда по, оуїеть : възетъ : схвати.

Скоро подједнаког обима постоје појединачне разлике између П и Н, као и између П и На. Наводимо најпре мимоилажења између П и Н:

¹ A. de Santos Otero, *Die handschriftliche Überlieferung der altslavischen Apokryphen*, II, Berlin 1981, 61–98 (под бројевима 6, 23, 40, 66, 80, 88, 115, 130, 131, 156, 159, 161, 162, 163).

² Н. А. Начовъ, *Тиквешки рѣкописъ*, Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина, 8, София 1892. Текст апокрифа *Како Мариѡ осуди Пилаѡа* налази се на странама 400–402.

³ Gj. Polivka, *Opisi i izvodi iz nekoliko jugoslavenskih rukopisa u Pragu*, Starine JAZU, XXIV, Zagreb 1891, 115–118.

авѣстѣ : ѿ(а)рь, болѣзнь : болести, вою : воєводн, въ пещерѣ : въ поустинн, въскрѣшають : въздви́заше, домъ : полата, за стрѣлоу : да възметь, изрѣци : свѣд(е)тел(ь)ствовати, испадѣ : падѣ, кр(ь)стнише : съкрише, повѣл(е) : рече, сеци : нсѣци, такон : снко, ѡжасе се : ѡжаснь быс(ть).

Код П и На одступања показују следеће стање:

болѣзнь : болестъ, жньв езоу : жининоу, ндн : пондн, изгоняше : прогонаше, нь : ноу (2х), ѿт[ь] : нз, падѣ : прѣпаде, повелѣнїе : посланїе, повѣдати : казати, повѣдаше : прѣказаше, привѣстї : въведоше, страшна : тѣдна, оудари : ѡстрѣли, оуслыша : чоу, чесо : цюѣ.

Знатно другачије синтаксичко обликовање среће се на једном месту у П и Н уз неподударање друге врсте:

прїи́ди м(о)л(н)твѣ мою. тако не видѣвъ тебѣ, вѣрю с(ы)на б(о)жїа : Н: е́же не видѣвъ вѣроу́ють тебѣ. слава б(о)жїа и прїи́ди г(оспод)и м(о)л(н)твоу́ мою.

На појединим местима постоје мање разлике у обиму текста. Оне се нарочито испољавају у „вишку“ текста код Н и На наспрам „мањка“ у П. Није сасвим јасно да ли таква појава припада додавању или изостављању појединих делова текста. Чини нам се да је углавном реч о редакцијским изменама настајалим током низа преписивачких интервенција у тексту чије варијанте су се онда преносиле и разгранавале кроз нове преписе. Наводимо неке од изразитијих случајева „вишка“ текста код Н и На у односу на П. Притом пратимо и међусобне разлике између Н и На:

Н, На + ис полате. и (На -1) изидоше (На: изидохоу). и пакы (На -1) р(е)че вѣнидѣте вѣси.
 Н, На + и книжники (Н + нх[ь]) .
 Н + да настаѣтѣ те б(о)гъ, На + да настаѣи бѣ тебѣ.
 Н, На + доиде[е]же паде тѣла на нх[ь] (На: 2, 3, 1) .
 Н, На + съ собою (На + да и азъ рабъ твои ѡсѣ. не ѡстави мене. тоѣ).
 На два места срећу се „проширења“ код Н у поређењу са П:
 Н + егда прїидоше въ іер(оу)с(а)л(н)мъ.
 Н + еговоу. и ѿт[ь]несоше.

Насупрот томе, у Н је очигледно пропуштен део текста обима једне реченице који постоји у П и На: и вѣси вѣнидоше и егда логин(ь) хот(е)ше вѣнити вѣстрѣпета полата.

На основу оваквих разлика може се говорити о делимичним неподударностима у сваком од три српска преписа. То је скоро уобичајена пракса не само код сродних састава као што су апокрифи, него и код других дела са строжим жанровским устројством. Ово обимом невелико дело својим наглашеним побудама за достизање правде, исказаним кроз Мартино несвакидашње залагање, успоставља јасна одређења према неправедној Пилатовој осуди Исуса на распеће. Оно истовремено представља епилог збивањима која су исказана у *Никодимовом јеванђељу* и *Јосифовој ѿвѣсти*.

У додатку се доноси текст апокрифа *Како Марѿи̑а осуди Пилаѿи̑а* на основу преписа из Народног музеја у Парагу уз пропратно навођење разлика остала два рукописа – из Тиквешког зборника и из рукописа манастира Никољца.

земл(ь)нь³⁶ нзрѣши никтоже³⁷ может(ь).³⁸ онь³⁹ мрътвїѣ въскрѣшаєтъ.⁴⁰ онь⁴¹ слѣпїѣ просвѣщаєтъ.⁴² прокаженїѣ ѡчищаєтъ.⁴³ д(оу)хы⁴⁴ нечистїѣ⁴⁵ нзгонѣаше.⁴⁶ пилаѣть бо⁴⁷ прѣдастъ его⁴⁸ *на пропѣтїѣ,⁴⁹ и логинь⁵⁰ сътникъ копїемь⁵¹ ребра ѣмѣ⁵² прободѣ.⁵³ абїѣ⁵⁴ нзыде крѣвь и вода.⁵⁵ и тѣ⁵⁶ и⁵⁷ выдѣ⁵⁸ и свѣд(е)тел(ь)ствова⁵⁹.
⁶⁰ оуслыша⁶¹ авгоу(с)тъ) речѣи такѡвїѣ⁶² слад'ко въпр(а)шаше⁶³ ю,⁶⁴ бѣ истиннѣ ли такѡн⁶⁵ г(лаго)лѣши. ѡко так'въ⁶⁶ бѣ чл(о)в(ѣ)къ может'67 ли кто ннѣ⁶⁸ тако⁶⁹ нзрѣши,⁷⁰ ѡко такѡн⁷¹ ес(тѣ).

³⁶ На: земльни.

³⁷ Н + не, На -1.

³⁸ Н: 2, 3, 1.

³⁹ Н -1.

⁴⁰ Н: възвнзаше.

⁴¹ Н, На -1.

⁴² Н, На: просвѣщаше.

⁴³ Н, На: ѡчищаше, + и.

⁴⁴ На: дхъ.

⁴⁵ На: нечисти.

⁴⁶ На: прогонаше, Н, На + и.

⁴⁷ Н, На -1.

⁴⁸ Н, На ↔.

⁴⁹ *Н, На: ѡдѣомь. и распеше ег(о) (На: и).

⁵⁰ На + єди(нь).

⁵¹ Н, На -1.

⁵² На: єго.

⁵³ На: 3, 1, 2.

⁵⁴ Н: и, На -1.

⁵⁵ На + єго.

⁵⁶ На: то.

⁵⁷ Н: є, На -1.

⁵⁸ Н: видѣвъ.

⁵⁹ Н: свѣд[е]тел'ство.

⁶⁰ Н + єгда.

⁶¹ На: ѡу.

⁶² На: такѡн, ↔, Н, На + и.

⁶³ На: въпрѣшає.

⁶⁴ Н: г(лаго)лѣ, На -1.

⁶⁵ Н -1, На -2.

⁶⁶ Н, На: такѡвїн.

⁶⁷ Н: можаше, На: може.

⁶⁸ Н, На: ннѣ.

⁶⁹ Н, На -1.

⁷⁰ Н: свѣд(е)тел(ь)ствовати.

⁷¹ Н: такѡвъ, На: тако.

мар'фа р(е)че господи⁷² братъ мон⁷³ оумрьль бе и въ || (131б) гробѣ положен(ь)⁷⁴
 *быс(тъ) погрѣбенъ⁷⁵, д(ь)ни,⁷⁶ того въскр(ѣ)сы четвород(ь)нев'на⁷⁷ мрът'въца. и⁷⁸ въсы
 про(к)ажени и слѣпи⁷⁹ ходеть въ мирѣ. ⁸⁰ р(е)че ц(а)рь⁸¹ въ истинѣ пошлю⁸² въ іер(оу)с(а)л(и)мь,
 да⁸³ привѣдѣт' ми⁸⁴ ѿт[ъ] недоуж'ных(ь) ежѣ⁸⁵ исцѣли. и посла⁸⁶ слоугъ⁸⁷ своего,⁸⁸ капсофа.⁸⁹
 и⁹⁰ мар'фе р(е)че иди⁹¹ и привѣди ми⁹² истин'ных(ь)⁹³ свѣд(е)тел(ь),⁹⁴ ⁹⁵ азъ върѣю.⁹⁶
 тако⁹⁷ то⁹⁸ знаше⁹⁹ в'сы¹⁰⁰ ер(оу)с(а)л(и)мляне, истинно¹⁰¹ повелѣніе¹⁰² ц(а)рево,¹⁰³ и¹⁰⁴
 съш(ь)дыше с(е) в'сы. єдиногласно написаше посланіе¹⁰⁵ г(лаго)лаахъ¹⁰⁶ въ истинѣ право
 г(лаго)лѣтъ мар'фа. и послаше логина, и лазара съ ным(ь)¹⁰⁷ въ римь.

72 На: гѣе.

73 Н ↔.

74 На -1.

75 *Н: и лежалъ, На: лежа.

76 Н, На + и.

77 На: 'д'невнаго.

78 Н -1.

79 На + и хроми ежѣ исцѣли.

80 Н, На: 2, 3, 1.

81 Н, На ↔.

82 Н, На: пошлю.

83 Н, На: и.

84 На: миѣ.

85 Н: иже.

86 Ш: посласла.

87 Н: слоуги.

88 Н: свое, На: своего.

89 Н, На: капсофа.

90 На: а.

91 На: понди.

92 На: къ миѣ.

93 Н: иіе, На: истинехъ.

94 Н: свѣд[е]теліе.

95 На -1.

96 Н + егда прѣидоше въ іер(оу)с(а)л(и)мь.

97 Н -1.

98 Н: и, На -1.

99 Н, На: познаше.

100 Н, На -1.

101 На + ѣ.

102 На: посланіе.

103 Н: кесарево, На: кесарово, Н, На ↔.

104 На -1.

105 Н, На: писаніе.

106 Н -1.

107 Н, На: мар'тоу.

¹⁰⁸ЕГ'ДА ВЪННДОШЕ ВЪ ПОЛАТЪ КЪ¹⁰⁹ Ц(А)РОҪ. ¹¹⁰ПОЛАТА ПОТР(Е)СЕ СЕ ВЪЛНКО. ¹¹¹*Н
 Р(Е)ТЕ Ц(А)РЬ ¹¹²СІН БЕЛѢГ(Ь) ІЕЖЕ ТВОРИТ' СЕ ВЪЛІКѢ ¹¹³ЧЮД[О] ІЕС(ТЬ). ¹¹⁴АВ'ГОҪСТЬ ВЖАСЕ СЕ ¹¹⁵
 ВЪЛ'МН, ¹¹⁶РЕКОШЕ ¹¹⁷В'СЫ ¹¹⁸ЛЮДІЕ ¹¹⁹КЪ Ц(А)РОҪ ¹²⁰ЕДА ¹²¹СІНХ(Ь) ЛЮДИ ¹²²РАДН, ¹²³ТАКО
 Н ¹²⁴ТВОРИТ' СЕ, ЕЖЕ ¹²⁵ПРІНДОШЕ ОТ[Ь] ІЕР(ОҪ)С(А)Л(Н)МА. СІН ¹²⁶Г(ЛАГО)ЛАХОҪ ¹²⁷О Х(РН)С(Т)Ѣ
 РАСПѢТОМ(Ь).

АВ'ГҪСТЬ ¹²⁸Р(Е)ТЕ ИЗЫДЕТЕ ВЪНЪ В'СЫ ¹²⁹ІЕДИН(Ь) ¹³⁰ПО ЕДИННОМОҪ. ¹³¹ДА В[Н]ДИМЪ || (132а)
 КОГО РАДН МОИ ¹³²ДОМЪ ¹³³ТРѢСЕТ' СЕ ¹³⁴ТАКОН, ¹³⁵*Н ВЪСИ ¹³⁶ВЪННДОШЕ. Н ¹³⁷ЕГДА ЛОГИН(Ь)
 ХОТ(Е)ШЕ ¹³⁸ВЪНИТИ. ВЪСТРѢПЕТА ПОЛАТА, ¹³⁹Н В'СЫ ЛЮДІЕ ¹⁴⁰СТРАХОМЪ ¹⁴¹ОДРЪЖИМИ БЕХОҪ.

¹⁰⁸ Н, На + н.

¹⁰⁹ Н -1.

¹¹⁰ Н: ц(а)ревоҪ, На: 3, 4, 1, 2.

¹¹¹ Н, На: вел(ь)мн.

¹¹² На -1.

¹¹³ Н, На: велико.

¹¹⁴ На: 2, 3, 1.

¹¹⁵ Н: вжаснь быс(ть).

¹¹⁶ Н: 2, 3, 4, 1, + н, *На: авг҃сть вжаснь бѣ велко. н рѣ си бѣлегѣ іеже творит' се їздо ѣ велко.

¹¹⁷ На: рѣше.

¹¹⁸ Н, На -1.

¹¹⁹ Н, На: боляре.

¹²⁰ Н, На + г(оспо)дн.

¹²¹ На: да, На + снко.

¹²² Н -1, На: люден.

¹²³ На: 3, 2, 1.

¹²⁴ Н, На -2.

¹²⁵ Н: иже.

¹²⁶ Н, На -1.

¹²⁷ Н, На: г(лаго)лати.

¹²⁸ Н: ц(а)рь, На + ѿрь.

¹²⁹ Н, На ↔, Н, На + ис полате. н (На -1) изидоше (На: изидохоҪ). н пакы (На -1) р(е)те вьнидѣте

вѣси.

¹³⁰ Н -1.

¹³¹ На: єдинноѡ, На + въ палатѣ.

¹³² Н: моѡ.

¹³³ Н: полата.

¹³⁴ Н: 3, 4, 2, 1.

¹³⁵ Н -1, На -9.

¹³⁶ На -1.

¹³⁷ На -1.

¹³⁸ На ↔.

¹³⁹ *Н ѡ.

¹⁴⁰ На + съ.

¹⁴¹ На + великѣ.

ѡт[ѣ] стр(а)ха не можахоу¹⁴² зрѣти¹⁴³ логинна.¹⁴⁴ ц(а)рь же¹⁴⁵ р(е)че¹⁴⁶ къ логиннѣ чл(о)вѣ(ѣ)че
тѣн¹⁴⁷ к'то¹⁴⁸ еси.¹⁴⁹ еже¹⁵⁰ хошетъ[ѣ]¹⁵¹ мѡн домъ[ѣ]¹⁵² тебѣ радн¹⁵³ погыб'ноутъ.¹⁵⁴

ѡт[ѣ]вѣща¹⁵⁵ логиннѣ¹⁵⁶ р(е)че г(оспод)н¹⁵⁷ егда¹⁵⁸ не¹⁵⁹ м(е)не радн. нѣ х(рн)с(т)а б(ог)а
моего радн¹⁶⁰ распѣтаго,¹⁶¹ егѡже(е) азъ проб[о]дохъ на кр(ѣ)стѣ въ ребра¹⁶² нздѣ кровь н
вода.¹⁶³ сл(ѣ)нцѣ помрачн се¹⁶⁴ каменїе распаде се,¹⁶⁵ н зде[ѣ] ес(тъ)¹⁶⁶ лазаръ[ѣ], егѡже(е)
въскрѣси¹⁶⁷ ѡт[ѣ]¹⁶⁸ гроба.

р(е)че ц(а)рь¹⁶⁹ да¹⁷⁰ въ истиннѣ вѣровѣмъ¹⁷¹ тако ес(тъ). нѣ¹⁷² тесо¹⁷³ радн домъ[ѣ] мѡн
тебѣ радн¹⁷⁴ такон¹⁷⁵ тр(е)сет' се. н мїи съ¹⁷⁶ страхомъ ѡдрѣжнмн ес'мы.

¹⁴² Н: могоуце, На: могоху.

¹⁴³ Н, На: зрѣти, + къ.

¹⁴⁴ Н, На: логиннѣ, Н + и.

¹⁴⁵ Н, На -1.

¹⁴⁶ Н ↔.

¹⁴⁷ На -1.

¹⁴⁸ На: т'ко.

¹⁴⁹ Н: 2, 3, 1.

¹⁵⁰ На: иже, + сико.

¹⁵¹ Н: хошець.

¹⁵² Н -2.

¹⁵³ Н: 2, 3, 1, На -5.

¹⁵⁴ Н: погинути, На: погнбамъ.

¹⁵⁵ Н -1.

¹⁵⁶ На + и.

¹⁵⁷ На -1.

¹⁵⁸ Н: еда.

¹⁵⁹ Н, На: нѣс(тъ).

¹⁶⁰ На -1.

¹⁶¹ Н: 3, 4, 1, 2.

¹⁶² Н + и, На: 3, 4, 1, 2.

¹⁶³ Н, На + и, На: 3, 2, 1.

¹⁶⁴ Н, На: смръче се.

¹⁶⁵ Н, На: распаше се.

¹⁶⁶ Н, На + чл(овѣ)къ.

¹⁶⁷ На + мртви.

¹⁶⁸ На: нз.

¹⁶⁹ Н, На ↔.

¹⁷⁰ На -1.

¹⁷¹ Н + тако, На: вѣровѣмъ.

¹⁷² На: ноу.

¹⁷³ На: цѡѡ.

¹⁷⁴ На -2.

¹⁷⁵ Н: сико.

¹⁷⁶ Н, На: вси.

логинь ρ(ε)че.¹⁷⁷ рнѣа юго¹⁷⁸ на м'нѣ ис(тъ). и того ради такон бывають.¹⁷⁹ ρ(ε)че
ц(а)рь¹⁸⁰ нзыд[н]ъ нънъ и сын'мн¹⁸¹ рнѣа.¹⁸² нзнѣ¹⁸³ и снѣт(ь)¹⁸⁴ рнѣа¹⁸⁵ б(о)гот'кан'ноу ю,
и¹⁸⁶ юг'да вънѣдѣ не би¹⁸⁷ стр(а)ха,¹⁸⁸ ни трѣпетѣ.¹⁸⁹

ц(а)рь имаше въ носѣ своѣм(ь) *живѣа езоу.¹⁹⁰ и м'н(о)го || (132б) пакостн¹⁹¹ имѣ
твораше.¹⁹² и врачеѣ¹⁹³ не могохъ¹⁹⁴ исцѣлѣти.¹⁹⁵ и ρ(ε)че ц(а)рь,¹⁹⁶ аще би¹⁹⁷ зѣдѣ¹⁹⁸
билъ¹⁹⁹ ѡт[ъ] сеѣ²⁰⁰ болѣзнь²⁰¹ исцѣлѣл(ь) бых(ь).²⁰²

мар'фа ρ(ε)че г(о)сподн аще н²⁰³ на н(е)б(е)сѣхъ ис(тъ), признван²⁰⁴ имѣ юго,²⁰⁵ ѡнъ
именем(ь) сконмъ исцѣлѣт²⁰⁶ те. ц(а)рь въпроси²⁰⁷ да како²⁰⁸ рекъ,²⁰⁹ мар'фа же²¹⁰ ρ(ε)че,
прѣкр(ь)сты болѣзнь²¹¹ свою и р'ци; въ имѣ ѡ(тъ)ца и с(ы)на и с(вѣ)т(а)го д(оу)ха. н²¹² ц(а)рь

177 Н + еда.

178 Н: ежѣ, На: негова.

179 Н, На -5.

180 Н, На ↔.

181 На: снмн.

182 Н, На: ю, Н + съ себѣ. н, На + себѣ.

183 Н + логинь.

184 Н: сынѣ, На: снмн, На + ю себѣ.

185 Н + съ се.

186 Н, На -1.

187 Н, На: быс(тъ).

188 Н: страх[ь].

189 Н, На: трепеть, 3, 2, 1.

190 *На: живиноу.

191 На: пакость.

192 Н ↔.

193 Н -1.

194 Н: могохъ, На + имѣ ни, 2, 3, 1.

195 Н + его.

196 Н, На -1.

197 Н + тьн, На + тон.

198 На: съга.

199 Н, На + азъ.

200 Н, На: сѣ.

201 Н: болести.

202 Н: 5, 4, 1, 2, 3, На: 3, 1, 2.

203 На -1.

204 Н: призви, На: нариц.

205 Н + и.

206 На: исцѣлѣ.

207 Н, На: ρ(ε)че.

208 Н + да, На ↔.

209 На: нарекоу.

210 Н, На -1.

211 На: болѣсть.

212 Н, На -1.

такѡ сътворѣ, н²¹³ испадѣ²¹⁴ на трапѣзоу прѣд[ь] ным[ь].²¹⁵ егда²¹⁶ видѣ²¹⁷ прѣспѣ с[р]ѣд[ь]це
его²¹⁸ страхом[ь].²¹⁹ н падѣ²²⁰ къ лавзарѣ н логынѣ, н кр[ь]стнише²²¹ его, н събра²²² воє²²³
своє. ²²⁴ н сынндѣ²²⁵ въ іер[оу]с[а]л[и]мѣ. н събраше с[е] ²²⁶ в[с]ы²²⁷ єр[оу]с[а]л[и]млианѣ,²²⁸
іархїеренѣ,²²⁹ н²³⁰ прочи²³¹ кнѣзы н властни. н повѣл[е] сещи²³² нх[ь], н секоше нх[ь],²³³ н
по доловех[ь] нх[ь]²³⁴ нсекоше жени н дѣти.²³⁵ на конх[ь] же²³⁶ падѣ тѣм[а].

ц[а]рь же²³⁷ р[е]чѣ прѣстанете ѡт[ь] сѣа, тогда ѡт[ь]ѣт сѣ²³⁸ тѣм[а]²³⁹ ѡт[ь]²⁴⁰ ных[ь].²⁴¹
прѣчѣтѣ²⁴² нх[ь] ц[а]рь,²⁴³ ѡбрѣт[е] всѣх[ь] ,г[и] тисѣще, ѣже²⁴⁴ тѣм[а] ѡт[ь]ѣтъ, н тѣх[ь]²⁴⁵
даде ц[а]рь къда²⁴⁶ гр[а]да по два. н²⁴⁷ расеа нх[ь],²⁴⁸ пнлаа оучѣтъ.²⁴⁹ н²⁵⁰ канафа ||
(133а) бежа въ пѣстиню н съкры сѣ въ пещерѣ.²⁵¹ пнлаа м[о]ляше с[е] г[и]лаголає. г[и]спода)н

²¹³ Н, На: тогда, Н + еза.

²¹⁴ Н: паде.

²¹⁵ Н: ц[а]ра, На: нега.

²¹⁶ На + то.

²¹⁷ Н: ц[а]рь, На: ав'гоусть.

²¹⁸ Н, На + съ.

²¹⁹ Н, На: трепетомъ.

²²⁰ На: прѣпаде.

²²¹ Н: съкрише.

²²² Н, На + все.

²²³ Н: воєводи.

²²⁴ Н -1.

²²⁵ На: сындоше сѣ.

²²⁶ Н, На: събра.

²²⁷ Н: все.

²²⁸ Н: єврѣискїе, На: люден, На + и.

²²⁹ Н, На + и книжники (Н + нх[ь]).

²³⁰ На -1.

²³¹ Н, На: прочее.

²³² Н: нсѣщї.

²³³ Н, На + донд[е]же паде тѣм[а] на нх[ь] (На: 2, 3, 1).

²³⁴ На: мочжи.

²³⁵ Н + нх[ь], На: 2, 3, 4, 1.

²³⁶ Н -1, На: койже.

²³⁷ Н, На -1.

²³⁸ Н, На -1.

²³⁹ Н, На ↔.

²⁴⁰ Н -1.

²⁴¹ Н: нх[ь], + и.

²⁴² На: прѣчѣта.

²⁴³ Н, На + и.

²⁴⁴ Н: нхже.

²⁴⁵ На: тен.

²⁴⁶ Н, На: ката.

²⁴⁷ На -1.

²⁴⁸ На + а.

²⁴⁹ Н: възѣтъ, На: схвати.

²⁵⁰ Н: а, На -1.

²⁵¹ Н: поустини, + а.

не оусекни м(е)не²⁵² брьзо нъ²⁵³ даждь мн²⁵⁴ м(оу)ч(е)нїа.²⁵⁵ еда како н азъ прнчѣтен(ь)²⁵⁶
б[оу]доу въ стадо²⁵⁷ єго. ав'гоус(ть), моу'ни єго вѣлѣмн.²⁵⁸ пилат(ь) възырає на н(е)бо,²⁵⁹
пом(н)лоуи мє х(рн)с(т)е²⁶⁰ б(о)жє вьселен'нен²⁶¹ н²⁶² прнмн мє,²⁶³

глас(ь) же²⁶⁴ быс(ть) съ н(е)бєсь²⁶⁵ г(лаго)лє къ нємоу.²⁶⁶ радоуи се възюблен'нычє
мн. оу прѣстола ѡ(тъ)ца моего прѣд[ь]стонши. єгда оусек'нѣше єго. агг(е)лы възнѣсошє²⁶⁷
пилатовъ²⁶⁸ глєвъ²⁶⁹ на н(е)б(е)са, *н такон²⁷⁰ ,н', д(ь)нъ нзыдѣ ц(а)рь на лѡвь. н²⁷¹
въздыже єлена съ ѡгарн,²⁷² н ста єлен(ь) прѣд[ь] пещероу,²⁷³ г'дє бє ськрыл' се канафа.
ц(а)рь стрѣли²⁷⁴ єлена, н оудари²⁷⁵ канафъ²⁷⁶ въ ср[ь]д[ь]цє. н пондє ѡтрокъ ц(а)рєвъ за²⁷⁷
стрѣлоу, н ѡбрѣт(е) канафъ лєжеща. н повѣда же²⁷⁸ ц(а)рѣ, ц(а)рь же²⁷⁹ р(е)чє, слава тебѣ
х(рн)с(т)е б(о)жє наш(ь),²⁸⁰ вѣлїа н страш'на²⁸¹ дѣла твоїа. *прїимн м(о)л(н)твѣ мою. іако²⁸²
нє видєвъ тебѣ, вѣроу²⁸³ с(ь)на б(о)жїа.²⁸⁴

б(о)г(у) же нашємѣ сл(а)ва, въ вѣкы, аминь:~

252 На: мє.

253 На: ноу.

254 Н, На: мнѣ.

255 Н, На: мѣчєнїє.

256 Н: прнчтєннѣ.

257 Н, На + нз'бран'но.

258 Н: люто, На: велнко.

259 Н, На + молатше сє (Н + г(лаго)лє).

260 На -1.

261 Н -1.

262 На -1.

263 На: м(е)н(е), Н, На + съ собою (На + да н азъ рабъ твои ієсѣ. не ѡстави мєнє. тѡѣ).

264 Н -1.

265 Н + къ пилатѡу, На: 2, 1, 4, 5, 3.

266 Н -2, На: 2, 3, 1.

267 Н, На: възєше.

268 Н -1.

269 Н + єговоу. н ѡт[ь]несошє, На: 3, 1, 2.

270 *Н: єгда быс(ть), На: єгда по.

271 На -1.

272 Н, На + свондн.

273 Н: пещерїю, На: пещерѡ.

274 Н, На: стрѣлкє сє.

275 На: ѡстрѣли.

276 Н, На ↔.

277 Н: да възмєть.

278 Н, На -1.

279 Н, На: видѣ н.

280 На -1.

281 На: чѣдна, Н, На + соутъ.

282 На: ієжє.

283 На ↔, + єдинаго.

284 *Н: єже нє видѣвъ вѣроуѡють тебє. слава б(о)жїа н прїимн г(оспод)н м(о)л(н)твѡу мою.

Томислав Ж. Йованович

АПОКРИФ *КАК ОСУДИЛА МАРФА ПИЛАТА*
В ТРЕХ СЕРБСКИХ СПИСКАХ

Резюме

В статье речь идет о трех списках апокрифа *Как осудила Марфа Пилайя*. Списки восходят к XV и XVI векам и хранятся в Народной библиотеке в Софии, монастыре Николяц и Народном музее в Праге. Текстологическое сравнение показывает довольно большую близость списков из Софии и Никольца. В приложении публикуется список из Праги, с разночтениями по двум другим спискам.

Универзитет у Београду
Филолошки факултет
tomjovan1@gmail.com

Др Ирена Б. Шпадијер

СРЕДЊОВЕКОВНИ ЈУНАК НАШЕГ ДОБА:
МЛАДИ ПАПА ПАОЛА СОРЕНТИНА*

Млади ѱапа Паола Сорентина, тв-серија из 2016. године, одликује се савременим изразом и универзалном тематиком. Ово комплексно уметничко дело актуализује, међутим, и одређене, у значајној мери средњовековне, теме. Главни јунак устројен је, поред осталог, и на принципима средњовековног књижевног лика хагиографског жанра, па тако његов животопис има и карактеристике житијног наратива. Рад је посвећен анализи хагиографских феномена дела, као што су јунакова посебност од малих ногу, различита искушења, способност чудотворења, светост.

Кључне речи: *Млади ѱапа*, Паоло Сорентино, хагиографија, светост, чудо.

Свестрани италијански уметник Паоло Сорентино несумњиво је обележио другу деценију ХХИ века не само у филмској него и у књижевној уметности. Упоредо са значајним остварењима на филмском платну – *Ово мора да је ѿо месѿо* (*This Must Be the Place*, 2011) *Велика леѿоѿа* (*La grande bellezza*, 2013), *Младосѿи* (*Youth*, 2015), *Они* (*Loro*, 2018) – објавио је и романе *Сви су у ѿраву* (*Hanno tutti ragione*, 2010)¹, *Неважне ѿачке ѿлеѿиѿа* (*Gli aspetti irrilevanti*, 2016)², као и збирку приповедака *Тони Паѿода и њеѿови ѿријатиѿели* (*Tony Pagoda e i suoi amici*, 2012)³. Стога не изненађује што његова серија *Млади ѱапа* (*The Young Pope*, НВО, октобар 2016) показује изразито литерарне карактеристике. Она је више филмски роман у десет поглавља него што је класичан тв-серијал, о чему најбоље сведоче речи самога аутора:

* Рад је настао у оквиру истраживања на пројекту који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (бр. 177003 – *Средњовековно наслеђе Балкана: инстѿиѿуѿије и кулѿура*).

¹ Српско издање Воока, Београд 2015.

² Српско издање Воока, Београд 2018.

³ Српско издање Воока, Београд 2017.

„The clear signs of God’s existence. The clear signs of God’s absence. How faith can be searched for and lost. The greatness of holiness, so great as to be unbearable when you are fighting temptations and when all you can do is to yield to them. The inner struggle between the huge responsibility of the Head of the Catholic Church and the miseries of the simple man that fate (or the Holy Spirit) chose as Pontiff. Finally, how to handle and manipulate power in a state whose dogma and moral imperative is the renunciation of power and selfless love towards one’s neighbour. That is what ‘The Young Pope’ is about.“⁴ (WAGMEISTER 2015)

Чини се, међутим, да је суштина овога дела комплекснија него што је то исказао (или хтео да искаже) сам Сорентино. Покушаћемо да укажемо на неке његове аспекте.⁵

Иако је уметнички израз *Младоџ љаје* – ликови, ситуације, дијалози, монтажа и, особито, музика⁶ – изразито савремен, а проблеми којима се серија бави могли би се назвати универзалним, дело ипак актуализује одређене, у значајној мери *хаџиоџрафске*, средњовековне теме, што се најјасније очитује у главном лику.⁷ Главни јунак, сироче Лени Белардо, сада папа Пије XIII (гумац Jude Law) делује, на први поглед, прилично субверзивно. Релативно је млад – има 47 година; пуши, доручкује искључиво дијеталну чери-колу, арогантно се понаша, свестан је свог доброг изгледа. То је спољни оквир који одудара од стереотипа понтифекса и доводи у питање низ постулата на којима почива двомиленијумска организација Католичке цркве. И тако сагледан, он је већ на изванредан начин изолован, етикетиран и „неприхватљив“. Са друге стране, аутор вешто компоује – боље рећи монтира – са повременим флешбековима, сновима и визуелизацијом папиних интимних размишљања, један сасвим другачији лик главног јунака, који је такође изопштен и несхваћен у својој средини. Тако пред гледаоцима израста необична и сложена комбинација средњовековног светитеља и модерног интелектуалца, религиозног фанатика и критичког мислиоца, непоколебљивог верског вође и емотивно крхког бића које целог живота трага за љубављу. Основна

⁴ „Јасни знаци Божјег постојања. Јасни знаци Божјег одсуства. Како је веру могуће тражити и изгубити. Узвишеност светости, толико велике да постаје неподношљива када се борите са искушењима, а све што можете да учините јесте да им се препустите. Унутрашња борба између огромне одговорности коју носи поглавар Католичке цркве и недаћа/ патњи обичног човека кога је судбина (или Свети дух) изабрала за Папу. И, коначно, како поднети моћ и њоме управљати у држави чија су догма и морални императив управо одрицање од моћи и несебична љубав према ближњем. О томе говори *Млади љаја*.“

⁵ Са пуном свешћу о најављеној другој сезони серије (2019), у раду посматрамо ових десет епизода *Младоџ љаје* као заокружену целину.

⁶ Зналачки одабрана музичка позадина важна је компонента овог серијала. Она, с једне стране, представља омаж времену Вудстока, хипи покрета и рок генерације, као и папа, а са друге, доноси специфичан избор дела класичне музике, као и текуће продукције.

⁷ У низу типологија, који почиње с Аристотелом, упућујемо на класификацију Нортропа Фраја, који издваја пет врста књижевних јунака у досадашњој светској уметничкој баштини (FRYE 1979: 45–46).

замисао Сорентиновог пројекта није, како би то на први поглед изгледало, деконструкција вере и критика Католичке цркве, већ афирмација љубави као врховног хришћанског начела, као јединог мерила и главне премисе јеванђелске мисли – више пута, од стране различитих актера изречена је у серији основна новозаветна благовест „Бог је љубав“ из Прве посланице светог апостола Јована (4, 8). Лени/Пије XIII, колико год то парадоксално звучало, устројен је на принципима средњовековног јунака – лика светитеља,⁸ па тако његов животопис има карактеристике хагиографског наратива, као што су: посебност од малих ногу, различита искушења, способност чудотворења, светост.⁹

ПОСЕБНОСТ ОД МАЛИХ НОГУ. Лени је напуштено дете. Родитељи, амерички хипици с краја шездесетих година XX века, остављају га испред сиротишта уз објашњење да одлазе у Европу (у Венецију, чије ће мрачне улице и канали походити главног јунака у сновима, целог живота). Могуће је да он већ као седмогодишњак испољава своју необичност и изузетност, мада се разлози напуштања нигде јасно не дефинишу. Они постоје само у назнакама и то у последњој епизоди: најпре, када кардинал Војело (Silvio Orlando) каже папи: „Онај ко има храбрости да напусти дете може да смогне снаге и да га се одрекне“,¹⁰ и, одмах потом, у сцени на самом крају серије, када се папа обраћа окупљеним верницима на Тргу Светог Марка у Венецији.¹¹ Тада он „угледа“ остарели пар хипика који га извесно време слуша, а онда се без

⁸ Уп. Фрајеву класификацију; код њега је, наравно, реч о западном књижевном каноу, па бисмо, у том смислу, главног јунака *Младоџ њаје*, „према јунаковој моћи дјеловања“ могли сврстати у категорију број 2: „Ако је надмоћан у *сџуи*њу другим људима и својој околини, јунак је типичан јунак *романсе*, чији су поступци чудесни, али ипак јест људско биће.“ (Frye 1979: 45) И даље: „Романса се дијели на два главна облика: свјетовни облик, који говори о витештву и витезовима луталицама, те религиозни облик, посвећен легендама о свецима. Оба се облика, да би као приповијести били занимљиви, ослањају на чудесна кршења природног закона. Романсе ће доминирати књижевношћу све док ренесансни култ краљевих и дворјаника не доведе високоометски модус у први план“ (Frye 1979: 45–46).

⁹ О томе смо већ писали у Шпадиер 2019.

¹⁰ Разлози напуштања/одрицања остају, ипак, недокучиви. Кардинал Војело наводи, како он каже, „једноставан“ разлог: Ленијеви родитељи, као припадници хипи покрета и носиоци „прогресивних либертијанских схватања“, која се косе с папиним конзервативним ставовима, одрекли су се свога сина. Но, у контексту топоса о ком расправљамо на овом месту, то се не може односити на седмогодишњег дечака. Пре ће бити да је реч о „посебности од малих ногу“, која је карактеристична за толике средњовековне свеце. Немогућност разумевања сопственог детета и ношења са његовом необичном личношћу, која је само део неразумевања шире средине, карактеристична је за многе хагиографске наративе, а у овом делу додатно је мотивисана хипи миљеом родитеља.

¹¹ Папа тамо и одлази надајући се да ће међу верницима којима се обраћа, бити, можда, и његови родитељи. Путовање у Венецију музички је покривено песмом *I remember* (Saint Saviour/Rebecca Jones, 2014) чији рефрен гласи: „Someone should have told you that you'd always have a place to go / Uh oh I thought you would have known / Someone should have told you that you'd never find yourself alone“.

речи удаљује из масе, што делује управо као отелотворење сумњи које је нешто пре тог догађаја изрекао кардинал.¹²

ИСКУШЕЊА. У свом животу главни јунак пролази кроз многа искушења, али је, са „хагиографске“ тачке гледишта, карактеристично оно у којем га, уцењена и невољно, искушава жена – Естер (Ludivine Sagnier), у петој епизоди серије. Женско завођење је иначе чест мотив средњовековних житија. Нежна, етерична Естер искрена је верница удата за швајцарског гардисту; дубоко је несрећна јер не може да зачне у браку у којем је већ била неверна. У својој патњи она је толико аутентична да и самом појавом постаје права опасност за понтифекса – јер није реч о обичном завођењу већ о комплексном осећању у коме се мешају милосрђе, брига за ближњег и наговештаји чулне љубави. То искушење коме Пије XIII успешно одолева изговарајући речи: „Бога волим зато што је врло болно волети људе“, открива сложеност његове људске природе али и дубину његове вере. Као пандан оваквој Естер, у истој епизоди се појављује млада проститутка Елена (Madalina Bellaria Ion), изазовног изгледа и понашања, са којом се папа, у надреалној ситуацији, усред ноћи среће у једном римском хотелу. Јасно је да та врста огољене сексуалности не може бити право искушење Сорентиновом јунаку, па је нагласак у овој сцени на нечем другом. У изненадној спознаји у којој блудница, не препознајући понтифекса, изговара: „Имам доказ да Бог постоји – Ваше очи, господине, оне су доказ!“ Сорентино асоцира на Марију Магдалену, наспрам које стоји збуњени човек још недовољно свестан својих моћи. Папи у том тренутку друштво прави Ендрју, његов друг из детињства и из сиротишта а сада кардинал Дисолије (Scott Shepherd) – којем нису страна огрешења ове врсте. Штавише, кардинал Дисолије је веома сложен лик који у себи, са готово детињом невиношћу, сједињује високе моралне вредности и ниске људске страсти због којих ће платити животом.

ЧУДОТВОРЕЊЕ. Још од најраније младости, а потом и као римски понтифекс, главни јунак је у стању да чини чуда. То се у почетку дискретно на значује, а затим се експлицитно наводи. Углавном непризнат и непопуларан у окружењу, папа је као чудотворац препознат од најближих особа које га познају од детињства. Чуда која врши ни сам не разуме будући да делује као Божји инструмент, те стога и одбија да разговара о томе чак и са најближима. Та његова особина, помало необична у односу на спољашњу арогантност која га краси, у потпуности одговара хагиографском топосу „бекство од славе“. Чудотворења Пија XIII типолошки одговарају библијским чудима. Навешћемо само неколика, она најважнија:¹³

¹² Пије XIII, после обраћања са балкона цркве Светог Марка, доживљава срчани напад. Његов поглед је упрт у небеса изнад Венеције на којима се наслуђује обрис Господа у чијим је рукама не само папин живот него и целокупна васељена, сагледана са аспекта вечности, из типично средњовековне, небеске – божанске перспективе. Тиме се завршава последња, десета, епизода серијала.

¹³ Управо та његова чуда наводи самом папи кардинал Мариво (Sebastian Roché) у десетој епизоди, објашњавајући му зашто је он светац: „То су дела која чине свеци. Њихова вера је толико чврста да верују у Бога, у Божју моћ, пре него у моћ људи.“

Чудо исцељења. Прво чудо чини Лени још као четрнаестогодишњи дечак када исцељује мајку свога друга, која је на самрти. Ово ће чудо добити своју коначну објаву тек у деветој епизоди, а његови су сведоци, између осталих, Сестра Мери (Diane Keaton) и Ленијев друг Ендрју. То прво, а у ствари главно чудо, јесте она црвена нит коју П. Сорентино мајсторски протеже кроз цело дело – као догађај који сам чудотворац не разуме, и као загонетку која решавањем помаже гледаоцима да открију унутрашње биће главног јунака и спознају феномен чудотворења као Божјег чина.

Чудо са Есџер. Оно има јаку подлогу у средњовековној житијној књижевности у којој се усрдним молитвама и снажном вером долази до зачећа (на пример, у Житију Алексија Божјег човека, Житију светог Саве Српског итд.). Шетајући се ноћу папским парком и пролазећи поред стана швајцарских гардиста, Пије XIII нехотице бива сведок љубавног чина Естер и њеног мужа и својом упечатљивом молитвом у ватиканском врту омогућава нероткињи да зачне.

Чудо са сесџром Анџонијом. Оно је, можда, најспецифичније јер представља такозвано „негативно чудо“¹⁴, које своје изворе има у библијском наративу, у деловањима Мојсија (Израак, 14, 26–28; 17, 11, 2, 11–12), Илије (3. Цар. – 1. Цар. 18, 40; 4. Цар. – 2. Цар. 1, 9–14) и Јелисеја (4. Цар. – 2. Цар. 2, 23–24).¹⁵ Лицемерна и изопачена сестра Антонија (Milvia Marigliano), коју папа приликом своје посете Африци покушава да уразуми, а она охоло одбија да се повинује, страда управо папином молитвом која се одвија док се он налази веома далеко од ње. Ово „убиство на даљину“ има своје готово идентичне паралеле у средњовековним миракулима, попут оног светог Димитрија Солунског, у којем светац убија непријатеља и опсадника, бугарског цара Калојована, или смрти одметника Стреза у српским средњовековним житијима посвећеним светом Симеону Мироточивом и светоме Сави, у којима се одговарајуће епизоде подударају са Сорентиновим делом до у детаље (Стефан Првовенчани 1988: 90–91, 93, 94; Доментијан 2001: 171–179; Теодосије 1988: 176–184).¹⁶ Композиција чуда је свуда идентична: светитељево убеђивање да се грешник врати на прави пут и насилничково одбијање, потом светитељево удаљавање и казна која стиже отпадника. Одлазак светог са места радње и деловање са велике удаљености у свим случајевима има за циљ да, прво, покаже како је доиста реч о Божјем чуду јер светац није присутан – он делује снагом своје молитве а Божја свемоћ се тако најбоље пројављује – и, друго, светац је тако лишен сваке сумње да је непосредно, физички учествовао у одмазди. И у средњовековним житијима и у *Младом џајни* главну улогу има усрдна молитва Богу и њена снага.

¹⁴ Уп. (GEARY 1994: 170): “...saints performed various ‘negative’ miracles, chastising and occasionally even killing those who had mistreated them or their supporters.”

¹⁵ О варијантама овог типа чуда у словенској и византијској књижевности в. НАУМОВ 2018.

¹⁶ В. чланак Данице Поповић *Чудотворења свѣтоѡ Саве Срѣскоѡ*, у којем ауторка разматра сва чуда светог Саве и доноси њихову типологију (Поповић 2006: 97–118).

СВЕТОСТ. Папа Пије је светитељ чија се светост пројављује кроз његово чудотворење и потпуну оданост Богу. Без обзира на сумње које га раздиру и то што је, као и сваки подвижник, стално у искушењима и у борби са сопственим демонима, он има свој пут са којег не скреће упркос моралним преиспитивањима кроз која пролази. Он је бескомпромисан у остваривању свога циља, а то је служба Господу. Најпунји израз тога јесте папино прво обраћање кардиналима. Тај говор има програмски карактер и, садржајно и композиционо – налази се у средишњој, петој епизоди – чини кулминациону тачку серијала. Мајсторски режирана сцена одиграва се у Сикстинској капели, у којој, и дословце, папа обећава пакао свима који нису целим својим бићем посвећени хришћанској вери. Док Микеланђелов *Сћрацини суд* опомиње са олтарског зида, а *Сћварање Адама* на своду Капеле ипак пружа наду, праћен доминантним звуцима *Lamentate*-а Арва Перта,¹⁷ гласом који не трпи поговор и не даје алтернативу, Пије XIII изговара речи: „Када се Исус попео на крст није правио компромис. Нећу ни ја.“ Основна карактеристика средњовековног светог није допадљивост, прилагођеност. Средњовековни светац није нужно добар, он је пре свега борац за веру. Или, како у једном тренутку каже Сестра Мери, која га је одгајила: „Папа је светац. Кад кажем светац не мислим добар човек, мислим буквално/дословце – светац!“

Папина моћ чудотворења, заједно са његовом вером – која је без остатка, без објашњења, раздирана сумњама а опет беспоговорна – чине га не само светитељем него правим средњовековним светитељем.¹⁸ Он је подвижник који се, додуше у оквирима XXI века, не лишава удобности папског живота већ су његова одрицања суштинске, духовне природе. Остали важни ликови серије (уз мноштво епизодних), баш као и у средњовековном житију, подређени су њему. Они су разнолики по свом карактеру, по позицијама на којима се налазе, по тајнама које крију, а које донекле обликују њихове животе. Сестра Мери, најважнија особа у папином детињству, која му је у сиротишту била замена за мајку, у почетку Пијевог понтификата његов је помоћник, лични секретар и главни саветник; и она је сироче и од почетка је убеђена у светачку природу свога васпитаника; у слободно време воли да игра кошарку. Кардинал Војело, државни секретар и сива еминенција у

¹⁷ Дело Арва Перта (Arvo Pärt) *Lamentate*, из 2002. године – композиција за клавир и оркестар, коју сам аутор не сматра класичним клавирским концертом – побуђује снажне емоције и изражава, по Пертовим речима, његово сопствено преиспитивање око темељних животних одлука које треба остварити („My first impression was that I, as a living being, was standing before my own body and was dead – as in a time-warp perspective, at once in the future and the present. Suddenly, I found myself put into a position in which my life appeared in a different light. And I was moved to ask myself just what I could still manage to accomplish in the time left to me“ (QUINN 2006: 74–75). То је управо ситуација у којој се налази млади папа Пије XIII приликом свог првог званичног обраћања кардиналима.

¹⁸ „Essentials characteristics of saints were their constant battle against demons and their capacity for working miracles“ – A[lexander] K[azhdan] (ODB 1991: 1828).

Ватикану, испрва је мислио како ће лако моћи да манипулише младим и неискусним папом. На први поглед, он је сушта супротност Сестри Мери и главни је сплеткарош у папској држави; иначе је фудбалски фанатик и обожаваца Дијега Марадоне. Серија и почиње тихим ратом између њих двоје. Кардинал Војело, међутим, у тајности негује дечака параплегичара и то његово послушање открива сасвим другачију страну његове личности. Нежна и невина симпатија неочекивано се рађа између двоје временшних и неприступачних људи као што су Мери и Војело, који живе у својим затвореним световима посвећености Господу и у искреном целибату. Трећи важан лик у серији, који, уз ова два, стоји у непосредном озрачју Пија XIII јесте отац Гутјерез (Javier Cámara),¹⁹ потоњи кардинал и лични секретар папин, одани верник, који дубоко потискује своју хомосексуалност и чију доброту и правоверје папа спознаје на самом почетку, те он постаје његов најближи сарадник и човек од поверења. Сви ови ликови, међутим, иако издиференцирани, постоје само као комплементарни главном јунаку – да би својим делањем уобличио слику о њему. Иако имају различите пориве за своје поступке и гаје различита осећања према папи, они се, како време одмиче, све више слажу у једном – пред њима је свети човек који, служећи Господу, проноси Божју славу и светлост хришћанске вере, показујући како је, псаламским језиком речено, „диван Бог у светима својим“ (Пс. 67, 36). Такав лик какав јесте Сорентинов млади папа, иако се на први поглед чини да може егзистирати у уметности различитих времена, типичан је управо за средњовековну књижевност, у којој се дубока вера и потпуна, беспоговорна оданост Богу, налази изнад свих других људских врлина и кључна је особина главног јунака средњовековног, хагиографског наратива.

ИЗВОРИ И ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

ДОМЕНТИЈАН. *Жиџије светиоџа Саве*. Љ. Јухас-Георгиевска (предг.). Т. Јовановић (прев.).

Београд: СКЗ, 2001.

НАУМОВ, Александар. Смрт Јована Владислава у контексту хагиографских чуда кажњавања смрћу. Васиљ Јововић, Обрен Јовановић, Радомир Никчевић (ур.). *У сјомен и славу Светиоџ Јована Владимира*. Међународни научни скуп „Свети Јован Владимир кроз вјекове – историја и предање (1016–2016)“, Бар, 15–17. септембар 2016. Књ. 6–1. Цетиње: Митрополија црногорско-приморска – ИИУ СВЕТИГОРА, 2018, 63–79.

ПОПОВИЋ, Даница. *Под окриљем светиосџи: Кулџ светиџх владара и реликвија у средњовековној Србији*. Београд: Балканолошки институт САНУ, 2006.

СТЕФАН ПРВОВЕНЧАНИ. *Сабрани сџиси*. Љ. Јухас-Георгиевска (прир.). Београд: Просвета, СКЗ, 1988.

¹⁹ “The Spanish priest with the sorrowful face of a Byzantine icon“ (BAYLES 2017: 94).

ТЕОДОСИЈЕ. *Житија*. Д. Богдановић (прир.). Л. Мирковић (прир.). Београд: Просвета, СКЗ, 1988.

ШПАДИЕР, Ирена. *Молодой Папа* П. Соррентино как агиографический нарратив. Инна Вернер, Наталья Запольская, Марина Обижаева (ред.). *Девятые Римские Кирилло-Мефодиевские чтения*. Материалы конференции (Рим – Салерно, 4–9 февраля 2019 г). Москва: „Индрик“, 2019, 187–192.

*

BAYLES, Martha. A Long-Form Miracle. *Claremont Review of Books* XVII/2 (Spring 2017): 93–96.

GEARY, Patrick J. The Saint and the Shrine: The Pilgrim's Goal in the Middle Ages. In: *Living with Dead in the Middle Ages*. Ithaca and London: Cornell University Press, 1994, 163–176.

FRYE, Northrop. *Anatomija kritike: Četiri eseja*. Zagreb: Naprijed, 1979.

ODB: THE OXFORD DICTIONARY OF BYZANTIUM. Alexander P. Kazhdan (ed.). Vol. 1–2–3. New York – Oxford: Oxford University Press, 1991.

QUINN, Peter. Arvo Pärt: Da pacem Domine; Lamentate by Arvo Pärt, The Hilliard Ensemble, Alexei Lubimov, SWR Stuttgart Radio Symphony Orchestra, Andrey Boreyko, Review by: Peter Quinn, *Tempo*, Vol. 60, No. 236 (Apr. 2006): 74–75.

WAGMEISTER, Elizabeth. Diane Keaton to Star Opposite Jude Law in HBO and Sky Series 'The Young Pope'. *Variety*, July 28, 2015. <<https://variety.com/2015/tv/news/the-young-pope-diane-keaton-cast-hbo-paolo-sorrentino-series-1201549701/>> 17. 11. 2018.

Irena B. Špadijer

MEDIEVAL HERO OF OUR TIME: PAOLO SORRENTINO'S THE YOUNG POPE

Summary

Italian artist Paolo Sorrentino has marked the first decades of the 21st century not only in the art of film-making, but also in literature. Apart from several significant films that he directed, he published two novels and one collection of short stories. It is therefore not surprising that his series *The Young Pope* (2016) possesses distinct literary characteristics. In fact, it is more a filmed novel in ten chapters than a typical TV series. Although the artistic expression of *The Young Pope* – the characters, situations, music, editing – is very contemporary and the issues that the series tackles may be considered universal, this work brings to life specific, and to an extent “hagiographic“, medieval topics. This is manifested most clearly in the main protagonist, pope Pius XIII, who is the subject of our analysis in this article.

The portray of Lenny/Pius XIII is created on the principles of a medieval hero – a saint, and the story of his life contains the features of a hagiographic narrative, such as:

exceptional personality demonstrated since childhood, exposure to various temptations, the ability to perform miracles, the holiness. The Pope's ability to perform miracles, along with his faith – which is relentlessly and inexplicably tormented by doubts, and yet remains unswerving – make him not only a saint, but a real medieval saint, a fully devout anchorite. He is a monk who does not deprive himself of the 21st century comfort of the papal lifestyle, while his self-deprivations are essentially of spiritual nature. It may seem at first glance that this type of a hero exists in the art of different epochs, but in fact it is typical of the medieval literature in which a strong faith and a complete, unquestionable loyalty to God are above all other human virtues and are key features of a hero in the medieval, hagiographic narrative.

Универзитет у Београду
Филолошки факултет
i.spadijer@gmail.com

Мр Мирјана Ж. Бошков

НЕКОЛИКИ ПРИЛОЗИ О ХРОНОГРАФСКОМ ИЗВОРНИКУ ЂОРЂА БРАНКОВИЋА И ПОВОДОМ ЊЕГА

У раду се испитују извесне текстуалне подударности између хроника Ђорђа Бранковића, *Руског хронографа из 1512. године*, *Хронографа западноруске редакције*, српских хронографа и родослова. Поред објављене, узима се у обзир и рукописна грађа. Посебна пажња посвећује се досад незапаженим паралелама у интерпретацији легенде о Немањином пореклу у Бранковићевој малој хроници на румунском језику и *Хронографу западноруске редакције*. На основу ученог преузимања хронографске варијанте Цамблаковог фрагмента о Стефану Дечанском износи се претпоставка о Бранковићевом познавању текста из традиције *Руског хронографа из 1512. године* у ширем опсегу но што је он заступљен у сачуваним српским хронографима.

Кључне речи: Бранковићеве хронике, *Константиншов родослов*, хронографи, легенда о пореклу Немањића.

Врло богат и плодан истраживачки рад Јелке Ређеп односи се у једном свом делу на огромно наслеђе Ђорђа Бранковића. После студија Јована Радонића (1911) и Николе Радојчића (1926) било је одиста одважно подухватити се барокно сложене историографске интерпретације у тада још необјављеним Бранковићевим *Хроникама*. Онај ко није загледао у рукопис његовог аутографа тешко може да представи колико и само ишчитавање местимично сасвим нераспознатљивог текста захтева труда и стрпљења, а да се о неопходним палеографским и другим знањима и не говори. Захваљујући раду Јелке Ређеп *Словеносрпске хронике* постале су нам приступачније и јасније.

Не упуштајући се у оцену укупног доприноса наше ауторке њиховом проучавању, које неоспорно заслужује достојно признање, у овој прилици скренућу пажњу на њено бављење Бранковићевом кратком хроником на румунском језику која је са њеним уводним чланком објављена у преводу Стевана Бугарског у Новом Саду 1994. године као *Хроника Словена Илирика, Горње Мезије и Доње Мезије* (Бранковић 1994).¹ Треба нагласити да је

¹ Превод на савремени српски језик сачињен је према критичком издању BRANKOVIĆ 1987.

заправо тек тада у нашу науку унет текст тог уопште мало и само посредно познатог дела Ђорђа Бранковића.

Иако је пре тога у неколико наврата био штампан румунски оригинал те хронике, прва издања с краја XIX и почетка XX века остала су врло ретка, а након кратког и оскудног приказа Јована Радонића (1911: 625–627), где је, према нешто каснијој оцени Николе Радојчића, речено о њој „све што се уопште има рећи“ (1926: 43), разумљиво је што то обимом скромно дело после тога није привлачило наше истраживаче, утолико пре што ни неупоредиво значајније Бранковићеве *Словеносрпске хронике* наша наука још није била „савладала“. Њихов текст је у својој целини постао шире доступан тек савсим недавно у научном издању Ане Кречмер (Бранковић 2008), а дотада је, дешифрујући поједине делове рукописа, Јелка Ређеп већ обавила своја основна истраживања и написала студије према којима су потом биле сачињене књиге *Гроф Ђорђе Бранковић и усмено предање* (1991) и *Генеза Хроника ђрофа Ђорђа Бранковића* (2004), а припремила је и избор Бранковићевих текстова *Хронике: антологија* (Бранковић 2004).² Иако је у првој књизи пружила подробан преглед Бранковићевих извора, ту се на хронографе још није освртала. Сигуран ослонац за идентификовање удела хронографа у Бранковићевом раду литература није могла пружити. Од времена када се Никола Радојчић задовољио најопштијом констатацијом да је Ђорђе Бранковић „исцрпао све вести о Србима [...] из руског Хронографа“ (1926: 19), ситуација се у погледу истражености Бранковићеве употребе хронографа није битно изменила.

Мора се признати да је унутар Бранковићеве интерпретације врло тешко препознати и прецизно издвојити оно што је преузимамо из хронографа, будући да су „српски одељци“ у тој историографској компилацији с почетка XVI века и сами били сачињени од исте онакве грађе какву је готову сву наш списатељ знао или могао знати и из других изворника. Додатну тешкоћу причињава и то што је он често хронографски текст предочавао у сопственој својеобразној стилизацији. У *Словеносрпским хроникама* потребно је уочити неки врло уверљив текстолошки индикатор, да би се установило, како „скривен цитат“ потиче непосредно из хронографа. За проналажење поузданих доказа неопходно је Бранковићев компилативни спис подвргавати вишеструким текстолошким испитивањима – како према оригиналним српским изворима, тако и њиховим интерпретацијама у српским и руским хронографима, а њих има у по више редакција, притом, све нису објављене. Истраживачку ситуацију чини додатно сложенем то, што су секундарне интерполације хронографског порекла препознате и у српским родословима и летописима, а нарочито у латинском преводу тзв. Бранковићевог летописа. Ако се има у виду да још немају своја критичка издања нити испитану историју текста ни сви основни списи српских хагиобиографија, посебно не Теодосијево

² Уп. преглед радова Јелке Ређеп који су проистекли из њеног вишедеценијског бављења делом и личношћу Ђорђа Бранковића (Томин 2016: 19–20).

Жиѿије Свѿиоѿ Саве, тај важан извор *Рускоѿ хроноѿрафа*, јасно је да ће се на одмеравање Бранковићевог дуга хронографима, који ће бити заснован на систематској компаративној анализи, још чекати.

Јелка Ређеп је срећно нашла начин како да, бар у једном делу, скрати истраживачки пут управо помоћу мале хронике на румунском језику. Она се сматра за нацрт опширних *Хроника* и, захваљујући много скромније заступљеној грађи, подлеже лакшем упоредном испитивању. Мада ће се испоставити да аутор из таквог концепта хронографске изводе није, ни неизмењене нити све, преносио у *Словеносрпске хронике*, неоспорно се да установити, како се он хронографом служио још у Букурешту. Светлана Томин, која изванредно добро познаје опус Јелке Ређеп, наглашава како управо њој „дугујемо податак да се гроф Бранковић за писање румунске хронике ослањао на млађе летописе треће групе, родослове и хронографе“ (2016: 20). У целини узев, у његовој првој хроници Јелка Ређеп ће видети, како је сама изјавила, подстицај да се испита и прикаже стваралачки поступак ученог историчара, његово познавање и коришћење грађе (2004: 11). Из таквих проучавања произишла је књига *Генеза хроника ѿрофа Ђорђа Бранковића*. Сачињена је на основу претходних вишедеценијских и једним делом објављиваних разматрања која, наставши се у истим корицама, пружају у систематичнијем и целовитијем прегледу раније сегментирано излагане закључке и својом синергијом још уверљивије приказују начин рада Ђорђа Бранковића што га је наша ауторка постепено осветљавала.

Већ наслов *Генеза хроника ѿрофа Ђорђа Бранковића* упућује на ерудитски рад какав, сам по себи, ретко кад читаоцу који већ не би био посвећен и удубљен у дату тематику пружа занимљиво штиво; испоставиће се, међутим, да је Јелка Ређеп и ту – у себи својственом маниру једноставног излагања сложене проблематике – предочила интерпретацију текстолошке аргументације која се, упркос обиљу грађе што ју је сама подвргавала приметним компаративним испитивањима, лепо прати. Приказивала је Бранковићеве историографске поставке на фону широке литературе која му је могла бити доступна. Пружила је преглед паралелних бележења и тумачења читавог низа обавештења која се на теме из националне историје садрже у нашој средњовековној баштини, у анонимним старим српским родословима и летописима, ауторским хагиобиографијама; такође, у читавом низу Бранковићу савременијих, првенствено барокних, историографских дела из ширег европског окружења. Таква богата упоредна грађа још дуго ће пружати инспиративне подстицаје и корисне ослоње и за нека друга и другачија истраживања нашег књижевног наслеђа. Мене су, тако, највише заинтересовали осврти на аналогije с хронографом.

У свом бављењу хронографским списима, који су у руској интерпретацији тзв. универзалне историје „вратили“ на Југ добар део нашег средњовековног наслеђа, у више сам се прилика сусретала с радовима Јелке Ређеп у којима се она у извесној мери, а и са другог становишта, дотицала и оних књижевних дела која су претрпела двоструку хронографску обраду, и од

стране руског и српског редактора. Иако нисмо ишле у истом смеру – ја сам пратила пре свега преношење руских хронографа на српско подручје, а Јелка Ређеп је испитивала како је излагање српских хронографа коришћено у нашој традицији – рукописна грађа од које сам полазила и до које сам долазила делимично се подударала са оном објављеном што ју је и Јелка Ређеп разматрала. Разумљиво је што се и сад с великом пажњом и интересовањем обраћам књизи о настанку Бранковићевих хроника, где се, између осталог, упућује и на то колико се казивање у њима слаже са одговарајућим текстом у српским хронографима. Ауторка цитира *Жићомислићки хронограф* према фрагментима што их је објавио Нићифор Дучић (1871), *Бођишићев* по издању Стојана Новаковића (1878). Испоставиће се да и у извесним другим случајевима наведене паралеле са српским изворима такође потичу из хронографа. Наиме, списе што их је, мада свестан њихове хронографске компоненте, Љубомир Стојановић назвао *Белойољским* и *Ковиљским лейојисом*, биће у жанровском смислу оправданије сматрати за посебне српске редакције хронографа. У *Ковиљском* се огледа врло својебразно међусобно преплитање хронографског и летописачког текста,³ а у *Белойољском* је читав један целовити комплекс вести из летописа био уграђен у структуру хронографа.⁴ Позната је и чињеница да је у родословима као што су *Руварчев* (Стојановић 1927: стр. XX) или *Ђоровићев* (Ђоровић 1928: стр. XVII) идентификован врло битан слој с генеалогским интерпретацијама чије карактеристичне стилизације или „подаци“ потичу, нарочито уочљиво у *Руварчевом родослову* (Бошков 1996а: 323–327), од састављача *Руског хронографа*. Кад се све то узме у обзир, с разлогом се помишља на то да се у Бранковићевим рукама могао наћи и неки друкчији избор хронографских садржаја, односно и нека редакција хронографа што се разликовала од онакве каква је у *Жићомислићком* и *Бођишићевом* који су служили за поређење приликом разматрања генезе хроника. Анализирајући поједине конкретне случајеве, до претпоставки о томе долазила је и наша ауторка. И кад су је уверљиве аналогije упућивале на то да је Ђорђе Бранковић у Букурешту могао поседовати хронограф, ипак ће, одређујући га, опрезно рећи „попут *Хронографа Жићомиљчићког*“ (2004: 143). Колико је такав опрез био оправдан, потврдиће потом и извесна моја упоредна испитивања историје српског текста, будући да се испоставља како су се одељци са српском тематиком у свом уопште прилично стабилном облику, мада не увек и у истом опсегу, лако преносили из једне хронографске редакције у другу, такође из хронографа у летопис или, пак,

³ *Ковиљски хронограф* налази се у зборнику *Цвећ врлина* (Народни музеј у Прагу, сигн. IX Н 23, Шафарикова збирка бр. 26, л. 85а–165а). Најновији опис зборника с тим хронографом: Шпадиљер и др. 2015: бр. 32. Српске одељке издао је Љ. Стојановић (1927: бр. 559–574). Летописне вести у њима припадају, како ми је пошло за руком да установим, једном од летописа рачанске традиције (Бошков 2012: 207).

⁴ Рукопис, који се налази Архиву САНУ у Београду, сигн. 33, издао је А. Вукомановић (1858: 211–277); о летопису у њему: Бошков 2013.

у родослов; налазиће се и примери супротног смера, кад је хронограф, на-кнадно, већ под пером српског редактора, био интерполисан обавештењима летописачког, генеалошког или пак житијног карактера.

Да се Ђорђе Бранковић служио и неким друкчијим хронографом од оног што га је знала у *Жиџомислићком*, Јелка Ређеп је констатовала поводом казивања о бици на Велбужду у румунској хроници (2004: 70–71). То запажање може се убедљиво потврдити уз помоћ поменутог *Ковиљског хронографа*, с обзиром на то да се управо у њему, као једином међу сачуваним српским хронографима, садржи опис саме битке.⁵ Не улазећи овом приликом у сложен проблем реконструкције историје самог текста, скренућу пажњу на то да се *Ковиљски хронограф* у делу где је приказан Стефан Дечански разликује од *Жиџомислићког*, као и од осталих српских хронографа. Ту врло својеобразну редакцију хронографа, чији сам не само дуктус него и састав, заправо интерпретацију у целини, склона да атрибуирам Христофору Рачанину (Бошков 1988: 369–370, 383–384), одликује сасвим нарочит избор садржаја из *Руског хронографа*. Док у *Ковиљском* нема великих делова излагања који се, иначе, посведочују у већини осталих српских хронографских редакција, дотле се у њему налази један број чланака којих у другима нема, а такође се свде на извор у *Руском хронографу*, односно на његово посредовање.⁶ Међу њима је и осврт на поменуту битку о којој Ђорђе Бранковић у румунској хроници зна да се одиграла на Велбужду. Тај чланак је Христофор Рачанин преузео без икаквих измена у онаквој целини у каквој се он налази у *Руском хронографу*, где је, треба напоменути, сажетији но у Цамблаковом *Жиџију Сиџефана Дечанског*, притом се, за разлику од њега, ни у једном ни у другом хронографу место бојишта не помиње.⁷ Околност да на том месту исти избор података и опсег приказа одликује и малу хронику, као и *Ковиљски* и *Руски хронограф*, води закључку да је Ђорђе Бранковић пошао од хронографа, а да је податак о Велбужду по свом знању интерполирао, не треба искључити ни да је то учинио према *Жиџију*.

Јелка Ређеп је на основу детаљног испитивања описа Велбушке битке у *Хроникама* констатовала да у њима „Бранковић не преузима текст из румунске хронике, већ преписује житије о Дечанском“, те да, користећи истовремено и Цамблака и Орбина, „прича дуже, богатије и опширније“ (2004: 71). Помишља и на то да је „постојала реална шанса да се упозна с Цамблаковим делом, како у целини, тако и у изводу, у Букурешту а и касније“ (2004: 71). Иако то експлицитно не закључује, јасан је утисак да ауторка сматра како

⁵ Одељак се налази на л. 139а–140а. Почетак: [црѣ мѣхналѣ] сѣи покорѣи сѣбѣ прилѣжѣеѣе страни. и събравѣ днѣгѣ езыкѣ, прѣнде и сръское начество хоте сѣе покорѣити. Завршетак: алѣзѣдра тоѣ нетѣа црѣмѣ поставѣше. въ своѣ възвратише. Уп. одговарајући текст у хронографима (Русский хронограф 1911: 406–407; Русский хронограф 1914: 189–190).

⁶ На неке такве одељке, али не све, указано је у: Бошков 2010: 25; 2012: 210.

⁷ Уп. текст из *Жиџија Сиџефана Дечанског* (Шафарик 1859: 71–75) са одговарајућим у издањима Русский хронограф 1911: 406, Русский хронограф 1914: 190.

је, за разлику од прве хронике, где се служио неким изводом, Ђорђе Бранковић касније непосредно прибегавао *Жиџију*.

Откривањем паралеле у Христофоровој редакцији показује се да је у хроници на румунском хронографски извод био употребљен приликом приказивања битке, док би назив њеног места могао ићи у прилог и Бранковићевом познавању интегралног *Жиџија* још у Букурешту. Тај хронографски предлог Бранковића, ипак, није био у наведеном Христофоровом рукопису, јер у њему нема обавештења о Стефановом подизању другог манастира и болнице, као ни о његовим добротворствима, што све постоји у продужетку приповедања о Велбужду у румунској хроници (1994: 36–37). То би у први мах могло упутити на непосредно преузимање из *Жиџија*. Међутим, чињеница да се одговарајући текст садржи у *Руском хронографу*, који је сам ту нешто ужи од Цамблаковог, ипак, указује да се и ту ради о посредовању хронографа. Иако читавом чланку под годином 6836. из мале хронике није установљен изворник у српском рукопису, неоспорна паралела његовог првог дела са *Ковиљским хронографом* наводи на закључак да се својевремено и он цео налазио у таквом Бранковићевом предлошку какав је припадао српској традицији хронографа. У сваком случају, потврђује се како је Јелка Ређеп била сасвим у праву, кад је међу више могућности да се објасни Бранковићев однос према изворима помишљала да је он за ту битку „поседовао неки други, другачији и старији текст хронографа“ од онаквог каквог је она знала у издању *Жиџиомислићког* (2004: 70–71).

Остаје, међутим, и даље отворено питање о каквом би се хронографу радило, с обзиром на то да се текст о Стефану Дечанском у истом облику налази у обе, иначе, прилично различите редакције што су познате као *Руски хронограф редакције из 1512. године* (даље: РХ 1512),⁸ односно *Хронограф зајадноруске редакције* (даље: ХЗР).⁹ У нашим рукописима нису сачувани преписи интегралног текста ХЗР, мада је познато да су постојали (Радоличих 1958). Из њих својевремено нису били објављени ни чланци на српске теме, ипак о томе како су изгледали, може се судити, захваљујући пре свега околности да је за критичко издање ХЗР коришћен и оригинални западноруски препис из познатог *Порфиријевог зборника* (Руска национална библиотека у Санкт-Петербургу, сигн. Порф. Q. IV. 341). Рукопис се, ако не и раније, свакако већ од 40-их година XVII века налазио у Светој Гори (Бошков 1998).¹⁰ Сматра се да је потом у Србији управо он служио за даља умножавања (Розанов 1913: 4). Међу преписима ХЗР сразмерно је доста копија са одликама по којима је он називан и „југозападноруским“, што значи да се ширио на подручју које је било ближе румунским земљама; у свом саставу има и историјске теме које се односе на њима суседне државе што су, иначе, остајале ван оквира византијских универзалних хроника, нпр., Пољску, Чешку, Угарску;

⁸ Критичко издање С. П. Розанова: *Русский хронограф* 1911.

⁹ Критичко издање С. П. Розанова: *Русский хронограф* 1914.

¹⁰ Средином XIX века Порфирије Успенски однео га је из Свете Горе у Русију.

садржи чак и чланак *О Волосѣхъ* (Русский хронограф 1914: 234–235; Бошков 1996 б:). То све чини да помисао, како се у Бранковићево време такав хронограф могао наћи у Букурешту, не буде сасвим без основа.

Да одговор на питање о томе каквим се хронографским предлошком у Букурешту служио Ђорђе Бранковић, неће бити једноставан, може се видети већ по чланцима мале хронике на румунском језику где се под годинама 6625. и 6651. говори о Немањином пореклу. Ту се препознају извесна обавештења која би могла имати функцију текстолошких индикатора, будући да им се извор своди на различите хронографске редакције. На самом почетку изложена је фиктивна генеалогска конструкција по којој је Немања „потекао од рода Ликинија,¹¹ сина Констанције, сестре великога Константина“, да би се затим још истакло како је „потикао и од рођака Августа Цезара“, па опет поновило да „потикаше од рода великога Константина цара“.¹² Ту се налази и унеколико преобликован податак с препознатљивом стварном подлогом о византијском владару у чије време је Немања живео. Реч је о цару Алексију, забележеном у оригиналу на румунском језику као „Alexie Schimnic“ (BRANCOVICI 1987: 49), а у преводу на српски као „Алексије Схимник“ (Бранковић 1994: 31). За редакцију ХР 1512 индикативно је то што се именом сувременог грчког цара хронолошки одређује време Симеона Немање и његови преци набрајају до Белоуроша, дакле само у два колена; у ХЗР диференцијалну одлику чини навођење грчког цара уз Немањиног сина Стефана и продужавање лозе Немањића све до Консте Зеленог. У румунској хроници може се у лекцији *Схимник* констатовати подударност са ХР 1512, а у казивању да је Бела Урош потекао од рода Ликинија, сина Констанције, назире се наговештај схватања о временској удаљености између Немање и Константина Великог, што је карактеристично за ХЗР. Такав став ће, како је добро познато, Ђорђе Бранковић одлучно нагласити у *Словено-српским хроникама*, међутим, и мала хроника пружа сведочанство да је он већ у Букурешту о томе помишљао. На то упућује и чињеница да је још под годином 5851, приказујући однос између Константина и Ликинија, напоменуо да Срби (или Мези) Ликинијевог сина и Константиновог нећака, Ликинија Млађег, називаху Бело Урош (Бранковић 1994: 25). Довођењем у везу та два исказа, један који се односи на IV, други на XII столеће, постаје очигледно да је Бранковић већ у првој хроници читао извесну резерву у тврдњу која у чланку под годином 6625, ако се посматра сама за себе, не привлачи пажњу. Да није безразложно помишљати о кореспондентности са ХЗР, вероватно и извесном његовом утицају, указује то што се и у ХЗР, за разлику од РХ 1512, у одељак који је посвећен Константину Великом уноси допунско обавештење да је Ликиније био „Далматцкѣй господинъ, родомъ Сербинъ,

¹¹ У овом раду лична имена наводим без уједначавања, у оном облику што је карактеристичан за текст о којем је реч, а не оном уобичајеном у историографији: Ликиније а не Лициније, Конста Зелени и Константин Зелени, Белаурош и Бела Урош, Комнин и Комнен

¹² Овде и даље превод Стевана Бугарског (Бранковић 1994: 31).

и роди отъ Константи Белоуроша, отъ него же изидоша Сербстїи господїе“ (РУССКИЙ ХРОНОГРАФ 1914: 87).

Док се у научној литератури коментаришу легендарни елементи, што их је Ђорђе Бранковић из постојеће традиције преузимао и у својој обради предочавао, дотле обавештење о „Схимнику“ није привлачило посебну пажњу. У овој прилици је првенствено заслужује због своје блиске паралеле са, за руске и српске хронографе врло карактеристичним *Скиднинъ*, лекцијом која у њиховој рукописној историји има вредност важног текстолошког критерија. Она се у РХ 1512 појавила као ознака византијског цара Алексија III (РУССКИЙ ХРОНОГРАФ 1911: 388), а у истом виду су је потом прихватили и српски хронографи, заправо, сви они који се преко *Ремейскоѡ хроноѡграфа*¹³ свде на текст РХ 1512. На паралелном месту једино се у *Боѡишићевом хроноѡграфу*¹⁴ налази „Алексије Комнин“ (Новаковић 1878: 52), док се у *Ковиљском*, где је иначе и почетак излагања о Немањи друкчији, грчки владар уопште не спомиње. У старим српским родословима, као и летописима и првим хагиографијама име цара Алексија се среће, мада с породичним именом Комнин сасвим ретко;¹⁵ разумљиво је што га Ђорђе Бранковић у први мах није препознао.

У *Славеносрѡским хроникама*, где се опширније говори о царевима Комненима, одредница „Схимник“ више се неће појавити. Кад се тамо у друкчијем контексту бележи константинопољски, односно грчки цар Алексије „Комненъ именовани“, који је кћер дао за жену Немањиним сину Стефану, јасно је да је реч о истом оном што је у хроници на румунском језику поводом првог крунисаног краља Стефана био назван Алексијем Дуком, а поводом његовог оца „Схимником“ (Бранковић 1994: 31, 33).¹⁶ Ипак, другом приликом, осврћући се у *Хроникама* на успостављање мира између Немање и константинопољског цара Исака, Бранковић помиње како, захваљујући томе, грчки цар „ваздасть своју даштеръ ва супружницу Стефану“ (2008: 240). Околност да ту Стефановог таста не именује наводи на питање, како је све то гласило у изворнику. Јелку Ређеп је посебно заинтересовало то што Бранковић, ослањајући се, како је сам изјавио, на наше списатеље, Данила изричито, повезује Стефаново орођавање с грчким царем с краљевском дијадемом којом је он венчан (2008: 234–235). После истраживања могућних извора обавештења о Стефановом крунисуању ауторка ће закључити да ту Бранковићево позивање на Данила није било оправдано (1991: 42–43). На ове детаље скрећем пажњу имајући у виду да постоји пример различитости *Алексије/Исак*, које може бити индикативно при реконструкцији рукописне историје српских хронографа.¹⁷

¹³ В. нап. бр. 18 овог рада.

¹⁴ В. нап. бр. 20 овог рада.

¹⁵ Уп. нпр., Стојановић 1927: бр. 347; Пириватрић 2016.

¹⁶ Приређивач издања Ана Кречмер указује да су у рукопису на то место накнадно уношене допуне новом руком којима се Алексије одређује као „грећи“, односно „Ангел“ (Бранковић 2008: 215, 218).

¹⁷ Пример је занимљив и зато што се односи на Савино стицање архиепископског достојанства. РХ 1512 прихвата Теодосијево обавештење да је то било у Цариграду у време

Теза о Немањином сродству с Константином Великим није заступљена у РХ 1512, као што то није ни у оним српским рукописима који у неизмењеном виду чувају полазну хронографску интерпретацију *Родослова српских десиоџа* (то су хронографи: *Ремейски*,¹⁸ *Ковиљски*,¹⁹ *Божишићев*,²⁰ *Жиџомислићки*,²¹ *Врхобрезнички*²²). У њима се приказивање Немањиних предака зауставља на Техомиловом оцу Белоурошу. Сасвим је изостављено извођење лозе Немањића од Ликинија и Константије, што је иначе карактеристично за *Жиџије Сѣфана Лазаревића* од Константина Костенечког, које је за састављача РХ 1512 представљало значајан историјски извор. Интригантна чињеница да се то у ХЗР предочава, дуго је у науци изазивала контроверзна мишљења. Њој је посебну важност придавало то што припада оном слоју примера који су служили за утврђивање генетског односа између РХ 1512 и ХЗР, односно за разјашњавање настанка *Руског хронографа*. Сада се сматра да је редакција ХЗР сачињена према РХ 1512 (Творогов 1972: 393–404), те се то што извесна обавештења у ХЗР местимично потпуније но РХ 1512 одражавају изворник, тумачи његовим секундарним допуњавањем из заједничких предлогака. То значи да је редактор ХЗР, обративши се поново Лазаревићевом животопису, одатле преузео идеју о Немањиној повезаности с Константином Великим преко његове сестре, али је додао важну исправку која гласи: „[Ликиниј] роди отъ Константіи сына, отъ негоже по колѣномъ ихъ мнози изыдоша, даже и до Бѣлоуроша, иже роди Тѣхомила“

Теодора Ласкара, међутим, у рукописној традицији његова позиција у поретку византијских царева не предочава се увек на исти начин (Русский хронограф 1911: 390). У српским хронографима издваја се *Божишићев* према којем је Теодор Ласкар царствовао у Цариграду по *Алексију Иггелу* (Новаковић 1878: II, 53), док је у другима на одговарајућем месту по *Исаку Ангѣлу* и *Комнени* реченог места у *Хроникама* име цара Ана Кречмер наводи као „Исака Ангѣла и Комнена реченог“ (Бранковић 2008: 226), а Јелка Ређеп као „Иоана-Ангѣла и Комнена реченог“, а са других места као „Исака Комнена“ (1991: 42–43; Бранковић 2008: 90).

¹⁸ Није објављен, али је сачуван рукопис *Ремейског хронографа* (Библиотека Српске патријаршије у Београду, сигн. 28). Уп. Богдановић 1982: бр. 1830; Ранковић и др. 2012, бр. 27; Бошков 2018а: 375–379; 387–388.

¹⁹ Уп. нап. бр. 3 овог рада.

²⁰ Одељци хронографа налазе се у оквиру Зборника (Збирка Валтазара Богишића у Цавтату, сигн. 19 с, л. 2176–2256) што га је после Новаковића (1878) описао В. Мошин (Мошин 1954: бр. 52); литератури у *Инвентару* Д. Богдановића (1982: бр. 1523) треба додати и преглед М. Бошков (2018 б: 439–444).

²¹ По сведочењу његовог непознатог списатеља, сачињен је у манастиру Хопову 1634. године, а пошто га је купио Висарион, проигуман манастира Житомишља, Нићифор Дучић га је објавио као *Хронограф жиџомислићки* (Дучић 1871). Чува се у Библиотеци Српске патријаршије у Београду, сигн. 327 (Богдановић 1982: бр. 1827; Ранковић и др. 2012: бр. 314).

²² Рукопис се налази у Шафариковој збирци бр. 29 у Народном музеју у Прагу, сигн. IX G 6 (Шпадиер и др. 2015: бр. 19). Фототипско издање приредили су Владета Цвијовић и Бранислав Ковачевић (Гаврило Троличанин 2000); превод на савремени језик објавио је Владета Цвијовић (Гаврило Троличанин 2004). Оба издања су, нажалост, пропраћена погрешним обавештењима о карактеру списка (Бошков 2007: 589–608).

(ХЗР: 181). У ХЗР је *Родослов срѣских десѣоѣа* нешто друкчије уклапан у шири историјски контекст; на паралелном месту грчки владар се не наводи, па је и ознака „Скимнин“ избегнута. Заправо, док је у ХР 1512 име актуелног цара представљало хронолошко одређење већ при спомињању самог Немање, у ХЗР је оно наведено тек поводом Стефана који „поятъ дщерь сего Алексея, царя Греческаго, брата Исакиева, нареченнаго Аггела“ (ХЗР: 181). Произилази, дакле, како лекција *Схимник* из чланка у Бранковићевој хроници на румунском језику у крајњем исходу упућује на РХ 1512, док својеврсно „одмицање“ Бела Уроша од сина Ликинијевог и Констанцијиног одговара тумачењу које је карактеристично за ХЗР.

Да ли је наш списатељ у току припрема за свој рад у Букурешту имао увид у обе хронографске интерпретације лозе Немањића? Питање заслужује пажњу, а и пре подробнијег разматрања може се замислити како је и у онаком српском хронографу, какав Јелка Ређеп претпоставља да је имао у рукопису типа *Жийѣомислићкоѣ*, Бранковић нашао подршку свом у први мах тек опрезно испољеном критичком ставу према поставци о блиском сродству Немањића с Константином Великим. Знатно убедљивији подстицај пружио би му поменути родослов у интерпретацији ХЗР. Такав хронограф у српској редакцији идентификовао је Ђорђе Сп. Радојичић у рукопису из XVII века који се налазио најпре у Пећи, затим манастиру Пиви (Радојичић 1958: 100). Према упуту истог аутора на преглед садржаја неког хронографа што га је Српска академија добила 1878. године (1958: 189), мени је пошло за руком да га пронађем (Архив САНУ у Београду, сигн. 235) и у њему препознам српски препис ХЗР с *Родословом срѣских десѣоѣа* чија се формулација да је Немања поколењима удаљен од Константина и Ликинија подудара са оригиналним ХЗР.

Познато је да Ђорђе Бранковић прави отклон према фиктивној генеалогии српских владара ни у *Хроникама* неће одлучно испољити, али ће тамо бар одустати од тврдње да је Немања „потикао од Августа Цезара“ (1994: 31). Иначе, и тај римски цар припада каталогу римско/ромејских императора који се као Немањини сродници помињу у српској писаној традицији. Првобитно се појавила идеја како је Константин Велики био повезан са Августом, да би, примењена већ непосредно на Немању, прешла из неког текста блиског *Заѣребачком родослову* у све млађе летописе III групе, где је најопширније представљена у *Руварчевом II лейѣоѣису* (Стојановић 1927: стр. XVII, XC²³). Постоји и у *Сеченичком лейѣоѣису* који, ако се из жанра летописа искључе *Белѣоѣски* и *Ковиљски хроноѣграф*, остаје једини представник IV групе, а у његовом тексту је, по мишљењу Стојановића, сам оригинал (1927: стр. LVI). Незахвално је и сложено (а и с прилично неизвесним исходом) васпостављати хронолошки поредак у којем су летописи,

²³ Уп. примере из родослова и летописа у Стојановићевом своду бр. 3, 5, 419 (1927) који, припадајући продуктивној рачанској традицији, испољавају блискост са још некимашто ту нису наведени (Бошков 2012: 207).

односно њихови преписи могли бити стварани и довршавани. Треба, ипак, забележити, како наведену генеалогску поставку садржи најранији рукопис родослова који потиче још с краја XV века (Народна библиотека Србије, сигн. Рс 35).²⁴ И поводом *Сеченичког лейтојиса* (Народни музеј у Прагу, сигн. IX Н 21), чији рукопис је оштећен после вести из 1474. године, те је Стојановић приметио да се не зна када је он постао (1927: стр. LVI), треба напоменути да је утврђено, како му је хартија из прве деценије XVI века (Шпадијер и др. 2015: бр. 31, л. 1036–114а).²⁵ Новији податак представља и то да се препис *Руварчевог II лейтојиса* с вестима што допиру до 1683. године филигранолошки датира на крај треће деценије XVIII века (Библиотека Српске патријаршије, сигн. Рс 17).²⁶ Јелку Ређеп је Бранковићево казивање о пореклу Немањином највише подсетило на тај летопис (2004: 17). Чињеница да је установљено како он припада летописачкој традицији потеклој из манастира Раче (Бошков 2012: 207–208), где је Киријаков рукопис био посведочен записом још из 1649,²⁷ не умањује могућност да је Ђорђе Бранковић знао за неки од таквих претходних преписа, пре ће бити да је увећава, будући да заоставштина Рачана, мада прилично богата, није у пуној мери сачувана.

Из оваквог прегледа произилази како је и пре 80-их година, када је у Букурешту радио Ђорђе Бранковић, било већ доста списа у којима је била заступљена идеја да дубоки корени Немањића сежу не само до првог хришћанског цара него и до доба када се, како се наглашава, за владавине императора Августа појавио Исус Христос; важна је чињеница да су у таквом корпусу постојали и извесни преписи српских хронографа. Да подсетим, у Хр 1512 лоза „деспота Немањића“ прати се само до Техомилова оца Белоуроша. Тако је и у *Реметском*, *Божицићевом* и *Ковиљском хронографу*, рукописима у којима се одражава текст са раних етапа српске рецепције Хр 1512. Међутим, у рукописима тзв. требињске филијације²⁸ постоји друкчија генеалогичка с продуженом линијом Немањиних предака. Најранији пример хронографа с фантастичним подацима о вези Белоуроша с Константином Великим и царевима Августом и Александром налази се на белинама рукописа који је

²⁴ У њему се препознаје целовит родослов типа *Загребачког* што га је Љ. Стојановић у недостатку потпуног текста издао према два познија рукописа (Стојановић 1927: стр. X–XI; Штављанин-Ђорђевић и др. 1986: бр. 36).

²⁵ *Сеченички лейтојис* послужио је П. Ј. Шафарику за основу свода, у целини га је објавио Стојановић 1890: 129–135. Зборник је подробније описао М. Н. Сперански (1894: бр. 12).

²⁶ Тај зборник различитог састава исписивало је више руку, у *Инвентару* ставља се широко у XVIII век (Ранковић и др. 2012: бр. 16). Део с летописом датирао је на моју молбу Радоман Станковић; и овом приликом на томе му најсрдачније захваљујем.

²⁷ Иако Киријаков рукопис (Универзитетска библиотека у Београду, сигн. 49) није у своду Љ. Стојановића, ушао је у литературу (Богдановић 1982: бр. 325; Бошков 2012: 207–208).

²⁸ Назив потиче из кратког описа што га је Радослав Грујић приложио рукопису хронографа преписаног у Ораховици 1784. године (Музеј Српске православне цркве у Београду, Грујићева збирка, сигн. 3-I-17). Тамо је указао на запис са сведочењем о сукцесивном исписивању хронографа са предлошка у „требињском летописцу“ (Бошков: 1995 а: 182–183).

и данас у манастиру Савини (Богдановић 1978: бр. 16; 1982: бр. 1828). Ђорђе Николајевић је објавио маргиналије, кад је приказивао тај *Тројадик* што га је у манастиру Требињу 1654/55. године исписао његов настојатељ Исаија (1867: 166). Према мојој атрибуцији, и ти записи припадају руци истог монаха Исаије; он их је накнадно унео у свој препис што га је сачинио непомредно са *Жийомислићког хронографа*, где их, иначе, нема (1995: 186). У даљој рукописној традицији Исаијина допуна биће пренета у основни текст (Бошков 1995). Пада у очи да, с обзиром на уобичајен каталог Немањиних предака, ту Ликинија нема, али је зато додат цар Александар.²⁹ У необјављеном *Маџарацшевићевом хронографу*, рачанском рукопису из последње деценије XVII века, тај додатак гласи:

великы оубо дѣспотъ неманиа нже ѿ сѣхъ сѣдесонъ. ѿ сѣхъ вѣзрасте. ѿ племене рашкаго и сѣродѣства авгѣста кесара и прѣвѣноука конѣстантѣ сестри великаго цара конѣстанѣтина. бѣше царъ конѣстанѣтинъ ѿ племене и лозѣ великаго цара алеѣзанѣ дра. (Народни музеј у Прагу, сигн. IX G 2, л. 1346).³⁰

Да се није лако одустајало од идеје о повезивању Немањића с Константином Великим, показује пример *Врхобрезничког зборника* из средине XVII века. Хронограф у њему представља изузетно сложену ауторску редакцију која садржи неуобичајен и занимљив спој различитих списа. Од најранијих приказа тог рукописа још из XIX века зна се да је Гаврил Врхобрезничанин проширио традиционалне тематске и хронолошке оквире византијске универзалне хронике интерполирањем великих и за ХЗР карактеристичних одељака који сами воде порекло из пољске *Хронике* Мартина Бељског (Јиреѣк 1879: 128–146; СПЕРАНСКИЙ: 1894: бр. 29). Овде бих скренула пажњу и на то да се, према закључцима моје упоредне текстолошке анализе, аутограф Гаврила Тројичанина одликује инкрустрирањем микроцитата из ХЗР и у основно излагање које је, пак, преузимао из списа непознатог Хоповца (Бошков 2016). Како то значи да је Врхобрезничанин добро познавао ХЗР, у томе што је пренео генеалогску варијанту из *Жийомислићког хронографа*, односно приклонио се тези из РХ 1512, а не из ХЗР, склона сам да видим редакторско одређење, а не пуку инерцију преписивача. Ипак, то што ће у исти зборник бити укључен, уз тзв. старији и млађи летопис још и родослов, где се опширно казује о Константину, Ликинију и Бела Урошу (Стојановић 1927: бр. 3; ШПАДИЈЕР и др. 2015: бр. 19), делује, с једне стране, као да је та додатна информација била унета пре с намером да претходна хронографска

²⁹ Потом ће се то поновити с нешто разнотенија још и у родослову из несачуваног *Милорадовићевог хронографа* (Ровински 1895: 63–67). Постоји такође и у *Ораховичком хронографу* на л. 124а (Бошков: 1995 а: 182–3). Мада се у читавом низу српских родослова и летописа цар Александар истиче као предак Константина Великог, пошто то Ђорђе Бранковић није преузео, у овој прилици нећу упућивати на паралеле са наведеном хронографском допуном нити испитивати где би јој могло бити исходиште.

³⁰ Уп. описе СПЕРАНСКИЙ 1894: бр. 28; ШПАДИЈЕР и др. 2015: бр. 18.

генеалогичка Немањина буде допуњена но коригована. С друге, пак, стране, то би се могло схватити и као просто напореда предочавање две генеалогичке верзије.

Патријарх Пајсије, за разлику од свог вероватно нешто млађег савременика Гаврила, не одбацује везу с Константином Великим, али низом поколења испуњава оно „велемногo време“ које „одстоји“, како ће то рећи Ђорђе Бранковић (2008: 207–208), од Ликинија до Немањиног оца Техомила. Добро је позната патријархова формулација у родослову с почетка *Житија Урошевог*: и роди ликиније сини и дѣцери. по родѣ и колѣноу, и до бѣла 880ш (Јовановић 2001: 303). У Пајсијевом приказу Немањина доба назире се уплив различитих извора, међу њима је, чини се, могао бити и ХЗР са својом идејом о растојању између Ликинија, односно Константина, на једној, и Белоуроша, на другој страни.

Владимир Ђоровић је утврдио подударности између *Божицићевог зборника* и рукописа који је назван *Ђоровићевим родословом*; уочио је да су они у извесној мери повезани с *Бранковићевим лейтојисом* и *Пајсијевим родословом*. Не упуштајући се овде у подробније разматрање предложене текстолошке аргументације, подсетила бих само на општи закључак да су оба родослова, *Ђоровићев* и *Божицићев*, потекли из једног заједничког изворника, као и на то да се у појединим одељцима Пајсијево казивање посве слаже с *Бранковићевим лейтојисом*, те да *Пајсијев родослов* има нешто позајмица из Савина *Житија Светиог Симеона Немање* према изводу какав је у *Божицићевом зборнику* (1928: стр. XVIII–XXI). Владимир Ђоровић је, заправо, био склон мишљењу да је постојао ранији изворник којим су се састављачи наведених списа служили.

Као и Владимир Ђоровић, тако је и Реља Новаковић видео знаке извесне блискости између *Бранковићевог лейтојиса*, *Пајсијевог родослова* и *Божицићевог зборника*. Запазио је да има више исказа који су често слични, местимично и подударни (1960: 76–79). После систематског и детаљног испитивања овај аутор је констатовао да је патријарху *Бранковићев лейтојис* послужио као извор, а не обратно (1960: 138); сматрао је, такође, да Ђорђе Бранковић у Букурешту сам летопис још није имао. Не улазећи са своје стране у дискусију, Јелка Ређеп тај став Реље Новаковића није прихватила (2004: 15–16). Ако би у праву био Новаковић, кад је и сам полазио од запажања о извесном слагању наведених дела што их је налазио код Владимира Ђоровића, па и Илариона Руварца, била би уверљивија претпоставка да се списатељ хронике на румунском језику у свом казивању о Константину и Ликинију није ослањао на *Бранковићев лейтојис* већ на неки спис који би, у том случају, могао ближе кореспондирати са ХЗР. Скренула бих овде посебно пажњу на претпоставку Реље Новаковића „да је некада постојао неки текст сличан данашњем *Пајсијевом родослову*, из којег је састављач *Бранковићевог лейтојиса* црпао неке податке, које је касније и Пајсије унео у своје дело“ (1960: 138). Ту занимљиву идеју аутор је само назначио, оставио ју је непроученом; истини за вољу, тешко ће се установити, „да ли између та два списа

заиста стоји неки посебни текст, који је и једном и другом био извор“, а уз њих још и *Загребачком* и *Врхобрезничком родослову* (1960: 138). Ипак, један позни рукопис разноврсне и неуобичајене садржине упућује на то да је и раније могао бити састављен неки родослов Немањића који би, заснован на ширем изводу из ХЗР, садржао истоветну формулацију генеалогске тезе која је сама, како је већ истицано, водећи своје порекло из животописа деспотовог, на Југ поново стигла посредством ХЗР.

Реч је о тзв. *Цетињском љејојису*, зборнику из средине XVIII века који је по наслову с корица кодекса познат и као *Крусовољ Иван-беџа Црнојевића*.³¹ Он је представљан у више наврата, поједини документи из његова састава подробно су проучавани, али карактер одељка *Родословије серѣских десјоѣи* и даље изазива недоумице.³² У његовом првом делу преглед обавештења од Консте³³ Зеленог до Лазаревог сина Добровоја има облик генеалогског излагања, а у другом се налази врло сажет историјски осврт на збивања од Косовске битке до Стефана Лазаревића, односно Ђурђа Бранковића. У литератури се бележи да је тај спис „највише налик на *Пејатјовићев родослов*, али са још фантастичнијим подацима“, истиче се и паралела са *Троношким родословом* (CRNOGORSKI ANALI 1996: 35–36); није, међутим, уочено колико његов састављач дугује *Живојојису Сјефана Лазаревића*, заправо интерпретацији *Консјанѣиновог родослова* према ХЗР која је у *Крусовољу* пропраћена још и извесним за ХЗР врло карактеристичним изводима из деспотове биографије.

Приказ *Родословија* у издању *Crnogorski anali* упућује на неопходност пажљивог текстолошког изучавања, мада се и на основу овлашног поређења са ХЗР лако уочава како се генеалогско излагање у том цетињском рукопису из средине XVIII века ослања, тачније, како добрим делом потиче од ХЗР који је сам био сачињен два столећа раније. Пошто припремам посебан рад са освртом на рецепцију *Консјанѣиновог родослова* у *Крусовољу*, овде ћу указати тек на то да се у цетињској варијанти препознаје карактеристичан почетак и завршетак одговарајућег родослова из ХЗР. Већ се у ознаци „Родословіе сербскихъ деспотъ“, која је у ХЗР на маргини, огледа дословна подударност са насловом у *Крусовољу*, слажу им се такође и уводне речи одмах у продужетку.³⁴ Крај самог родослова „И сие доволно рече се [...]“ обележен

³¹ У овом раду цетињски зборник из XVIII века означаваћу као *Крусовољ*, како би се избегла свака забуна, будући да је у науци је назив *Цетињски лејојис* дуго и чврсто повезан с познатим и више пута објављиваним и проучаваним рукописом из XVI века који се, садржећи и тзв. старији и млађи српски летопис, сада налази у Универзитетској библиотеци у Одеси, сигн. 1/119 (Стојановић 1927: стр. XXXV, XLII).

³² Будући да нисам имала прилике да прегледам рукопис *de visu*, овде се служим фототипским издањем Ника С. Мартиновића (Цетињски летопис 1962), а узимам у обзир приказ зборника и, посебно, родослова у њему од Божицара Шекуларца (CRNOGORSKI ANALI 1996: 11–39).

³³ Накнадно исправљено у: „Константина“. Читање *Консјанѣ* је иначе карактеристично за ХЗР.

³⁴ Уп. Цетињски летопис 1962: л. 63а са наводом из ХЗР у *Прилозу (Таблица 1)*.

је на исти начин као што је то претходно било учињено још једино у ХЗР.³⁵ Пример из *Крусовоља* показује како је модел родослова из ХЗР с тезом да је Немања с Константином Великим повезан у неком даљем колену на словенском Југу и одраније могао бити продуктиван.

Својевремено је Никола Радојчић констатовао да је генеалогска поставка из *Животоа Стефана Лазаревића* ушла у *Руски хронограф* и затим, „поткрепљена руским угледом, вратила се много вероватнија Србима“ (1926: 41). Помишљајући на то да је Ђорђе Бранковић за њу знао управо из хронографа, Радојчић је подсетио на метафору о родословљењу као откопавању корена лопатом речи, како би показао на шта се односи Бранковићев суд о слабој и тупој лопати којом је немогуће „изринџти исхождение Словеносърбско“, нити пак извор по којем „глаголють бо неци сърбски летописци, ѿ Ликинии цара и по нѣмъ емѣ сина, егоже Бела ѡрошемъ нарицають“ (1926: 41). Претходно се на путу према таквом закључку нашао Иларион Руварац, кад је у рукопису „патриаршке књижнице“³⁶ препознао речи оног летописца с којим Ђорђе Бранковић полемизира (1867: 7). Руварац је, међутим, био опрезнији: указао је на руски летопис у Никоновом рукопису,³⁷ али није устврдио да се ради о подударности генеалогских поставки.

Пошто се трагом Илариона Руварца и Николе Радојчића прегледа литература и извори које су наводили, треба признати да су они – упркос томе што нису имали увид у српски извод хронографа којим би се Бранковић могао служити – добро учили да је у крајњој линији његов предлог морао бити повезан с руском компилацијом. Одлучујући траг који на путу према таквом изворнику треба следити представља уводна формула што ју је Иларион Руварац објавио из српског родослова у Патријаршијској библиотеци, а Никола Радојчић према хронографу у *Изборнику* А. Попова. Проучаваоци *Руског хронографа* сматрају да таква стилизација припада управо његовом састављачу којем су, иначе, инспирацију за њу пружили познати искази Константина Костенечког из биографије деспота Стефана. Мени је пошло за руком да нађем на исти начин, тек уз извесна разнотченија, стилизован почетак *Родослова срѣских десиѡиѡа* у два посебна српска рукописа хронографа – *Боѣиѡићевом* и *Ковиљском*. У осталима се налази у облику какав је у *Реметѡском хронографу*, одакле га је Хоповац пренео у *Житѡми-*

³⁵ Уп. Цетињски летопис 1962: 64а и Русский хронограф 1914: 182. Фолијацију *Крусовоља* наводим према фототипском издању, где је гесто страница обележавана бројем без словне ознаке, а често додавањем „а“ (Цетињски летопис 1962: 9).

³⁶ Како се према дословном подударању цитата испоставља, то је рукопис родослова који ће бити објављен као *Руварчев* (Стојановић 1890: 105–107). Он се и сада налази на истом месту (Библиотека Српске патријаршије у Београду, сигн. Рс 175 (Ранковић и др. 2012: бр. 171). Према својој атрибуцији одељка с родословом истом писару који се потписао 1724. године, тај препис родослова датирам у трећу деценију XVIII века (Бошков 1995 б: 48).

³⁷ Иако сам *Руски хронограф* још није био објављен, *Родослов срѣских десиѡиѡа*, који је у интерпретацији РХ 1512 читав ушао у оквир *Никоновог летописа*, био му је већ у издању летописа приступачан.

слички. У Прилогу се наводе паралелни примери из обе руске и три карактеристичне српске редакције.

Испоставиће се, међутим, да је *Руварчев родослов* једини српски рукопис у којем су у своје време Иларион Руварац и Никола Радојчић могли потврдити став што је изазвао Бранковићеву ироничну критичку опаску, али не и да се одговарајући исказ у њему у потпуности подудара с руским. За разлику од *Руварчевог родослова*, по којем би Бела Урош, као син његове кћери, био унук Константина Великог, по ХЗР, где је накнадно унета прича о Ликинију и Константији, она би била кћи Консте Зеленог, дакле Константинова сестра. Ако би у први мах и могло изгледати да је Никола Радојчић, кад је устврђивао како је Ђорђе Бранковић посредством *Руског хронографа* знао за генеалошку тезу из *Животоа Свѣфана Лазаревића*, имао у виду варијанту из ХЗР,³⁸ ипак би се тешко могло мислити да би онда превидео „одстојање“ између цара Константина и Белоуроша којем се у ХЗР прибегло; биће вероватније да му ХЗР није био познат. Он је метафору о родословљењу цитирао по *Изборнику*, притом, без продужетка у којем би њена „реализација“ показала докле сежу корени Немањини. Пошто је ту, заправо, А. Попов објавио текст из ХР 1512,³⁹ где се линија Немањиних предака прекида на Техомиловом оцу Белоурошу, упућивање на *Изборник* уопште не пружа доказ за закључак да се посредством *Руског хронографа* Константинова генеалогичка „вратила Србима“.

У светлости паралела, које сам у међувремену установила између мале хронике на румунском језику и ХЗР, не бих рекла да се ради о пукој коинциденцији – пре ће бити да је Ђорђе Бранковић на идеју о хронолошком „размаку“ од Ликинија до Бела Уроша могао доћи према генеалошкој интерпретацији у ХЗР. Кад је такво становиште потом у *Хроникама* одлучно сам заступао, добро му је дошло што га је могао развити и поткрепити позивањем на грчке и латинске „историографске“ и, нарочито, на своја сазнања из Хронике Филипа Меланхтона (Бранковић 2008:196). Будући да су такво указивање списатеља на свој извор Иларион Руварац (1867: 8) и Јован Радонић (1911: 648) прихватили за веродостојно сведочење, оно више није било преиспитивано. Према мом читању мале хронике, произилази да је Ђорђе Бранковић имао у виду обе варијанте српског родослова из руских хронографа. Податак да је Немања живео у време „Алексија Схимника“

³⁸ Њу је објавио А. Попов (1866: 194–195) по рукопису Толстојеве збирке, бр. 172 који се тад још није издавао у посебну редакцију ХЗР.

³⁹ У *Изборнику* публиковани руски рукопис припада редакцији ХР 1512 коју А. Попов назива првом (1869: 29). Н. Радојчић је исти текст знао и у *Руском хронографу* из збирке Хлудова (1926: 41). Додуше, такав одељак у истом виду налази се и у *Божицићевом хронографу*, а по томе што Радојчић није и на њега указао, могло би се схватити да је прихватио Новаковићево мишљење да се у њему очувао српски спис који је *Руском хронографу* претходио. Испоставиће се, ипак, да се, не само у *Божицићевом хронографу*, за који је установљено да представља српски извод из РХ 1512, него ни у једном од руских, на које је Радојчић упутио, не налази родослов који би изазвао Бранковићеву критику.

упућује на његово познавање извода из ХР 1512, јер је то карактеристично само за хронографе што се свде на ту руску редакцију; кореспондентност са ХЗР не огледа се само у томе што он износи да Немања потиче од рода Ликинија и Константина него, пре свега, у начину како то чини; повезивање Немање још и са Августом Цезаром указује, међутим, да се Бранковић ту служио и другим списима.

Процес интеракције између родослова, летописа и хронографа одвијао се уопште врло интензивно, те је оправдано упитати се, колико је и у Бранковићево време своју актуелност чувао феномен легендарности који је својствен генеалогским мотивима у тим жанровима. Приликом испитивања историографских дела подразумева се да у начелу треба рачунати на то да су подаци за њих сакупљани са свих страна, али и на то да их је састављач компилација подвргавао сопственим изборима и осмишљавањима. Још је Никола Радојчић нагласио Бранковићев допринос напуштању (бар делимичном) генеалогске тезе Константина Костенечког, чију критику је ипак свршио „компромисом, по ком би Немања свеједно био од рода цара Константина, али не у трећем него у даљем колену“ (1931: 13). У току праћења рецепције хронографа показало се да је на српском подручју аналоган став Бранковићевом био и раније заступљен, пре свега у преписима ХЗР, а посебно је познат у делу патријарха Пајсија,⁴⁰ мада се, у целини узев, ретко наилази на одступање од гледишта које је већ било утемељено у рукописну традицију. Ни ауторитет патријарха Пајсија ни несудењог деспота српског Ђорђа Бранковића није био толико снажан да би га брзо потиснуо. У хронографима и летописима фантастични родослов умножава се дуго и у временима после Велике Сеобе. О томе најизразитије сведоче примери *Ораховичког хронографа* из 1784.⁴¹ или, пак, летописа у *Зборнику Аврама Милетића* из 1778–1781. године (Библиотека Матице српске у Новом Саду, сигн. РР III 11).⁴²

Чак и када су из штампаних издања у рукописну традицију почели продирати друкчији садржаји, њима нису биле замењиване легенде о пореклу Немањића него су, по правилу, само кориговане. У том погледу индикативан је хронограф из *Зборника митрополићу Михаила*⁴³ који представља прераду неког списка хоповске редакције. У њему се, уз ослањање на казивање Мавра Орбина, испољило неповерење у дотадашња генеалогска тумачења. Тај критички став запазио је Никола Радојчић (1926: 42–43), мада не треба превидети како је у коначном исходу и у новој конструкцији остало

⁴⁰ О томе да ли, и колико он хронографима дугује, разматраћу неком другом приликом.

⁴¹ В. нап. бр. 28 овог рада.

⁴² Душица Грбић је уз археографски опис дала и исцрпан преглед литературе (2015: 66–85).

⁴³ Наилази се у Библиотеци Српске патријаршије у Београду, сигн. Рс 343 (Ранковић и др. 2012: бр. 330). Према филигранолошком датирању Мирославе Гроздановић-Пајић, он је на хартији из 30-их година XVIII века (Бошков 1997: 65). Објавио га је делимично и незадовољавајуће П. Срећковић (1892: 1–30).

да је Немањин предак, онај поп Стефан, о коме говори Орбин, ипак од рода цара Константина (СРЕЋКОВИЋ 1892: 10–11). Пажњу у том хронографу заслужују и други легендарни мотиви, будући да и њихов спој, већ сам за себе, представља реинтерпретацију родослова, до које је долазило, по свој прилици, постепено у процесу вишеетапног наслојавања различитих елемената. У његовом првом делу могу се препознати детаљи што се заснивају на *Жийију Констџаниина и Јелене*, било да воде порекло од чланака о добу Консте Зеленог и његовог сина Константина из прегледа опште историје у истом хронографу, било да су преузимањ из опширног српског родослова. На руску прераду упућује, нпр., име Констиног сина *Навалијана* (оно је карактеристично за РХ 1512⁴⁴ и његове изводе, између осталог, и за *Ремейски* и *Жийомислићки хроноџраф*⁴⁵), а на неки рукопис посебног српског родослова – увођење Ликинија и Константије са сином Бело-Урошем и, пре свега, објашњење његова имена белим власима.⁴⁶

С таквим уводним генеалогским напоменама, критички осветљеним „достовернијим“ обавештењем, усклађен је и потоњи родослов који одговара 92. поглављу српских хронографа обичне редакције. Он више не започиње од Бело-Уроша, како се то наводило у првобитном хронографском уводу, него од Техомила од кога се у узлазном поретку долази до синова кнеза Лазара, односно деспота Стефана Лазаревића.⁴⁷ Одељак са интерполираном (Орбиновом) тезом представља нову варијанту родослова што се у хронографу из *Зборника мийројолиџија Михаила* налази и под посебним насловом *ω срьбскихъ дѣспотѣх и ѿткѣдѣ изрѣстѣшѣ* (СРЕЋКОВИЋ 1892: 10). Никола Радојчић је установио да је до утицаја Орбина дошло „свакојако тек после издања словенског превода“ (1926: 42–43), што ће се потврдити и филигранолошким датирањем хартије у тридесете године XVIII века (Бошков 1997: 65). Ипак, кад је реч о основној верзији родослова која се у хронографу из овог рукописа оспорава, сва је прилика да се она морала појавити знатно раније од самог кориговања, јер на то указује вишеслојност самог текста.

Родослов у српском хронографу из *Зборника мийројолиџија Михаила* још један је пример којим се потврђује општи закључак Љубомира Стојановића да су родослови настајали уношењем података највише по памћењу (1927: стр. XXIX). Уосталом, то је састављач *Руварчевоџ родослова* (који с траговима из РХ 1512 потиче из XVI века) са своје стране врло индикативно

⁴⁴ Уп. : (Конџста) „роди ... Навалиана“ (Русский хронограф 1911: 261).

⁴⁵ У оба рукописа на паралелном месту: *навалиана* (Библиотека Српске патријаршије, сигн. Рс 28, л. 34а; сигн. Рс 327, л. 80а).

⁴⁶ Такво тумачење, које ни иначе није ретко, готово је идентично стилизовано и у родослову из већ помињаног рукописа с краја XV века (уп. нап. бр. 24. овог рада).

⁴⁷ Према П. Срећковићу, наслов тог одељка гласи *ω родослови Техомила* (1892: 14), међутим, у рукопису сасвим је распознајљиво *ѿ рѣслови срьбски дѣспѣ*, после чега се непосредно бележи Техомил. Издавач је, притом, број који је предочен словима с бројном вредношћу погрешно прочитао и разумео. Уместо објављеног броја листа 207 (*џџ*), у рукопису је то број главе 92 (*џѣ*), како се и иначе та глава обележава у одговарајућим српским хронографима.

посведочио: написѧ ѧнко изѧстъ поѧнѧ и сѧ кѧ истинѧ.⁴⁸ Приликом сачињавања писаног текста таква традиција родословља свакако је остављала трага, што се могло испољавати и у подударану мотива и митологема, као и у њиховом прожимању. У томе треба видети упозорење да низање паралела и евидентирање пуких подударности појединих лекција још неће, само за себе, бити довољно за утврђивање правих микроцитата и генетске повезаности између појединих споменика. Ја сам због тога на материјалу, што га пружају сачувани и мени доступни хронографски списи, покушала да групишем извесне текстолошке индикаторе, те да, повезујући их с релевантним поставкама по којима се међусобно разликују поједине редакције хронографа, односно филијације рукописа, сузим избор паралела на оно што је најзнаковитије.

Тим путем сам дошла до закључка да је Ђорђе Бранковић имао увид у ХЗР, бар у оне његове делове који се односе на српски родослов. Служио се свакако неким српским рукописом „требињске филијације“ која је сама настала у традицији РХ 1512, на шта упућује већ микроцитат из хронике на румунском језику са именом „Алексије Схимник“, као и интерполирани подаци из српског родослова. Свој познати критички суд о тупој лопати српског родословца обликовао је Ђорђе Бранковић у *Словеносрпским хроникама* према метафори о родословљењу као ископавању корена речима, већ преузиманој од стране српских списатеља из РХ 1512. Саму оцену Бранковић је могао извести на основу више српских списа с каталогом римско/ромејских императора – сродника Немањића. На фантастичну фиктивну генеалогију могао је наићи на много места. Поред „требињског хронографа“, садрже је родослови и летописи, међу њима и летопис као *Руварчев II* и родослов типа *Руварчевоѧ*. У овоме се одмах после уводне метафоре руског порекла устврђује како је Бела Урош, син Ликинијев, био васен Немецкѧ землн краљ, те да Србскѧ землѧ и еѧе ѧ апѧл крѧтила се (Библиотека Српске патријаршије у Београду, сигн. Рс 175, л. 1а). У хронографима тога нема, те није искључено да је све то заједно у таквом родослову могло подстаћи Бранковића на иронични осврт.

Посебно је занимљиво што се испоставило да је у хронографској обради преузет одељак о Велбужду, и то у истом онаквом тексту какав је потврђен још једино у *Ковиљском хроноѧрафу*. Додуше, у *Ковиљском* се не налази и продужетак Цамблаковог приповедања о добротинствима Стефана Дечанског, међутим, околност да он у Бранковићевој малој хроници више одговара *Руском хроноѧрафу* но *Жиѧију Сѧефана Дечанскоѧ*, води закључку да се Ђорђе Бранковић служио опсежнијим хронографским текстом но што је он сачуван у било ком познатом српском рукопису. За испитивање рукописне историје српских хронографа и за сагледавање опсега њиховог протографа то је важан налаз који, са своје стране, упућује на то да се и у том циљу даље и још свеобухватније изучава Бранковићево познавање хронографа.

⁴⁸ Како је у издању читање изѧ оустѧ по инѧхѧ и сѧ кѧмѧ истинѧ, које мења смисао, овде га наводим из рукописа (Библиотека Српске патријаршије у Београду, сигн. Рс 175, л. 56). Уп. Стојановић 1927: бр. 99.

ПРИЛОГ

Почетак излагања *Родослова срѣских десѣоѣа* у Таблици 1 паралелно се предочава у облику који има у РХ 1512 (према Русский хронограф 1911: 388) и ХЗР (према Русский хронограф 1914: 181); затим, у Таблици 2 у српским рукописима I (*Руварчев родослов*, л. 1а) II (*Боѣициѣев хроноѣграф*, л. 217б), III (*Ковиљски хроноѣграф*, л. 127а) и IV (*Ремейски хроноѣграф*, л. 100б).⁴⁹

ТАБЛИЦА 1

	I РХ 1512	II ХЗР
наслов	О Серпскихъ деспотехъ	Родословіе Сербскихъ деспотъ
увод	Достоитъ же рещи и Серпскихъ деспотъ власть. Первѣе оубо корень лапатою слова окопавше и отъ корене древо всѣмъ покажемъ и сладость плода словомъ преставимъ.	Вспомынемъ же о сихъ Сербскихъ деспотехъ, како и откуда изыдоша и в послѣдняя сия времена просияша.

ТАБЛИЦА 2

	I <i>Руварчев родослов</i>	II <i>Боѣициѣев хроноѣграф</i>	III <i>Ковиљски хроноѣграф</i>	IV <i>Ремейски хроноѣграф</i>
наслов	Оука ѿ сръскѣи црѣхъ и краиѣ и деспоте и велики кнезе		о сръскѣи деспотѣ начело	ѿ сръбскѣхъ дѣспотѣхъ начело
увод	Прѣеѣ оубо корѣ лапатою слова ѿкопавше и ѿ корене древо вѣсе покажеѣ и сладотъ плода слово прѣставн.	Достонтъ же на сръскѣи деспотъ родословѣи въспомѣнуѣти въ кратъцѣ. Прѣѣѣ ѣбо корень лопатою слова ѿкопавше и ѿ коренѣ дрѣво вѣсе покажеѣ и сладотъ плода слово прѣставн.	Достонтъ же рещи и о сръскѣи деспотѣ власти прѣеѣ ѣбо корень лопатою окопавше и ѿ корене дрѣво вѣсе покажеѣ и сладотъ плода вѣсе прѣставн.	Достонтъ же рещи ѿ сръбскѣи деспоте власти

ИЗВОРИ И ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Богдановић, Димитрије. Инвентар рукописа манастира Савине. Дејан Медаковић. *Манастир Савина*. Београд: Филозофски факултет, 1978, 89–96.
Богдановић, Димитрије. *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века)*. Београд: САНУ, 1982.

⁴⁹ Сигнатуре појединих рукописа наведене су у овом раду у напоменама бр. 18, 19 (3), 20 и 36.

- Бошков, Мирјана. Хронографи и писарска традиција Рачана. *Зборник Мајице српске за књижевност и језик XXXVI/3* (1988): 367–394, 19 прилога.
- Бошков, Мирјана. Јелена Бранковић у књижевној традицији. *Зборник Мајице српске за књижевност и језик XLIII / 1* (1995 а): 17–62.
- Бошков, Мирјана. Скица за „географију“ српских хронографа – Ораховички хронограф, *Зборник Мајице српске за књижевност и језик XLIII / 2–3* (1995 б): 173–190.
- Бошков, Мирјана. Трагови Руског хронографа у Родослову Јакшића. Богољуб Станковић (приређ.). *Изучавање словенских језика, књижевности и култура у индословенској средини*. Београд: Катедра за славистику Филолошког факултета – Славистичко друштво Србије, 1996, 323–327.
- Бошков, Мирјана. О српској рецепцији „Хронике света“ Мартина Бељског. Гордана Јовановић и др. (ред.). *Сто година јолонистике на Универзитету у Београду*. Београд: Катедра за славистику Филолошког факултета Универзитета у Београду – Славистичко друштво Србије, 1996, 147–167.
- Бошков, Мирјана. Цароставник Јована Рајића. Марта Фрајнд (ур.). *Живот и дело Јована Рајића. Двеста година „Историје“*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 1997, 53– 68.
- Бошков, Мирјана. Хронограф из Свете Горе (о раду непознатог Светогорца). *Археолошки прилози* 20 (1998): 93–127.
- Бошков, Мирјана. О проучавању извора српских хронографа. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду XXXII* (2007): 589–608.
- Бошков, Мирјана. Теме и вести руских летописа у старој српској књижевности (на фону рукописне историје српских хронографа). *Зборник Мајице српске за славистику* 78 (2010): 7–49.
- Бошков, Мирјана. Лик Стефана Дечанског у интерпретацији краја епохе Немањића у летописима Христофора Рачанина. Татјана Суботин-Голубовић (ур.). *Дечани у светлу археолошких истраживања*. Београд: Народна библиотека Србије, 2012, 203–215.
- Бошков, Мирјана. Летописачки чланци у Белопољском хронографу. *Митолошки зборник* 29 (2013): 195–220.
- Бошков, Мирјана. Како је инок Гаврил Тројичанин стварао „летопис“. *Дани Српског духовног преображења XXIII* (2016): 151–169.
- Бошков, Мирјана. О списима из манастира Папраће, раду Данила Крпца, Јована Злокруховића и старца Данила. Зорица Никитовић (ур.). *Српско писано наслеђе и историја средњовековне Босне и Хума*: Бања Лука – Источно Сарајево: Филолошки факултет Универзитета у Бањој Луци – Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву – Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци, 2018 б, 371–403.
- Бошков, Мирјана. Поставке Стојана Новаковића о „хронографу-тројадику“ у светлости савремених истраживања. Војводић Михаило, Александар Костић (ур.). *Стојан Новаковић: поводом сто седамдесет и пет година од рођења*. Београд: САНУ, 2018 а, 431–447.

- БРАНКОВИЋ, Ђорђе. *Хроника Словена Илирика, Горње Мезије и Доње Мезије*. Нови Сад: Прометеј, 1994.
- БРАНКОВИЋ, Ђорђе. *Хронике: антологија*. Нови Сад: Матица српска – Прометеј, 2004.
- БРАНКОВИЋ, Ђорђе. *Хронике славеносрпске*. Београд: САНУ, 2008.
- ВУКОМАНОВИЋ, А. Грађа за историју народа и књижевности српске. *Гласник СУД Х* (1858): 211–277.
- ГАВРИЛО ТРОЛИЧАНИН. *Врхобрезнички леџојис: књижа старославна из 1650*. Подгорица: Историјски институт Црне Горе, 2000.
- ГАВРИЛО ТРОЛИЧАНИН. *Врхобрезнички леџојис*. Подгорица: Удружење Пивљања у Подгорици, 2004.
- ГРБИЋ, Душица. Песмарица Аврама Милетића. Вера Јерковић (ред.). *Песмарице. Прича о Боју косовском*. Нови Сад: Библиотека Матице српске, 2015, 66–85.
- ДУЧИЋ, Нићифор. Хронограф житомишљихки. *Гласник СУД XXXII* (1871): 239–247.
- ЈОВАНОВИЋ, Томислав. *Књижевно дело њаџријарха Пајсеја*. Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 2001.
- НИКОЛАЈЕВИЋ, Ђорђе. Тројадик. *Српско-далмајински маџазин*, XXVI (1867): 157–168.
- НОВАКОВИЋ, Реља. *Бранковићев лејојис*. Београд: САНУ, 1960.
- НОВАКОВИЋ, Ст. Чланци хронографа тројадика о Србима и Бугарима, *Starine JAZU Х* (1878): 44–60.
- ПИРИВАТРИЋ СРЂАН. Грчки цар Алексије у првим житијима Светог Симеона Немање. *Зборник радова Визанџолошког инстџиџуџа LIII* (2016), 162–176.
- ПОПОВ, А. Н. *Обзор хронографов*. Выпуск I–II. Москва: Типографџа А. И. Мамонтова, 1866–1869.
- ПОПОВ, А. Н. *Изборник славџнских и русских сочинений и статей, внесенных в хронографы русской редакџии*. Москва: Типографџа А. И. Мамонтова, 1869.
- РАДОЛИЧИЋ, Ђорђе Сп. Српски рукопис хронографа западноруске редакџије. *Пиџања књижевносџи и језика IV–V/ А* (1958): 187–190.
- РАДОЛЧИЋ, Никола. О Хроникама грофа Ђорђа Бранковића. *Прилози за књижевносџ, језик, исџиорију и фолклор VI/1* (1926): 1–45.
- РАДОЛЧИЋ, Никола. *О Троношком родослову*. Београд: СКА, 1931.
- РАДОНИЋ, Јован. *Гроф Ђорђе Бранковић и њеџово време*. Београд: СКА, 1911.
- РАНКОВИЋ, Зоран, Владимир Вукашиновић, Радоман Станковић. *Инвенџар рукојиса Библиоџеке Српске џаџријарџије*. Београд: Библиотека Српске патријарџије – Службени гласник, 2012.
- РЕЂЕП, Јелка. *Гроф Ђорђе Бранковић и усмено џредање*. Нови Сад: Прометеј – Институт за југословенске књижевности и општу књижевност Филозофског факултета – Културно-просветна заједница Војводине, 1991.
- РЕЂЕП, Јелка. *Генеза Хроника џрофа Ђорђа Бранковића*. Нови Сад: Прометеј, 2004.
- РОВИНСКИ, Павле. Рукописни зборник Михаила Милорадовића нађен у манастиру св. Луке у жупи Никџићкој а састављен и преписан у Москви 1714–15. г. *Леџојис Маџице српске 181/1* (1895): 40–67.

- Розанов, С. П. Хронограф редакции 1512 г.: К вопросу об издании хронографа. *ЛЗАК* 18 (1913): 1–16.
- РУВАРАЦ, Иларион. Нешто о кроници деспота Ђорђа Бранковића. *Србски лейојис* XL (1867): 1–30.
- РУССКИЙ ХРОНОГРАФ. Хронограф редакции 1512 года. *ПСРЛ XXII/I* (1911).
- РУССКИЙ ХРОНОГРАФ. Хронограф западнорусской редакции. *ПСРЛ XXII/II* (1914).
- СПЕРАНСКИЙ, М. Н. Рукописи Павла Иосифа Шафарика (ныне Музея Королевства Чешского) в Праге. *ЧОИДР* 168/1 (1894): II, I–X, 1–106.
- СРЕЊКОВИЋ, П. Зборник митрополита Михаила. *Сѣоменик СКА XV* (1892): 1–30.
- СТОЈАНОВИЋ, Љубомир. Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типичи, поменици, записи и др. *Сѣоменик СКА III* (1890).
- СТОЈАНОВИЋ, Љубомир. *Сѣјари српски родослови и лейојиси*. Београд – Сремски Карловци: СКА, 1927.
- ТВОРОГОВ, О. В. К изучению древнерусских хронографических сводов (I. Редакции Еллинского летописца. II. О происхождении Хронографа западнорусской редакции). *ТОДРЛ XXVII* (1972): 380–404.
- ТОМИН, Светлана. Професорка Јелка Ређеп – педесет година научног рада и великог доприноса медијевистици. *Дани Српског духовног преображења XXIII* (2016): 13–26.
- ЂОРОВИЋ, Владимир. *Сѣиси Св. Саве*. Београд – Сремски Карловци: СКА, 1928.
- ЦЕТИЊСКИ ЛЕТОПИС. Цетиње: Централна народна библиотека НР Црне Горе – Друштво библиотекара НР Црне Горе, 1962.
- ШАФАРИК, Я. Животъ краля Стефана Дечанскогъ. *ГСУД XI* (1859): 35–94.
- ШПАДИЈЕР, Ирена, Владан Тријић, Зоран Ракић, Ранковић Зоран. *Српске рукописне књиџе у Чешкој*. Београд: Библиотека Српске патријаршије – Службени гласник, 2015.
- ШТАВЉАНИН-ЂОРЂЕВИЋ Љубица, Мирослава Гроздановић-Пајић, Луција Цернић. *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије*, књ. 1. Београд: Народна библиотека Србије, 1986.

*

- BRANCOVICI, Gheorghe. *Cronica românească*. București: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1987.
- CRNOGORSKI ANALI ILI CETINJSKI LJETOPIŠ. Cetinje: „Cetinje“, 1996.
- JIREČEK, Jos. Chronograf vrchobreznický se zvláštním vzhledem k obsaženému v něm vylíčení nejstarších dějin českých. *Sitzungsberichte der Königl. Böhm. Gesellschaft der Wissenschaften in Prag*, 1879: 128–146.
- MOŠIN, Vladimir. Izvještaj o radu na uređenju Bogišićeva Arhiva u Cavtatu. 52: Богишићев Староставник: историјско-теолошки зборник. *Ljetopis JAZU* 59 (1954): 22.

Mirjana Ž. Boškov

CONTRIBUTIONS TO THE CHRONOGRAPHIC ORIGINAL OF
ĐORĐE BRANKOVIĆ AND ON ITS OCCASION

Summary

The paper analyzes certain parallels between Đorđe Branković's chronicles on the one hand and chronographs, biographies and annuals on the other. Besides the published material, we took into consideration manuscripts. It was established that the writer, while preparing his short chronicle in the Romanian language during his stay in Bucharest, also had insight into the texts of the *Russian Chronograph from 1512*, *The Chronograph of West Russian Editorial* and several Serbian chronographs, some of which were certainly the so-called ordinary chronographs and, quite probably, ones from Trebinje.

The research of the so-far unnoticed analogies in the interpretation of the legend on Nemanja's origin, noticing some characteristic hidden quotes and microquotes, indicates that Branković was well acquainted with both eastern Slavic texts of chronographs. It was established that he took over parts of Tsamblak's *Biography of Stefan Dečanski* in the chronographic way. In addition, there was an article which is almost literally parallel to the unique choice of *Kovilj Chronograph* and there was another which did not have a parallel in the composition of the adequate Serbian manuscript. This leads to the conclusion that in his small chronicle Đorđe Branković relied on the Serbian original of the chronograph in which the text of the Russian template was more present than in his better known Serbian versions.

Đorđe Branković shaped his well-known critical stance on the lack of sharpness of Serbian biographers in *Slavic Serbian Chronicles* according to the metaphor on origin as finding the roots of words, which was taken over from the *Russian Chronograph*. He could make the assessment on the basis of information from several Serbian texts, among others Ruvarčev's biography. Its fictional genealogy and history would additionally motivate him to take an ironical point of view. Branković's compromise on the distant relation between Nemanjićs and Constantine the Great had a parallel, but also apparently a basis, in corresponding statements from the *The Chronograph of West Russian Editorial*.

The author believes that the presented opinions are based on enough persuasive examples but simultaneously thinks that it would be useful to continue to investigate more comprehensively Branković's relationship towards chronographs.

Филозофски факултет у Новом Саду
Одсек за славистику
boskovmira@gmail.com

Др Зорица С. Витић
 Мср Данијел М. Дојчиновић

СЛОВО О МАКАВЕЈИМА ГРИГОРИЈА БОГОСЛОВА У ПРЕРАДИ ГАВРИЛА ТРОЈИЧАНИНА

У раду се говори о варијанти *Слова о Макавејима* Григорија Богослова која се налази у панагирику манастира Ораховице (Музеј СПЦ, Збирка Радослава Грујића, 3 I 59). Преписивач је Гаврило Тројичанин. Поређење са старијим српскословенским преводом и грчким изворником указује на преписивачев врло слободан однос према тексту Григорија Богослова. Иако то нигде не наглашава, Гаврило Тројичанин прерађује изворни текст тако што га скраћује и преузима само неке његове елементе, комбинујући их по сопственом осећању. У текст уноси и детаље непознате оригиналној беседи.

Кључне речи: Григорије Богослов, Гаврило Тројичанин, Макавеји, прерада, препис.

1. По смрти Александра Македонског (323) и деобе његове империје међу четворицом епигона, облашћу Палестине завладала је династија Птолемејида. Политички поприлично мирно време за Јевреје у културном погледу било је обележено хеленизацијом. Увећавала се јеврејска заједница у Александрији, где су старозаветне књиге преведене на грчки језик (HARRINGTON 1993: 98; КУБАТ 2015: 17–86). У исто време на истоку је јачала династија Селеукида. Они су под Антиохом III Великим (223–187) проширили територију свога царства, у оквиру којег се од 198. г. п. н. е. нашла и Палестина. Већих невоља са новим освајачима Јевреји нису имали све док на власт није дошао Антиох IV Епифан (175–163). Пошто је разорио храм у Јерусалиму, издао је указ о забрани јеврејског монотеистичког богослужења (ТОМИЋ 2009: 154–175). Уведен је пагански култ бога Зевса, а хеленизација је милитантно појачана (HARRINGTON 1993: 101–103). Део јеврејског становништва прихватио је нове животне околности, док им се део снажно противио. Незадовољство је кулминирало 167. године, када је избила побуна позната као Макавејски устанак (ЈЕВТИЋ 2002а: 11–45; HARRINGTON 1993: 103–108; ТОМИЋ 2009: 175–204). Предводник јој је био свештеник Мататија, који је са

петорицом синова побегао у брда надомак Јерусалима, окупио истомишљенике и руководио оружаним отпором. Иако етимологија није сасвим сигурна, библисти обично сматрају да би реч 'макавеј' требало везивати за надимак једног од Мататијиних синова – Јуде Макавејца. После смрти оца преузео је вођење устанком (*макавеј* – 'чекић', што би указивало на Јудину ватреност и чврстину у борби) (Јевтић 2002в: 49–50). Јевреји су слободу стекли 142. г. п. н. е., када је првосвештеник и вођа постао Мататијин син Симон.

Подаци о устанку и времену отпора налазе се у *Књижама Макавејским*, којих има четири. Оне не припадају тзв. ужем канону старозаветних књига. Прве три сматрају се другоканонским,¹ док је четврта књига унеколико специфична. Нису јединствене и не надовезују се једна на другу. Прва је хроничарског карактера. Описује период између 175. и 134. године п. н. е. (од доласка на власт Антиоха IV Епифана до смрти првосвештеника Симона) и чини праву историју Макавејског устанка. Друга је скраћено издање петотомног историјског дела Јасона Киринајца, а тиче се активности Јуде Макавејца и времена од 176. до 160. године п. н. е. Написана је вероватно поткрај 2. века пре Христа, мало пре *Прве књиже Макавејске* (HARRINGTON 1993: 381–383; Јевтић 2002а: 69). Трећа књига није у вези са Макавејцима већ говори о прогону александријских Јевреја у време Птоломеја IV (221–203). Вероватно је из друге половине 2. века пре Христа (Јевтић 2002в: 81). Четврта књига сасвим је другачија и нема историјски карактер. Јевсевије Памфил (263–339) у *Историји цркве* помиње је као дело Јосифа Флавија (2013: 82), како чини и Јероним у *Књизи о славним људима* (2016: 47). Библисти не деле то мишљење. Виде је као похвалу насталу између 70. и 150. године после Христа и као дело Јеврејина блиског стоичкој и уопште грчкој философији (Јевтић 2002в: 90–91).

Поглавље 6 *Друге књиже макавејске* описује Антиохово скрнављење јерусалимског храма и присиљавање Јевреја на паганске обичаје. Када је одбио да окуси од жртвованог свињског меса, Елеазар – „један од првих књижевника, муж већ зашао у дубоке године и по изгледу лица диван“ (2 Мак 6, 18)² – био је осуђен на смрт, коју је мирно прихватио. Тако је младима постао узор у врлини (2 Мак 6, 28, 31). Већ следеће поглавље (7) описује оне који су се угледали на пример старог Елеазара. У питању су седморица браће – мученика, уз које је на крају мученички пострадао и мајка. Са намером

¹ Разлике у броју старозаветних књига јесте разлика између збирки свештених списа које су као такве поштовали Јевреји у Палестини (тзв. палестински, ужи канон) и они у Александрији (тзв. александријски, шири канон). Како је Даничићев превод *Синароџ завета* заснован на латинском преводу хебрејског оригинала (ужи канон), у њему нема *Књижа Макавејских* и других књига александријског канона. Допуњено издање са другоканонским књигама на савременом српском језику Свети архијерејски синод СПЦ објавио је 2010. године. О питању канона видети: HARRINGTON 1995: 115–132.

² Сви наводи из *Књижа Макавејских* на савременом српском језику дају се према већ наведеном преводу еп. Атанасија Јевтића (*КЊИЖЕ МАКАВЕЈСКЕ* 2002).

да докаже како разум може надјачати нагоне и управљати њима, писац *Четвртог књиже макавејске*, са очигледне временске дистанце, изабрао је овде описане примере и посветио им је целокупан спис похвалног карактера, разрађујући га у детаљима. Осим Елеазаровог, не помињу се друга имена. Они се само историјским контекстом доводе у везу са Макавејима, али нема назнака да су припадали породици свештеника Мататије. Нагласак је на њиховом чину.

2. Опис свесног и добровољног жртвовања, на основу *Друге* разрађен у *Четвртој књизи макавејској*, међу хришћанима је рано препознат као пример достојан пажње (JOSLYN-SIEMIATKOSKI 2009; ROUWHORST 2004). Поред одјека који се посредно и са резервом могу препознати у *Посланици Јеврејима* 11, затим у детаљима извештаја о страдању мученика (попут оног сачуваног код Јевсевија Памфила о прогонима у Галији) (ЈЕВСЕВИЈЕ ПАМФИЛ 2016: 139–146; ZIADÉ 2007: 66–87), непосреднија сведочанства о упућености на *Књиже макавејске* оставили су Климент Александријски, Иполит Римски, Ориген, Тертулијан, Кипријан Картагински и други ранохришћански писци (ЈЕВТИЋ 2002в: 47–48, ZIADÉ 2007: 87–103). Примери библијских личности – мученика за веру свакако су годили прогоњеним хришћанима. Формирање њиховог култа било је окончано до 4. века, по свему судећи у Антиохији, а за дан литургијског прослављања одређен је 1. август (ROUWHORST 2004: 184–186).

Формиран, култ је морао бити одржаван, нарочито када су прогони престали. Страдање пре Христа, не директно у Христово име, свакако је каснијој хришћанској заједници представљало потешкоћу и могући камен спотицања у разумевању подвига макавејских мученика. Тако се с временом јавила и резерва према њиховом прослављању. О томе, између осталог, говори беседа Григорија Назијанског (Богослова) и Јована Златоустог, који су примарни извори о тада постојећем проблему рецепције култа макавејских мученика. Своје *Слово о Макавејима* (MIGNE 1857: 911–934)³ Григорије Богослов изрекао је у Назијансу вероватно на дан прослављања мученика 362. године, а ослањајући се на *Четврту књижу макавејску* (ZIADÉ 2007: 140–142; DE SILVA 2006: xxxviii). Јован Златоуст више пута је беседио на ову тему у Антиохији и Константинопољу (ZIADÉ 2007: 111–135, 155–175).

Обојица су тежили ка томе да укажу на важност и оних подвига који су се збили пре рођења Христовог, будући да је он вечнопостојећи Логос Божји. Ванредно образован у духу грчке реторике, Григорије Богослов своју беседу почиње ефектним реторским питањем: „Τί δὲ οἱ Μακκαβαῖοι“ (MIGNE 1857: 912).⁴ У уводу који следи низао је оправдања за њихово поштовање, што је очигледно у средини којој се обраћа довођено у питање. Слушаоце је подсетио на то да су се Макавеји истакли по својој врлини и не знајући

³ Савремени српски преводи: Григорије Богослов 2002 (са изворног грчког текста) и Григорије Богослов 2004 (са руског предлошка).

⁴ „А шта су Макавејци?“ (Григорије Богослов 2002: 253).

за Христа, који је највећи узор. Достојни су поштовања јер су страдали за веру и Закон. Штавише, који су пре Христа достигли савршенство учинили су то знајући га. Познали су га и пре него што се оваплотио, јер су очистили ум. Због тога их ваља прослављати: „[...] ἀλλ' ἵνα δοξασθῶσιν οἱ εὐφημοῦντες, καὶ ζηλώσωσι τὴν ἀρετὴν οἱ ἀκούοντες, ὥσπερ κέντρῳ τῇ μνήμῃ πρὸς τὰ ἴσα διανιστάμενοι“ (MIGNE 1857: 913).⁵ У питању је опште место похвалног обраца: пример се излаже да би се слушаоци угледали на њега и покренули на слично дело. Да се Григорије Богослов приликом састављања ове беседе ослањао на *Четврты књиџу макавејску*, казује реченица: „[...] ἡ περὶ αὐτῶν βίβλος δηλώσει τοῖς φιλομαθέσι καὶ φιλοπόνοις, ἡ περὶ τοῦ αὐτοκράτορα εἶναι τῶν παθῶν τὸν λογισμόν φιλοσοφοῦσα, καὶ κύριον τῆς ἐπ' ἅμφω ροπῆς, ἀρετὴν τέ φημι καὶ κακίαν“ (MIGNE 1857: 913).⁶ Разум јесте самодржац (αὐτοκράτωρ) и господар (κύριος) над страстима и склоностима ка врлини односно пороку. Овде се јасно види поменути утицај стоичке философије.

Како би поставку и доказао, Григорије наставља са причом о Елеазару, седморици браће и њиховој мајци. Испрва их је укратко представио. Паралела коју прави између Елеазара и Светог Стефана у функцији је маркирања почетака мучеништва у *Старом* односно *Новом завету*. Он је предводник старозаветних мученика, а архиђакон Стефан оних новозаветних. За њим иду седморица браће, која се једино плаше да неко од њих не пострада. Најдетаљније је представљена храбра мајка, уплашена од помисли да би неко од деце могао остати поштеђен страдања: „Οὐ γὰρ πάσχοντας ἤλέει τοὺς παῖδας, ἀλλ' ἡγωνία τὸ μὴ παθεῖν“ (MIGNE 1857: 916).⁷ Наглашен је лик мајке (ΖΙΑΔΕ 2007: 227–257), која има изузетно активну, можда и неочекивану улогу: док је једно од своје деце предавала на мучење, друге је припремала и бодрила да издрже.

Потом следе говори седморице младића, које је Григорије из практичних разлога слио у један образац (τύπος). *Четврты Књиџа Макавејска* у главама 9–12 даје описе страдања и појединачне говоре сваког од браће. Они се одричу везаности за овај свет, објашњавајући своју усмереност ка Небеском Јерусалиму. Самом цару су запретили, јер су свесни да је немоћан пред Богом, коме ревнују. У смрт су отишли загрљени, позивајући и мајку да их у томе следи. Она, донедавно са помешаном радошћу и страхом („τέως μὲν χαρᾷ καὶ φόβῳ σύμψικτος ἦν“ – MIGNE 1857: 925),⁸ сада је сигурна да су

⁵ „[...] него да се прославе они који њих похваљују и да слушаоци поревнују врлини (њиховој) покретани памћењем као бодилом на исто дело“ (Григорије Богослов 2002: 254).

⁶ „[...] то ће трудољубивима који воле да уче показати књига о њима (=IV Макавејска), која философира (φιλοσοφεῖν = мудро учи) о томе да је разум самодржац (τοῦ αὐτοκράτορα εἶναι λογισμὸς) над страстима и господар над двоструком склоношћу (τῆς ἐπ' ἅμφω ροπῆς): ка врлини, велим, и ка пороку“ (Григорије Богослов 2002: 254).

⁷ „Јер није жалила Децу која страдају, него страховаше да не би (како) не пострадали“ (Григорије Богослов 2002: 255).

⁸ „[...] донедавно је била с помешаном радошћу и страхом“ (Григорије Богослов 2002: 259).

joј деца мученички пострадала. Постала је поносна као прави олимпијски победник („ὡσπερ τις Ὀλυμπιονίκης“ – Migne 1857: 925),⁹ како је Григорије Богослов ословљава. Следи мајчин говор, који отпочиње похвалом Богу, а завршава се њеном припремом за страдање и позивом свима на сличан подвиг: „Καλὸν ὑπόδειγμα δεδῶκαμεν ὑμῖν ἀγωνίζεσθε“ (Migne 1857: 929).¹⁰ Сама је скочила у за њу припремљену ватру. Ову по свему узорно компоновану беседу Григорије Богослов заокружио је похвалом Елеазару, седморици браће и мајци, а потом и њиховом подвигу заједно. На крају стоји позив свима да подражавају описане примере, независно од тога што су старозаветни, јер свако треба – саветује Григорије Богослов – да попут пчеле из свих могућих извора сабира оно најкорисније за спасење.

3. Од најранијег периода словенске писмености познати су избори беседа Григорија Богослова. Превођене су неке, не све од 45 беседа, колико их се појављује под именом овог великог црквеног оца (Будилович 1875; Долгушина 2004; Бруни 2004; Бруни 2010; Молдован 2013; Долгушина 2016). Било да се ради о крајој колекцији (од 13 беседа), какав је и најстарији словенски препис, било да су у питању познатије византијске колекције од по 16 беседа, *Слово о Макавејима* присутно је у свакоме од њих. Поређење српско-словенског текста из рукописа библиотеке манастира Дечани (бр. 92), који се датира у 1351. годину, и грчког изворника показало је поприлично верно преношење оригинала, колико је то преводиоцу било могуће. Одступања су у детаљима (Дојчиновић 2017). Међутим, српскословенска рукописна традиција бележи и другачији приступ. О томе сведочи панагирик манастира Ораховице, данас у Музеју Српске православне цркве, Збирка Радослава Грујића (З I 59). Кратак археографски осврт на њега дала је Ј. Васиљев, која извештава да је у питању непотпун рукопис исписан на 178 листова хартије полууставном ћирилицом, српскословенском редакцијом, рашким правописом. Датиран је у прве деценије 17. века. Првобитно је био власништво манастира Ступља, након чијег је пустошења доспео у манастир Ораховицу. Методом атрибуције Ј. Васиљев као писара препознала је Гаврила Тројичанина (2014: 423–425).

4. Од странице 150а до странице 152а исписано је *Слово о Макавејима* (сл(о)во с(вє)тым(ь) мѣкѣѣѣѣѣѣ) које Гаврило Тројичанин приписује Григорију Богослову (нж(є) к с(вє)тым(ь) ѿ(тъ)ца нашег(о) грѣг(о)р(а) б(о)гослова). Већ сама дужина текста указује на то да је морало доћи до озбиљних преписивачевих интервенција, о којима он не даје наговештаја. Анализа Тројичаниновог текста указује на зависност од ранијег српскословенског превода, јер је готово истоветан деловима Јефремовог преписа из Деч 92. Одељци и комплетне реченице преузимају су и прераспоређивани уз убацивање врло ситних

⁹ „[...] као неки олимпијски победник“ (Григорије Богослов 2002: 260).

¹⁰ „Добар пример дадосмо вам, подвизавајте се!“ (Григорије Богослов 2002: 261).

везивних делова који углавном не нарушавају смисао беседе Григорија Богослова. Међутим, на неколиким местима може се уочити утицај још једног извора који је Гаврило Тројичанин познавао, иако га не помиње. Први такав траг јесте опис претње Антиохове. Мученицима је наредио да окусе свињско месо: да вѣкѣтъ ѿт[ѣ] жрѣт[ѣ] въ свѣх[ѣ], свѣх[ѣ] мѣсѣ. Тај податак постоји у *Чейврийој књизи Макавејској* 5, 2; али га нема у беседи Григорија Богослова. Траг би упућивао на то да се Гаврило Тројичанин користио управо овом дефтероканонском старозаветном књигом. Други траг јесте навођење имена мајке светих мученика: м(а)ти же нх[ѣ] соломоѳа. Податка нема у Григоријевој беседи, али га нема ни у *Књиџама макавејским*. Латински превод *Чейврийе књиџе макавејске* дописује име Соломона, док се у неким сиријским и јеврејским текстовима она назива Асмунит односно Ана (Јевтић 2002б: 349). Поставља се питање да ли је Гаврилу Тројичанину био познат латински текст. Мало је вероватно, ако вероватноћа уопште постоји. Оба податка, обједињена, Тројичанин је могао пронаћи у још једном спису, њему вероватно далеко ближем. У питању је *Синаксар Консѳанѳиновој ољске цркве*, који као име мајке наводи Σολομωνίς (DELENYE 1954: 859–860), што фонетски сасвим одговара српскословенском соломоѳа. Тако се са великим поверењем може закључити да је Гаврило Тројичан познавао текст овог синаксара, уз који га – поред концизности у излагању – веже и веома сведен помен о мајци. Она у тексту Григорија Богослова има битну, детаљно и брижљиво описану улогу, док се у синаксару и Тројичаниновом тексту једва помиње. У целости оригиналан део текста у овој преради јесте само његов закључак: н тако с(вѣ)ты сы постр[а]даше многыи мѡукамѣ тодѣиѣн патѣ снѣга просѣашѣ. патѣ млѣка оуспрѣш(ѣ) сѣ. патѣ камене сѣмѣфра сѣтѣтѣнѣ нх[ѣ]. и(соу)с(ѣ) х(рѣсто)с(ѣ) тогда вѣтера н д(ѣ)н(ѣ)сѣ. тодѣ слава н дрѣжава ч(ѣ)стѣ н покланѣнѣ сѣ ѿ(тѣ)цем(ѣ) н с(вѣ)тым(ѣ) д(оу)хом(ѣ) въ вѣкы вѣком[ѣ] амин(ѣ). Употребљена поређења одају регистар близак народном говору, далек стилској углађености Григорија Богослова.

5. У прилогу доносимо издање *Слова о Макавејима* према препису Гаврила Тројичанина из панегирика манастира Ораховице (Музеј СПЦ, Збирка Радослава Грујића, 3 I 59, л. 150а–152а). Све скраћенице у издању разрешене су и означене облим заградама. Испуштена слова означена су угластим заградама. Задржана је изворна интерпункција.

ИЗВОРИ И ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Блажени Јероним. *Књиџа о славним људима*. Београд: Академија Српске православне цркве за уметност и конзервацију, 2016.
- Бруни, Алессандро Мариа. *Θεολόγος. Древнеславянские кодексы Слов Григория Назианзина и их византийские прототипы*. Москва – Санкт-Петербург: Российская Академия наук, 2004.

- Бруни, Алессандро Мария. *Византийская традиция и старославянский перевод Слов Григория Назианзина. Том I*. Москва: Институт всеобщей истории РАН, 2010.
- Будилович, Антон Семенович. *XIII слов Григория Богослова по рукописи Императорской Публичной Библиотеки XI века*. Санктпетербургъ, 1875.
- Васильев, Љупка. Два непозната слова на Успење Богородице Климента Охридског. Јованка Радић, Виктор Савић (ур.). *Светији Тирило и Методије и словенско њисано наслеђе (863–2013)*. Београд: САНУ, 2014, 419–444.
- ГРИГОРИЈЕ БОГОСЛОВ, Похвала Макавејима. Атанасије Јевтић (прев. и прир.). *Књиже Макавејске*. Требиње–Никшић–Врњци: Видослов – Јасен – Братство Светог Симеона Мироточивог, 2002, 253–263.
- ГРИГОРИЈЕ БОГОСЛОВ. У спомен светих мученика Макавеја. Св. Григорије Богослов. *Саврана дела. Том I*. Београд: Хришћанска мисао, 2004, 256–266.
- Долчиновић, Данијел. Слово о Макавејима Григорија Назијанског према препису монаха Јефрема из 1351. године. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор LXXXIII* (2017): 143–156.
- Долгушина, Людмила Васильевна. К вопросу о составе сборника *XIII Слов Григория Богослова*. *Вестник Новосибирского государственного университета*. Серия: История, филология, т. 15, бр. 9 (2016): 154–159.
- Долгушина, Людмила Васильевна. *Славянский перевод XIII Слов Григория Богослова: особенности переводческой техники и словарного состава* (Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук). Новосибирск: Новосибирский Государственный Университет, 2004.
- ЈЕВСЕВИЈЕ ПАМФИЛ. *Историја цркве*. Шибеник: Истина, 2013.
- ЈЕВТИЋ, АТАНАСИЈЕ. Библијско-историјски контекст Макавеја. Атанасије Јевтић (прев. и пр.). *Књиже Макавејске*. Требиње–Никшић–Врњци: Видослов – Јасен – Братство Светог Симеона Мироточивог, 2002а, 11–45.
- ЈЕВТИЋ, АТАНАСИЈЕ. Напомене уз Другу Макавејску. Атанасије Јевтић (прев. и прир.). *Књиже Макавејске*. Требиње–Никшић–Врњци: Видослов – Јасен – Братство Светог Симеона Мироточивог, 2002б, 319–382.
- ЈЕВТИЋ, АТАНАСИЈЕ. О Макавејима и Књигама Макавејским. Атанасије Јевтић (прев. и прир.). *Књиже Макавејске*. Требиње–Никшић–Врњци: Видослов – Јасен – Братство Светог Симеона Мироточивог, 2002в, 47–97.
- КЊИГЕ МАКАВЕЈСКЕ. *Књиже Макавејске*. Атанасије Јевтић (прев. и прир.). Требиње–Никшић–Врњци: Видослов – Јасен – Братство Светог Симеона Мироточивог, 2002, 99–252.
- КУБАТ, РОДОЉУБ. *Траговима њисма II. Сѣтари савез: рецепција и контексти*. Београд: Билијски институт, Православни богословски факултет, Универзитет у Београду, 2015.
- Молдован, Александр Михайлович. О составе сборника 13 Слов Григория Богослова. *Лингвистическое источниковедение и история русского языка 2012–2013*. Москва: Древлехранилище, 2013, 5–15.

ТОМИЋ, Илија. *Израиљ: њрилози из њалеоџрафије, филолоџије и истџорије јудејскоџа народа*. Фоча: Православни богословски факултет „Свети Василије Острошки“, 2009.

*

DE SILVA, David. *4 Maccabees. Introduction and Commentary on the Greek Text in Codex Sinaiticus*. Leiden–Boston: Brill, 2006.

DELEHVE, Hippolyte (ed.). *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano nunc Berolinensi*. Louvain : Reproduction Anastatique, 1954.

HARRINGTON, Wilfrid. *Uvod u Bibliju – spomen objave*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1995.

HARRINGTON, Wilfrid. *Uvod u Stari zavjet – spomen obećanja*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1993.

JOSLYN-SIEMIATKOSKI, Daniel. *Christian Memories of the Maccabean Martyrs*. New York: Palgrave Macmillan US, 2009.

MIGNE, Jacques Paul. *Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca. XXXV*. Paris, 1857.

ROUWHORST, Gerard. The Cult of the Seven Maccabean Brothers and Their Mother in Christian Tradition. Marcel Poorthuis, Joshua J. Schwartz (eds.). *Saints and Role Models in Judaism and Christianity*. Leiden–Boston: Brill, 2004, 183–204.

ZIADÉ, Raphaëlle. *Les martyrs Maccabées: de l'histoire juive au culte chrétien. Les homélies de Grégoire de Nazianze et de Jean Chrysostome*. Leiden–Boston, Brill, 2007.

ПРИЛОГ

[150a] м(ѣ)с(е)ца августѣ вѣ : сл(о)во с(вѣ)тым(ъ) мѣкѣкѣомъ. нж(е)
 ѣ с(вѣ)тых(ъ) о(тъ)ца нашего грігоріа б(о)гослова б(лаго)сл(о)ве (sic!). о(тъ)ч(е)÷

с(вѣ)тых(ъ) макѣкѣн настоѣще трѣхъство. не о(тъ)ч(е) многох(ъ) чѣтомо. зане съ
 х(рн)с(т)омъ стр[а]даніе. всѣмъ же почитѣти се д(о)с(т)онном(ъ). іако о(тъ)ч(е)скых(ъ) трѣпѣніе
 нж(е) прѣжде х(рн)с(т)овых(ъ) стр[а]сты м(оу)чнѣшых(ъ) се. прнвѣденіи быше антѣохъ
 моу[ч]ителю. стараць елѣзаръ и ѿ. дѣтен. бѣше же стараць елѣзаръ моужь с(вѣ)щеник(ъ).
 сѣдѣ власы сѣдѣ моу[ч]ростію. прѣжде оубо и жрътвѣ творе, и м(о)л(н)твѣ людѣм[ъ]. и н(ы)ни
 и съврѣшенною слоужбоу и жрътвѣ себѣ прнвѣде б(о)г[ъ]. и всѣх[ъ] людѣи чнстнтелно. [150б]
 натепо стр[а]даніа дѣсно. прнводѣ же и ѿ отрокѣ своего наказаніа съврѣшеніе, жрътвѣ жнвѣ и
 с(вѣ)твю оугоднѣ б(о)г[у], всакого закона с(вѣ)щеннодѣнства. свѣтаѣнши же и чнстеншіи. дѣтнни
 а бо о(тъ)ч(е)вн помншлатн. дѣтн доброд(оу)шны. м(а)тере бл(а)город(ъ)ны бл(а)город(ъ)наа
 прозебѣніа. антнхохев[ъ] вѣрѣмен вншїи. моисеова закона оученннцн прїсны. о(тъ)ч(е)скых(ъ)
 оубычн описнїи хрнстнтелн. єдино дншѣе на єдино зрѣще, єднн жнвота пѣть нмоуше. єже
 о б(о)гѣ сѣмрѣть. равнобразѣюще дроугѣ дроуга кончїнн. вѣ толыко добродѣтелн и славы
 прндоше. іакоже и м(о)лѣбннмъ сыдн почитѣти се провождѣмн и трѣхъствы. антнхох[ъ] же
 г(лаго)лаше да вѣкѣсетъ о(тъ)ч(е) жрът(ъ)вѣ свонх[ъ], свннх[ъ] мѣсь прѣзъ законѣ. нли моу[ч]нтн
 нх[ъ] лютою моукою. оны же о(тъ)ч(е)рнцахъ се єдннѣмъ гл(а)сомъ вѣпїахъ. намъ оубо антнхохѣ
 вѣсѣмъ прѣд[ъ] тобою прѣд[ъ]стоѣщым[ъ] єднн оубо ц(а)рь б(о)г[ъ]. о(тъ)ч(е) негоже быхом[ъ] и
 къ нѣмъ вѣзвратн се. [151a] єднн же законоположнтель моисїн. єгоже не прѣда мн ннже
 похвалнмъ. онѣх[ъ] єсѣмы родѣ и оученннцн, нхѣже стѣлпѣ оганнѣ и облакѣ наставлѣаше. нмѣж(е)
 море растѣпаш(е) се и рѣка стоѣаше. и сл(ъ)нцѣ вѣсѣцаш(е) се. и хлѣбы оудѣждѣаше. и рѣкѣ
 прострѣтїе побѣждаше алаанка. тѣмъ м(о)л(н)твою ннзлагающїи. нмѣже зѣвѣрїе побѣждахоу
 се. огань не касаш(е) се. и царїе о(тъ)ч(е)хъ доблїстн днѣще се да се вѣсн антнхохѣ ннчѣтоже
 б(о)г[ъ]а сладчїнше нмѣмн. и мнрѣ же бо ннѣ намъ. о(тъ)ч(е)ство же наше горнїи єр(оу)с(а)нмъ.
 єгоже ннєднн царѣ разорнтѣ, ннже чѣетъ прѣд[ъ]статн крѣпкы и негнѣлющїи. сърод[ъ]ство
 же вѣдѣхновѣніе. и ннже под[ъ] рѣднтелн роднвшн се. дроугы же пророцы и п(а)трїарсы. о(тъ)ч(е)
 ннхѣже намъ образѣ бл(а)гоч(ъ)стїю. съврѣстннцн же ннже д(ъ)н(ъ)сѣ намъ състраждоуше.
 и трѣпѣнїем[ъ] тѣно лѣтнны. цр(ъ)кве же н(е)бо велѣлѣпншенше. трѣхъство агг(е)лско
 стоїанїе. и тѣнна велнка єдннаа. оубѣмѣхъ дроугѣ дроуга и вѣпїахъ. [151б] ндѣмъ братїе
 не бѣды ндѣмъ. дондеже вртѣтъ моу[ч]нтель. да не оубѣкѣшетъ и оубашнмъ се сп(а)сенїа. не
 оустрашнмъ се сѣмрѣтн нн страшнлнца прѣзъакѣм¹¹. нн колѣса прѣд[ъ]лагаѣмаа нн вѣрѣнїа
 нн сѣтнѣ. нн острѣтн желѣзных[ъ] ноктен. и мѣтево острѣн. не конобѣ вѣрѣше. нн оугна
 вѣзвнзѣющаго се. нн моу[ч]нтелѣ прѣтѣщаа. нн слѣгы тѣщѣе се. нн рода зрнмъ. нн оуды
 наше растрѣзѣмн. нн крѣве потоцн текѣше. м(а)тн же нх[ъ] соломоїа г(лаго)лаше. бл(а)годарѣ
 те о(тъ)ч(е) елѣзарѣ. іако моу[ч]нѣ плоды прнметѣ. ннчѣтоже оставых[ъ] мнрѣ. вѣсе б(о)г[ъ]
 прѣдах[ъ] мѣмъ скровнше. мѣе старѣстн надѣждѣ. колѣ велѣлѣпн почѣтохъ се. выдѣхъ

¹¹ Прецратана и поново исправно написана реч.

мѡнх[ѡ] дѣтѣнѣнныкы. н тако добѣла не растрѣгнѣ власы. нн раздѣроу <рн>зѣ. не дѣра
 плѣтѣн ноктѣмн. не вѣдвѣгнѣ плачѣ. не прѣзѣа сѣрдѣающею. не почѣка оутѣшѣныкы. нѣ
 г(лаго)лаше не оумрѣсте. нѣ оуклонист(е) се. не раснпѣст(е) се нѣ оутрѣдист(е) се. не зѣѣрь
 вѣсхнѣтѣ вѣсь, не вѣна погрѣзы. . |152а| не разбѣнныкѣ растан. нн недѣгѣ растаѣ. не бранѣ
 погрѣбы. н азъ бо съпрожѣ се съ вѣмн. да съ фннеосом[ѡ] съѣтаю се. н съ анѣноу прослабѣю
 се. да нсплѣнѣтѣ мн ѡреѣѣа над[ѡ]гробѣноу. не плачу нѣ хѣлаю конѣннн прѣпод[ѡ]нѣ. н тако
 с(вѣ)ты сы постр[а]даше многымн мѡукаамн томнѣмн патѣ снѣга просѣашѣ. патѣ мѣѣка оуснрѣш(е)
 се. патѣ камене съмѣфнра съѣтѣнѣ нх[ѡ]. 1(соу)с(ѡ) х(рнсто)с(ѡ) тогда вѣѣра н д(ѡ)н(ѡ)сѣ. томѣ
 слава н дръжава ѣ(ѡ)стѣ н поклѣнѣнѣ съ ѡ(тѣ)цѣм(ѡ) н с(вѣ)тым(ѡ) д(оу)хом(ѡ) въ вѣкы
 вѣком[ѡ] амин(ѡ)÷

150
 ВЪ БОМЫКА ВЪ ЖИВОТЪ ВЪ ТНН . ВЪНЖЕ
 МЛНМТЕ ННЛ ВЪ БЪКМ, ВЪ БЪДН . ІАІА
 ПРИЕМЛЕ МАЛЫКА ВЪ КОРѢ ПРѢБМЪ .
 ІАІА ЗЕМЛНН АГЛА . ІАІА ПЪНМ ТАКА
 ДАНЕ ПИШУ НА ЗЕМЛЮ ОНѢ РОДО ТАТЪКО
 МЪ . ТВОРЩА СМУ ТННОЕ ПРАЗНЕСТВО .
 ВЪ СЛАВѢ КІПТА СТЕЛ ЗОНЦІН ОЦХ ИСНХ ИСПО
 АХУ ИННІА И ПРМО ИВАВЪКА АМНН :
 ЦА АВГУСТАВЪ А СЛО СТЫ МЫК
 КАВЪАМЪ И ВЪ ПЦА НАШЕГО
 ГРІГОРІА ВЪ ОЛОВА БЛКЕ .

ПТН МАКІКАВЪН НАСТОЩЕЕ ПРѢЖА
 ТКО . НЕ ОМНОГЪ ТЫТОМО . ЗАНЕ
 СХЪОМЪ СПРАНІЕ . ВЪ СЕМИЖЕ ПОТИПТИ
 СЕ ДОИНО . ІАКО ОНѢКА ПРѢПЪНІЕ И
 ПРЖЕ ХВЫ СПРАТЪ МНВШАСЕ .
 ПРІВЪДЕНІА БЫШЕ АМТІОУХ МОУТИ
 СТЕЛЮ . СТАРАЦЪ СЛЕАДЪРЪ И З . ДЪПЕН
 БЫШЕЖЕ СПИРАЦЪ СЛЕАДЪРЪ МОУЖЪ СЧЕНЪ .
 СЪДЪ ВЛАСІА СЪДЪ МОУРОПТІЮ . ПРЖЕ
 ОУБЪ И ЖРѢТЪ ТВОРЕ , И МЛТКЪ ЛЮДЕ .
 ИННІА ИСКВЪЩЕНОТО СЛУЖБОУ И ЖРѢТЪ
 СЕБѢ ПРИВЪДЕ БЪ . И ВАСЕ ЛЮДІН ЧИСТІН
 ЛНО .

пателю странія дѣсно. приковѣже и
 отрока своего наказанія сдѣланіе.
 краткѣ живѣ иѣху оутѣху боу. вса
 кого закона сщени дѣиства. свѣт
 лѣишиже иѣищеніи. дѣтиаго оу
 ви помишиапи. дѣти добро дѣшны.
 мѣере блгороднѣ блгородна прозѣбѣнїа.
 антиохѣ времѣишии. моу сѣсѣва
 закона оутѣиши прїенїа. оуѣсѣи оуѣ
 тѣи оуѣиши хранители. Едино дѣш
 ще ласѣдино оуѣше. Едино живѣи па
 тѣ имоуше. Еже оуѣе сѣмрытъ. рав
 но оуѣрадоуше драѣтъ драѣтъ конѣи.
 въполаио добродѣтели ислѣва при
 доше. Еже ислѣваи сѣи поти
 пытисе провожѣи иѣтражѣства.
 антиохѣ глѣше давыдѣи оуѣрѣтъ
 оуѣи. свѣи мѣе прѣзѣи. или
 моуѣишии дѣиою моуѣи. оуѣиже
 оуѣи оуѣи иѣдѣи мѣи въпѣи.
 намѣ оуѣи антиохѣ всѣ прѣпѣи.
 прѣпѣишии Едино оуѣи црѣи. оуѣи
 гоже блѣи иѣиѣи въѣвратимѣи.

Единъже законоположитель мой сѣи.
 Егоже не преда ми ниже похулимъ.
 Онъ сѣмъ родъ поутеници. и хъже сѣла
 па ѿгань и ѿгаль поставляше. и мѣ
 море растѣаше ирѣка стояше. и елице
 высецаше. и хлъбъ съдѣжаваше. ирѣ
 кѣхъ простратіе побѣждаше амаліка.
 тамъ млтвою низлагающіи. и мѣже
 зѣвріе побѣждаху се. ѿгань не касаше.
 цр царіе ѿхожаху до блістїи днѣвше
 да се въенъ иптисху иптпоже бѣ слѣтъ
 ше. и мами. и миржебо и нѣ намъ. ѿтъ
 ствоеже наше горніи іерлїмъ. Егоже
 ни единъ царя разоритъ. ниже тѣмѣтъ
 прѣстолу ирѣкѣ и негнѣлющїи. Сѣро
 твоеже вѣдѣхъ новѣніе. ниже порѣшїи
 родившесе. друзѣже прѣцѣ и прѣйрса.
 ѿнихъже намъ образъ блготїїю. свѣр
 стнициже иже днѣ намъ сѣспражѣюще.
 иптрѣпнїе тѣмѣ лѣтїи. црїкѣже
 нѣо велѣлѣпнѣе. прѣжѣство аггѣ
 сїко стпомнїе. иптъи на велика единая.
 ѿбѣмленхъ другъ друга и въпїахъ.

не развѣстѣи быша растаи . ни не уга растаѣ .
 не вранѣ поугаѣ . на зѣбо съпрожѣсе съва
 ми . да съ финесѣо сътегаюсе . и съвѣнною
 прѣлаблюсе . а днѣсплѣннѣмн ереміа на
 гробѣноѣ . неплѣтѣю на хвалю конѣтнини
 прѣтѣноѣ . и пѣтѣо сѣмъ сѣмъ поетѣраше мно
 гымн моукамы томнмн пѣтѣ снѣга
 проетѣраше . пѣтѣ мѣтѣка оуенрѣше . пѣтѣ
 камене съмѣфра сътегѣннѣи . іс хсѣ тога
 кѣра на на . томъ сѣла на ражава тѣтѣ и по
 клѣпаннѣ сѣсѣце не тѣа дѣхѣмъ въ вѣтѣмъ въ вѣтѣмъ аминъ .

Оца іавгуста въ сѣмъ сло на прѣсѣ
 женіе гѣ въ неплѣ нашего іу хѣ и
 въ сѣтѣ оца нашего проетѣла прѣіа рѣха
 конѣтнинина гѣа бѣви

Прѣидѣте друзѣи днѣ іс хсѣ іс хсѣ не
 лѣноспнѣ прѣко спнѣмѣ сѣсѣровѣщѣохъ .
 да оутоу оуѣтѣне по тѣрѣтѣмъ бога пѣет
 оуо нехѣвнѣспнѣ . въ сѣмъ раздѣлаемѣ .
 ни коукоже не коукаже и живнѣемѣ .
 прѣидѣте прѣмоу рѣомъ добрѣ на сѣтѣ
 влѣнѣщомъ . и пѣтѣмъ послѣдѣдимъ
 лѣцѣ . іако давидъ и хѣа на горѣ кнѣсѣкоу

Zorica S. Vitić
 Danijel M. Dojčinović

GREGORY NAZIANZEN'S *ORATION IN COMMENDATION OF THE MACCABEES*
 IN THE REDACTION OF GAVRILO TROJIČANIN

Summary

Gregory Nazianzen, a 4th-century Church Father, is the author of forty-five well composed orations. One of them is dedicated to the memory of the martyrdom of the priest Eleazar, seven brothers and their mother. They lived in times of The Maccabean Revolt (2nd century BC) and information about them exists in *The Second Book of the Maccabees* and *The Fourth Book of the Maccabees*. Although their martyrdom had taken place before Christ, Christians accepted them as witnesses of the faith and venerated them. Gregory's *Oration in Commendation of the Maccabees* was very popular in Byzantium and it used to be rewritten in numerous copies. Nonetheless, the oldest Slavonic translations of the Gregory's *Orations* do not include this text. On the other hand, in the Serbian medieval written tradition there exist manuscripts which contain Gregory's *Oration in Commendation of the Maccabees*. One of them is the manuscript from the Dečani monastery No. 92 from 1351. In the manuscript from the Orahovica monastery (The Museum of the Serbian Orthodox Church, Radoslav Grujić's Collection, call number 3 I 59, pp. 150a–152a), one can find a Serbian Slavonic version of this text from the beginning of the 17th century. The scribe was Gavriilo Trojičanin. Although he does not mention anything about the rewriting process, the comparison of his text with the Greek original and an older Serbian Slavonic translation shows that the scribe had very a flexible approach to the original text. He changed some details in it, he edited out the considerable part of it, and he added information from some other sources. It is certain that Gavriilo Trojičanin was acquainted with *The Synaxarion of Constantinople*. At the end of the paper, there is an edition of the Serbian Slavonic text.

Универзитет у Београду
 Филолошки факултет
 Катедра за српску књижевност са јужнословенским књижевностима
 Студентски трг 1, 11000 Београд
 zv2207@gmail.com

Универзитет у Бањој Луци
 Филолошки факултет
 Студијски програм српског језика и књижевности
 Булевар војводе Петра Бојовића 1а, 78000 Бања Лука
 danijel.dojcinovic@flf.unibl.org

Др Славица М. Васиљевић Илић

ЈЕСТИРА У СТАРОЈ СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ

Рад указује на мјеста у нашој старој књижевности гдје се помињу три књиге *Сѣтароѡ завјейѡа* у којима су жене главне јунакиње иако ове књиге нису кориштене у богослужењу. Њихова појава веже се за промјену културно-историјских прилика.

Кључне ријечи: жене, Јестира, Јудита, Оливера, Мара.

У средњем вијеку су литургијска дјела сматрана својеврсним продуктом Библије. Зато се у градњи нових ликова као архетип користио живот Исуса Христа, али ту се паралеле нису заустављале. Као узор нашим јунацима служили су и остали библијски ликови: Јован Крститељ, Мојсије, Адам, Јов, пророци Исаија, Илија и др. У тим паралелама нешто простора даје се и женама, у позитивном и у негативном контексту. У позитивном, прије свега, ту су ликови Богородице, Саре, Ане, Јелисавете, Рахиле, Ребеке. Из *Новоѡ завјейѡа* се најчешће, сем Богородице, помиње жена Самарићанка и удовица која је дала посљедње двије лепте, те мудре и луде дјевојке. Затим, ту су жене које су свјedoци чуда Исуса Христа: Марта и Марија, и безимене, којима је престало крволиптање, којим је Исус васкрсао сина, кћер излијечио итд. У негативном контексту најчешће се спомињу Ева, Далида, Соломонове жене због којих је он прекршио закон. Три су жене у *Библији* добиле своје књиге: Рута, Јудита и Јестира. У нашим дјелима знатно је чешћи помен женских ликова из оних текстова који су уврштени у литургију.

Знамо да у средњем вијеку *Библија* није постојала у данашњем облику већ је била подијељена у засебне књиге: *Јеванђеља*, *Дјела айосѡла*, *Псалме* и *Паримејнике*, чији садржај се од 14. вијека нашао у оквиру *Минеја* или *Триода*. Очигледан је несразмјер између сачуваних старозавјетних књига (изузев псалама) и осталих библијских књига.¹ До сада се зна за 24 јужно-

¹ Довољно је погледати инвентар било које збирке рукописа нпр: Димитрије Богдановић, *Каталоѡ њирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд 1978, или Татјана Суботин Голубовић, *Српско рукописно наслеђе од 1557. године до средине XVII века*, Београд 1999; видјети и Димитрије Богдановић, *Сѣудије из српске средњовековне књижевности*, Српска књижевна задруга, 1997, 11–21, те Савић (2000).

словенска рукописа са старозавјетним текстовима различитог састава настала до 16. вијека, док је знатно више источнословенских (MATHIESEN 1983: 33). Поуздано се зна да су први старозавјетни текстови на старословенском језику преведени захваљујући раду Ћирила и Методија.

*Књиџа о Руѣи*² и *Књиџа о Јесѣири* биле су дио јеврејске Библије, али Јудита није ушла у њихов канон, убраја се у девтероканонске књиге, иако су је неке заједнице поштовале. *Књиџа о Руѣи* заједно с *Књиџом Исуса Навина* и *Књиџом о Судѣјама* слиједи *Пейокњижје Мојсијево*, чинећи с њим *Осмокњижје*, историјску цјелину којом почиње *Сѣари завјей*. За сада се зна за четири осмокњижја српске редакције: *Севасѣјановљев рукоѣис*, *Павловски рукоѣис*, *Лесновски рукоѣис* и *Пчињски рукоѣис*. Пет је рукописа двочланог састава (*Осмокњижја* и *Царсѣава*), од тога три српска: први је *Гриџоровичев*, други је изгорио у Народној библиотеци у Београду, а трећи је *Крушедолска Библија* (у њему нема *Књиџе о Руѣи*) (САВИЋ 2011: 28–29)³.

Књиџа о Јесѣири припада такође историјским књигама, али њиховој трећој цјелини. Џон Дрејн сматра да је Јестира једна од посљедњих књига јер се налази у посљедњем одјељку јеврејског *Свеѣоџ ѣисма* – списима (ДРЕЈН 2003: 274). У 24 горепоменутом јужнословенском рукопису нема *Књиџе о Јесѣири*, али се може наћи у 26 источнословенских рукописа *Сѣароџ завјейѣа* различитих састава. Ниједна од ових књига не чита се на богослужењу. Могуће је да је, иако није сачуван јужнословенски превод *Књиџе о Јесѣири*, она преведена са грчког прво на неки јужнословенски, а онда на источнословенски језик (ALTBAUER – TAUBE 1984: 16) прије 1300. године (LUNT – TAUBE 1994: 362). *Књиџа о Јудѣи* припада посљедњем слоју превода старозавјетних текстова на источнословенске језике из 15. вијека и, по претпоставкама, настала је преводом са латинског језика (MATHIESEN 1983: 34, 10).⁴ Ни овај текст није сачуван ни на једном од јужнословенских језика.

Све три се могу окарактерисати као књижевна ремек-дјела намијењена широкој публици. За Дрејна, Јестира и Јудита (уз *Књиџу о Товѣји*) јесу историјски романи (ДРЕЈН 2003: 271–272). Писане су на јеврејском или арамејском језику. Само условно говоре о времену Антиоха IV и Јуде Макабејца, односно одражавају хеленски период. Веома слободно износе географске и историјске податке јер је њихова првенствена намјена дидактичка (посебна врста дидактичке приче названа – мидраш). Одликује их поступност у излагању, драмска напетост, много „мудро смишљених преокрета среће на личном и

² По Р. Ракићу њено име значи – љепушката, за друге – пријатељица; Јестира је звијезда.

³ Преко дјела црквених отаца такође се читало о овим личностима нпр. химнографска дјела Јефрема Сирина, веома цијењеног писца, помињу Руту. Видјети Susan Ashbrook Harvey, *Bearing Witness, New Testament Women in Early Byzantine Hymnography* у *The New Testament in Byzantium*, Edited by Derek Krueger and Robert S. Nelson Trustees for Harvard University, Washington, D.C 2016, 208.

⁴ Сачувани преводи настали су од 1390. до 1600. године иако је први превод настао вјероватно већ у 10. вијеку, и то са грчког.

општем плану; задиру дубоко у личне мотиве и развој ликова, обилују префињеном иронијом“ (Гринспун 2006: 490). Грчки додаци у *Књиџу о Јесџири* унијели су психичко освјетљење те књиге и омогућују да се прочитају мисли актерки. Највјероватније су литерарна фикција, а циљ им је да дају савјет како Јевреји треба да живе под искушењима, да треба да заузму став и суоче се са тешкоћама.

У *Сџаром завјејџу* за Руту се каже да је странкиња – Моавка, а друге двије знамо да су Јеврејке које живе у вријеме персијског ропства. Сматра се да је *Књиџа о Руџи* настала прије Језрине и Немејине књиге које дају строге прописе о немијешању са другим народима и о родбинским женидбама. Прва се помиње као примјер вјере у Бога и оданости јер је као нејеврејка пригрлила вјеру мужа и свекрве и остала јој вјерна и послвије мужевљеве смрти. Вративши се са свекрвом у Израел, она постаје жена рођака мужевљевог, Воза, по закону сродничке везе, и прабака Давида, односно „многих народа“. Њена прича нас прије свега учи да Јевреји нису били толико пуританци колико би се из неких старозавјетних књига могло закључити. Многи сматрају да је због наведене поуке и ушла у списак канонских дјела.

У *Жиџију Пејџра Коришкоџ*, Теодосије, већ је уочено, цитира *Књиџу о Руџи*. Цитат је пажљиво изабран јер су ријечи једне библијске јунакиње приписане поново жени – сестри Петра Коришког. У тренутку када Петар, ослобођен мајчином смрти, раздијеливши све материјално да би се посветио испосништву и молитви, пита сестру да ли ће се удати, она му одговара, између осталог, и:

„Ако ти сам избјегаваш брак, зашто друге на њега присиљаваш? Жив Господ и жива душа твоја, ја то учинити нећу, нити ћу те напустити. Бог твој, Бог мој, и тамо куд идеш да се населиш идем и ја с тобом, и како у посту ти живиш, живећу и ја с тобом, само ме не остављај“ (1988: 268).

Рута, потпуно покорна и подложна вјери мужа и обичајима јеврејског народа, пригрлила их је као своје. И сетра Петрова показује вјерност и приврженост брату молећи га да је не оставља: Теодосије каже да је Петрово питање сестри „тешко пало“ и да га она са пријекором пита зашто њој намеће оно што је он одбацио. У једној цртици у овом житију тако је на тренутак освјетљења још једна личност уз Петра и њена природа. Свјестан избор и вјерност је нешто што веже сестру са старозавјетном јунакињом.

Григорије Цамблук, у *Слову о ѿреносу Св. Пејџке из Трнова у Видин и Србију*, каже:

„Бог сачува мошти Преподобне од варварског безумља, али и старање и ревност ових богољубазних и великопохвалних мужева. И не срдите се што женској слабости мушко подајем име, јер разумом се суди што је крeпко и мужаствено, а не обликом природе. У мужеве се

убраја и Ана⁵ и Јудита и Девера⁶, које силе учинише, које царства уздржаше, које цареve нечастиве посрамише и сада је њихова земља сва светла и многочасна“ (1989: 121).

Цамблак помиње неколико старозавјетних жена па и Јудиту, јунакињу *Књиџе о Јудити*. *Књиџа о Јудити* говори о Јеврејима послије повратка из вавилонског ропства и отпору према страним освајачима. Јудита бодри и прекорава вође града Ветилије због њихове малодушности и губитка вјере у Бога. Сама показује како треба да се понашају храбри и национално освијештени. Смјела удовица одлази у најљепшој одјећи у непријатељски табор под изговором да ће научити Олоферна као да загосподари Јудејом. Послије четири дана боравка у његовом табору, толико му је омилила да одлучи да буде са њом те нареди слугама да их оставе саме. Она га тада напије и одсијече му главу, те неопажено оде из табора. У Ветилији показује главу војсковође Олоферна и бодри народ да крену на Асирце, што они и ураде. Јудита је симбол непокорности освајачима и тежње за слободом јеврејског народа. Упркос смртној опасности, жена је показала мушку храброст и срчаност и пресудила непријатељу и тако ослободила Јевреје. Цамблаку је била позната и ова старозавјетна књига. Ова прича донекле личи на борбу Давида и Голијата, а Јудита подсјећа донекле на Сару Аврамову (Дрелн 2003: 280). Цамблак велича подвиг монахиње Јефимије и Јевгеније (Милице), које су пренијеле мошти Св. Петке, а паралела са библијским јунакињама (Јудитом и Девором) нађена је у супротстављању иновјерницима те су добиле епитет мужаствене.⁷

Укажимо укратко на поучну библијску причу о Јестири. У Персији, која се тада простирала од Индије до Етиопије, под царем Артаксеркса (Ксерксом), била је протјерана царица јер није хтјела да се на царев позив покаже пред гостима. Таква непослушност могла је да покрене море нових. По ријечима мудраца, она није згријешила само цару, већ и свим кнезовима и свим народима под поменутим царем. Царица је била узор и морала је бити кажњена на тај начин што је протјерана, а по земљи је послат проглас: „И нека се чује закон који је од цара, који, ако он примјењује у царству својме, тако и све жене нека одају почаст мужевима својим, од сиромаша до богата. [...] И посла по свом царству по земљама сагласно ријечи њиховој, да им буде за страх у њиховим домовима.“ (Јестира 1/20,21). Али прича ни-

⁵ Из Библије је најпознатија Ана – мајка пророка Самуила, те Ана – мајка Богородице из Протојеванђеља Јаковљева, али ни за једну не можемо везати херојски чин супротстављања невјерницима који повезује друге двије библијске јунакиње.

⁶ Дебора је пророчица, веома цијењена у своје вријеме, и једина жена судија која је водила Јевреје у ослобођење од Хананског ропства (Књ. судија 4–5). Напоменимо да Цамблак у *Житију Сџефана Дечанског* јунака пореди и са Товијом јунаком *Књиџе о Товији* још једном девтероканонском књигом.

⁷ Више о мужаственим женама у: Томин (2011: 7–27).

је о слијепој послушности, покорности и оданости жене мужу, већ управо супротно?!

Јестира, као веома лијепа, позвана је на двор на такмичење у љепоти. Она је била без родитеља и одгајао ју је стриц или брат од стрица Мардокај. Они су из племена Венијамина, али јој је Мардокај био забранио да говори да је Јеврејка. Тек послје дванаест мјесеци уљепшавања, би изведена пред цара, којем толико омили да је он постави за царицу. Јестира уз помоћ стрица добија предност и због тога што је указала цару на завјеру против њега. У међувремену, за првог царевог савјетника би постављен Аман, који, када видје да му Мардокај не указује част као остали (не клања се пред њим), науми да се освети, не само њему, већ цијелом његовом роду, јер је сазнао да је Јеврејин. Цар му одобрава истребљење Јевреја. Мардокај, који је чуо за наум, облачи се у кострет и по граду нариче. И он и Јестира износе дугу молитву Богу за избављење. Излажући се смртној опасности, јер крши закон који забрањује да се непозван излази пред цара, Јестира излази пред њега. Пошто ју је он гњевно погледао, она се сруши од страха, а то натјера цара да се предомисли и да је помилује, те да је запита шта жели, обећавајући јој и пола царства ако затражи. Она га заузврат само позва на ручак са Аманом, а када је послје другог дана обједовања поново упита шта жели, она затражи милост за себе и свој народ. Пошто се у међувремену цар сјетио да Мардокаја није ничим наградио за вјерност, вјешала која су била спремна за овог Јеврејина послужила су да се објеси Аман, а Мардокај је постављен на његово мјесто. Цар пушта да Мардокај и Јестира саставе писма каква желе да опозову прву наредбу те ови дозволе да се Јевреји освете својим непријатељима да их убију и разграбе плијен. У част избављења установљен је и празник Пурин, који се слави два дана (Косидовски 1998: 490). По Дрејну, порука *Књиџе о Јесџири* је да Јевреји морају да чувају своју вјеру и обичаје и под благодатним страним владарима којима се не смије вјеровати. Можда је лакше борити се против сурових освајача али и владари попут персијског цара су преко ноћи могли да промијене своје понашање (Дрејн 2003: 274–276). Међутим, као и свака добра прича, и ова се може на више начина тумачити.

Јестира показује да је, иако није послушала цара, јер му је пришла мимо закона, успјела да не буде кажњена и да избави свој народ. Прва царица је за „непослушност“ кажњена и донесен је закон о покорности жена мужевима. Друга је награђена, а обје су испољиле личну храброст. У свјетлу потоњих догађаја аутор је благо ироничан када говори о наведеном закону. Разлика између њих је у веома битној чињеници да је друга имала Бога за помоћника. И сам Мардокај јој каже да је можда разлог њене удаје промисао Божија да спаси свој народ, што се и обистиније. Рута и Јестира (и Јудита) су двије женске природе, прва послушна, скрушена, трпљива, подложна, а друга енергична, дјелатна, мудра и одважна, и обје су нашле Божију милост.

Порука би се могла формулисати и тако да у тешким и наизглед безизлазним ситуацијама не треба очајавати јер промисао Божија може да се

саветоваху и патријарх, читав сабор црквених достојанственика и сав синклит, да се најмлађа кћи Оливера да за жену Амурају великом /Ба-
јазиту/ како би се христѡимениѡ сѣадо сѣасило од ѡрождрљивих ву-
 кова. Самодршцу /Бајазиту/ пође са сестром /Оливером/ и увек помиња-
 ни брат њен Стефан/. Од тада беше поробљена српска земља, јер су и
 сам Стефан са братом својим Вуком, са својом властелом и са другима
 сваке године ишли на поклоњење њему /султану/“ (Константин 1989: 86).

Кћи и сестра жртвована је ради спаса народа. Био је то свјестан чин, али не и преседан јер је већ забиљежен у *Библији*, што је давало легитимитет и наду том чину. Одлазак Оливере у харем може се директно повезати са удајом Јестире за Асвира. Она је жртвована да би њен народ опстао и њен задатак је био да обезбиједи привилегован положај Србима.

Да је Константин то имао у виду, види се даље у тексту, када се по други пут позива на књигу о Јестири. У тренутку смрти деспотове, када је глас дошао у Београд Оливери, која је ту живјела, Константин каже: „[...] ка онима који су јављали веома тужне гласове благочастивој госпођи и увек жељеној сестри (Оливери) која је странствовала такође за *избављење оѡ-
 частѣва* и са Богом била посредница, као она древна *Јесѣира*“ (Константин 1989: 125).⁸

Нешто више од двије деценије касније, као жртва је схваћена и удаја Маре Бранковић, на шта Смедеревски бесједник имплицитно указује: „...Моли се, о најблаженији, о најцеломудренији, и за многоридајућу ти и најсветију кћер, која *лејѡиу* и време *ѡела истѡроци* збоѡ *ѡраве вере ѡрема Боѡу* и побожности, *родиѡѡељске љубави* и *доброѡ ѡвиновања!*“ (СМЕДЕРЕВСКИ БЕСЕДНИК 2000: 127). Непознати бесједник притом не помиње архетип ни алузијом. У оба случаја у нашој средини жртвоване су сестре главних јунака.

На основу горе наведених примјера видимо да се у књижевном стварању користио широк спектар извора, па и оне библијске књиге које нису улазиле у састав богослужења. Још треба да се утврди пут преузимања текстова за књиге о Јестири и Јудити јер нису нађени српски преводи ових дјела у средњем вијеку. Вријеме и историјске прилике су учиниле актуелним неки библијски текст који до тада није био искориштен у литератури. Архитекст је могао бити употријебљен у различитом контексту код Цамблака да опише Милутинов гњев и Стефанову наду да ће успјети да га утиша као ова старобиблијска јунакиња, а код Константина да најави страдања кроз снове. Код Константина Филозофа и Смедеревског бесједника пронађена је директна паралела између Јестире и српских хероина смутних времена који својом племенитом пожртвованошћу постају звијезде на тамном небу историје – морални узор.

⁸ У наведеном издању житија у коментарима се указује на ову паралелу, као и на Мардокаја (Исто: 141,144). Исто је указано на Јестиру и у коментарима издања Цамблакова житија стр. 140; а на Јудиту на страни 158.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Гринспун, Ц. Леонард. Између Александрије и Антиохије. *Оксфордска историја библијског светла*. Мајкл Д. Куган (ур.). Београд: CLIO, 2006.
- ДРЕЈН, Џон. *Увођење у Свјари завети*. Београд: CLIO, 2003.
- КОНСТАНТИН Филозоф. *Повесћ о словима. Житије десјоша Свјетлана Лазаревића*. Гордана Јовановић (ур.). Гордана Јовановић и Лазар Мирковић (прев.). Београд: Просвета – Српска књижевна задруга, 1989.
- КОСИДОВСКИ, Зенон. *Библијске леженде*. Београд: Српска књижевна задруга, 1998. Библиотека стара српска књижевност у 24 књ. књига
- РАКИЋ, Радомир. *Библијски речник*. Београд: Златоусти, 2002.
- САВИЋ, Виктор. Српскословенска књига о Рути према рукопису Пчињске Библије. *Прилози за књижевност, језик историју и фолклор LXXVII* (2011): 25–49.
- СМЕДЕРЕВСКИ БЕСЕДНИК. Надгробна реч деспоту Ђурђу Бранковићу. *Свјара српска књижевност, хрестоматија*. Томислав Јовановић (ур.). Београд, Крагујевац: Филолошки факултет, Нова светлост 2000, 124–128.
- ТЕОДОСИЈЕ. *Житија*. Димитрије Богдановић (ур.). Београд: Просвета – Српска књижевна задруга. Едиција Стара српска књижевност у 24 књига, књига 5, 1988.
- ТОМИН, Светлана. *Мужастивене жене српског средњег века*. Нови Сад: Академска књига, 2011.
- ЦАМБЛАК, Григорије. *Књижевни рад у Србији*. Дамњан Петровић (ур.). Београд: Просвета – Српска књижевна задруга, 1989.

*

- ALTBAUER, Moshe, Moshe TAUBE. The Slavonic Book of Esther: When, Where, and from What Language was it Translated? Cited by 20 Related articles All 3 versions Harvard Ukrainian Studies, (1984): 304–320.
- LUNT, G. Horace, Moshe TAUBE. The Slavonic Book of Esther: Translation from Hebrew or Evidence for a Lost Greek Text? Cited by 11 Related articles All 4 versions Harvard Theological Review, (1994): 347–362.
- MATHIESEN, Robert. Handlist of Manuscripts Containing Church Slavonic Translations from the Old Testament. *Polata knjigopisnaja* 7. Nijmegen, March (1983): 3–48.

Slavica M. Vasiljević Ilić

ESTHER IN OLD SERBIAN LITERATURE

Summary

The paper points to topoi in the Old Serbian Literature featuring the three books of the Old Testament with female protagonists, although these books were not used during religious services. Their emergence is associated with the change of cultural-historic

circumstances, with the actual manner of transposing texts on Esther and Judith yet to be determined. The original text might have been used in different context by Tsamblak to describe Milutin's anger and Stefan's hope of being able to calm it down the way Esther did, and by Constantine the Philosopher as a premonition of hardship through dreams. Moreover, in the works of Constantine the Philosopher and the Orator from Smederevo there is a direct link between Esther and Serbian heroines from troublesome periods, who become a role model by virtue of their noble sacrifice.

Универзитет у Бањој Луци
Филолошки факултет Бања Лука
slavica.vasiljevic-ilic@flf.unibl.org

Др Наташа М. Половина

МОТИВ ТРОЈИЦЕ МЛАДИЋА У УЖАРЕНОЈ ПЕЋИ У СРПСКОЈ СРЕДЊОВЕКОВНОЈ КЊИЖЕВНОСТИ*

Утицај појединачних библијских књига на српско средњовековно књижевно стваралаштво важан је чинилац у расветљавању и разумевању елементарних питања поетике средњовековне књижевности. Облици и видови у којима *Светло писмо* фигурира у делима српских средњовековних писаца разматрају се у овом раду на примеру *Књиге ђорока Данила*, с посебним освртом на мотив тројице младића у ужареној пећи, који се појављује у трећој глави ове старозаветне књиге. У трагању за овим мотивом у делима српске средњовековне књижевности отворило се питање интертекстуалних веза међу појединим књижевним делима, као и питање односа између књижевности и ликовне уметности.

Кључне речи: *Књига ђорока Данила*, житије, чудо, библијско поређење, ликовна уметност.

Готово да нема историчара старе српске књижевности који није, непосредно или посредно, указао на важност проучавања утицаја библијских текстова на средњовековно књижевно стварање. Многи изучаваоци, било да су се бавили присуством одређених библијских књига, појединих библијских мотива у делима старе књижевности (Реџеп 1997: 13–24; Томин 1997: 41–50; Јухас–Георгиевска 1997: 51–60 и др.) или су, у ширим захватима, анализирали присуство *Светлог писма* у књижевном наслеђу средњег века (Маринковић 1997: 5–12 и др.), успевали су да пруже одговоре на нека од елементарних питања која се тичу односа између *Светлог писма* и старе српске библиотеке, а која је својевремено формулисао Димитрије Богдановић: „У коме *виду* је Свето писмо присутно у нашој старој библиотеци, у каквој књизи, или у каквим књигама? Какав облик добија сама Библија, у

* Рад је настао у оквиру пројекта *Асјекији иденџијеџа и њихово обликовање у српској књижевности* (бр. 178005), који се реализује на Одсеку за српску књижевност Филозофског факултета у Новом Саду, уз помоћ Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије.

ком облику она долази до средњовековног српског читаоца?“ (Богдановић 1997: 11). Наравно, сва ова плодотворна истраживања свој успех у великој мери дугују студији Станоја Станојевића и Душана Глумаца, која пружа прецизан преглед библијских цитата у старим српским писаним споменицима, као и њихову анализу (Станојевић– Глумац 1932). Њихов труд до данас представља основно полазиште за интерпретацију дела српске средњовековне књижевности у односу према *Светом њисму*.

Како су досадашња изучавања показала, узроци, начини и околности под којима библијски текст утиче на неко средњовековно књижевно дело никада нису произвољни и случајни. У том контексту, посебно је занимљиво питање заступљености и цитираности појединих књига *Светиоџ њисма* у делима српских средњовековних књижевника, тим пре што у српском средњем веку *Библија* углавном не постоји као јединствени корпус канонских текстова какав данас познајемо и читамо: у средњовековним библиотекама могле су се пронаћи само појединачне старозаветне и новозаветне књиге, и то најчешће оне које су имале богослужбену намену – псалтир, паримејник, јеванђеље, апостол и др. (Богдановић 1997: 11–12). Премда су новозаветне књиге биле распрострањеније, у старим српским библиотекама и књиге *Сћароџа завеџа* имале су значајно место. Сматрајући *Сћари завеџи* „месијанском књигом“, књигом која непосредно или алегоријски најављује долазак Месије, хришћанска црква уврстила је поједине његове књиге у богослужење (Богдановић 1997: 15).

Станојевић и Глумац утврдили су да стари српски књижевници много више цитирају *Сћари* него *Нови завеџи* (чак две трећине укупног броја цитата су из *Псалама*) (Станојевић – Глумац 1932: XI–XII). Трагом ових података, поједини аутори установили су да су средњовекови писци били наклоњенији *Сћаром завеџу* и када је реч о поступку обликовања књижевних јунака. Тако је, на пример, уочено да стари српски писци дају „огромну предност“ поређењима својих јунака са ликовима из *Сћароџа завеџа* у односу на ликове из *Новоџа завеџа* (Ђурић 1983: 119).¹

Имајући у виду „повлашћени“ статус старозаветних књига у односу на новозаветне, намеће нам се питање заступљености *Књиџе њорока Данила* у старој српској књижевности. Апокалиптична по својој атмосфери и „месијанска“ по идеји, више пута протумачена као својеврсна најави *Оџкривења* (FraJ 1985: 253), *Књиџа њорока Данила* сматра се једном од најсложенијих књига *Светиоџ њисма* и, отуда, великим изазовом за тумачење. Када се говори о структурним својствима ове књиге, најчешће се истиче њена дводелна композиција: први део књиге односи се на период вавилонског ропства и

¹ У тој галерији старозаветних личности налазимо: Адама, Каина, Авеља, Аврама, Исака, Мојсија, Илију, Јакова, Јосифа, Исуса Навина, Давида, Соломона, Авесалома, Самсона и Далилу, Јова, Навуходоносора, Језекиља, Јеремију, Данила, Гедсона и друге. Сваки од ових ликова, изузев пророка, јавља се у средњовековној српској књижевности као прототип (праслика) неке историјске личности (Ђурић 1983: 119).

говори о догодовштинама у којима млади Данило учествује са својим пријатељима; други део одликује се сасвим другачијом атмосфером: у њему се нижу гротескне визије, приповеда се о различитим митолошким бићима (ДРЕЛН 2003: 272).

На основу цитата које су идентификовали Станојевић и Глумац рекло би се да о присуству *Књиџе ѿророка Данила* у српској средњовековној књижевности нема много тога да се каже: ову старозаветну књигу дословно цитирају Доментијан (једном у *Жиѿију Свеѿоѿ Саве* и једном у *Жиѿију Свеѿоѿ Симеона*) и Теодосије (једном у *Жиѿију Свеѿоѿ Саве*), а један цитат налази се у *Даниловом зборнику* (Станојевић – Глумац 1932: 96, 106, 244). Међутим, разни су начини на које су се средњовековни писци „служили“ *Свеѿим ѿисмом*. Поред тога што су тачно наводили одређени цитат, или га парафразирали, они би се често и само „послужили“ неким изразима из *Свеѿоѿ ѿисма*, без стварне намере да га цитирају, употребљавајући библијске садржаје једноставно зато што су „били свикли на њих“ (Станојевић – Глумац 1932: X). Отуда се утицај *Свеѿоѿ ѿисма* на нека дела српске средњовековне књижевности не разазнаје толико у броју употребљених навода из Библије, већ више у самој атмосфери дела, његовом значењу и идејама.

С тим у вези, начин на који *Књиџа ѿророка Данила* партиципира у српској средњовековној књижевности може се коментарисати с обзиром на мотив из треће главе ове књиге, тј. причу о тројици младића који су неповређени изашли из огњене пећи. Прича говори о томе како су три млада Јеврејина – Седрах, Мисах и Авденаго – пријатељи пророка Данила, одбили да се, уз звуке музике, клањају златном идолу којег је подигао вавилонски цар Навуходоносор. Због тога су осуђени на смртну казну – бацање у ужарену пећ. Међутим, након што су младићи свезани убачени у огањ, Навуходоносор у пећи изненада угледа не три, већ четири човека како одвезани ходају. Угледавши тајаствену четврту особу у огњу, Навуходоносор као да схвата да се пред његовим очима одиграва чудо и позива младиће да изађу из пећи.

Када је реч о средњовековној књижевности уопште, библијска прича о три младића у огњеној пећи најпре се може довести у везу са структуром канона као поетског жанра. У канону се, наиме, свака од девет песама заснива на једној библијској теми, па су тако седма и осма песма канона, заправо, ништа друго до молитве пуне наде засноване на веселој химни три младића који су неповређени изашли из ужарене пећи (Мирковић 1995: 224). У ирмосима седме и осме песме увек се, на овај или онај начин, помињу тројица младића, или се наводе речи њихове песме. Молитва, односно песма тројице младића у вавилонској пећи, позната и под латинским називом *canticum trium puerorum* (тзв. девтероканонски додатак у трећој глави *Књиџе ѿророка Данила*)² изостављена је из Даничићевог превода *Сѿароѿ завеѿи*, али се, како наводи Светозар Радојчић, „редовно налази у нашим псалти-

² Песма *ѿтројице младића* је први од другоканонских додатака *Књиџи ѿророка Данила* и углавном се састоји од једне песме и једне молитве (РАКИЋ 2002: 51).

рима“³. Штавише, Радојчић сматра да је јуначко држање тројице младих Јевреја пред Навуходоносором највише популаризовано управо кроз песму коју су они, према легенди, певали у пећи, као и кроз текст чуда арханђела Михаила, којем се приписује да је избавио тројицу младића из огња (Радојчић 2002: 100).⁴

Према речима Лазара Мирковића, „веза између 9 песама канона и 9 библијских песама као и угледање оних првих на оне последње било је испочетка у јачој мери, а касније је постало слабије“ (Мирковић 1995: 226). Одраз овог библијског мотива налазимо у поетским делима српске средњовековне књижевности: у одговарајућим песмама канона у оквиру *Службе Свештом Симеону* Светог Саве (1986: 129–131), у *Дружом канону Свештоме Сави о чудотворствима његовим* у оквиру *Службе Свештом Сави* и у *Заједничком канону Сјасу Христју, Свештом Симеону и Свештом Сави* Теодосија Хиландарца (1988: 109–112; 144–146; 153–155), у *Служби Свештом архиепископу Никодиму* Марка Пећког (1986: 202–203), у канону у оквиру *Службе Свештану Дечанском* Григорија Цамблака (1989: 109–112) и др.

Мотив тројице младића у огњеној пећи присутан је и у другим жанровима српске средњовековне књижевности, пре свега у житијима, где се најчешће јавља у различитим поређењима. Овај мотив налазимо у *Житију краљице Јелене* Данила Другог, у *Житију архиепископа Данила Другог* Даниловог Ученика, у *Житију Свештог патријарха Јефрема* Марка Пећког, у *Житију десјотца Свештана Лазаревића* Константина Филозофа, као и у тзв. *Улијарској повељи*, која се једно време приписивала краљу Милутину. Упркос томе што српски средњовековни писци поређења својих јунака с тројицом младића у огњеној пећи не развијају до комплекснијих и шире постављених библијских паралела, већ се та поређења чине готово узгредним, учесталост овог мотива у српским средњовековним житијима јасан је сигнал да је трећа глава *Књиже пророка Данила* средњовековним српским књижевницима, али и читаоцима, морала бити блиска и добро позната.

С тим у вези, не би се смела пренебрегнути чињеница да се појављивање мотива тројице младића у огњеној пећи у наведеним делима временски поклапа с иконографским представама исте сцене. Хронологија учесталог појављивања овог мотива у житијима може се пратити, као што видимо, од XIV века, када стварају Данило Други, Данилов Ученик, Марко Пећки и

³ Псалтир нису чинили само псалми, већ често и извесни додаци у виду молитава, тропара и разних црквених песама, те тзв. библијских песама. Од XIV века формирао се псалтир с последовањем, у којем се, поред псалама, налазио и читав низ црквених текстова свакодневно потребних у богослужењу (Богдановић 1997: 18).

⁴ Радојчић као пример наводи изгорели беорадски рукопис чуда арханђелових (бр. 322 у Народној библиотеци), где је прича о тројици Јевреја представљена као једанаесто чудо, а овоме би одговарала ликовна представа истог догађаја на једној икони у Леснову из 1626. године (Радојчић 2002: 100). О ликовном представљању тројице младића у огњеној пећи Радојчић пише у контексту односа старог српског сликарства и усмене поезије.

непознати састављач оригинала *Улијарске ѿовеље*. С друге стране, према Светозару Радојчићу, сцена три младића у огњеној пећи у српским црквама слика се управо од XIV века, да би у XVI и XVII веку то постала једна од омиљених композиција, због чега и у распореду живописа појединих цркава добија угледно место (Радољчић 2002: 99). По мишљењу Ивана Ђорђевића, тројица младића су у српским храмовима сликани и раније: сцене три младића у ужареној пећи у Студеници и Милешеви из XVI века заправо су поновљене сцене које су у овим манастирима сликане још у XIII веку (Ђорђевић 2008а: 278). Да су први Немањићи и образованији људи њиховог времена заиста разумевали поруке *Књиџе ѿпророка Данила* потврђују и медаљони тројице младића изнад пророка Данила у куполи Ђурђевих ступова (Ђорђевић 2008а: 296).

У настојању да створе идеалну слику владара, српски средњовековни писци често су прибегавали поређењу са старозаветним личностима (Марјановић-Душанић 1997: 190–233). Оваква поређења присутна су и у делима архиепископа Данила Другог, чије је књижевно дело више пута тумачено као резултат његовог „сложеног књижевног образовања“ (Трифунровић 1976: 6; Митић 1997: 61–62): у лектири овога писца значајно место имала је византијска поезија (*Канон ѿресевијој Богородици*, *Канон васкрсни*), јеванђеља, те *Псалми*, чији су трагови нарочито уочљиви у Даниловим житијима. Неколико је, међутим, сведочанстава који упућују на могућност да је Данило Други био посебно везан за пророка Данила. Ђорђе Трифунровић наводи да је архиепископ Данило пророка Данила чак сматрао својим заштитником: „Тако је на ктиторској фресци у Светој Богородици Путеводитељници самој Богородици архиепископ Данило II ’приводим великим пророком Даниљем’“ (Трифунровић 1976: 6).

Ипак, не би се могло рећи да је Данило Други *Књиџу ѿпророка Данила* користио као узор у правом смислу речи. На писца су више утицале, сматра Ђорђе Трифунровић, тек „извесне појаве“ које су му биле блиске, попут начина излагања, маштовитости и реалистичног приповедања о овоземаљским чудима (три младића у ужареној пећи, Данило међу лавовима). Поред тога, молитве које су код Данила Другог развијене до песничких целина (Митић 1997: 67), могле су бити надахнуте управо *Књиџом ѿпророка Данила* (Трифунровић 1976: 7).⁵

У Даниловом *Житију краљице Јелене* алузија на причу о три младића у огњеној пећи јавља се у вези с пишевим сведочењем о посту краљице Јелене. У њеној вери и истрајној уздржаности Данило препознаје „снагу непољуљане вере старозаветних личности“ (Ђорђевић 2008б: 352), па међу другим примерима богољубивих којима је „савршени пост“ донео радост, помиње и овај: „А она три младића, које не искуси јарост зверова и чија се огњем пламена пећ претвори у хладноћу, зар није то све пост учинио?“

⁵ Жанровски гледано, на почетку молитве (без обзира на то о којој врсти молитве је реч) налазе се речи пророка, док је средишњи део везан за псалме (Митић 1997: 68).

(Данило Други 1989: 84). Дакле, пример тројице младића у огњеној пећи Данило Други даје „наративно“ (Митић 1997: 65), а не у виду библијског цитата, што би потврђивало мишљење о посредном утицају *Књи́ге ѿророка Данила* на стваралаштво Данила Другог.

Алузију на причу о три младића у огњеној пећи налазимо и код Даниловог Ученика. Ову библијску паралелу Ученик активира у оном делу *Жи́иѿија Данила Другоѿ* у којем приповеда о Даниловој одбрани Хиландара од каталонске најезде. У драматичном приказу пожаром захваћеног Хиландара, када Данило покушава да ватру угаси најпре водом, а потом и вином, Данилов Ученик уводи поређење у којем божанско милосрђе указано Данилу изједначава с оним које је Бог указао тројици младића: „Јер Бог никад не одступајући од слугу својих, но који је сачувао три младића од огњене пећи, и који им је претворио пламен у росу, такову доброту показа и овоме“ (Данилов Ученик 1989: 97–98).

Још један писац XIV века употребио је мотив из треће главе *Књи́ге ѿророка Данила*. У *Жи́иѿију Свеѿиѿѿ ѿаѿиријарха Јефрема* Марко Пећки забележио је догађај када су Јефрема напали разбојници, а његово избављење од нападача упоређује с избављењем тројице младића: „Но свесилна Господња десница избавила га је од тих злих људи, као три младића из пећи и Данила од лавова у јами, и Петра, врховног апостола, од железних верига у тамници“ (Марко Пећки 1986: 167).

Помен тројице младића налазимо и у делима из каснијег периода. У уводу *Жи́иѿија десѿиѿа Сѿефана Лазаревића* Константин Филозоф упоређује Стефана Лазаревића с Данилом, али и с тројицом младића, у жељи да укаже на његову изузетност: „А уз то се видело да има славу (пророка) Данила, и глас са смелошћу трију младића. Јер прође и кроз огањ и воду ратујући заједно са источним царевима, као што ће напред бити о томе речи“ (Константин Филозоф 1989: 80). Тројица младића помињу се и у завршном делу *Жи́иѿија десѿиѿа Сѿефана Лазаревића*, где Константин Филозоф пише о жалости која је наступила због смрти деспота Стефана. Упоређујући погребне песме које су одјекивале Београдом након деспотове смрти с примерима из прошлости („И са којим тада дирљивим ридањем у прошлости да упоредимо ово?“), Константин Филозоф у низу примера из *Свеѿиѿѿ ѿисма*, наводи и онај везан за три младића: „Као што и Данила и три младића Израилъ провођаше у ропство неисказаним ридањем и великим јауком“ (Константин Филозоф 1989: 125).

Конечно, праћење мотива тројице младића у огњеној пећи пружа могућност за промишљање интертекстуалних веза међу списима из XIV века који се, у различитим видовима, односе на краља Милутина. То су *Улијарска ѿовеља*, *Крајко жи́иѿије краља Милуѿина* и *Жи́иѿије краља Милуѿина* Данила Другог из *Даниловоѿ зборника*.

Повеља краља Милутина о пчеларима на реци Бистрици, која је у науци позната под називом *Улијарска ѿовеља* или *Повеља о улијарском селишћу*,

није сачувана у оригиналу, већ у верзији из каснијег времена.⁶ Управо ове чињенице навеле су један број изучавалаца на закључак да се ради о фалсификату⁷, док је мањи број оних аутора који су претпоставили да је реч о прерађеном облику оригиналне исправе која није сачувана до наших дана.⁸

Међутим, ако се изузме (нерешен) проблем њене аутентичности, највећу научну пажњу *Улијарска ѿовеља* је побудила оним својим делом у којем се, у првом лицу јединине, нижу одабране епизоде Милутиновог владарског живота. Овај део повеље, несумњиво, може се довести у везу са *Жиѿијем краља Милуѿина у Даниловом зборнику* (сличност је први уочио Стојан Новаковић), на основу чега су поједини истраживачи претпоставили да је то житије у повељи, као и повељу саму, саставио Данило Други (Убипарић 2005: 54). *Улијарском ѿовељом* се, у неколико наврата, бавио и Владимир Мошин, који је, настојећи да шире сагледа однос између повеље и *Жиѿија краља Милуѿина*, у анализу укључио и *Крајко жиѿије краља Милуѿина*⁹ (Мошин 1976: 109–134).

Велики број радова посвећен је проблемима хронологије и ауторства ових текстова, односно, покушајима да се одговори на питање: „шта је старије и шта је примарно; аутобиографско казивање у „свитку“ или *Жиѿије у Даниловом зборнику*“ (Ћирковић 1991: 53). Мишљења о томе била су подељена: Ђорђе Сп. Радојичић претпостављао је, рецимо, да је први хагиографски састав посвећен краљу Милутину онај у *Даниловом зборнику*, да је на основу њега састављена *Улијарска ѿовеља*, а на основу повеље – *Крајко жиѿије краља Милуѿина* (Радојичић 1959: 97–99), док је Сима Ћирковић сматрао да *Улијарска ѿовеља* није од значаја за реконструкцију генезе *Даниловог зборника* (Ћирковић 1991: 67). Ипак, сви изучаваоци неизоставно су истицали необичну литерарну вредност *Улијарске ѿовеље*.¹⁰

⁶ Најновији рад о *Улијарској ѿовељи*, са старијом литературом и прегледом досадашњих изучавања: Убипарић 2005. Опис исправе: Синдик 1988. Сачувани примерак овог документа (састављач га у тексту назива „хрисовуљним свитком“) чува се у хиландарском архиву под бројем 143; дугачак је око три метра и састоји се од седам комада хартије, за коју је утврђено да потиче из друге четвртине XV века, а писмо била највише одговарало деспотским канцеларијама (Синдик 1988: 122–123; Ћирковић 1991: 55).

⁷ На ту могућност први је указао Јован Радонић (1895: 92–109) а касније и Константин Јиречек, Станоје Станојевић, Никола Радојичић, Ђорђе Сп. Радојичић, у новије време Сима Ћирковић.

⁸ Међу њима су: Владимир Мошин, Димитрије Богдановић, Гордон Мак Данијел (Убипарић 2005: 53).

⁹ *Крајко жиѿије краља Милуѿина* до данас је сачувано у три позната преписа на српскословенском, и једном препису на рускословенском језику. У литератури се ово житије назива и „житије са свитка“ или „житије по свитку“. Упоредни преглед *Улијарске ѿовеље* и различитих преписа *Крајког жиѿија*, као и текстови, дати су у неколиким радовима (Радојичић 1959; Мошин 1977; Суботин-Голубовић 1994; Убипарић 2005).

¹⁰ Ћирковић наводи да је реч о „аутобиографском казивању које одудара од осталог текста „свитка“ својом исцрпношћу и литерарним карактером“ (1991: 56).

У контексту компаративног читања ових текстова, вреди поменути и један детаљ који се тиче управо мотива тројице младића у ужареној пећи. Наиме, пишући о томе како је Милутин послао сина Стефана као таоца татарском цару Ногају, Данило Други у *Жиџију краља Милутина* каже:

И пошто је овај његов син много времена провео у двору безаконога цара татарскога Ногеја, пошто нико није рекао да се опет врати у отацтво своје, но добри Бог, *који се брине за све нас*, и овога младића неповређена врати ка својему родитељу¹¹ (Данило Други 1988: 122–123).

Аналогно место из *Улијарске ѿвеле* гласи: Но милостиви човекољубац Бог, *који је у давнини сачувао ѿри деѿеѿа од вавилонске ѿеѿи*, и овога младића, због молитава својих угодника, неповређена врати к родитељу својему¹² (*Писах и потписах*: 90; уп. Мошин 1977: 348).

Упоредном анализом три до данас позната преписа *Крајѿкоѿ жиѿиѿија краља Милуѿина* примећује се да је мотив тројице младића у ужареној пећи, који се јавља у *Улијарској ѿвеле*, изостављен из *Жиѿиѿија краља Милуѿина* у *Даниловом зборнику*, али и из свих преписа *Крајѿкоѿ жиѿиѿија краља Милуѿина*. У *Улијарској ѿвеле*, међутим, овај мотив је искоришћен као својеврсна илустрација божанског милосрђа и бриге за људски род, баш као и код Даниловог Ученика и Марка Пећког. Прича о тројици младића јесте, у суштини, прича о томе да је Бог онај који спасава, јер само Творац може да спаси од огња, и да претвори смрт у живот. У *Сѿшаром завеѿѿу* уопште чудо је делотворан Божји знак, знак спасења (LEON-DUFOUR 1988: 162); оно никада није производ људског, већ искључиво божанског деловања.

На основу наведених примера може се донети тек уопштен закључак о заступљености мотива тројице младића у огњеној пећи у српској средњовековној књижевности. Иза помена три младића у пећи најчешће се крије мотив праведника који не може да изгори, али су алузијама на ову старо-заветну причу српски средњовековни писци често призивали и друга значења ове приче (нпр. топос узорног живљења у *Жиѿиѿију краљице Јелене*, или идеја о праведнику који неправедно страда у *Жиѿиѿију десѿѿѿа Сѿефана Лазаревића* Константина Филозофа). Како било, чињеница да се овај мотив јавља у различитим контекстима, али готово увек у поредбеној функцији, сведочи управо о томе да је прича о тројици младића, у целисти, била општепозната како писцима, тако и читаоцима, и отуда имала одређени илустративни потенцијал. Тај потенцијал, напослетку, потврђен је заступљеношћу овог мотива и у ликовној уметности. Иако недостаје литературе о томе колико су везе између књижевности и сликарства биле директне када је о овом мотиву реч, на основу досадашњих изучавања односа између литературе и ликовне уметности српског средњег века могло би се претпоставити да је текст претходио слици (Ђурић 1967: 115), јер је најчешће „слика илустрација текста, његова сликана варијанта“ (Богдановић 1980: 84), нарочито када

¹¹ Курзив Н. П.

¹² Курзив Н. П.

је реч о архиепископу Данилу Другом, за којег се поуздано зна да је био у непосредном контакту са сликарима и уметницима уопште (Ђурић 1967: 115).

Премда се ни у једном од наведених примера из српске средњовековне књижевности трећа глава *Књиже ѝпророка Данила* не цитира дословно, нити се поређења с тројицом младића развијају до шире заснованих библијских паралела, прича о младим Јеврејима који нису сагорели у огњеној пећи била је итекако распрострањена. Употребљавајући овај мотив у функцији истицања различитих врлина својих јунака, или наглашавајући божански карактер одређених догађаја из њихових живота посредством поређења са чудесним спасењем тројице младића, српски средњовековни писци су без сумње рачунали на његову препознатљивост и разноврсност његовог значења.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Богдановић, Димитрије. *Истѝорија сѝаре срѝске књижевностѝи*. Београд: Српска књижевна задруга, 1991.
- Богдановић, Димитрије. *Сѝудије из срѝске средњовековне књижевностѝи*. Београд: Српска књижевна задруга, 1997.
- Данило Други. *Живѝиѝи краљева и архиеѝискоѝа срѝских. Службе*. Београд: Просвета, Српска књижевна задруга, 1988.
- Данилов Ученик. *Данилови настѝављачи. Данилов Ученик, друѝи настѝављачи Даниловоѝ зборника*. Београд: Просвета, Српска књижевна задруга, 1988.
- Дрелн, Цон. *Увођење у Сѝари завей*. Београд: СЛИО, 2003.
- Ђорђевић, Иван М. О сликаним програмима српских цркава XIII столећа. *Сѝудије срѝске средњовековне уметностѝи*. Београд: Завод за уѝбенике, 2008а, 271–284.
- Ђорђевић, Иван М. Прозне и песничке слике Данила II и српске фреске прве половине XIV века. *Сѝудије срѝске средњовековне уметностѝи*. Београд: Завод за уѝбенике, 2008б, 343–366.
- Ђурић, Војислав Ј. Историјске композиције у српском сликарству средњег века и њихове књижевне паралеле. *Зборник радова Визанѝолошкоѝ истѝитѝуѝа* (1967): 99–127.
- Ђурић, Војислав Ј. Слика и историја у средњовековној Србији. *Глас САНУ СССРXXVIII/3* (1983): 117–144.
- Јухас–Георгиевска, Љиљана. Библијске паралеле у функцији грађења јунака у Доментијановом *Живѝиѝу Свейѝоѝ Саве*. *Научни сасѝанак славистѝа у Вукове дане 26/1 (Срѝска књижевностѝи и Свейѝо ѝисмо)*. Београд: Међународни славистички центар, 1997, 51–60.
- Константин Филозоф. *Повесѝи о словима. Жѝиѝије десѝѝѝа Сѝефана Лазаревића*. Београд: Просвета, Српска књижевна задруга, 1989.
- Маринковић, Радмила. Улога Светог писма у организовању српског средњовековног текста. *Научни сасѝанак славистѝа у Вукове дане 26/1 (Срѝска књижевностѝи и Свейѝо ѝисмо)*. Београд: Међународни славистички центар, 1997, 5–12.

- МАРЈАНОВИЋ–ДУШАНИЋ, Смиља. *Владарска идеологија Немањића*. Београд: СЛЮ, 1997.
- МАРКО ПЕЊКИ. Житије светог патријарха Јефрема. *Шесћ йисаца XIV века*. Београд: Просвета, Српска књижевна задруга, 1986, 165–170.
- МАРКО ПЕЊКИ. Служба светом архиепископу Никодиму. *Шесћ йисаца XIV века*. Београд: Просвета, Српска књижевна задруга, 1986, 187–206.
- МИРКОВИЋ, Лазар. *Православна литурџика или наука о боџослужењу й православне истйочне цркве (йрви, ойћи део)*. Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 1995.
- МИТИЋ, Милунка. Свето писмо у *Жийију краљице Јелене* од архиепископа Данила II. *Научни сасйанак славистйа у Вукове дане 26/1 (Срйска књижевностй и Свейй йисмо)*. Београд: Међународни славистички центар, 1997, 61–70.
- МОШИН, Владимир. Житије краља Милутина према архиепископу Данилу II и Милутиновој повељи – аутобиографији. *Зборник истйорије књижевностйи, Одељење језика и књижевностйи*. Београд: САНУ, 1976, 109–136.
- МОШИН, Владимир. Крал Милутин според неговата биографија од Данило II, неговото „житие по свиток“ и неговата автобиографија. Владимир Мошин (ур.) *Сйоменици за средновековатйа и йоноватйа истйорија на Македонија*, том II. Скопје: Архив на Македонија, 1977, 339–354.
- Писах и потписах*. Радмила Маринковић (ур.) *Писах и йоййисах. Ауtbodyографске изјаве средњеџ века*. Београд: НОЛИТ, 1996.
- РАДОЧИЋ, Ђорђе Сп. Житије Стефана Уроша II Милутина у Римничком србљаку. *Истйориски часойис САН IX–X (1959): 97–100*.
- РАДОЧИЋ, Светозар. О неким заједничким мотивима наше народне песме и нашег старог сликарства. *Текстйови и фреске*. Горњи Милановац: ЛЮО, 2002, 94–115.
- РАКИЋ, Радомир. *Библйјски речник*. Београд: Златоусти, 2002.
- РЕБЕЦ, Јелка. *Књиџа о Јову* и старе српске биографије. *Научни сасйанак славистйа у Вукове дане 26/1 (Срйска књижевностй и Свейй йисмо)*. Београд: Међународни славистички центар, 1997, 13–24.
- СВЕТИ САВА. *Сабрани сйиси*. Београд: Просвета, Српска књижевна задруга, 1986.
- СИНДИК, Душан. Српска средњовековна акта у манастиру Хиландару. *Хиландарски зборник* 10 (1988): 9–134.
- СТАНОЈЕВИЋ, Станоје, Душан Глумац. *Св. Писмо у нашим сйтарим сйоменицима*. Београд: Српска краљевска академија, 1932.
- СУБОТИН–ГОЛУБОВИЋ, Татјана. Још о „житију у свитку“ краља Милутина. *Зборник радова визанйолоџикоџ истйиййуија ХХХIII (1994), 115–125*.
- ТЕОДОСИЈЕ. *Службе, канони и Похвала*. Београд: Просвета, Српска књижевна задруга, 1988.
- ТОМИН, Светлана. Мотив ујелењења душе код Теодосија Хиландарца. *Научни сасйанак славистйа у Вукове дане 26/1 (Срйска књижевностй и Свейй йисмо)*. Београд: Међународни славистички центар, 1997, 41–50.
- ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе. Проза архиепископа Данила II. *Књижевна истйорија IX/33 (1976): 3–77*.

Ћирковић, Сима. Биографија краља Милутина у Улијарској повељи. Војислав Ј. Ђурић (ур.) *Архиепископ Данило II и његово доба*. Београд: САНУ, 1991, 53–67.

УБИПАРИП, Миланка. Зборник са кратким житијем краља Милутина. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* LXXI/1–4 (2005): 53–72.

ЦАМЕЛАК, Григорије. *Књижевни рад у Србији*. Просвета, Српска књижевна задруга, 1989.

*

FRAJ, Nortrop. *Veliki (kod)eks. Biblija i književnost*. Београд: Prosveta, 1985.

LEON–DUFOUR, Xavier. *Rječnik biblijske teologije*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1988.

Nataša M. Polovina

THE MOTIF OF THREE HOLY CHILDREN IN THE FIERY FURNACE IN SERBIAN MEDIEVAL LITERATURE

Summary

The influence of individual biblical books on Serbian medieval literature is an important factor in the illuminating and understanding of elementary questions of the poetics of medieval literature. The forms and types in which the Bible appears in the works of Serbian medieval writers are considered in this paper on the example of the Book of Daniel, with a special reference to the motif of three holy children in the fiery furnace, which emerges in the third chapter of this Old Testament book. In the search for this motive in the works of Serbian medieval literature, the issue of intertextual connections between certain literary works have opened, as well as the question of the relationship between literature and fine arts.

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српску књижевност
natasapolovina@ff.uns.ac.rs

Мр Владимир С. Баљ

„ДРУГИ ДРУКЧИЈЕ ПИШУ И СВАКИ
ОД ОВИХ ХОЋЕ ДА УТВРДИ СВОЈЕ“
ДВА ОПИСА БИТКЕ НА ВЕЛБУЖДУ КАО ПРИЛОГ
РАЗУМЕВАЊУ ПОЕТИКЕ ЖАНРА

Стефан Дечански у средњем веку добија две биографије (од Даниловог Ученика и Григорија Цамблака) које га различито представљају. У раду је обрађена тема битке на Велбужду коју описују оба писца користећи исте топосе и поређења, а која имају различита значења у зависности од програма који биографи заступају.

Кључне речи: Стефан Дечански, житије, Данилов Ученик, Григорије Цамблук, битка на Велбужду.

Стефан Дечански је у средњем веку, у размаку од свега шездесетак година, добио две биографије које га готово дијаметрално различито описују. Прву је саставио Данилов Ученик, односно Данилов Настављач између 1337. и 1340. године, а другу је написао дечански игуман Григорије Цамблук, највероватније око 1403/04. године. Дечански није једина личност којој је написано више животописа, али се овај владар, један у низу из династије Немањић који је добио светитељски статус, издваја управо по разлици у опису живота, у распону од антијунака до свеца мученика. Пишући о два лика Стефана Дечанског, Јелка Ређеп закључује да су старе српске биографије биле често историјски и друштвено условљене, то јест, да је неидентичност схватања произашла из различитог односа Дечанског према оцу – краљу Милутину и сину Душану (РЕЂЕП 1998: 38).

У науци је већ уочено да се српска средњовековна књижевност, за разлику од других словенских књижевности тог доба, одликује развијеним биографским списима. С обзиром на то да ти животописи пишу о историјским личностима они се морају одликовати историзмом, а како описују животе људи које треба прославити – обезбедити им култ, они морају имати и хагиографску компоненту (Маринковић 1998а: 173). У том смислу Радмила Маринковић разликује два типа биографија: прве служе превасходно интересима двора, те их она назива владарским или дворским биографијама – оне се пишу непосредно после догађаја, имају за циљ да опишу савремену

историју и према тој историји се опходе са обазривошћу савременика. Други тип биографија она назива монашким или имитативним и оне са временском дистанцом описују (давно) прошла времена, а због сврхе да величају светачки живот, према историји се опходе на хагиографски начин (Маринковић 1998, 73). Ово наравно не значи да тзв. имитативна биографија нема тенденцију да буде исторична; напротив, и она жели да докаже истинитост свога причања, и она пружа сведочанство о подвизима и узорном јунаковом хришћанском животу.

Текст Даниловог Настављача настао је, дакле, убрзо после смрти краља Стефана Дечанског, када је Душан већ на престолу а Милутинов култ се успоставља. Истовремено, Настављач пред собом има идеолошки циљ целокупног *Зборника* па се његов спис приближава форми историјске биографије. Сасвим другачији приступ и захтев од текста има Григорије Цамблак, те је његово житије заправо класична хагиографска прича, која настаје после пропасти царства, када су наступиле сасвим различите околности, историјске, политичке и културне. Нас у овом раду интересује начин на који су се српски средњовековни биографи односили према историји, то јест како су тумачили историјске догађаје у зависности од идеје коју су заступали. У ту сврху, као предлогак, узели смо два описа битке на Велбужду из биографија Стефана Дечанског од Даниловог Ученика и Григорија Цамблака, а посебну пажњу обратили смо на топос молитве пред битку, која има двоструко значење у зависности од програма који заступа писац.

Ученик и настављач архиепископа Данила Другог пишући биографију Стефана Дечанског стварни њен почетак изоставља, рекавши да је о томе било речи у Милутиновом житију, а он почиње од тренутка када се Стефан обраћа Данилу, хиландарском игуману, да посредује код оца му и измоли од Милутина опроштај и могућност да се врати у отачаство. Дакле, о Стефановом животу пре изгнанства у Цариград (образовању, женидби, буни против оца, ослепљењу, прогнању у Цариград, па и о самом изгнанству), он не говори готово ништа; а у првом делу житија Стефану не даје више простора него ли свом учитељу, чију хронику наставља. Не греше проучаваоци када кажу да ова фрагментарност није једини недостатак животописа краља Стефана Дечанског: писан у време владавине краља Душана, лик Стефанов је неуверљив, малокрван и непотпун (Кашанин 2000: 202). С почетка житија, рекли смо, више се говори о Данилу Другом, а крај, после Душанове буне и смрт Дечанског, убрзан је. О смрти његовој, осим да *када се нико није надао, овај благодасииви и христолубиви краљ Урош III предаде дух свој Господу* (Ученик 1989: 65), као и да је по престављењу пренет у Дечане, не каже се ништа друго. Јасна је тенденциозност и политичка условљеност ове биографије. То уосталом и јесте одлика раних бележења, на шта је указала Радмила Маринковић (1998б: 204). Ипак, често помињање архиепископа Данила указује и на веома важну идеју целог *Зборника* – јединство, симфонију две власти. Настављач инсистирањем на Даниловој биографији не

попуњава настали вакуум у градњи lika Дечанског, који је настао политичком условљеношћу, он заправо подвлачи идеју међузависности световне и духовне власти. Биограф који пише о догађајима из непосредне прошлости у којима је и сам учествовао и који су познати и његовим читаоцима, стоји пред великим задатком објективности, те он не може да мења историјску стварност. Међутим, оно што он може, јесте да неке догађаје прећути, истакне или да да своје виђење, заправо своју интерпретацију догађаја, што Данилов Ученик и чини више пута (нпр. када описује да је Дечански почео показивати *злобу и мржњу* према сину и толико му зла нанео да је Душан морао дићи буну на оца, а што чак није била ни његова воља, него жеља његових велможа). У Учениковом опису Стефана Дечанског нема готово ничег великог, нити узвишеног. Осим у једном моменту – опису битке на Велбужду.

Као хроничар свога времена Данилов Ученик инсистира на чињеницама, а историјска је реалност да је бугарски цар Михаило склопио савез са грчким царем: *Ови зломислени овако већаху љоворећи: Оишићи ћемо и убићемо га, и нације ће бићи наследсїво* (Ученик 1989: 39). Ученик користи неке од устаљених елемената хагиографског сликања рата: до сукоба је дошло по ђаволској ревности против хришћана, којом се испунио бугарски цар Михаило. Ученик потом каже како је бугарски цар био зет краља Милутина и да је од њега био чуван и крепљен у време своје немоћи, али да је све то заборавио и подигао рат против Дечанског. И овде видимо програм који следи Данилов Ученик инсистирајући на континуитету власти, помињући Милутинова добротинства бугарском цару која Дечанском, пак, нису узвраћена. Сасвим у духу хришћанског идеала, Стефан упућује позив на мир: *Дођи у разум истїиниїе Христїове љубави, и одвраїи се од гњева јаросїи своје, и ѡвраїи се ка ѡрвацињој љубави, коју си имао ка мојим родителїма, ѡакође буди и са мно* (Ученик 1989: 40). И Цамблак наводи да је Дечански пожелео да склопи мир и одврати цара Михаила од борбе: *Защїо се ѡрудїи да ѡоубљаваш родове буџарске и срїске, јер део ѡвоџа наследсїва који ѡи Боџ дарова, имащ у рукама. Буди задовољан са својим, да ѡи добро буде, а не жели друџо, щїо Боџ друџима дарова, јер долазищ у сукоб са Боџом, као онај који смућује и раїује оно, щїо је од њеџа добро раздељено. А ако си ѡолико раїѡборан, оружај се ѡроїив варвара, а не на Христїов народ, чији сам ја ѡо њеџовој блаџодаїи ѡасїир, који ѡе уз ѡо није ничим узредїо. Помисли колико крви има да се излије, колико маїшера ће осїаїи без деце, колико ће се ѡелеса са обе сїране изложїи ѡїицима и зверовима на храну?* (ЦАМБЛАК 1989: 67) Ученик не пропушта прилику да опише како су се војске мимоишле – док је Стефан чекао у пољу званом Добриче, Михаило је кренуо са друге стране. Стефан Дечански је одмах покренуо војску и кренуо према Бугарима, и тада је ушао у цркву светог Ђорђа у Старом Нагоричану молећи се свецу да му помогне, као што је некада помогао Светоме Симеону. И док ће код Цамблака Дечански стајати сам на молитви у свом шатору, Ученик каже да је молитва у манастиру била заједничка, са велможама и војском. Није необично да је Дечански баш у Старом Нагоричану

пред иконом Светог Ђорђа принео усрдне молитве Богу за помоћ, будући да је тај манастир била Милутинова задужбина, а и помињање Симеона успоставља континуитет светородне лозе. Као што се Симеон молио пред иконом Светог Ђорђа, тако се и Дечански моли, сећајући се како је Свети Ђорђе био брз да помогне Немањи. И он жели да за себе прибави вишњу помоћ свеца заштитника, такође обећавајући да ће украсити његову икону и манастир богато даривати. Иван Ђорђевић наводи да је Дечански заиста, после победе над Бугарима, дао да се окује фреско-икона Светог Ђорђа у Старом Нагоричану, што представља врло редак случај окивања фреско-иконе у православном свету (Ђорђевић 2008: 383). Овај податак указује на историјску веродостојност Даниловог настављача, који је био не само савременик него и очевидац многих дешавања која описује. Нешто касније Стефан, заједно са велможама и војском, одази на гроб пустињака Јоакима Осоговског у Сарандапору, где приноси колеопреклоне молитве са сузама, такође обећавајући поклоне манастиру. Укупно пет пута се Дечански моли пре почетка битке. У петак, ноћ пред битку, док је чекао окуп своје војске, јер су неки од властеле каснили, краљ је целу ноћ престојао на молитви. Ученик исписује речи молитве пуне старозаветних патралела, али једно место опет нарочито завређује нашу пажњу. Дечански је у молитви Богу призвао анђела у заштиту свога отацства, правећи аналогију са Светим Савом који је такође у борби против Бугара, ноћ уочи битке, измолио анђела који је убио бугарског кнеза Стреза. Помињући епизоду са Светим Савом и успостављајући истоветност са Дечанским, савим је јасно да Данилов Ученик познаје радове Доментијана и Теодосија, али и да доследно изграђује основну идеју Зборника.

Битка је почела у суботу: *Када је дан субоѿиѣ свиѿшао и када му је ѿпри-сѿела сва војска, а цар је мислио да ѿревисоки краљ неће да се бори са њиме, изненада у само ѿодне субоѿиѣнеѿа дана сѿремивѿци се за борбу са својим војницима, ѿоће брзо на раѿи* (Ученик 1989: 42). Бугари се уопште нису надали овом нападу, и то се види из даљег описа где се каже да је и сам цар био у *великом меѿежу*. Ученик наглашава да се и сам Дечански, *усѿројивѿци своје војске веома смислено и разумно, усѿремио на раѿи* (Ученик 1989: 43) Српска војска показала је велику спремност и борбеност: *Младиѿи ѿревисокоѿа краља ѿако усѿројени на раѿи, на обе руке сѿрељаху и ниѿиѿа нису ѿреѿили и ѿочеше се моћно бориѿи, и сѿојаху крејко, не разилазеѿи се ни један од друѿоѿа* (Ученик 1989: 43). Биограф пише да је уз Стефана Дечанског у бици учествовао и млади престолонаследник Душан, који је тада предводио једну елитну јединицу војске, те да се у бици прославио, па их Ученик пореди са Мојсијем и Исусом Навином. *А и овај млади краљ веома се ѿпрослави у ѿоме раѿиу, као Исус Навин ѿроѿив иноѿлеменика који су озлобили Израѿља, ѿрема Св. Писму, које сведочи о њему: да млад беше ѿелом, но велики раѿоборац; јер Мојсије боѿовидац васѿиѿиѿа ѿоѿа Исуса Навина у ѿбоѿжностѿи и чистѿоѿи, и да му служи у целомудрију, и ѿсле њеѿа друѿи вођа ѿсѿиѿаде скуѿиу Израѿљеву; ѿако и овоѿа ѿревисокоѿа краља васѿиѿиѿа у чистѿоѿи и*

пут Бугарске у којој су већ избили нереди, јер су великаши крали и отимали царску имовину. При уласку у Бугарску није било никаквог отпора, велможе су му се покоравале, а он је на престо поставио свога сестрића, сина његове сестре Ане, иако је од самих Бугара било предлога да дође до сједињења Србије и Бугарске. Убрзо је Стефан издао и проглас којим је гарантовао да се неће мешати у бугарске унутрашње послове, и да ни један од великаша неће бити уклоњен, него им је потврђен статус који им је дао њихов покојни цар. Историјски гледано, овим потезом стари краљ је обезбедио свој утицај у Бугарској, али са тим није била задовољна властела, јер од победе на Велбужду она није добила ништа. Није било ни пљачке, ни мењања граница ни територијалних проширења. Вероватно је властели више одговарао Душан, који се у бици доказао, па је она извршила притисак на њега да дигне буну на оца. Како њу види Данилов Настављач – већ смо рекли. Све ове догађаје после битке Цамблак ће убрзати, и већина тога остаје ван домашаја његових интересовања, те ће доследно изградити лик молитвеника који се са ратишта, праћен победним песмама, враћа у манастир где пише победне песме Христу, *и од њада се жураше ка већим њодвизима* (ЦАМБЛАК 1989: 69).

Стефан Дечански крив је, по Ученику, и за буну против оца, због чега је и примио казну ослепљења, као и за мржњу и рат против сина Душана. Укљештен између Милутина свеца и Душана као актуелног владара, Ученик, верујемо, није могао другачије ни писати. Коначно, у то време се у Србији се ствара култ Милутину, а не Стефану.

С друге стране, биографија која настаје касније, иако почива на ранијим записима, историјским чињеницама много више и лакше манипулише, крећући се ка легенди. Рекли смо да њу Радмила Маринковић зове имитативном јер за циљ (хришћанско-дидактички) има позив на подражавање датог примера (Маринковић 1998а: 173). Ово су углавном праве хагиографије, историјски нетачне, али, поново наглашавамо да и оне желе да обезбеде легитимитет позивајући се на истинитост, јер у противном циљ би био промашен. Зато Григорије Цамблак *Жиџије Сѣефана Дечанског* почиње речима: *Друџи друкчије љричају и сваки од ових хоће да уџврди своје. А ја уздајући се у мученика, не исџоведам блаџодаџи ни овима ни онима, но се уздам у џомоџ оноџа чију џовесџи џохвалноџа живоџи наумих да исџричам* (ЦАМБЛАК 1989: 49). Зашто је Цамблак састављао ново житије свеца када је то, на шездесетак година пре њега, урадио Данилов Ученик, и кад у тој биографији имамо све важније мотиве које ће и Цамблак обрадити? Видели смо да биографија Даниловог Ученика не прославља Дечанског, већ га, напротив, окривљује; тако да то није могла бити достојна биографија њега као свеца. Као славног победника битке на Велбужду – да, али као свеца – никако. Коначно, он већ у уводу каже да ће изложити другачији поглед на живот светог. Цамблак је у време писања житија био дечански игуман, па је вероватно осећао и већи дуг ка ктитору ове светиње. Јелка Пеђеп каже да је

сасвим могуће да је стварање култа Дечанског у земљи Бранковића (где се налазе Дечани) било лакше него у Моравској Србији где се ствара култ кнезу Лазару, без жеље да култ Дечанског буде противтежа Лазару (РЕЂЕП 1998: 37). Сасвим исправно Бошко Бојовић каже да Цамблаку није била непозната мученичка жртва кнеза Лазара коју је поднео на Косову, и који је увелико прослављен богослужбеним текстовима, те да је очигледно настојао да покаже један други начин, образац посвете краља у сличним околностима (Бојовић 1999: 292). Тим пре јер је Цамблук исихаста који верује у пресудну силу молитве.

Задатак овог рада није да улази у упоредну анализу двеју целих биографија, али морамо поменути да Цамблук заокреће смер српских житија ка хагиографијама, на шта је указивано у науци (РЕЂЕП 1998: 37), а што потврђује поменути тезу Радмиле Маринковић да каснија бележења историјске чињенице са већом слободом могу да пренебрегну, измене и прилагоде већ створеном култу свеца. Тако Цамблук радикално мења историју рекавши да за Стефаново ослепљење није крив ни он, ни отац му – краљ Милутин, него млада краљица, Стефанова маћеха, Симонида, коју не помиње по имену: *Долази царица к цару показујући њужно лице, неукрашен и необичан настиш, рони сузе и унутрашњим пламеном пресеца глас. И, да украјко кажем, подиже оца на ослепљење њвороднога сина* (ЦАМБЛАК 1989: 50). Цамблук до краја доследно гради лик Дечанског као троструког мученика. Отац Милутин га недужног кажњава ослепљењем, брат Константин неправедно од њега жели да преотме престо, а син Душан га осуђује на *најџрчу смрти* удављења.

За разлику од Данила и његовог Ученика, Цамблук није имао за циљ величање српске државе и Немањића него величање православља и цркве (КАШАНИН 2002: 274–275). На овом месту важно је рећи да се Цамблаково житије завршава чудима која твори Дечански. То нису чудеса којима се даје снага српском оружју, потврђује светост лозе или обезбеђује култ националног светитеља заштитника, као што би био случај у *Зборнику* Данила и његових настављача. Та чуда којима ће се објавити, више су локалног карактера. Зато њему и не треба Дечански као славни војсковођа и победник у важној и великој бици код Велбужда. Хагиографији биографа исихасте треба смирен и молитвени јунак, а не ратник. Истина, у житију Даниловог Ученика Стефан Дечански се пет пута моли пре битке, али у бици активно учествује; док у Цамблаковом житију он кључно време битке проводи у скромном шатору, *преклонивши колена и лице на земљу, ронећи сузе као извор мољаше се* (ЦАМБЛАК 1989: 69). Нема описа мимоилажења војски и пљачкања која су чинили бугарски и готски војници, ни кашњења Стефанових велможа, нити тачног дана и сата када је битка почела. Цамблук има другачији задатак од Ученика, он приказује Стефана како негује губавце, а не како после битке дели заплењено благо. Касније, свега у једној реченици Цамблук помиње да су Бугари *узевши мртво тело њога Михаила и свршивши над њим њошребно, спремивши мртвога обичним њредовљно, и Александра, његова нећака,*

йосїавивши за цара, одоше својим кућама (Цамблук 1989: 69). Ипак, у контексту целог житија, лик Дечанског који је створио Цамблук уверљивији је, садржајнији и заокруженији.

Два описа битке на Велбужду (у контексту два житија Стефана Дечанског) заправо су репрезентативан доказ да се српска средњовековна биографија развијала по два модела (Маринковић 1998б: 204–205): по моделу владарске биографије са израженијом историјском компонентом, коју писац ипак може да прилагоди свом циљу заступања одређеног политичког програма и која се пише непосредно после догађаја – каква је биографија Стефана Дечанског од Даниловог Ученика. Истовремено, овај биограф остаје доследан идеји *Зборника*, који је започео Данило Други, да осигура континуитет светородне династије нераскидиво повезане са црквом. Такође, указали смо да се српске биографије средњег века развијају и по моделу такозване имитативне биографије која се пише са временске дистанце, циљно, у хришћанско-дидактичке сврхе, те је зато ближа легенди него историји и таква је Цамблакова биографија. Цамблаково дело у суштини не припада више званичној дворској идеологији. Он пре ствара узвишен лик локалног карактера а не националног јунака. Различито описивање битке на Велбужду показује не само различиту сферу интересовања него и политичку условљеност биографа. То се најбоље осликава у коришћењу истих топоса молитве пред и за време битке, коју помињу оба биографа и која је, како смо видели, амбивалентна. И један и други биограф одговорили су својим захтевима, захтевима времена у ком су писали и захтевима поетике у којој и коју су стварали.

УПОРЕДНИ ПРИКАЗ ОСНОВНИХ МОТИВА ОПИСА БИТКЕ НА ВЕЛБУЖДУ У ДВА ЖИТИЈА СВЕТОГ СТЕФАНА ДЕЧАНСКОГ	
ПО ДАНИЛОВОМ УЧЕНИКУ	ПО ГРИГОРИЈУ ЦАМБЛАКУ
❖ Склапање савеза између Бугара и Грка	❖ Бугарска војска ангажује плаћенике (Готе)
❖ У бугарској војсци се налазе плаћеници	
❖ Молитва (прва) Стефана Дечанског	❖ Одговарање бугарског цара Михаила од борбе
❖ Одговарање бугарског цара Михаила од борбе	❖ Стефан на свеноћној молитви у своме шатору
❖ Молитва (друга) Стефана Дечанског	
❖ Мимоилажење војски	
❖ Молитва (трећа) у Нагоричану (са велможама и војницима)	
❖ Молитва четврта у Сарандапору (са велможама и војницима)	
❖ Бугарска пљачкања	
❖ Кашњење дела српске војске	

❖ Свеноћна (пета) молитва Стефана Дечанског	
❖ Тачан дан и сат почетка битке	
❖ Поређење Дечанског са Александром Македонским и Мојсијем	
❖ Спремност и борбеност српске војске. Дечански учествује у борби	❖ Док битка траје Стефан се моли
❖ Цар Михаило у бегу пада и убијају га српски војници	❖ Цара Михаила хватају и одводе пред Душана и <i>иу би лишен живоџа бедно</i>
❖ Стефан Дечански захваљује Богу	
❖ Истицање Душана у борбама	❖ Истицање Душана у борбама
❖ Поређење Дечанског са Александром Македонским док оплакује бугарског цара	
❖ Сутрадан сабор Стефанов дели благо заробљено у борби	
❖ Привођење заробљених велможа Дечанском	
❖ Плакање Бугара над мртвим царем и њихова молба да се Михаило достојно сахрани	
❖ Стефан наређује да се цар сахрани	
❖ Извештавање архиепископа Данила и краљице Марије о исходу битке	
❖ Одлазак Стефанов у Бугарску	
❖ Обраћање Стефаново сестри Ани	
❖ Бежање грчке војске испред Срба	
❖ Нереди у Бугарској – отимање царске имовине	
❖ Бугарске велможе одају почаст Дечанском и стављају се под његову власт	
❖ Постављање на власт Михайловог сина	
❖ Потврђивање бугарским велможама раније датих статуса	
❖ Повратак Стефана и Душана у Србију	❖ Повратак Стефанов у Дечане праћен певањем победних песама
	❖ Поређење Дечанског са Мојсијем

ИЗВОРИ И ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Бојовић, Бошко. *Владарство и свейоси*. Службени лист СРЈ, Београд, 1999.

Ђорђевић, Иван. Две молитве краља Стефана Дечанског пре битке на Велбужду и њихов одјек у уметности. *Студије српске средњовековне уметности*. Београд: Завод за уџбенике, 2008.

Кашанин, Милан. *Српска књижевност у средњем веку*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2002.

- Маринковић, Радмила. *Владарске биографије из времена Немањића*, у: *Свештородна-жосиода српска*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 1998.
- Маринковић, Радмила. *Српска уметничка проза средњега века*, у: *Свештородна-жосиода српска*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 1998.
- Реџеп, Јелка. Два лика Стефана Дечанског у старој српској књижевности. *Убисиво валадара*. Нови Сад: Прометеј, 1998.
- Данилови настављачи. *Краљ Свџефан Урош Трећи*. Београд: Просвета, СКЗ, 1989.
- Цамблак, Григорије. *Жиђије Свџефана Дечанског*. Београд: Просвета, СКЗ, 1989.

Vladimir S. Balj

“OTHERS WRITE DIFFERENTLY AND EACH OF THEM WANTS TO GET HIS WAY”.
TWO DESCRIPTIONS OF THE BATTLE OF VELBAZHD AS A CONTRIBUTION
TO UNDERSTANDING THE POETICS OF GENRE

Summary

Within the span of sixty years in the middle ages two biographies of Stefan Dečanski were written and each of them described him quite differently. According to Danilo's Student, he was twice to blame and according to Gregory Tsamblak he was thrice the martyr. Relying on the description of the battle of Velbazhd, the aim of the paper is to demonstrate how Serbian medieval biographies developed in two directions: as an official, ruler's biography and as a Christian didactic hagiography. In the context of ambivalence of the same motives, special attention was paid to the topos of prayer before the battle and the comparison of Dečanski and Moses, which best illustrate different aims of the authors.

Гимназија и економска школа „Јован Јовановић Змај“

Оџаци

Гимназија „20. октобар“

Бачка Паланка

vladimirbalj@gmail.com

Др Гордана С. Драгин

СВЕТИ САВА У ТОПОНИМИМА И НАРОДНОМ ПРЕДАЊУ СЛИВА СТУДЕНИЦЕ*

Свеїи Сава је одредио крстї којим се крстїмо, језик којим ђоворимо, ѡисмо којим ѡищемо, ѡуїи којим идемо. (...) Свеїи Сава је наща најрасїросїрањенија личностї. Ниједна друґа није ѡако щироко заснована да би у њу моґло да сїтїане све щїїо је срїски народ сїтворио и сївара – и да осїтїане месїта за све щїїо ће сїворїиїи. Он је ѡокуїио у себе и обезбедио вечностї свим нащим вредностїма и врлинама.

М. Бећковић, *Свеїїосавска беседа*,
изговорена 26. јануара 2001. у Подгорици

У раду се дају топоними на територији слива Студенице, у изворном аутохтоном говору казивача који као мотивациону базу по легенди, тј. народној етимологији, имају лично име Светога Саве или су посредно везани за њега (*Савина вѡда, Савѡщница, Савовоца, Квца Свеїѡѡ Саве, Бавово, Живїчка*). Знатно мање је оних који имају везе са одређеним активностима његовог оца Стефана Немање, мајке Ане и браће Стефана и Вукана (*Крвљи, Гѡсїѡћин ѡѡћок, Пѡреч*). С обзиром на творбену структуру то су: (1) неизведене речи (*Крвљи*), (2) изведенице (*Савѡщница*), (3) сложенице настале префиксацијом (*Пѡреч*) или префиксално-суфиксалном творбом (*Придвѡрица*), (4) сложенице настале срастањем два пунозначна члана (*Полїмир*) и (5) вишечлане конструкције синтагматског типа (*Бавовачко ґрѡбље, Свеїїосавска вѡда, Квца Свеїѡѡ Саве, Гѡрња исїѡсница Свеїѡѡ Саве*).

Кључне речи: Свети Сава, слив Студенице, топоним, народно предање, деривација (творба).

* Овај рад настао је у оквиру пројекта *Дијалектїолошка исїраживања срїскоѡ језичкоѡ ѡросїѡра* (148001) који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

1. Топоними, имена (географских) местā, спадају у најстарији језички слој. Они сведоче о историји друштва и језика који их именује. Проучавајући топониме, проучавамо и историју, културу и традицију народа чији их језик баштини. Рецимо у подацима из *Жичке ѿвеле* из 14. века, тј. у њеном доцнијем препису из 16. или 17. века, помињу се топоними, имена заселака, који се у истом облику и данас чувају на терену који нам је у фокусу. То су: Брезова, Гуштерице, Засад, Ђаково, Растиште, Саово, Мланча, Долац и Ушће као и име Студеница за реку и манастир (Драгин 2015: 24, 25).¹

1.1. Чести су топоними који у свом корену носе лично име неког свеца или личности која је задужила народ или крај којем је припадала². У оба случаја у питању су личности које већ дуго нису међу живима. Када су у питању имена светитеља обично нема велике деривационе флексибилности, па ће бити само: *Свети Сѿефан*, (полу)острво у Црној Гори, *Свети Никола*, град и општина у Македонији³, *Свети Срђ*⁴, средњовековни трг који се налазио на левој обали реке Бојане, недалеко од Скадра, затим насеља *Свети Вид*⁵ на Крку или брдо *Свети Вид* у Боки Которској, 10 километара северозападно од Херцег Новог. Као што се види, такав топоним је увек двочлана синтагма где је прва реч (зависни члан) увек придев *свети* а друга (главни члан) властито име. Овде нећемо помињати имена цркава⁶ које, с обзиром

¹ В. тамо литературу одакле је преузет овај податак. Грађа за овај рад део је мог сакупљеног материјала на терену за потребе докторског рада. Поред тога, врло селективно користила сам и податке из дипломског рада Слађане Кошанин *Теренска истраживања ѿоноимије у селима око доњеџ ѿока реке Сѿуденице* из 2012. године.

² Није редак случај да се као основа за формирање неког микротопонима узме и антропоним, патроним, лични надимак или породични надимак члана колектива који се по нечему истицао. На терену који сам испитивала доста је таквих образовања: *Пеишрово гробље*, *Жукићи*, *Вељин извор*, *Сакаранско брдо*...

³ Општина Свети Никола (мкд. *Оѿѿѿина Свети Никола*) једна је од 13 општина Источне области у Републици Македонији. Седиште општине је истоимени град Свети Никола (https://sr.wikipedia.org/sr-ec/Општина_Свети_Никола 23. 12. 2018).

⁴ Налазио се око истоименог самостана бенедиктинаца, посвећеног светом Срђу и Влаху. У доба српских држава, трг је био значајно трговачко место захваљујући монополу у трговини сољу и специфичном положају да би у доба млетачке власти изгубио свој трговачки значај. Сама опатија, према наводима *Лейѿоиса ѿѿа Дукљанина*, потиче из предњемањѿког доба и била је гробна црква првих српских краљева Михајла (око 1050–1081) и Бодина (1081–1101), као и њихових легендарних потомака Владимира и Градихне, а једно време је била седиште скадарске бискупије. Прецизнији детаљи о изгледу некадашњег самостана и трга нису познати пошто на том простору нису обављана археолошка истраживања а река је током векова однела део простора на коме су се налазили ([https://sr.wikipedia.org/sr-ec/Свети_Срђ_\(trg\)](https://sr.wikipedia.org/sr-ec/Свети_Срђ_(trg)) (23.12. 2018).

⁵ https://sr.wikipedia.org/sr-ec/Свети_Вид (23.12. 2018).

⁶ И имена цркава могу да добију „народско” име. Тако се у манастиру Студеница, поред главне велике Богородичине цркве, налази се мала црква Светог Николе коју народ тамо зове *Никољача* и за коју је везана легенда да је прелетела (тада брвнара) из Ушћа у Радочело. Овим именом именована је и шума у атару засеока Вр(х). И у Овчарско-кабларској

на чињеницу коме су посвећене или ко им је у прошлости био ктитор, готово увек имају оваква образовања.

2. У 12. веку на терену слива Студенице био је заматак славне немањичке државе из које је почело свесрпско уједињење. Стефан Немања ктитор је манастира Студеница, једног од највећих и најбогатијих манастира Српске православне цркве.

2.1. У српској народној традицији лик Светог Саве⁷, најмлађег Немањиног сина Растка, заузима изузетно место. Легенде о Светом Сави и топоними названи по њему срећу се од Бугарске и Македоније до Словеније, али и на простору Грчке.⁸ У многим причама приказан је као чудотворац и учитељ. Свети Сава – српски просветитељ учи народ како се кује, тка, шије, сири млеко... Познат као први српски архиепископ и велики заштитник хришћанске вере Свети Сава побеђује султана и везире свемогућом моћи да чак избија воду из камена и стишава море и олује. Његово име на многим местима везује се за изворе воде, настанак језера и река. Многа добротворства Св. Саве опевана у легендама везују се још за 13. век одмах после његове смрти у Великом Трнову, у Бугарској 1234. године. Најранији помени песама, везани за светитељево име ослањају се на писане текстове као и на ликовне обраде о његовом животу и раду. Нешто касније, у 15. и 16. веку, појављују се песме и приче са најразноврснијим мотивима из његовог живота. Савина просветитељска делатност у песмама, причама и легендама ставља се у први план у 18. и 19. веку. Познат је податак да се државно светковање Савиндана, школске славе, које пада 14. јануара (по црквеном календару) помиње још 1734. године (Радовић и др. 2007: 18) а тек 1823. године (тачније 13.1. 1823) Милош Обреновић законом увео је Школску славу у календар.

Поред Светог Саве на територији слива Студенице у усменој традицији (у легендама, песмама) до данас се сачувао и јак утицај осталих чланова лозе Немањића. У раду ће бити речи и о микротопонимима који су директно или индиректно везани за име или делање Стефана Немање, његове жене Ане и синова Стефана и Вукана.

клисури постоји црква *Никоље*. Поред тога и црква у близини Херцег Новог позната је под именом *Савина*. Сличних примера, сигурно, нашло би се много више, и не само на територији Србије.

⁷ У говорима слива Студенице двосложна мушка имена и хипокористици м. р. имају грамату –o у Nsg и мењају се као именице мушког рода (*Аџо, Божо, Жуђо, од Љуба, за Жуђа*). Међутим, ако је у питању мушко лично име *Сава* оно се факултативно мења као именица женског рода једино у случају кад се ради о Светом Сави, тј. Растку Немањићу. У другим случајевима исто мушко име увек гласи *Саво* и деклинира се како је напред речено као именица мушког рода. Акценатски лик *Сѧва* који се редовно чује у суседним говорима херцеговачко-крајишког дијалекта овде није забележен. У синтагматским везама као *Свети Сава* и у свим косим падежима привде *свеић* често остаје без акцента кад на њему није тежиште информације. Међутим, у топонимима овога типа генитивни облик увек ће бити акценован (*свеићѧѧ*) јер се тежиште информације пребацује и на зависни члан синтагме.

⁸ <<https://itunes.apple.com/us/book/>>

5.1. Мотивисаност личним именом светитеља Саве везује се за следеће топониме: Сѡво, Савѡшница, Сѡовица, Сѡове стѣне (Сѡвѣне стѣне), Сѡвино гѹмно, Сѡвѣна стопа, Сѡвин дѹб, Сѡвѣна вѡда, Кѡца Светѡг Сѡве, Їзвор Светѡг Сѡве, Дѡња испѡсница Светѡг Сѡве, Гѡрња испѡсница Светѡг Сѡве.

5.2. Други поменути тип мотивације везује се за следеће топониме: Ћѣлије, Деспѡтовица, Срѣтење, Придвѡрица, Краљи, Мѣлиће/Мѣлићи, Пѡреч, Полѹмир, Одмѣње, Краљи, Кѡњско, Живѣчка, Ћѡково, Гѡспођин пѡток, Деспѡтовачки пѡток, Црквица (Цркветѣна).

6. Топоними које наводим имају различиту граматичку структуру и јављају се као: а) неизведени називи, б) изведенице са именичким суфиксима, в) сложенице настале префиксалном и префиксално-суфиксалном творбом, г) сложенице настале срastaњем два пунозначна члана и д) изведенице синтагматског типа.

а) Неизведен једночлани назив, топонимијска метафора:

Краљи – део насеља Ушће.

Мѣлиће / *Мѣлићи* – име засеока.

Ћѣлије – део насеља Мланча.

Код топонима *Краљи* сачувао се стари облик без проширења основе у множини. У *Мѣлиће* сачувао се облик колективне множине, а код *Мѣлићи* форма плуралија тантум патронима *Милић*.

б) Изведенице са именичким суфиксом:

- ина/-етина : *Црквица*, *Цркветѣна*

-ичка : *Живѣчка*

-је : *Срѣтење*

-ово : *Сѡво*,¹¹ *Ћѡково*

-овица : *Десѡѡговица*, *Сѡовица*

-ошница : *Савѡшница*

Код топонима *Кѡњско* (део насеља Ушће) дошло је до адјективизације пуног топонима. Наиме, пуно име топонима *Коњско ѿље*, рецимо, своди се на зависни члан синтагме, придев *кѡњско*.

Суфикс *-ово* среће се често код ојконима, тј. имена насељених места, као што је и овде случај (*Сѡво*, *Ћѡково*).

У вези са примерима *Савѡшница* (река, лева притока Студенице), *Десѡѡговица* (део насеља Мланча) и *Сѡовица* (брдо, извор) може се говорити и као о „формацијама у којима је суфикс *-ица* везан за придевску основу образовану од антропонима...”, тј. овде је име лица мотивна јединица, значењски је самостална и топоними се понашају „као праве властите именице, тј. појмови независни од мотивног имена”. В. нпр: и *Мийровица*, *Шѣйаница*

¹¹ Међувокалски положај *-в-* није био од пресудног значаја за његово утирање (в. *Сѡовица*, *Савѡшница*), него се је по свој прилици оно повукло да би се избегло слоговно удвајање *-овово*.

и сл. (Радитџ, Ј. 2013: 291). О широкој географској заступљености топонима са суфиксом *-ица* у српском језику в. Радитџ, Ј. 2013: 283–294.

в) Сложенице настале префиксалном творбом:

по- : по- + основна реч: *Пѡреч*;

Сложенице настале префиксално – суфиксалном творбом:

при- + основна реч + *-ица*: *Придвѡрица*,

од – + основна реч + *-је* : *Одмѣње*;

г) Сложеница (Јашовић 2007: 85) или сраслица настала срастањем два пунозначна члана:

Полѡмир < *ѡл-у-* *мир*:

д) Вишечлани микротопоними, тј. изведенице синтагматског типа, јављају се као двочлани, трочлани или четворочлани називи.

Двочлани називи могу бити:

– атрибутивне синтагме конструкције присвојни придев од топонима на *-ов/-ев* + географски термин (Петровић-Савић 2017: 576): *Ђаковачка ѡлана*, *Ђаковачке ѡме*, *Ђаковачки ѡѡок*, *Ђаковачко ѡрѡље*;

– састављени од присвојног придева, најчешће од личног имена српског светитеља Саве, или заједничке именице *десѡѡ*, *змија* и *ѡсѡѡја* + апелатив, обично географски термин (нпр. *ѡѡок*, *сѡена*, *ѡмно*): *Десѡѡвачки ѡѡок*, *Сѡове сѡѡене*, *Сѡѡине сѡѡене*, *Сѡѡина вѡда*, *Гѡсѡѡин ѡѡок*, *Змијѡна сѡѡена*, *Сѡѡино ѡмно*, *Сѡѡина сѡѡѡа*, *Свѡѡосавска вѡда* (*Свѡѡа вѡда*).

Трочлани називи

То су конструкције типа именица + присвојни придев од личног имена српског светитеља Саве + именица (лично име Свети Сава у генитиву):

Чѡсма Свѡѡѡ Сѡве, *Їзвор Свѡѡѡ Сѡве*, *Кѡца Свѡѡѡ Сѡве*.

Четворочлани називи

Ради се о четворочланој синтагми са конструкцијом придев + именица *исѡѡсница* + присвојни придев од личног имена српског светитеља Саве + именица (лично име Светог Саве у генитиву): *Гѡрња исѡѡсница Свѡѡѡ Сѡве*, *Дѡња исѡѡсница Свѡѡѡ Сѡве*.

7. Закључак. Од анализираних топонима на територији слива Студенице у овом раду највише је оних који су мотивационом базом по легенди, тј. народној етимологији, непосредно или посредно везани за лично име и делатност Светог Саве. Знатно мање је оних који имају везе са одређеним активностима његовог оца Стефана Немање, мајке Ане и браће Стефана и Вукана. С обзиром на творбену структуру, то су: (1) неизведене речи (*Крѡљи*), (2) изведенице (*Савѡѡница*), (3) сложенице настале префиксацијом (*Пѡреч*) или префиксално-суфиксалном творбом (*Придвѡрица*), (4) сложенице настале срастањем два пунозначна члана (*Полѡмир*) и (5) вишечлане конструкције синтагматског типа (*Ђаковачко ѡрѡље*, *Свѡѡосавска вѡда*, *Кѡца Свѡѡѡ Сѡве*, *Гѡрња исѡѡсница Свѡѡѡ Сѡве*).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Бошковић, Радосав. Развитак суфикса у јужнословенској заједници. Прештампано у књизи *Основи ујоредне ђрамаџике*. Радојица Јовићевић (прир.). Београд, 2000, 330–331.
- Богдановић, Недељко. Микропонимија Сврљига. *Ономаџолошки џрилози XVIII* (2005): 39–178.
- Драгин, Гордана. *Говори у сливу Сџуденице (Увод, фонетџика, џлексџиви)*. Нови Сад: Тиски цвет, 2015.
- Јашовић, Голуб. Структура и творба микропонима и ојконима у околини Куршумлије. *Зборник радова Филозофског факултџета Нови Сад XXXVII* (2007) : 79–87.
- Кошанин, С. Теренска истраживања топонимије у селима око доњег тока реке Студенице. (дипломски рад у рукопису, одбрањен 2012. године на Филозофском факултету у Новом Саду).
- Лома, Александар. Топономастика и археологија. Антички локалитети код Пљеваља и Пријепоља и могући предсловенски остаци у тамошњој топонимији. *Ономаџолошки џрилози* 10 (1989): 1–32.
- Павловић, Звездана. Топоними изведени из личних имена која су творена суфиксима -ош, -уш. *Вџора јужнословенска ономаџичка конференција*, Скопје, 1980: 229–237.
- Петровић-Савић, М. Називи биљака у топонимији Рађевине (творбено-семантички аспект). *Срџски језик XXII* (2017): 517–586.
- Пецо, Асим. Неке напомене о префиксално-суфиксалном типу топонима. *Зборник за филолоџију и линџвисџику Маџице срџске XVI/2* (1963): 197–200.
- Пипер, Предраг, Иван Клајн. *Нормаџивна ђрамаџика срџског језика*. Нови Сад: Матица српска, 2013.
- Радић, Јованка. О формацијама са суфиксом -ица и антропонимом у основи (дијалектолошки, ономаџички, логичко-граматички и „феминистички“ аспект). Јордана Марковић (ур.). *Пуџеви дијалекатџске лексикођграфије*. Зборник радова са истоименог међународног научног скупа, Ниш, 2013, 283–294.
- Радовић, А. и др. (ред.). *Светџи Сава џринц и џросветџиџељ*. Цетиње: Светигора, 2006.

*

LUBAS, Wladislaw. Studije o građenju reči i morfologiji južnoslovenske toponimije. *Анали Филолошког факултџета* Београд (1969): 95–144.

<<https://itunes.apple.com/us/book/>> 24. 12. 2018.

<https://sr.wikipedia.org/sr-ec/Општина_Свети_Никола> 23. 12. 2018.

<https://sr.wikipedia.org/sr-ec/Свети_Срђ_трп> 23. 12. 2018.

Gordana S. Dragin

SAINT SAVA IN TOPONYMS AND LEGENDS IN THE STUDENICA BASIN

Summary

In the paper, toponyms are given on the territory of the Studenica basin in the original autochthonous speech which for the motivational base have the personal name of the Saint Sava or are indirectly related to it (*Савина вѡда, Савѡшница, Савовица, Кѡца Свеѡѡѡ Саве, Бѡково, Живѡчка*). Much less are those who have to do with certain activities of his father Stefan Nemanja, Ana's mother and brothers Stefan and Vukan (*Крѡли, Гѡсѡѡин ѡѡѡк, Пѡреч*). Looking at the formation of words, those are : (1) not derived words (*Крѡли*), (2) derived words (*Савѡшница*), (3) complex words with a prefix (*Пѡреч*) or complex words with prefix and suffix (*Придвѡрица*), (4) complex words of two words (*Пѡлѡмер*) and (5) syntagms (*Бѡковачко жрѡбље, Свеѡсавска вѡда, Кѡца Свеѡѡѡ Саве, Гѡрња исѡѡница Свеѡѡѡ Саве*).

Филозофски факултет
Нови Сад
gordanadragin19@gmail.com

Др Марина Ф. Курешевић

УЗ ЦЕЛОВИТО ИЗДАЊЕ ПРИЧЕ О АКИРУ ПРЕМУДРОМ ИЗ РУКОПИСНОГ ЗБОРНИКА БР. 53 НАРОДНЕ БИБЛИОТЕКЕ СРБИЈЕ*

Примарни циљ овог рада јесте да донесе целовито издање текста приче о Акиру Премудром из рукописног зборника бр. 53 Народне библиотеке Србије (*НБС 53*). У раду се даје резиме текстових истраживања јужнословенских преписа приче о Акиру Премудром и скреће пажњу на то да текст из *НБС 53* у односу на друге познате српске преписе доноси многе варијације и иновације чије је исходиште, могуће је, усмена књижевност. Такође, скреће се пажња на језик овог споменика, који називамо мешаним. То је језик у којем на свим језичким нивоима долази до мешања српско-словенских и старосрпских (штокавских) црта, при чему се не може рећи који елементи доминирају.

Кључне речи: српска средњовековна књижевност, Акир Премудри, издање текста, рукописни зборник бр. 53 Народне библиотеке Србије, мешани језик.

1. Уводне напомене. Истраживачи средњовековне књижевне прошлости највише се обрадују када се открије текст који крије нову текстолошку редакцију и отвара врата новим књижевним паралелама. Ако је тај текст и језички занимљив, тј. ако је писан језиком блиским народном, радост и корист се удвостручава. Такав је случај са причом о Акиру Премудром из рукописног зборника бр. 53 Народне библиотеке Србије насталог у трећој четвртини XVI века (у даљем тексту *НБС 53*), коју овом приликом издајемо у целости.

Издање овог текста познато је још од 1980. године када га је Р. Станковић објавио у *Археографским прилозима* 2 (уп. Станковић 1980: 222–225). Након нашег увида у оригинал текста ради филолошке анализе његовог језика, увидели смо да издати текст чини целину са текстом који му у руко-

* Рад је настао у оквиру пројекта *Историја српског језика*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

пису претходи, а који није објављен.¹ Овом приликом настојимо да отклонимо ту неправду и широј научној јавности понудимо целокупно издање овог садржински веома интересантног састава.

2. Прича о Акиру Премудром из НБС 53: текстолошка истраживања јужнословенских преписа. Прича о Акиру Премудром јесте једно од познатијих остварења световне садржине средњовековне књижевности европског Истока и Запада. Најчешће се састоји од два дела – (1) наративног (садржи причу о Акиру, саветнику асирско-вавилонског цара Синагрифа, који није имао своју децу па је усвојио сестрића којем је пожелео да пренесе сву своју животну мудрост) и (2) гномског (садржи Акирове поуке сестрићу Анадану). Источњачког (старојеврејског) порекла,² ова повест брзо се раширила и међу другим народима. О томе сведоче сиријски, арапски, арамејски, грузијски, румунски и словенски преписи (Дурново 1915: 56; Кузидова 2010: 492), при чему њена словенска верзија представља веома продуктивну грану. У словенском свету данас се зна за педесетак источнословенских и петнаестак јужнословенских преписа. Списак свих јужнословенских преписа са подацима о томе где се чувају и њиховим издањима даје И. Кузидова (2010: 506–507).³

Јужнословенска текстолошка традиција приче о Акиру Премудром веома је замршена. То се види и по томе што још увек није до краја решено питање о пореклу словенске верзије текста. Поред две владајуће хипотезе – да је њен први превод настао или на терену Кијевске Русије у XI–XII веку или у Бугарској у X–XI веку⁴ – постоји и треће, компромисно, становиште, према којем се говори о најстаријој словенској верзији текста са руском и бугарском подредакцијом⁵ (уп. LOURIE 2013: 76–77). Већина аутора мисли да је у питању превод директно са сиријског, мада и хипотеза да је текст преведен

¹ Комплетна прича се у рукопису налази на 376/7–556/13 подељена на три целине, док је у постојећем издању приређено две трећине ове приче, тј. део 46а/10–556/13.

² У литератури се доводи у везу са изгубљеним архетипом написаним у 5. в.п.н.е. у Месопотамији, од када потичу и сачувани папируси у египатском Елефантину, јеврејској колонији, на библијско-арамејском (Дурново 1915: 45; 1931: 1). Постоји мишљење да се време настанка ове приче може поставити и у нешто ранији период, VII–VI в.п.н.е. (према Кузидова 2010: 492).

³ Овом списку недостаје латинични препис из *Деречкајевог зборника* (XVII век), који је објавио Едуард Херцигоња 2002. године у књизи *Хрвајска књижевна баштина I*, а Весна Бадурина Стпичевић текстолошки упоредила са глагољским преписом из *Пейтрисовог зборника* из 1468. године и ћирилским из *Дубровачког зборника* из 1520. године и констатовала његову текстолошку сродност са глагољским текстом (уп. BADURINA STIČEVIĆ 2015).

⁴ Детаљније о свакој хипотези као и о упутима на литературу у вези са тим уп. Кузидова 2010: 492–493. О ранијим ставовима у вези са овом проблематиком уп. Станковић 1980: 219.

⁵ Треба напоменути да термин ‘бугарска подредакција’ не упућује на језик конкрет-ног споменика, већ на чињеницу да је текст настао на основу бугарског протографа.

са несачуване грчке верзије у чијој основи је сиријски прототип има своје оправдање (KUZIDOVA 2012: 309).

Још је Н. Дурново (1915: 89–90), бавећи се историјом овог текста, на основу њему тада познатих јужнословенских преписа ове приче изрекао мишљење да се међу њима разликују две редакције текста; прва, потпуна и друга, краћа верзија. Првој редакцији, према овом аутору припадају четири јужнословенска преписа, међу којима је и препис из Народне библиотеке Србије бр. 828 са почетка XV века (у даљем тексту *НБС* 828), који је изгорео током бомбардовања у Другом светском рату, али је срећом данас познат на основу издања овог филолога (Дурново 1915: 39–43), а другој препис из глагољског *Пејтрисовоџ зборника*⁶ из 1468. године и препис из *Дубровачкоџ ћирилскоџ зборника*⁷ из 1520. године.

Ново поглавље у проучавању историје јужнословенских преписа приче о Акиру започиње са откривањем нових верзија овог текста, а посебно након откривања рукописног *Зборника* мешовите садржине из манастира Савине бр. 29 из 1380. године. *Савински зборник*, поред тога што помера најраније појављивање овог текста у словенском свету за сто година уназад, има велики значај и стога што се у њему чувају преводи апокрифних текстова са византијских извора насталих још у X веку у Бугарској (Богдановић – Милтенова 1987).

У новије време текстолошким истраживањима јужнословенских преписа који припадају најстаријој редакцији текста бави се И. Кузидова (2010; 2012). У резултату својих истраживања ауторка је утврдила да поред четири преписа која је Дурново убројио у прву групу, најстаријој редакцији текста припадају још четири јужнословенска преписа⁸. Иако је констатовала да међу њима постоји слабо текстолошко и језичко јединство, што отежава реконструкцију првобитне варијанте текста, она је напоменула и то да се неке групе међу њима ипак могу уочити. Њен општи закључак је да ови преписи скраћују део са поукама, док наративни део не дирају. Слободан однос према предлошку, односно висок степен варијација приликом репродукције текста, И. Кузидова (KUZIDOVA 2012: 317) објашњава, с једне стране, тиме што текст допире из несловенске средине, а са друге, његовим небо-

⁶ Овај зборник се чува у Загребу у Националној свеучилишној књижници у оквиру рукописног зборника R 4001. Прича о Акиру Премудром, која се налази на странама 96v–104r, позната је на основу следећег издања: Јагић 1868: 137–148.

⁷ Овај зборник се чува у Загребу у ХАЗУ у оквиру рукописног зборника IVa24, а текст, предмет нашег интересовања, налази се на странама 32v–37v, а издат је у Решетар 1926: 48–55.

⁸ По текстолошким одликама, према налазима И. Кузидове (2012: 311), најстаријој редакцији приче о Акиру Премудром припадају још два српска преписа, оба са тла данашње Црне Горе – препис из рукописног зборника из манастира Савине бр. 29 датираног 1380. годином (л. 37r–52v), а издат у Кузидова 2010: 499–506 и препис из рукописног зборника из манастира Никољац бр. 82 датираног 1515–1520. годином (л. 13r–19v), који до данас није издат.

гослужбеним карактером. Б. Лурје (LOURIE 2013: 77), овој групи текстова придружује и два релативно дуга фрагмента из *НБС 53*, руководећи се, вероватно, језиком предлошка. Нама се чини да је у текстолошком смислу статус ове верзије специфичан, што ће потврдити тек будућа детаљнија текстолошка разматрања.

Оригинална прича о Акиру Премудром може се поделити на 10 епизода. У уводној епизоди се говори о томе како је Акир, саветник цара Синагрипа, врло богат, али без своје деце, на Божју сугестију решио да усвоји младог сестрића Анадана. Предавши њему сву мудрост, Акир га је препоручио цару на службу уместо себе. Друга епизода садржи све поуке и савете које је Акир дао сестрићу⁹. У трећој епизоди се приповеда о Анадановој промени понашања изазваној сумњом и љубомором, о његовом клеветању оца цару за издају и коначно о царевој одлуци да се Акир казни одсецањем главе. У четвртој се описују догађаји који су претходили и следили Акировом погубљењу и о Акировој досетки како да остане жив, а да се ипак царско наређење испуни. Пета епизода доноси догађаје у вези са египатским царем фараоном који је, чувши за Акирово погубљење, затражио од Синагрипа, адорског цара, да му пошаље мудре раднике који ће му саградити дворца између неба и земље и решити многе загонетке. Потом се приповеда о Синагриповом покајању што је погубио Акира, схвативши да нема више таквог саветника који би му помогао да реши проблем, те о обелодањивању истине да је Акир жив. У шестој се приповеда о Акировим припремама за одлазак код египатског фараона, а у седмој о његовом боравку код њега. Ту се Акир показао веома мудрим, одгонетнувши сваку фараонову загонетку и надмудривши га више пута. У осмој глави се описује како је Акир за награду од свог цара Синагрипа затражио да му врати сина Анадана како би проверио да ли је заборавио све његове савете. У деветој се у приповедање о кажњавању Анадана бичем умећу поново гномски искази којима се исказују прекори које Акир упућује своме сину, а у десетој, завршној, епизоди описује се Анаданова смрт.

У препису из *НБС 53*, како је то запазио и Т. Јовановић (2012: 314), налазимо на другачији редослед приповедања. У овом тексту најпре се говори о дешавањима са царем Синагрипом и египатским фараоном, а потом о Акировом кажњавању свога сина Анадана. Дакле, прича почиње од пете епизоде. Тај део приче насловљен је *Посланије црѣ фараона црѣ синагрифа*. У оригиналу се налази на странама 376/7–46а/9 и представља део приче који је изостављен у издању из 1980. године. Потом, следи део са поукама¹⁰ насловљен: *слово акира прѣмудраго како ѣташе снѣ своего анада....*, који се у оригиналу налази на странама 46а/10–52а/2. И на крају, под насловом *нна беснда акирнева*,

⁹ Према речима Н. Дурнова (1931: 3), текстови прве, потпуније редакције приче о Акиру Премудром могу да садрже више од 100 гномских исказа.

¹⁰ У овом тексту забележено је три пута мање поука него у Сав. 29 или *НБС 828*, што може да указује на његову сродност са текстовима друге редакције.

а на странама 52а/2–55б/13, следи прича која доноси садржај треће и четврте епизоде, дакле део у којем се приповеда о Анадановом клеветању оца код цара Синагрипа и Акировом погубљењу. Недостаје сам почетак приче, онај у којем се објашњава како је и зашто Акир усвојио Анадана. Иако је реч о тексту који показује скраћивање текста како у наративном делу, тако и у делу са поукама, детаљнија текстолошка анализа би показала да он доноси и неке иновације, које нису забележене ни у једном другом јужнословенском препису. На пример, у овом препису се неколико пута понавља (што подсећа на стил усмене књижевности) захтев египатског цара цару Синагрипу да му се пошаље мудар човек који не само што ће му саградити град ни на небу ни на земљи и исплести уже у морском песку, што постоји и у другим верзијама текста, већ и који ће доћи до његовог двора ни пешке ни на коњу, ни го, ни одевен, ни путем, ни беспућем, што су такође мотиви карактеристични за усмену књижевност, а нису потврђени у другим текстовима. Стога је и Р. Станковић (1980: 220–221) приликом првог издавања ове верзије текста, с правом, рекао: „При покушају компаративне анализе текстова [мисли на поређење са глагољским текстом који је издао В. Јагић (1868: 137–148)] и ћирилским текстом који је издао М. Решетар (1926: 48–55), прим. М.К.], стекли смо утисак да је наша прича делимично писана на основу усмених причања, а не да потиче од једног заједничког предлошка. Уводни део текста, крај текста и више сликовито описаних животних ситуација из Акировог живота дијаметрално се разликују у *Зборнику* из 1570/80. године“.

3. Прича о Акиру Премудром из *НБС 53*: филолошка истраживања. За језик овог *Зборника* у целини, па тако и за текст о Акиру Премудром, констатована је српска редакција западноштокавског типа (Штављанин-Ђорђевић и др. 1986: 117–118). На западноштокавску провенијенцију, поред језичких, упућују и палеографске и ортографске карактеристике. Текст је писан полууставним словима, које карактерише извесна углатост облика (в. слику). У ортографском смислу у тексту је забележена мешавина две правописне традиције, оне са исходиштем на истоку, и оне карактеристичне за западније штокавске крајеве. Потврђена је ограничена употребе графема *ѣ* и *ы*. Лигатуре *ѡ* и *ѣ* за обележавање група *ја* и *је* и палаталности консонаната користе се недоследно. Гласови *ћ* и *ђ* се обележавају словима *к* (2х и словом *ч*) и *г*, а ретко се среће и графема *ѣ*. Честа је употреба графеме *w* на почетку и на крају речи на месту гласа *о*. Танко јер се по правилу пише на крају речи или да означи *вокално р*. У неколико случајева забележена је и употреба високог јер и у једном случају бубрежастог *в*.

Препис приче о Акиру Премудром из *НБС 53*, поред своје садржине, занимљив је и због свог језика. Два пута је био предмет језичке анализе (уп. Курешевић 2016; Курешевић – Бјелаковић 2018).

Филолошком анализом језика овог преписа на фонетско-фонолошком, морфолошком и синтаксичком нивоу утврдили смо да је у њему долазило до таквог мешања српскословенских и старосрпских (штокавских) црта на

овим језичким нивоима да се не може рећи који језик преовлађује (уп. Ку-
РЕШЕВИЋ 2016). Тако је, на пример, на фонетско-фонолошком нивоу забеле-
жена паралелна употреба речи са књишким и вернакуларним фонетизмом
(нпр. џаџџка 44а/12 : џаџџка 44б/2–3; џ полатаџ 50б/1 : џ каџе 50а/10; снџсн
(48а/9) : говореџн (52б/4) итд.). Анализа на морфолошком нивоу потврдила је,
на пример, паралелну употребу књишких и вернакуларних облика у на-
ставцима именичке промене (нпр. у лок. јд. некадаџње *а џромене на воде
(49б/10) : на дџтне водеџн (49а/9–10)), као и у промени глагола (нпр. у 2. л. јд. џрез.
хоџсн (46а/7) : хоџсџ (54б/4); у 3. л. јд. џрез. поведаџуџ (48б/1) : поведаџу (48а/12–13)
итд.). Слично је потврђено и филолошком анализом на синтаксичком нивоу.
Тако су, на пример, активни партиципи доминантно забележени у функцији
герунда, што је заједничка системска одлика књижевног и вернакуларног је-
зика, док њихове релативно ретке потврде у функцији именице и именичке
одредбе имају књишки карактер. У употреби инфинитива су, са једне стране,
потврђене иновације карактеристичне пре свега за вернакулар (граматика-
лизација футура или исказивање егзистенцијалног значења помоћу кон-
струкција са глаголом имаџи), а са друге, забележене су и оне употребе које
имају књишко порекло (инфинитив у функцији императива).

Мешавина црта из два језичка система, условљена хомогеном диглосијом и отвореношћу нормe српскословенског језика нижег стила за иновације из вернакуларa, доводила је у резултату до стварања својеврсног језичког амалгама. Такав језик називали смо мешаним. Познато је да је на западу штокавске територије, тј. у Дуборвнику, Босни у Хуму, забележен ранији продор црта из вернакуларa у језик књижевности (Ивић 1986: 120). У томе се могу видети ране тенденције стварања српског књижевног језика на вернакуларној (штокавској) бази, тј. његове демократизације, на шта је утицала општа атмосфера у којој су ти текстови настајали, у којој су се осећали и утицаји ренесансе. Како је то претпостављала и И. Грицкат (1969: 16), могуће је да је таквих текстова на тлу српског говорног подручја у српскословенском периоду српске писмености било више, само су слабо познати.

У општу слику о језику овог преписа уклапају се и резултати лексичке анализе именица за номинацију лица у три преписа текста о Акиру Прему-дром (уп. КУРЕШЕВИЋ – БЈЕЛАКОВИЋ 2018). Наиме, показало се да је у тексту из *НБС 53* забележена доминантна употреба домаћих речи уз мали број речи страног порекла које одликује велика старина (нпр. фараонџ, поклинсарџ, царџ, гостџ, боларџ/боларинџ), потом потпуно одсуство књишких суфикса (нпр. *-enin(џ)/-(j)anin(џ), као и -tel'(џ)/-itel'(џ)), док се иновације огледају у фаворизовању оних суфикса који имају упориште и у вернакулару (нпр. ик/-ник, -ар, -ишт/-ић/-ичић).

4. ЗНАЧАЈ ИЗДАЊА ТЕКСТА И ЕДИЦИОНА НАЧЕЛА. По нашем скромном уверењу значај издања преписа приче о Акиру Премудром из *НБС 53* није само у њеним текстолошким варијацијама и иновацијама које представљају још једну потврду о међусобним прожимањима мотива и тема између

писане и усмене књижевности у средњем веку, већ пре свега у њеном језику који показује могућ правац развоја српског књижевнојезичког начина изражавања, односно постепено рађање српског књижевног језика на народној основи.

У издању текста следили смо следећа едициона начела: скраћено на-писане речи нисмо рашчитавали, а означавали смо их са титлом, ако је потврђена и у оригиналу; титлу смо преносили и кад није била знак скраћивања речи; надредна слова смо спуштали у ред и стављали у експонент где им је по етимологији место; крај реда смо обележавали усправном цртом поред које у експоненту стоји број наредног реда, а крај стране помоћу две усправне црте поред које је у експоненту број наредног листа/стране; задржали смо слово *w*, којим смо преносили и двоструко окато *o*, док смо писање јера уједначили; слово *ћерв* обележили смо знаком *ћ*; цртицом унутар везничких речи означавали смо недоумицу око тога да ли је у питању граматикализовани везник или не; наслови који су у оригиналу написани црвеним словима, у издању смо болдирали; од интерпункцијих знакова преносили смо само тачку на средини реда; писарске грешке смо обележавали знаком узвика у загради.

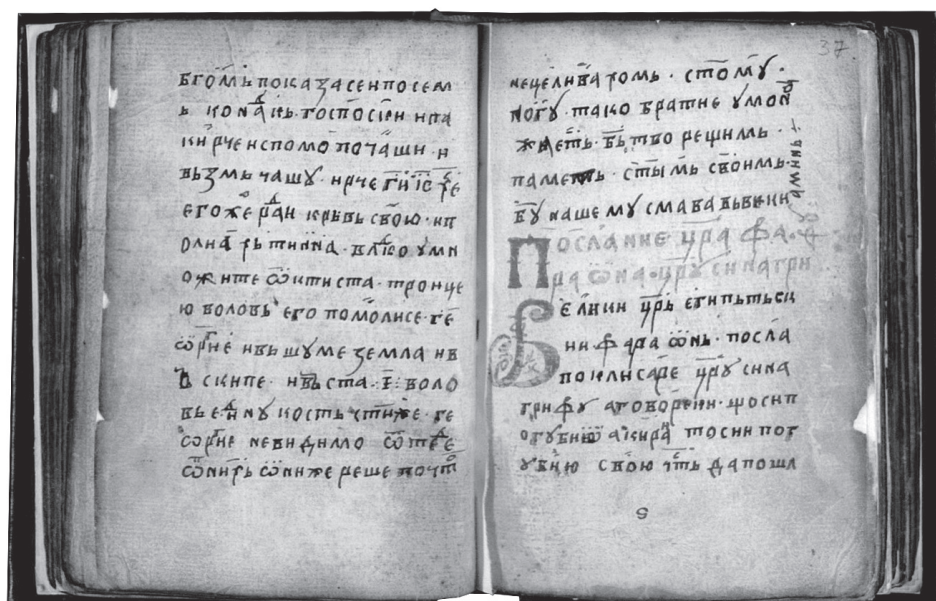
Прича о Акиру Премудром
(НБС 53: 376/7–556/13)

Послание црѣ фа⁷раона • црѣ синагрнѣ⁸ |⁸ велики црѣ египѣтск⁹ |⁹ ни фараонъ • посла |¹⁰ покансаре црѣ сина¹¹ |¹¹ грнѣ а говорекн • що си п¹² |¹² огѣбнѣ акн¹³ а то си пог¹³ |¹³ ѣбнѣ свою чѣтъ да пошл¹⁴ |¹⁴ |¹⁵ |¹⁶ |¹⁷ |¹⁸ |¹⁹ |²⁰ |²¹ |²² |²³ |²⁴ |²⁵ |²⁶ |²⁷ |²⁸ |²⁹ |³⁰ |³¹ |³² |³³ |³⁴ |³⁵ |³⁶ |³⁷ |³⁸ |³⁹ |⁴⁰ |⁴¹ |⁴² |⁴³ |⁴⁴ |⁴⁵ |⁴⁶ |⁴⁷ |⁴⁸ |⁴⁹ |⁵⁰ |⁵¹ |⁵² |⁵³ |⁵⁴ |⁵⁵ |⁵⁶ |⁵⁷ |⁵⁸ |⁵⁹ |⁶⁰ |⁶¹ |⁶² |⁶³ |⁶⁴ |⁶⁵ |⁶⁶ |⁶⁷ |⁶⁸ |⁶⁹ |⁷⁰ |⁷¹ |⁷² |⁷³ |⁷⁴ |⁷⁵ |⁷⁶ |⁷⁷ |⁷⁸ |⁷⁹ |⁸⁰ |⁸¹ |⁸² |⁸³ |⁸⁴ |⁸⁵ |⁸⁶ |⁸⁷ |⁸⁸ |⁸⁹ |⁹⁰ |⁹¹ |⁹² |⁹³ |⁹⁴ |⁹⁵ |⁹⁶ |⁹⁷ |⁹⁸ |⁹⁹ |¹⁰⁰ |¹⁰¹ |¹⁰² |¹⁰³ |¹⁰⁴ |¹⁰⁵ |¹⁰⁶ |¹⁰⁷ |¹⁰⁸ |¹⁰⁹ |¹¹⁰ |¹¹¹ |¹¹² |¹¹³ |¹¹⁴ |¹¹⁵ |¹¹⁶ |¹¹⁷ |¹¹⁸ |¹¹⁹ |¹²⁰ |¹²¹ |¹²² |¹²³ |¹²⁴ |¹²⁵ |¹²⁶ |¹²⁷ |¹²⁸ |¹²⁹ |¹³⁰ |¹³¹ |¹³² |¹³³ |¹³⁴ |¹³⁵ |¹³⁶ |¹³⁷ |¹³⁸ |¹³⁹ |¹⁴⁰ |¹⁴¹ |¹⁴² |¹⁴³ |¹⁴⁴ |¹⁴⁵ |¹⁴⁶ |¹⁴⁷ |¹⁴⁸ |¹⁴⁹ |¹⁵⁰ |¹⁵¹ |¹⁵² |¹⁵³ |¹⁵⁴ |¹⁵⁵ |¹⁵⁶ |¹⁵⁷ |¹⁵⁸ |¹⁵⁹ |¹⁶⁰ |¹⁶¹ |¹⁶² |¹⁶³ |¹⁶⁴ |¹⁶⁵ |¹⁶⁶ |¹⁶⁷ |¹⁶⁸ |¹⁶⁹ |¹⁷⁰ |¹⁷¹ |¹⁷² |¹⁷³ |¹⁷⁴ |¹⁷⁵ |¹⁷⁶ |¹⁷⁷ |¹⁷⁸ |¹⁷⁹ |¹⁸⁰ |¹⁸¹ |¹⁸² |¹⁸³ |¹⁸⁴ |¹⁸⁵ |¹⁸⁶ |¹⁸⁷ |¹⁸⁸ |¹⁸⁹ |¹⁹⁰ |¹⁹¹ |¹⁹² |¹⁹³ |¹⁹⁴ |¹⁹⁵ |¹⁹⁶ |¹⁹⁷ |¹⁹⁸ |¹⁹⁹ |²⁰⁰ |²⁰¹ |²⁰² |²⁰³ |²⁰⁴ |²⁰⁵ |²⁰⁶ |²⁰⁷ |²⁰⁸ |²⁰⁹ |²¹⁰ |²¹¹ |²¹² |²¹³ |²¹⁴ |²¹⁵ |²¹⁶ |²¹⁷ |²¹⁸ |²¹⁹ |²²⁰ |²²¹ |²²² |²²³ |²²⁴ |²²⁵ |²²⁶ |²²⁷ |²²⁸ |²²⁹ |²³⁰ |²³¹ |²³² |²³³ |²³⁴ |²³⁵ |²³⁶ |²³⁷ |²³⁸ |²³⁹ |²⁴⁰ |²⁴¹ |²⁴² |²⁴³ |²⁴⁴ |²⁴⁵ |²⁴⁶ |²⁴⁷ |²⁴⁸ |²⁴⁹ |²⁵⁰ |²⁵¹ |²⁵² |²⁵³ |²⁵⁴ |²⁵⁵ |²⁵⁶ |²⁵⁷ |²⁵⁸ |²⁵⁹ |²⁶⁰ |²⁶¹ |²⁶² |²⁶³ |²⁶⁴ |²⁶⁵ |²⁶⁶ |²⁶⁷ |²⁶⁸ |²⁶⁹ |²⁷⁰ |²⁷¹ |²⁷² |²⁷³ |²⁷⁴ |²⁷⁵ |²⁷⁶ |²⁷⁷ |²⁷⁸ |²⁷⁹ |²⁸⁰ |²⁸¹ |²⁸² |²⁸³ |²⁸⁴ |²⁸⁵ |²⁸⁶ |²⁸⁷ |²⁸⁸ |²⁸⁹ |²⁹⁰ |²⁹¹ |²⁹² |²⁹³ |²⁹⁴ |²⁹⁵ |²⁹⁶ |²⁹⁷ |²⁹⁸ |²⁹⁹ |³⁰⁰ |³⁰¹ |³⁰² |³⁰³ |³⁰⁴ |³⁰⁵ |³⁰⁶ |³⁰⁷ |³⁰⁸ |³⁰⁹ |³¹⁰ |³¹¹ |³¹² |³¹³ |³¹⁴ |³¹⁵ |³¹⁶ |³¹⁷ |³¹⁸ |³¹⁹ |³²⁰ |³²¹ |³²² |³²³ |³²⁴ |³²⁵ |³²⁶ |³²⁷ |³²⁸ |³²⁹ |³³⁰ |³³¹ |³³² |³³³ |³³⁴ |³³⁵ |³³⁶ |³³⁷ |³³⁸ |³³⁹ |³⁴⁰ |³⁴¹ |³⁴² |³⁴³ |³⁴⁴ |³⁴⁵ |³⁴⁶ |³⁴⁷ |³⁴⁸ |³⁴⁹ |³⁵⁰ |³⁵¹ |³⁵² |³⁵³ |³⁵⁴ |³⁵⁵ |³⁵⁶ |³⁵⁷ |³⁵⁸ |³⁵⁹ |³⁶⁰ |³⁶¹ |³⁶² |³⁶³ |³⁶⁴ |³⁶⁵ |³⁶⁶ |³⁶⁷ |³⁶⁸ |³⁶⁹ |³⁷⁰ |³⁷¹ |³⁷² |³⁷³ |³⁷⁴ |³⁷⁵ |³⁷⁶ |³⁷⁷ |³⁷⁸ |³⁷⁹ |³⁸⁰ |³⁸¹ |³⁸² |³⁸³ |³⁸⁴ |³⁸⁵ |³⁸⁶ |³⁸⁷ |³⁸⁸ |³⁸⁹ |³⁹⁰ |³⁹¹ |³⁹² |³⁹³ |³⁹⁴ |³⁹⁵ |³⁹⁶ |³⁹⁷ |³⁹⁸ |³⁹⁹ |⁴⁰⁰ |⁴⁰¹ |⁴⁰² |⁴⁰³ |⁴⁰⁴ |⁴⁰⁵ |⁴⁰⁶ |⁴⁰⁷ |⁴⁰⁸ |⁴⁰⁹ |⁴¹⁰ |⁴¹¹ |⁴¹² |⁴¹³ |⁴¹⁴ |⁴¹⁵ |⁴¹⁶ |⁴¹⁷ |⁴¹⁸ |⁴¹⁹ |⁴²⁰ |⁴²¹ |⁴²² |⁴²³ |⁴²⁴ |⁴²⁵ |⁴²⁶ |⁴²⁷ |⁴²⁸ |⁴²⁹ |⁴³⁰ |⁴³¹ |⁴³² |⁴³³ |⁴³⁴ |⁴³⁵ |⁴³⁶ |⁴³⁷ |⁴³⁸ |⁴³⁹ |⁴⁴⁰ |⁴⁴¹ |⁴⁴² |⁴⁴³ |⁴⁴⁴ |⁴⁴⁵ |⁴⁴⁶ |⁴⁴⁷ |⁴⁴⁸ |⁴⁴⁹ |⁴⁵⁰ |⁴⁵¹ |⁴⁵² |⁴⁵³ |⁴⁵⁴ |⁴⁵⁵ |⁴⁵⁶ |⁴⁵⁷ |⁴⁵⁸ |⁴⁵⁹ |⁴⁶⁰ |⁴⁶¹ |⁴⁶² |⁴⁶³ |⁴⁶⁴ |⁴⁶⁵ |⁴⁶⁶ |⁴⁶⁷ |⁴⁶⁸ |⁴⁶⁹ |⁴⁷⁰ |⁴⁷¹ |⁴⁷² |⁴⁷³ |⁴⁷⁴ |⁴⁷⁵ |⁴⁷⁶ |⁴⁷⁷ |⁴⁷⁸ |⁴⁷⁹ |⁴⁸⁰ |⁴⁸¹ |⁴⁸² |⁴⁸³ |⁴⁸⁴ |⁴⁸⁵ |⁴⁸⁶ |⁴⁸⁷ |⁴⁸⁸ |⁴⁸⁹ |⁴⁹⁰ |⁴⁹¹ |⁴⁹² |⁴⁹³ |⁴⁹⁴ |⁴⁹⁵ |⁴⁹⁶ |⁴⁹⁷ |⁴⁹⁸ |⁴⁹⁹ |⁵⁰⁰ |⁵⁰¹ |⁵⁰² |⁵⁰³ |⁵⁰⁴ |⁵⁰⁵ |⁵⁰⁶ |⁵⁰⁷ |⁵⁰⁸ |⁵⁰⁹ |⁵¹⁰ |⁵¹¹ |⁵¹² |⁵¹³ |⁵¹⁴ |⁵¹⁵ |⁵¹⁶ |⁵¹⁷ |⁵¹⁸ |⁵¹⁹ |⁵²⁰ |⁵²¹ |⁵²² |⁵²³ |⁵²⁴ |⁵²⁵ |⁵²⁶ |⁵²⁷ |⁵²⁸ |⁵²⁹ |⁵³⁰ |⁵³¹ |⁵³² |⁵³³ |⁵³⁴ |⁵³⁵ |⁵³⁶ |⁵³⁷ |⁵³⁸ |⁵³⁹ |⁵⁴⁰ |⁵⁴¹ |⁵⁴² |⁵⁴³ |⁵⁴⁴ |⁵⁴⁵ |⁵⁴⁶ |⁵⁴⁷ |⁵⁴⁸ |⁵⁴⁹ |⁵⁵⁰ |⁵⁵¹ |⁵⁵² |⁵⁵³ |⁵⁵⁴ |⁵⁵⁵ |⁵⁵⁶ |⁵⁵⁷ |⁵⁵⁸ |⁵⁵⁹ |⁵⁶⁰ |⁵⁶¹ |⁵⁶² |⁵⁶³ |⁵⁶⁴ |⁵⁶⁵ |⁵⁶⁶ |⁵⁶⁷ |⁵⁶⁸ |⁵⁶⁹ |⁵⁷⁰ |⁵⁷¹ |⁵⁷² |⁵⁷³ |⁵⁷⁴ |⁵⁷⁵ |⁵⁷⁶ |⁵⁷⁷ |⁵⁷⁸ |⁵⁷⁹ |⁵⁸⁰ |⁵⁸¹ |⁵⁸² |⁵⁸³ |⁵⁸⁴ |⁵⁸⁵ |⁵⁸⁶ |⁵⁸⁷ |⁵⁸⁸ |⁵⁸⁹ |⁵⁹⁰ |⁵⁹¹ |⁵⁹² |⁵⁹³ |⁵⁹⁴ |⁵⁹⁵ |⁵⁹⁶ |⁵⁹⁷ |⁵⁹⁸ |⁵⁹⁹ |⁶⁰⁰ |⁶⁰¹ |⁶⁰² |⁶⁰³ |⁶⁰⁴ |⁶⁰⁵ |⁶⁰⁶ |⁶⁰⁷ |⁶⁰⁸ |⁶⁰⁹ |⁶¹⁰ |⁶¹¹ |⁶¹² |⁶¹³ |⁶¹⁴ |⁶¹⁵ |⁶¹⁶ |⁶¹⁷ |⁶¹⁸ |⁶¹⁹ |⁶²⁰ |⁶²¹ |⁶²² |⁶²³ |⁶²⁴ |⁶²⁵ |⁶²⁶ |⁶²⁷ |⁶²⁸ |⁶²⁹ |⁶³⁰ |⁶³¹ |⁶³² |⁶³³ |⁶³⁴ |⁶³⁵ |⁶³⁶ |⁶³⁷ |⁶³⁸ |⁶³⁹ |⁶⁴⁰ |⁶⁴¹ |⁶⁴² |⁶⁴³ |⁶⁴⁴ |⁶⁴⁵ |⁶⁴⁶ |⁶⁴⁷ |⁶⁴⁸ |⁶⁴⁹ |⁶⁵⁰ |⁶⁵¹ |⁶⁵² |⁶⁵³ |⁶⁵⁴ |⁶⁵⁵ |⁶⁵⁶ |⁶⁵⁷ |⁶⁵⁸ |⁶⁵⁹ |⁶⁶⁰ |⁶⁶¹ |⁶⁶² |⁶⁶³ |⁶⁶⁴ |⁶⁶⁵ |⁶⁶⁶ |⁶⁶⁷ |⁶⁶⁸ |⁶⁶⁹ |⁶⁷⁰ |⁶⁷¹ |⁶⁷² |⁶⁷³ |⁶⁷⁴ |⁶⁷⁵ |⁶⁷⁶ |⁶⁷⁷ |⁶⁷⁸ |⁶⁷⁹ |⁶⁸⁰ |⁶⁸¹ |⁶⁸² |⁶⁸³ |⁶⁸⁴ |⁶⁸⁵ |⁶⁸⁶ |⁶⁸⁷ |⁶⁸⁸ |⁶⁸⁹ |⁶⁹⁰ |⁶⁹¹ |⁶⁹² |⁶⁹³ |⁶⁹⁴ |⁶⁹⁵ |⁶⁹⁶ |⁶⁹⁷ |⁶⁹⁸ |⁶⁹⁹ |⁷⁰⁰ |⁷⁰¹ |⁷⁰² |⁷⁰³ |⁷⁰⁴ |⁷⁰⁵ |⁷⁰⁶ |⁷⁰⁷ |⁷⁰⁸ |⁷⁰⁹ |⁷¹⁰ |⁷¹¹ |⁷¹² |⁷¹³ |⁷¹⁴ |⁷¹⁵ |⁷¹⁶ |⁷¹⁷ |⁷¹⁸ |⁷¹⁹ |⁷²⁰ |⁷²¹ |⁷²² |⁷²³ |⁷²⁴ |⁷²⁵ |⁷²⁶ |⁷²⁷ |⁷²⁸ |⁷²⁹ |⁷³⁰ |⁷³¹ |⁷³² |⁷³³ |⁷³⁴ |⁷³⁵ |⁷³⁶ |⁷³⁷ |⁷³⁸ |⁷³⁹ |⁷⁴⁰ |⁷⁴¹ |⁷⁴² |⁷⁴³ |⁷⁴⁴ |⁷⁴⁵ |⁷⁴⁶ |⁷⁴⁷ |⁷⁴⁸ |⁷⁴⁹ |⁷⁵⁰ |⁷⁵¹ |⁷⁵² |⁷⁵³ |⁷⁵⁴ |⁷⁵⁵ |⁷⁵⁶ |⁷⁵⁷ |⁷⁵⁸ |⁷⁵⁹ |⁷⁶⁰ |⁷⁶¹ |⁷⁶² |⁷⁶³ |⁷⁶⁴ |⁷⁶⁵ |⁷⁶⁶ |⁷⁶⁷ |⁷⁶⁸ |⁷⁶⁹ |⁷⁷⁰ |⁷⁷¹ |⁷⁷² |⁷⁷³ |⁷⁷⁴ |⁷⁷⁵ |⁷⁷⁶ |⁷⁷⁷ |⁷⁷⁸ |⁷⁷⁹ |⁷⁸⁰ |⁷⁸¹ |⁷⁸² |⁷⁸³ |⁷⁸⁴ |⁷⁸⁵ |⁷⁸⁶ |⁷⁸⁷ |⁷⁸⁸ |⁷⁸⁹ |⁷⁹⁰ |⁷⁹¹ |⁷⁹² |⁷⁹³ |⁷⁹⁴ |⁷⁹⁵ |⁷⁹⁶ |⁷⁹⁷ |⁷⁹⁸ |⁷⁹⁹ |⁸⁰⁰ |⁸⁰¹ |⁸⁰² |⁸⁰³ |⁸⁰⁴ |⁸⁰⁵ |⁸⁰⁶ |⁸⁰⁷ |⁸⁰⁸ |⁸⁰⁹ |⁸¹⁰ |⁸¹¹ |⁸¹² |⁸¹³ |⁸¹⁴ |⁸¹⁵ |⁸¹⁶ |⁸¹⁷ |⁸¹⁸ |⁸¹⁹ |⁸²⁰ |⁸²¹ |⁸²² |⁸²³ |⁸²⁴ |⁸²⁵ |⁸²⁶ |⁸²⁷ |⁸²⁸ |⁸²⁹ |⁸³⁰ |⁸³¹ |⁸³² |⁸³³ |⁸³⁴ |⁸³⁵ |⁸³⁶ |⁸³⁷ |⁸³⁸ |⁸³⁹ |⁸⁴⁰ |⁸⁴¹ |⁸⁴² |⁸⁴³ |⁸⁴⁴ |⁸⁴⁵ |⁸⁴⁶ |⁸⁴⁷ |⁸⁴⁸ |⁸⁴⁹ |⁸⁵⁰ |⁸⁵¹ |⁸⁵² |⁸⁵³ |⁸⁵⁴ |⁸⁵⁵ |⁸⁵⁶ |⁸⁵⁷ |⁸⁵⁸ |⁸⁵⁹ |⁸⁶⁰ |⁸⁶¹ |⁸⁶² |⁸⁶³ |⁸⁶⁴ |⁸⁶⁵ |⁸⁶⁶ |⁸⁶⁷ |⁸⁶⁸ |⁸⁶⁹ |⁸⁷⁰ |⁸⁷¹ |⁸⁷² |⁸⁷³ |⁸⁷⁴ |⁸⁷⁵ |⁸⁷⁶ |⁸⁷⁷ |⁸⁷⁸ |⁸⁷⁹ |⁸⁸⁰ |⁸⁸¹ |⁸⁸² |⁸⁸³ |⁸⁸⁴ |⁸⁸⁵ |⁸⁸⁶ |⁸⁸⁷ |⁸⁸⁸ |⁸⁸⁹ |⁸⁹⁰ |⁸⁹¹ |⁸⁹² |⁸⁹³ |⁸⁹⁴ |⁸⁹⁵ |⁸⁹⁶ |⁸⁹⁷ |⁸⁹⁸ |⁸⁹⁹ |⁹⁰⁰ |⁹⁰¹ |⁹⁰² |⁹⁰³ |⁹⁰⁴ |⁹⁰⁵ |⁹⁰⁶ |⁹⁰⁷ |⁹⁰⁸ |⁹⁰⁹ |⁹¹⁰ |⁹¹¹ |⁹¹² |⁹¹³ |⁹¹⁴ |⁹¹⁵ |⁹¹⁶ |⁹¹⁷ |⁹¹⁸ |⁹¹⁹ |⁹²⁰ |⁹²¹ |⁹²² |⁹²³ |⁹²⁴ |⁹²⁵ |⁹²⁶ |⁹²⁷ |⁹²⁸ |⁹²⁹ |⁹³⁰ |⁹³¹ |⁹³² |⁹³³ |⁹³⁴ |⁹³⁵ |⁹³⁶ |⁹³⁷ |⁹³⁸ |⁹³⁹ |⁹⁴⁰ |⁹⁴¹ |⁹⁴² |⁹⁴³ |⁹⁴⁴ |⁹⁴⁵ |⁹⁴⁶ |⁹⁴⁷ |⁹⁴⁸ |⁹⁴⁹ |⁹⁵⁰ |⁹⁵¹ |⁹⁵² |⁹⁵³ |⁹⁵⁴ |⁹⁵⁵ |⁹⁵⁶ |⁹⁵⁷ |⁹⁵⁸ |⁹⁵⁹ |⁹⁶⁰ |⁹⁶¹ |⁹⁶² |⁹⁶³ |⁹⁶⁴ |⁹⁶⁵ |⁹⁶⁶ |⁹⁶⁷ |⁹⁶⁸ |⁹⁶⁹ |⁹⁷⁰ |⁹⁷¹ |⁹⁷² |⁹⁷³ |⁹⁷⁴ |⁹⁷⁵ |⁹⁷⁶ |⁹⁷⁷ |⁹⁷⁸ |⁹⁷⁹ |⁹⁸⁰ |⁹⁸¹ |⁹⁸² |⁹⁸³ |⁹⁸⁴ |⁹⁸⁵ |⁹⁸⁶ |⁹⁸⁷ |⁹⁸⁸ |⁹⁸⁹ |⁹⁹⁰ |⁹⁹¹ |⁹⁹² |⁹⁹³ |⁹⁹⁴ |⁹⁹⁵ |⁹⁹⁶ |⁹⁹⁷ |⁹⁹⁸ |⁹⁹⁹ |¹⁰⁰⁰ |¹⁰⁰¹ |¹⁰⁰² |¹⁰⁰³ |¹⁰⁰⁴ |¹⁰⁰⁵ |¹⁰⁰⁶ |¹⁰⁰⁷ |¹⁰⁰⁸ |¹⁰⁰⁹ |¹⁰¹⁰ |¹⁰¹¹ |¹⁰¹² |¹⁰¹³ |¹⁰¹⁴ |¹⁰¹⁵ |¹⁰¹⁶ |¹⁰¹⁷ |¹⁰¹⁸ |¹⁰¹⁹ |¹⁰²⁰ |¹⁰²¹ |¹⁰²² |¹⁰²³ |¹⁰²⁴ |¹⁰²⁵ |¹⁰²⁶ |¹⁰²⁷ |¹⁰²⁸ |¹⁰²⁹ |¹⁰³⁰ |¹⁰³¹ |¹⁰³² |¹⁰³³ |¹⁰³⁴ |¹⁰³⁵ |¹⁰³⁶ |¹⁰³⁷ |¹⁰³⁸ |¹⁰³⁹ |¹⁰⁴⁰ |¹⁰⁴¹ |¹⁰⁴² |¹⁰⁴³ |¹⁰⁴⁴ |¹⁰⁴⁵ |¹⁰⁴⁶ |¹⁰⁴⁷ |¹⁰⁴⁸ |¹⁰⁴⁹ |¹⁰⁵⁰ |¹⁰⁵¹ |¹⁰⁵² |¹⁰⁵³ |¹⁰⁵⁴ |¹⁰⁵⁵ |¹⁰⁵⁶ |¹⁰⁵⁷ |¹⁰⁵⁸ |¹⁰⁵⁹ |¹⁰⁶⁰ |¹⁰⁶¹ |¹⁰⁶² |¹⁰⁶³ |¹⁰⁶⁴ |¹⁰⁶⁵ |¹⁰⁶⁶ |¹⁰⁶⁷ |¹⁰⁶⁸ |¹⁰⁶⁹ |¹⁰⁷⁰ |¹⁰⁷¹ |¹⁰⁷² |¹⁰⁷³ |¹⁰⁷⁴ |¹⁰⁷⁵ |¹⁰⁷⁶ |¹⁰⁷⁷ |¹⁰⁷⁸ |¹⁰⁷⁹ |¹⁰⁸⁰ |¹⁰⁸¹ |¹⁰⁸² |¹⁰⁸³ |¹⁰⁸⁴ |¹⁰⁸⁵ |¹⁰⁸⁶ |¹⁰⁸⁷ |¹⁰⁸⁸ |¹⁰⁸⁹ |¹⁰⁹⁰ |¹⁰⁹¹ |¹⁰⁹² |¹⁰⁹³ |¹⁰⁹⁴ |¹⁰⁹⁵ |¹⁰⁹⁶ |¹⁰⁹⁷ |¹⁰⁹⁸ |¹⁰⁹⁹ |¹¹⁰⁰ |¹¹⁰¹ |¹¹⁰² |¹¹⁰³ |¹¹⁰⁴ |¹¹⁰⁵ |¹¹⁰⁶ |¹¹⁰⁷ |¹¹⁰⁸ |¹¹⁰⁹ |¹¹¹⁰ |¹¹¹¹ |¹¹¹² |¹¹¹³ |¹¹¹⁴ |¹¹¹⁵ |¹¹¹⁶ |¹¹¹⁷ |¹¹¹⁸ |¹¹¹⁹ |¹¹²⁰ |¹¹²¹ |¹¹²² |¹¹²³ |¹¹²⁴ |¹¹²⁵ |¹¹²⁶ |¹¹²⁷ |¹¹²⁸ |¹¹²⁹ |¹¹³⁰ |¹¹³¹ |¹¹³² |¹¹³³ |¹¹³⁴ |¹¹³⁵ |¹¹³⁶ |¹¹³⁷ |¹¹³⁸ |¹¹³⁹ |¹¹⁴⁰ |¹¹⁴¹ |¹¹⁴² |¹¹⁴³ |¹¹⁴⁴ |¹¹⁴⁵ |¹¹⁴⁶ |¹¹⁴⁷ |¹¹⁴⁸ |¹¹⁴⁹ |¹¹⁵⁰ |¹¹⁵¹ |¹¹⁵² |¹¹⁵³ |¹¹⁵⁴ |¹¹⁵⁵ |¹¹⁵⁶ |¹¹⁵⁷ |¹¹⁵⁸ |¹¹⁵

· н начѣтъ |⁷ бѣти его палнцѣю желѣзною · |⁸ н мѡлѡашѣ~^ѣ ана^анѣ глѣ ѡтѣ мѡ⁹н акнрѣ не
 ѡбна^н мѣ хотю бн|¹⁰тн конюхъ твон · н рѣ^т акнрѣ |¹¹ ѡнакн лн сн бнѡ ана^анѣ · какъ|¹²оно
 є нег^аѣ бнла ѡблѣка на бр|¹³ѣгѣ рѣкѣ · ѡю годн радаше ||^{44б}свѣ река река (!) ѡношашѣ ·
 н прин|²дѣ члѣкъ да ю по^асѣте · н рѣ^т ѡ|³бѣжа г^ѣнѣ не посѣцан мѣ · а хо|⁴ѣю тнн гдѣне родити
 · да ѡю |⁵лн є с тѣмъ ако бн лн н нера|⁶нжѣ радала · чсѣ да н^ѣрѣка |⁷ѡноси · н потѣ
 бѣти его вѣкн|⁸а · н рѣ^т ѡтѣ мѡн акнрѣ · не ѡбн|⁹ан мѣне хотю ѡвѣтарѣ твон бн|¹⁰тн · н
 рѣ^т акнрѣ ѡ какн лн сн бн|¹¹нѡ ана^анѣ · каконо є нег^аѣ по|¹²шла нглаа ѡ полѣ · н срѣте ю
 з|¹³лнла · нгло ѡстра тн сн ѡ мѣне · ||^{45а}н потѣ га вѣкнла бѣтнн · н рѣ^т мѡ |²ана^анѣ
 ѡтѣ мѡн не ѡбнан мѣ · |³хошѣ бѣти ѡгнѣтарѣ твон · н |⁴рѣ^т акнрѣ ѡнакн лн сн бнѡ · |⁵
 ана^анѣ · каконо є вѣкѣ газн|⁶ѡ водѣ н ѡсѣ · н рѣ^т вѣкѣ ѡс|⁷лѣ не мѣстн лн водѣ на вѣрѣ тѣ
 |⁸ѡсѣ · н рѣ^т ѡсѣ не мѡжешъ мѣ |⁹бѣзѣ ѡзрока ѡсѣстн · како тн |¹⁰мѣстнмъ водѣ · ннжѣ
 тебѣ га|¹¹зѣн · н ещѣ бнашѣ его вѣкѣ |¹²н рѣ^тана^анѣ ѡтѣ мѡн не погѣб|¹³лан мѣ хотю бѣти
 рабѣ твон ||^{45б}н рѣ^т акнрѣ · ѡнако лн сн бнѡ · |²ана^анѣ · каконо є пошѣ члѣкъ ѡ |³
 мннѣ на ѡсѣлѣ н принвѣза га |⁴злѣ^ѣѡжѣмъ н ѡрѣг се погѣ ѡ |⁵полѣ · н срѣте га вѣлка
 н рѣ^т до|⁶бѣра кобѣ ѡслѣ · н рѣ^т ѡсѣ да бн |⁷такова кобѣ мѡмѣ г^ѣнѣ · ко|⁸н мѣ є злѣмъ
 ѡжѣмъ принвѣза|⁹ѡ · а ѡн^аа кѣ немѣ зла кобѣ · |¹⁰ѡ-кѣ^ѣ мѣ сн тнн снѡ · начѣ га · |¹¹
 вѣкнла бѣти н рѣ^т акнрѣ не ѡ|¹²бнан мѣ хотю бѣти свѣ ѡю вел|¹³ншѣ · н рѣ^т акнрѣ ѡнакн лн
 сн ||^{46а}бнѡ ана^анѣ каконо є пошѣѡ · |²пастнрѣ ѡ полѣ сѣ ѡвѣцамъ ѡ |³полѣ н срѣте га вѣлкѣ
 · н рѣ^т па|⁴стнрѣ калѡ тн грѣашѣ вѣчѣ · |⁵н рѣ^т вѣлкѣ · г^ѣнѣ нещѡ мѣ ѡтнн |⁶болѣ · а
 п^авѣ лю^ѣа добро ^ѣ (!) пра|⁷хѣ ѡвѣтн тѣре хотю ѡтнн лѣ⁸коватн · н нспаннн сѣ слово |⁹
 акннрѡ · н пош^{тн}н с^рѣцѣ ана^анѡво|¹⁰слово |¹¹акнра прѣмѣздра||^{46б}го како ѡташѣ снѣ |²
 свѡего ана^ада... |³снѣ мѡн ана^анѣ начѣ|⁴ло прѣмѣдрѡстн стра^ѣ |⁵г^ѣнѣ · н разѣмъ блѣлѣ
 тво|⁶рѣщнмъ сѣ · снѣ мѡн ана^анѣ ащ|⁷ѣ хошѣшн бѣти прѣмѣд^арѣ |⁸бѣдн мѣлѣннѣ н
 послѣш|⁹анѣ да ннкто тн не зазрн|¹⁰тѣ · снѣ мѡн ана^анѣ не ндн |¹¹на саборѣ смѣе сѣ ·
 ѡ смѣхѣ |¹²заз^ѣрѣ · ѡ зазѡра рѣтѣ а |¹³ѡ рѣтн свѣда а ѡ свѣдн · ||^{47а}сѣмрѣтѣ · ѡ самѡртн
 грѣхѣ |²снѣ мѡн ана^анѣ ащѣ вѣнн|³дѣшн вѣ ѡмѣ · а вѣлѣт сѣ н т|⁴н сѣ ннмн повѣлѣн сѣ ·
 ащѣ |⁵лн сѣтѣю н тн сѣ ннмн · |⁶посѣтѣн да чѣто нѣ бѣдѣшн|⁷н · снѣ мѡн ана^анѣ не бѣдн
 |⁸мѣдо^ѣда тѣ пожрѣтѣ нн бѣд|⁹н ѣдомѣ · да тѣ не распѣшн|¹⁰тѣ · снѣ мѡн ана^анѣ · ѡннкн
 |¹¹є властѣнчнкѣ бес кннгѣ · |¹²каконо бнсерно зрѣно неп^р|¹³ѡвѣртѣно не нмѣ сѣ за ѡю
 ||^{47б}повѣстн · нн к чѣмъ принвѣз|²атн · а ѡнако є клѣтнкѣ |³бес кннгѣ · каконо старѣ
 па|⁴ѡтѣ бѣз по^апорна · снѣ мѡн |⁵ана^анѣ · не ѡкалн каменѣ · са|⁶мѣ ѡ внрѣ · ерѣ га мѡжешѣ
 са^ѣ|⁷ѡкалнтн а не мѡжѣ га сѣ всем|⁸ѣ племенѡмъ нзѡкалнтн · снѣ⁹мѡн ана^анѣ · да бѣдѣтѣ
 ѡтн|¹⁰н твоѣ долѣ зрѣщѣ · а горѣ |¹¹внѣщѣ · а глѣсѣ твон велмн |¹²потѣлѣнѣ ерѣ повѣлѣ
 гласнѣ |¹³ѡсѣл бн рнканнѣмъ на сѣкѣ ||^{48а}днгѣ · г^ѣ гра^ѣ · н · д^ѣ жѣнѣ др|²ѣжал бн · снѣ мѡн
 ана^анѣ · |³ѡбогѣ мѣжѣ а мѣдѣрѣ на |⁴сѣдѣ сѣден · н мѣдрѣ рѣтн |⁵говѡрнн · н слншѣвшн
 рѣтнн |⁶людн рекошѣ · лѣ^ѣмѣжѣ |⁷лѣдѣ рѣтнн говѡрн · а лѣ^ѣмѣжѣ а богѣтѣ лѣдѣ рѣтн
 говѡ|⁹рн · н слншѣвшн рѣкошѣ чѣтн|¹⁰нѣ добрѣ глѣтѣ · снѣ мѡн а|¹¹на^анѣ · бѣгѣта мѣжѣ
 бога|¹²тѣства ра^а мѣдѣра · повѣд|¹³аю · а ѡбога мѣжѣ ѡбожѣ||^{48б}ѣства ра^а лѣдѣ повѣдаютѣ
 |²снѣ мѡн ана^анѣ · ег^аа сѣдѣш |³сѣ завнстннкомѣ на трѣпѣ|⁴знн · не зазнран да тн хлѣбѣ
 |⁵вѣ ѡстѣхѣ не ѡгорѣѣѣѣтѣ · |⁶снѣ мѡн ана^анѣ · не кѣпѣ|⁷н раба невернаа · да тнн |⁸
 нмѣнна не растѡчнн · ерѣ р|⁹абѣ неверанѣ по^амало ѡ|¹⁰дѣе мнѡго нмѣнна хошѣ|¹¹тѣ растѡчнтн
 · а вѣрнѣ ра|¹²бѣ н по мнѡго ѡдѣе не хошн|¹³ѣтѣ нмѣнна растѡчнтнн · ||^{49а}ерѣ ѡдѣе г^ѣѣно
 є г^ѣнѣ вѣкѣ · |²снѣ мѡн ана^анѣ · ег^аа чюешѣ · |³бѣдѣ не нднн тѣмѡ смѣе сѣ |⁴ѡ смѣхѣ є

лѣдѡстѣ · ѡ лѡдѣ⁵остн (!) безѡмне ѡ безѡмн⁶ю свѡда ѡ свѡдн сѣмр⁷ѣтъ ѡ сѣмрѣтн грѣхъ
 · снѣ⁸х мѡн ана^{не} · болѣ тн се ꙗ⁹ вознѣтн ѡ оутлѣ лад^{не} на |¹⁰ мѡстнѣ воднн нежелн зл¹¹е
 женѣ сѣветѣ казѡтн · ере |¹² те ѡтлѣ ладнѣ еднѣ дѡш¹³х погѡбнѣтн · а злѣ женѣ ||^{49б}
 мнѡгѣ те жнзѡнѣ растѡчнт²нн · снѣх мѡн ана^{не} · не вѣ³знѡн на красѡтѣ женскѡю · |⁴ н
 не желѡн срѣцѣмъ мѡжѡте · |⁵ женѣ · нѣ весн бо кою срам⁶отѣх ѡцѣтъ навѣстн на те |⁷ ·
 снѣх мѡн ана^{не} · лѣжнко слово |⁸ прѣтѣшко како олово · а п⁹ослѣ ѡслѡпѡваѣтъ ꙗко пен¹⁰а
 на водѣ · снѣх мѡн ана^{не} по¹¹бѣнъ ꙗ^{не} правн сѡднѡнѣ · ветрѣх |¹² добрѣх · кон лѡтн крнвннѣх
 · |¹³ ѿ правѣ · каконо добарѣ ||^{50а} вѣтрѣх плевѣх ѿ жнѣтѣ · снѣ м²он ана^{не} · егѡ бѡдѣшѣ
 званѣ |³ на бракъ по прѣвѡмъ званн⁴ю не нѣн · н тѡмѡ шѣ без вр⁵ѣмѣна не снѣн · да
 без чѣтн |⁶ не погѣшѣ · снѣ мѡн ана^{да} |⁷не · ако нагѣшѣ на госпѡскн⁸мѡх двѡрѣх ѡже сѣзѡно
 не |⁹ разрѣшѣн · аще лн ꙗ^{не} раздрѣшѣ¹⁰ннѡ · не сѣзѣн · снѣ мѡн а¹¹на^{не} болѣ тн ꙗ^{не} жнѣтнн
 ѡ кац¹²ѣ без храмннѣ сѣ прав¹³домъ · нежелн бес правѣ ||^{50б} жнѣтн въ полѡтѡхъ · снѣ |²
 мѡн ана^{не} онн се чѡкъ п³ѡдѡнѣн (!) · ономѣх кон рабѣх |⁴ хрѡнн · а госпѡждѣх ѡста⁵вѡла
 · каконо кон плѣтъ |⁶ ѡмнѡраюшѣх погѣбѡла |⁷ снѣ мѡн ана^{не} по⁸бѣнъ ꙗ^{не} м⁸лѣчѣлнѣх чѡкъ ·
 затнѣшѣ⁹нѣх крѣпѡтѣх · зацѡ не зна¹⁰шѣ цѡ ꙗ^{не} немѣ доклѣ н¹¹ѣ ѿкрѣшн та^{не}кон не знашѣ
 |¹² ѡ мѡлѣтнѣх · чѡкъ · на срѣцѣх |¹³ доклѣ не проговѡрн · ||^{51а} снѣ мѡн ана^{не} болѣ тн ꙗ^{не} |²
 нѣмѣ добро · него лн бѣгѡ³тѣстѣво мнѡго · снѣ мѡ⁴н ана^{не} жнѣн своѣмъ (!) |⁵ дрѡго^мѣ
 правѡвернѡ н п⁶ѡвежѣѣ елѣх еднѣх свою |⁷ таннѣх · н пото^мѣх скѡра⁸н се сѣ ннѣмъ · ако тн
 твою |⁹ таннѣх проповѣ не лѣбн га |¹⁰ веке · аще лн ю не проповѣ · лѡ¹¹бн га болѣ него
 прѣждѣ · снѣ²е мѡн ана^{не} частн гѣна св¹³ѡего · развѣ того не бо се · ||^{51б} ннѡго · снѣ мѡн
 ана^{не} чѣ²тн ѡца своѡго н не забн³вѡн възѡнхѡннѣ мѡре св⁴ѡе · снѣ мѡн ана^{не} болѣ |⁵
 тн ꙗ^{не} ѡ тѡе рѡце козн нѡ⁶га неголн ѡ чѡжѡо ѡвѡе |⁷ радѡ · снѣ мѡн ана^{не} · не д⁸внжн
 бранн сѣ слѡннѣмъ ѿ с⁹ѡвѣтъ · ере (!) не знашѣ чѡ ѿ-к¹⁰сѡдѣх навѣѣ на тебѣ · снѣ мѡ¹¹н
 ана^{не} · не по¹²бран дрѡга |¹² своѡго · егѡ тн се когѡ п¹³рѡснѣтъ · ако тн ꙗ^{не} самѡмѣх ||^{52а}
 по¹²бранѣх бнѣтн |⁶ ннѣ **вснѣда акнрнѣва** |³ въсѡкон прѣмѣдрѡстн |⁴ н кннзе грамѡтазн |⁵
 цѣркѡвнѡе ѡдѣвѡхъ · ѡ дѡ⁶бѡлѡнѣ брѡтѡнѣх · н прнѡдѡ⁷ѡѣ его · еднѡмѣх цѣрѣх снѡ⁸грнѣх ѡу
 двѡрѣ · н рѣ мн ц⁹ѡрѣ акнрнѣ аще мн ѡгодн¹⁰тѣ ана^{нѣ} · то тн по¹¹чннѣш |¹¹ н сѣ мнрѡмъ
 ѡ старѡстн св¹²ѡен н погѣ акнрнѣ въ домъ |¹³ свѡн · н не знашѣ да снѣ по¹⁴а ||^{52б} ннѣмъ тѡмѣх
 копа · н напнсѣ |² ана^{нѣ} · бѣ кннзе · еднѣх посл³ѣ кѣ рѡтанѣх цѣрѣх н алѡнѣх · |⁴ а говѡрекн
 велн вн цѣрѣх снѡ⁵грнѣх (!) да бѡдѣте на по⁶лю |⁶ ѡдорскѡмъ · ѣї днѣ мѣ⁷ца |⁷ мѡрта да
 внѡмъ како стѣ |⁸ на во⁹скѣх по¹⁰тнбннн · а дрѡ⁹гѣх кннѣх напнсѣ ѡцѣх сво¹⁰ѣмѣх акнрѣх глѣ
 вѣлн тн цѣрѣх |¹¹ снѡагрнѣх · да бѡдѣшѣ на п¹²ѡлю ѡдорскнѣмъ · ѣї днѣ · |¹³ мѣ⁷ца мѡрѡа (!)
 · како есн на во¹⁴скѣх по¹⁵тнбннн (!) · а трѣтнѡ |² дадѣ гѣнѣх своѣмѣх цѣрѣх сн¹³ѡагрнѣх ·
 а говѡре гѣнѣ цѡ |⁴ сн тн ѡтнннѡ ѡцѣх своѣ⁵мѣх акнрнѡ · тѣре ꙗ^{не} навѣсѡ |⁶ на те слѡнѣ вѡнскѣ
 · н ре⁷ |⁷ цѣрѣх снѡагрнѣх · еда е⁸ |⁸ лѣжѣ акнрѣ · н ре⁹ ана^{нѣ} |⁹ гѣнѣ ако ꙗ^{не} лѣжѣ а тн
 внѣн |¹⁰ самѣ · н внѣдѣ цѣрѣх слѡнѣ во¹¹нскѣ на по¹²лю · н прѣмѣѡраѡ |¹² акнрнѣ · н алѡнѣ цѣрѣ
 · н въ |¹³ стрѡхѣх вѣпадѣ · н ре⁹ ана^{нѣ} ||^{53б} гѣнѣ цѣрѣх нека ꙗ^{не} погѣх кѣ ѡцѣ¹²х мѡѣмѣх да га
 ѡвѣщѡмъ т¹³нхмн ре⁹мн н бѣсѣдѡмн · ед⁴а бн прншѡдѣ прѣ те · н ре⁹ |⁵ цѣрѣх по¹²нѡн ана^{не}
 · н погѣ а⁶бнѡнѣх кѣ ѡцѣх своѣмѣх · акн⁷рѣх н поклѡнн мѣх се до землѣ |⁸ н рѣ мѣх акнрѣ ·
 зѡравѣх снѣх |⁹ мѡн ана^{не} · н ре⁹ мѣх ана^{нѣ} |¹⁰ бѣсѡнѣ есн ѡтѣ мѡн акнрѣ · в¹¹ѣлн тн цѣрѣх
 снѡагрнѣх прн¹²тн кѣ немѣх да те дарѣ · |¹³ н прнѣдѣ н поклѡнн мѣх се · ||^{54а} н ре⁹ цѣрѣх
 снѡагрнѣх · зѡравѣх |² акнрнѣ прѣмѣдрнн кннжнн³че · да на кога кнннн глѣх⁴т |⁴ н по¹²нсѡвѣ
 акнрѣ прѣмѣдр⁵ѡстѣ · въ себѣ цѡ бн ѡговѡ⁶рнѣх · цѣрѣх н ре⁹ ана^{нѣ} ѡтѣ |⁷ мѡн акнрѣ ·

ѡ-кѡде ти ѡмь |⁸ почто ти не ѡговарашь цр⁹х сѡдн га цр^х · н рет¹ цр^х сѡдн |¹⁰ га ти
ана⁴не · н рет¹ ана⁴нь · |¹¹ ѡте мон акнре · подобно м¹²н иет¹ плакати тебє · ѡко |¹³ велн
ти цр^х сннагрнфь главх ||^{54б} ѡцещини · н ѡнестн ѡ те²бє · з¹ ла^ктън рте акнрь г^{не} |³ цр^х
не погѡблан ме · ако лн |⁴ ме погѡбнты хоцешь · рцн |⁶мн въ домх мюемь погѡб⁶нтн ·
да ме ѡплече жена м⁷ога · н трнста девнцъ ѡпл⁸аченхъ ѡ брачннь · за кое са⁹мь гла^{бх}
мою положнѡ а прн¹⁰зваше дрѡга · акнрова · с к¹¹онмь є много ѡцнѡ · н рек¹²ѡше мѡх
повестн акнра в¹³ь домъ акнровъ · н посла ||^{55а} акнрь · кь женє своєн г^{ле} |² ѡготовнмь
вєрѡх · гостем³ь стемь монмь да сн ѡк⁴ѡснмь ѡ вєтере мює хлеба |⁵ н внна · н нздє жена
его |⁶ сь трнста девнцамн · ѡб⁷лѡченнхъ ѡ добелне н бра⁸чань · н прннесоше много |⁹
хлеба н внна · н ѡпонше в¹⁰ѡсѡхъ дрѡжннхъ н ле҃гоше · спа¹¹ти н рет¹ акнрь дрѡгѡхъ своєм¹²хъ
не погѡблан ме · н рет¹ да н¹³доути ме акнре · н рет¹ акнрь ||^{55б} ѡ мене иет¹ сѡжаны нменемь
|² варава · прнлнчньн к менн |³ ѡбразѡмь · немѡх главх ѡцнсе (!) |⁴ н мене ѡ рѡвѡх сѡхрани
· н нско⁵паше ровь · д¹ · сежаннн глѡб⁶окъ · д¹ · шнрокъ · н поставнше |⁷ сь ннмь много
хлѡба · н вн⁸на н воде · а златара варава |⁹ нзведоше на поле · н ѡсекоше¹⁰ мѡх главхъ
н вн¹сншатн по в¹¹асєн зєлн · ѡдорскомь ере |¹² ѡсекоше главхъ прнмѡдро |¹³мѡх акнрню.

Слика 1: Почетак шекста: л.37а

ИЗВОР

НБС 53: *Зборник айокрифа и друѣих сасѣава*. Београд: Народна библиотека Србије,
РС 53, 1570–1580. (Текст приче о Акиру Премудром л. 37а–55б)

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Богдановић, Димитрије, Анисава Милтенова. Апокрифният сборник от манастира Савина, XIVв., в сравнение с други подобни южнославянски ръкописи. *Археолошки прилози* 9 (1987): 7–30.
- Грицкат, Ирена. Језик книжевности и книжевни језик – на основу српског писаног наслеђа из старијих епоха. *Јужнословенски филолоџ* XXVIII/1–2 (1969): 1–35.
- Дурново, Николай. *Материјали и изследованија по старинной литературѣ. Къ исторіи повѣсти об Акирѣ*. Москва: Синодальная типографія, 1915.
- Дурново, Николай. *Дубровницкиј сѣисок Повесѣи од Акире*. П.о. из: *Iz Dubrovačke prošlosti: Zbornik u čast M. Rešetara*. Dubrovnik: Jadran, 1931.
- Ивић, Павле. *Српски народ и његов језик*. – 2. изд. Београд: Српска книжевна задруга, 1986.
- Јовановић, Томислав. *Хресѣомаѣија средњовековне книжевности. Том I: Сѣарословенска и ѣредовна книжевности*. Београд: Филолошки факултет.
- Кузидова, Ирина. Преписът на повестта за Акир Премъдри в ръкопис N° 29 от манастира Савина (около 1380 г.). пѣние мало гевргию. *Сборник в чест на 65-годишнината на проф. дѣн Г. Попов*, София: Софийски университет „Св. Климент Охридски“ – Богословски факултет – Издателски център „Боян Пенев“, 2010, 492–510.
- Курешевић, Марина. Језик *Слова Акира Премудроџ* из рукописног зборника Народне библиотеке Србије бр. 53. *Јужнословенски филолоџ* 72/1–2 (2016): 105–126.
- Курешевић, Ф. Марина и Бјелаковић, Г. Исидора (2018). Номинација лица у три преписа Приче о Акиру Премудром. *Зборник Маѣице српске за книжевности и језик* 66/2 (2018): 605–625.
- Решетар, Милан. Либро од мнозијех разлога. Дубровачки ћирилски зборник од г. 1520. *Зборник за историју, језик и книжевности српскоџ народа XV*, 1926.
- Станковић, Радоман. Слово Акира Премудрог (препис из 1570/1580. године). *Археолошки прилози* 2 (1980): 219–227.
- Штавлѣанин-Ђорђевић, Љубица, Мирослава Грозданић-Пајић, Луција Цернић. *Оѣис ћириских рукоѣиса Народне библиотеке Србије*. Књига прва. Београд, 1986.
- *
- BADURINA STIČEVIĆ, Vesna. Priča o Premudrom Akiru u hrvatskoglagoljskom Petrisovom zborniku (1468). *Hrvatsko glagoljaštvo u europskom okružju*. Zagreb: Staroslaven-ski institut, 2015, 379–398.
- JAGIĆ, Vatroslav. Prilozi k historiji književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga. *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*. Knj. 9. Zagreb, 1868.
- KUZIDOVA, Irena. Textologische Übersicht von südslawischen Abschriften der Geschichte über Akiris den Weisen. *Кирило-Методиевски студии* 21 (= Средновековни текстове, автори и книги. Сборник в чест на Хайнц Миклас), София: Българска академия на науките – Кирило-Методиевски научен център, 2012, 309–320.
- LOURIÉ, Basil. The Aḥiqar, Its Slavonic Version and the Relics of the Three Youths in Babylon. *Slověne* 2 (2013): 64–117.

Marina F. Kurešević

ALONG WITH THE COMPLETE EDITING OF THE STORY OF AHIQAR
ACCORDING TO THE MANUSCRIPT NO. 53 FROM THE NATIONAL LIBRARY
OF SERBIA

Summary

The primary goal of this paper is to bring a complete edition of The Story of Ahiqar according to the manuscript no. 53 from the National Library of Serbia. The paper presents a summary of the textological researches of the South Slavic copies of the story. The attention is drawn to the fact that the copy from this manuscript, in comparison to the other known Serbian copies, brings many textual variations and innovations whose outcome is, possibly, the oral literature. In addition, the attention is drawn to the language of this text. It is a language in which the Serbian Church Slavonic and the Old Serbian (Stokavian) elements interact at all language levels, whereby it can not be said which elements dominate.

Therefore, the significance of this edition is not only in the specific version of the text, but also in its language that shows the possible direction of the Serbian literary language development, that is, the gradual birth of the Serbian literary language on a vernacular basis.

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику
marina.kuresevic@gmail.com

Академик Нада М. Милошевић-Ђорђевић

ПРЕДАЊА У ВУКОВОМ СРПСКОМ РЈЕЧНИКУ
ОБЈАВЉЕНОМ 1818. ГОДИНЕ

*У сјомен драгом њријатељу – њроф. др Јелки
Ређей, која је усменом њредању њосвеѡила многа
своја драгоцена истраживања.*

Предања у Вуковом Рјечнику објављеном 1818. године заступљена су у тридесетак примера. Вук обухвата све врсте народних предања које према савременој међународној класификацији чине: 1. Етимолошка и есхатолошка предања; 2. Митолошка (демонолошка) предања; 3. Историјска и културноисторијска предања; 4. Легенде/митови о боговима и херојима. Захваљујући њиховој карактеристици да објашњавају појаве, догађаје, личности, Вук их користи за своје лексиколошке циљеве.

Кључне речи: Вук Караџић, Српски рјечник, народна предања, врсте, тумачења, лексиколошки циљ.

У свом другом *Објављенију о Српском Рјечнику*, у Бечу 8/20 марта 1818, Вук Караџић је истакао да у *Рјечнику* неће бити само „сувопарне рђчи, него су свуда мала толкованја о различномъ значеню и употребљаваню рђчѡй: различни примђри, а особито изъ народны ѡсловица, ѡђсана, зађонейкѡй и ѡриѡвђдкѡй ... А због обичая народни, и због различни примђчанја, свакој ѡе...Србљѡнъ (Рјечник) читати сѡ особитомъ радостѡю и увеселенѡемъ“ (Караџић 1966, „Додаци“: 11–12). Вук овде не спомиње све врсте народних умотворина, па ни предања, која термилошки не одређује, али суштински издваја од приповедака (уосталом позната је преписка између њега, Копитара и Грима, коме је до сакупљања и објављивања предања посебно стало). Идеја да се у српски *Рјечник* унесу примери из усмене традиције, тј. да се помоћу њих објашњавају појмови јесте Копитарова. „Копитаръ ме на то нађерао“ (КАРАѢИЋ 1987: 358), саопштава Вук Мушицком у писму из Беча 28. новембра 1816.

Да предања представљају посебну категорију усменог казивања, данас не треба посебно наглашавати. У нашој науци је шездесетих година прошлог века, углавном, усвојена и међународна подела предања на оне врсте, које су као резултат фолклористичких дискусија обелодањена у Будимпешти 1964. То су: 1. Етиолошка и есхатолошка предања, 2. Историјска и културноисторијска, 3. Натприродна бића и силе (митолошка предања), и 4. Легенде /митови о боговима и херојима.¹ Треба додати и као битну напомену да је Вук прве три врсте сагледао у својој, за живота необјављеној књизи *Животи и обичаји народа српскога*, доделивши свакој врсти по једно поглавље (првој под називом *Посићање ђедекојих сивари*, другој *Јунаци и коњи њихови*, трећој *Вјеровање у сивари којијех нема*) – дакле више од једног века раније пре него што ће се у међународној фолклористици расправљати о оваквој подели. То напомињемо само зато што је Вук овакву поделу антиципирао, и што се већ у *Рјечнику* појављују примери из ових категорија. Да ли они спадају у етнологију или у уметност речи, где леже њихова естетска својства, није било много говора поводом самог *Рјечника* из 1818. Миленко Филиповић их је, говорећи о *Рјечнику у Етнографским списима* (КАР Караџић 1972; Филиповић: 539 и даље), сместио у етнологију. Павле Ивић у свом поговору Вуковом рјечнику још 1966. указао је на Вукову употребу „народних прича“ (КАРАЈИЋ 1966. Поговор Павла Ивића: 94–95). Миодраг Поповић се, у књизи *Pamtivek*, бавио појединим предањима (РОРОВИЋ 1983: 169–183); Јован Делић је предањима (претежно у *Рјечнику* из 1852) посветио читаво поглавље у свом делу *Традиција и Вук Сивеф. Караџић* (ДЕЛИЋ 1990: 422–452), сматрајући их књижевношћу, да би Миро Вуксановић од књижевних делова првог и другог издања Вуковог рјечника приредио обимну књигу, коју је инвентивно назвао *Српски рјечник или азбучни роман* и тако предањима одредио место у литератури (КАРАЈИЋ 2012).

Вук је обухватио предања као уметнички обликована народна објашњења за најразличитије појаве у живој и неживој природи, у области догађаја и осећања, веровања, религије и обичаја, друштва и усмене историје, самим тим што су одговарала сврси речника коме и јесте основни циљ тумачење појмова помоћу речи. Тако се ускладила основна особеност предања да пружи сликовита и занимљива тумачења појава са Вуковом тежњом да у речнику не буду само „сувопарне речи“, него свуда објашњења о значењу и употреби речи, примери, особито из фолклора. Поклопила се, наиме, још једна од битних карактеристика предања – њихова „реторика истине“, како ову битну карактеристику назива Елиот Оринг (ELLIOTT ORING 2008).

¹ Ова, на неки начин, прелиминарна подела у *Acta Ethnographica*, t. 13, fasc. 1–4, Budapest, 1964, доживела је низ накнадних расправа и допуна али је у суштини опстала. Уп. часопис *Fabula*, Bd. 7, H. 1, Berlin 1964. Вид. и Maja Bošković-Stulli, „Narodna predaja – volkssage – kamen spoticanja u podjeli vrsta narodne proze“, која прва запажа да је Вук уврстио у *Животи и обичаје народа српскога* поменуте скупине „premda ih nije svjesno spoznao kao oblik pripovjedačke proze“ (*Usmena književnost kao umjetnost riječi*, Zagreb, Mladost, 1975, str. 133).

Подударила се њихова вештина убеђивања у истинитост, са Вуковом тврдњом да је у речнику забележио само оно што у народу „држе и проводе“ (Второ објављено о србском словару, Беч 8/20 Марта 1818). Наиме, ради се колико о веровању у веродостојност казивања, толико и о уверењу у „истинитост“ садржине, тј. збивања. Не треба заборавити да је Вук већ у *Малој њпросјонародној славено-сербској њјеснарици* 1814. забележио уз песму *О Марку Краљевићу* и предања о њему и његовом Шарцу, нагласивши да „Многи прости Сербљи и Бугари и данас о његовој смрти сумњају; и доказују да е... њшт жив...“ (КАРАЦИЋ 1965: 107). Вук је, дакле, структуру према обрацима утврђеним у традицији, улогу и функционисање предања, већ био уочио, без обзира на међународно научно одређивање.

У *Рјечнику* има више начина на који Вук формира одредницу у којој је предање. Први начин примењује када предање захвата целу одредницу, у потпуности извршавајући своју улогу разјашњавања појма о коме је реч, наиме када представља одредницу саму, истовремено испуњавајући лексиколошки циљ тумачења. Такав је случај са одредницама *Вила*, *Обил* – да укажемо само на понеки пример. Притом окупља све о појму што може у том тренутку да нађе. Други начин је када уклапа предања у неку већу целину, или шири појам на који се одредница односи (на пример, као што је *Крајина*). Трећи начин би био тумачење речи, нпр. везивањем, асоцијацијом на неког познатог епског јунака (*Скакалишће*).

У *Рјечнику* има тридесетак предања. Обележена су махом уводном или завршном формулом: приповиједају /да/, тако приповиједају, Србљи приповиједају, кажу чиме их одваја од других записа, дајући им и посебност и колективну припадност. Покушају да их набројим без обзира на оквир у коме се налазе: Бабини укуви, Благовијест, Богојављење, Видовит, Вила, Вјештица, Вољујара, Врзино коло, Вук, Вукодлак, Вукоједина, Герзелез, Голубац, Грабанџијаш, Дечани, Дворишта, Дембел, Дуга, Жура, Затроноштити, Корњача, Куга, Кукавица, Крајина, Мачва, Обил, Петраш, Скакалиште, Стидак, Тројан, Цариград.

Ако бисмо у тих тридесетак примера потражили критеријуме по којима их је Вук бирао, били би то, зависно од врсте – сликовитост приповедања, распрострањеност веровања, морални и обичајни кодекс, утврђени образац понашања, значај историјског јунака и догађаја ... Притом, Вук има у виду прожимање између врста и сталну, готово опипљиву присутност стварности.

Од етиолошких предања Вук је под одредницом *Корњача* унео предање о постанку корњаче: „Србљи приповиједају да је човјек (прије него је корњача на свијету била) умијесио погачу и испекао кокош, па сјео да једе, а у тај час рупи кум његов на врата, а он онда брже боље метне кокош на погачу па поклопи чанком, и тако сакрије од кума. Кад кум отиде, а он устане да дохвати кокош и погачу и чанак да једе, али се оно све (кокош, погача и чанак) претворило у корњачу (што је сакрио од свога кума). И тако постане корњача.“ Осим уверљивости слике, Вук бира једно од најважнијих обележја српског обичајног морала – гостопримство. А кршење тога морала

постаје посебно убедљиво избором ликова у предању. Како су домаћин и гост кумови, што подразумева нарочиту блискост утврђену у традицији, прекршај постаје двоструко тежи и захтева казну.

У одредници *Кукавица*, Вук записује предања о настанку кукавице, ослањајући се на веровање да за мртвима не треба претерано плакати, јер су им сузе на оном свету тешке. У одредници записује три варијанте. По првој „Србљи приповиједају да је кукавица била жена и имала брата, па јој брат умро и она за њим тако много тужила и кукала док се није претворила у тицу“, по другој је проклео сам брат, коме се „досадило њено кукање и јаукање“, а по трећој је својим претераним тужењем расрдила самог Бога који јој брата узео; „зато готово свака Српкиња, којој је брат умро, и данас оплаче, кад чује кукавицу ђе кука“. Овде Вук следи једну од карактеристика етиолошких предања да за настанак одређене појаве дају више објашњења, која резултирају опстајањем саме те појаве у непосредној стварности, као доказа да је казивање истинито.

У предању *Бабини укови*, које представља целу одредницу, посебно долази до изражаја визуелни доказ о веродостојности објашњења, те му је подређено цело казивање. „Приповиједају, да је у то доба некаква баба ишћерала јариће у планину, па дунуо сјевер и ударио снијег, а она рекла: 'Прц марцу не бојим те се: моји јарчићи петорошчићи'. На то се расрди март, па навали са снијегом и с мразом, те се смрзне и о к а м е н и и баба и њезини јарићи. Кажу, да се и данас може виђети у некаквој планини (ђе се то догодило) оно камење, што је постало од бабе и од јарића: баба стоји у сриједи, а јарићи око ње“. (У *Живојшћу и Обичајима* Вук ће поновити ово предање, али ће га ставити под наслов *Благовјестѝ и бабини козлићи* и саставити са текстом о Благовјести који у *Рјечнику* чини, не случајно, посебну одредницу. А Вук је у одредници *Благовјестѝ* управо показао процес фабулизације веровања. Ради се о веровању да човек кад убије гују пре Благовјести и „усади у њену главу чено бијелога лука да никне до благовјести, па да га зађене за капу на благовјест кад пође цркви онда би познао све жене које су вјештице: све би се купиле око њега да му отму, или украду оно чено“. У предању се појављује карактеристична могућност одбране од демонског бића.

У посебној одредници *Вјештица* наћи ће се разјашњење зашто жене које су вјештице желе да отму бели лук од човека. Тако га спречавају да их препозна међу женама – одузимају му моћ самозаштите од нечистих сила којима припадају. Записаће да „вјештице не једу бијелога лука, и зато се многи ... о покладама намажу бијелим луком... зашто кажу да оне на божићне покладе највише једу људе.“

Све одреднице које представљају митска (демонолошка) предања махом су антологијски узор ове категорије. Даје се опис изгледа и прати понашање натприродног бића: „вјештица се зове жена која... има у себи некакав ђаволски дух, који у сну из ње изађе и створи се у лептира, у кокош или у ћурку, па лети по кућама и једе људе, а особито малу дјецу. Кад нађе човека ђе спава, а она га удари некаквом шипком преко лијеве сисе те му

се отворе прси док она извади срце и изједе ... неки тако изједени људи одма умру...“ За *Вилу* ће Вук забележити: „Вила је свака млада, лијепа, у бјелу танку аљину обучена, и и дугачке низ леђа и прси распуштене косе. Виле ником неће зла учинити докле и ко не увриједи...“.

Опис понашања укључује и међусобни однос демонског бића и човека, њихово узајамно надигравање и надмудривање, јер ни демонско биће није непобедиво. Тако се ноћни коњаник, божанство доњег света, краљ *Тројан*, становник града на Церу, чије зидине још постоје, боји сунца. Зато своју безмерну пожуду према сремским женама и девојкама задовољава док сунце не сване. Да не одоцни упозоравало га је кукурикање петлова и време потребно да коњи позобљу подметнути им зоб. Један од угрожених мужава учини да петловима поваде језике, да не закукуричу, а да коњи зоб не позобљу пре сванућа, те Тројан окасни, утекне под пласт, „али наиђу говеда, те разбучу пласт и ту га растопи сунце“.

Историјска и културноисторијска предања односе се већином на најпознатије епске јунаке и по обиму се крећу од најкраћих записа који асоцирају на епске историјске целине постојеће у колективној меморији. Таква је, нпр. одредница *Жура* с објашњењем од једне реченице: „Приповиједа се да је краљ Вукашин такови био“, или *Скакалишће*: Милошево скакалиште у Јадру (ниже Гњиле); или *Голубац* „у Пожаревачкој нахији, један стари град на Дунаву. (Србљи приповиједају да га је зидала Ђурђева Јерина ради голубова, као голубињак —)“. Порекло назива манастира *Дечани* везује се за тренутак када је краљу Стефану Дечанском свети Аранђео повратио вид. „Одечи очи“, рекао му је доневши му његове ископане очи, обешене на концу изнад врата града Призрена. „Онда краљ прогледао и на оном мјесту начинио Дечане“. Одредници *Мачва*, која даје увид у одлике подручја, Вук додаје предање о прекору кнеза Лазара Милошу Обилићу што није на Косово довео Мачване. А Милош му објашњава: Остали су „честити кнеже да крче и да сију шеницу.“ Онда Лазар рекао: „Еда Бог да, све крчили, а све Мачва у трњу лежала; а штогођ стекли све Турцима у биједу дали.“ Занимљиво је да се предање завршава својеврсним, накнадним остварењем Лазареве клетве, као Вуковом потврдом да је казивање веродостојно: „Мачва је била (до 1804 год.) најбогатија кнежина у Србији, него је ови година погажена и оплијењена.“

Најбројније су одреднице које се тичу Милоша Обилића, те се може рећи да „уланчане“ чине више варијаната његове биографије. У њима се појављују различити мотиви о Милошевом пореклу (из Поцерине). У одредници *Обил* дају се формулативно-метафорички описи његове снаге, још као дететом: Кад под дрво легне на леђа да спава „кад ди(х)не из себе, онда се гране узвијају у висину, а кад повуче пару у се, онда се савијају к земљи“.; или сјекиру из кладе нико не може да извуче, а Милош „узме сјекиру једном руком и приметне је на раме.“ Ту је и портрет његове мајке која „мијеси љеб, а пребацила десну сису преко лијевог рамена, а лијеву преко деснога, те Милош остраг се (сиса).“ Цар Стефан, који све то посматра, закључује: „Међер

о б и л а мајка родила о б и л а јунака.“ Цар узме Милоша од мајке и одведе га своје двору, „и од тога се назове Обилић“. У одредници *Дворицѝе* (село у Поцерини) Вук локализује Милошеве дворе, Милошеву коњушницу. А за један „стари гроб с великим каменом чело главе... Србљи говоре да је то гроб Милошеве сестре, и приповиједају да је онђе плијевила шеницу, па је убио Милош с Тројанова града ... зашто је мислио да је кошута“.

Краљевића Марка Вук спомиње у тексту одреднице *Крајина*. У оквиру описа саме области, Вук саопштава да „Ниже извора Царичине имају зидине од некакве старе цркве: онуда људи приповиједају да је онђе погинуо К р а љ е в и ћ М а р к о (кад су се Турци били с Власима) и да му је она црква била начињена на гробу“. Не заборавља ни да спомене да су у кнежинама у Крајини судили српски кнезови. („Приповиједају да су такви ферман од цара имали, да не смије Турчин с поткованим коњем наступити на ту земљу“).

Ова различита сведочења показују да је Вук користио предања као део колективног веровања, сећања, мисли, културних и историјских представа народа и слике његовог живота у целини. Добро му је дошло да тенденцију разјашњавања као једну од основних особености предања, искористи за своје лексикографске циљеве. Притом, свестан да не може предања да сматра „угледом народног језика у прози“, он их језички редигује, или, боље рећи, постаје и њихов казивач.

Сагледана у скупини, ова предања, овде у *Рјечнику* чине антологију, или – први објављени зборник свих врсти предања: етиолошких и есхатолошких, митских (демонолошких), историјских и културноисторијских. Откривају усмену историју, психологију и начин мишљења, обичајне норме и веровања, и надасве објашњавају виталност српског народа.

ИЗВОРИ И ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Делић, Јован. *Традиција и Вук Сѝеф. Караџић*. Београд: БИГЗ, 1990.

КАРАѢИЋ, Вук Стеф. *Еѝиноѝграфски сѝисси*. Сабрана дела Вука КараѢића XVII. Мил. С. Филиповић (прир.). Београд: Просвета, 1972. Поговор Мил. Филиповића, 513–577.

КАРАѢИЋ, Вук Стеф. *Пјеснарица* 1814, 1815. Сабрана дела Вука КараѢића I. Владан Недић (прир.). Београд: Просвета 1965.

КАРАѢИЋ, Вук Стеф. *Преѝиска* I. Сабрана дела Вука КараѢића XX. Голуб Добрашиновић (прир.). Београд: Просвета, 1987.

КАРАѢИЋ, Вук Стеф. *Срѝски рјечник* 1818. Сабрана дела Вука КараѢића II. Павле Ивић (прир.). Београд: Просвета, 1966. „Додаци“ стр. 1–15. „Поговор“ Павла Ивића у: „Додаци“ стр.19–188.

КАРАѢИЋ, Вук Стеф. *Срѝски рјечник или азбучни роман*. Миро Вуксановић (прир.). Нови Сад: Антологијска едиција Десет векова српске књижевности, књ. 107, 2012.

*

ORING, Elliott. Legendry and the Rethoric of Truth. *Journal of American Folklore* 121/480 (2008).

POPOVIĆ, Miodrag. *Pamtivek*. Srpski rječnik Vuka St. Karadžića. Biblioteka „Portret književnog dela“ Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1983.

Nada M. Milošević-Dorđević

STORIES IN VUK'S *SRPSKI RJEČNIK* (SERBIAN DICTIONARY) FROM 1818

Summary

The paper analyzes Serbian oral stories which Vuk entered into his *Srpski rječnik* (Serbian Dictionary) from 1818. As it turns out, he included all types of stories established by an international classification. He did not determine the types terminologically, but instead formed entries from different stories in different ways. The story could be a whole entry, just one of its parts or be connected with an entry through associations of some phenomena. In such a way he managed to used an important feature of stories – their tendency to explain, so many words in the Dictionary are interpreted through stories. At the same time he provided an insight into the oral history, psychology, beliefs, life and customs of Serbian people.

Српска академија наука и уметности
Кнез Михаилова 35, 11000 Београд
namilodjor@gmail.com

Др Марија Н. Клеут

СВЕДОЧЕЊА САВЕ ТЕКЕЛИЈЕ О ФОЛКЛОРУ

Из два дела Саве Текелије, *Дневника* и *Грађе за описаније живоуѣ мога*, издвојени су описи живота, обичаја, веровања, дечјих игара, помени народних песама и збирка пословица. Циљ рада био је успостављање фолклорне збирке која делом претходи збирци Вука Карацића, а сведочи о усменој традицији на граничним просторима насељеним Србима (Арад) и на онима на које су Срби доспевали у расејању (Нова Србија, Кавкаска линија). Пишући своје аутобиографске текстове Сава Текелија није с намером стварао фолклорну збирку, но су усменотрадицијски облици и обичајне манифестације чинили саставни део његовог текста: када се сећао детињства у Араду, када је на путовањима посматрао обичаје или слушао певање народних песама, када је коментарисао политичке прилике у Аустријској монархији.

Кључне речи: фолклор, усмена традиција, обичаји, народне песме, пословице.

Два позната дела Саве Текелије (1761–1842) – *Дневник* и *Грађа за описаније живоуѣ мога* – припадају жанру дневника, односно аутобиографије (са елементима путописа). Кад се ова дела пажљиво ишчитавају, уз занемаривање њиховог историографског и књижевног значаја, проналази се у њима обиље сведочанстава о фолклорној грађи, највише српској, али и оној са простора којима је аутор пропутовао (Русија, Немачка). Будући да се једним делом односе на време које претходи Вуковом описивању народног живота, обичаја и усмене традиције, а другим делом настају упоредо са Вуковим (али на врло различит начин), ови записи сведочанство су за историју фолклора, посебно оних облика који су постојали на граничним територијама насељеним Србима (Арад) и на онима на које су Срби доспевали у расејању (Нова Србија, Кавкаска линија). Многи су разлози подстицали интересовање Саве Текелије за „обичаје простих“ (како их сам назива): сећање на детињство, усвојеност усмене фразеологије, путописни манир да се записује све што се види, посебно оно што је необично, утицај Русоових идеја.

Неки од Текелијиних описа чине саставни део путописних бележака насталих за време посете стрицу Петру Текелији, током путовања, па затим у насеобини Нова Србија и за време боравка на ратишту на Кавкаској линији (1787). У селу Сандова Вишња видео је једну свадбу, а описао два детаља: „куповање“ младе и певање песама. У опису свадбе у Александровки помиње: „куповање“ младе, опроштај девојке од родитеља, обичај да младожења невесту „одадре трипут камцијом преко леђа, с ким показује се да је она убудуће под његовој власти“, ложење ватре на капији да се спречи невестин повратак у очев дом. О Текелијином интересовању за усменокњижевну традицију сведочи опаска:

Приметио сам да на свако дело особливе песне поју девојке и младе, као да ће доћи, који ће одвести, кад у собу уиђе младожења и пр[очаја] свагда другу песму. Ја био наручио писару или нотарошу да ми све те песме препише, он обештао, а не учинио, и тако ја без песама остао (ТЕКЕЛИЈА 1989).

Саву Текелију импресионирала је игра Козака коју је посматрао у Миргороду (ТЕКЕЛИЈА 1989: 99), али најзанимљивији делови његовог описа страних обичаја настали су у време када је боравио на Кавкаској линији: описао је черкеске кнезове (ТЕКЕЛИЈА 1989: 87), татарска села и ношњу, и обичај да „падају ничице пред сином кановим“ (ТЕКЕЛИЈА 1989: 87). Повезаност манифестног дела обичајне праксе и веровања уочио је у опису Ингушеваца:

Ту су били Ингушеви, за које кажу да верују у С[ветог] Илију и, кад се трефи да које женско гром удари, то они с великим веселијом скачу и радују се, говорјашти да С[вети] Илија узео за жену, и тако мету на кола и ошибну волове и куда волови иду то народ за њима и гди стану ту погребу (ТЕКЕЛИЈА 1989: 87).

Где је год на својим путовањима по Русији сретао неког Србина или макар чуо да се српски говори Сава Текелија прибележио је то. Међу тим записима пажњу завређује онај о свирању и певању српских песама. На Петровдан музичари из ескадрона Петра Текелије извели су „три српске песме“, а затим на слављу:

Докле су други играли, то стриц узео српске офицере у особливу собу, ту с њима се веселио, јели между Москаљи нигда није хтео себе дружеки упустити; ту се српски певало и грлило певајући, особливо оберстлејдинант Иванов из Сомбора знао многе српске песме и певао (ТЕКЕЛИЈА 1989: 44).

Сава Текелија песме није записао нити је оставио сведочанство о њиховој садржини те је више претпоставки могуће: да се радило о петровданским обичајним песмама, о некој другој врсти народних песама или о војничким граничарским песмама, али у сваком случају радило се о некој врсти усме-

нокњижевне традиције. Ни разлози за издвајање приликом певања завичајних песама нису јасније објашњени. Срби су се издвојили у посебну одају из жеље да буду само своји на своме, или из страха да неће бити схваћени и прихваћени у новој средини? Генерал-аншеф Петар Текелија досегао је највиши војни чин од свих исељених Срба, па је могуће да није сматрао подобним да јавно приказује српско певање и грлење. Нешто светла на то како је примано певање новодосељених војника баца писање Александра Пишчевића. Овај потомак из друге генерације исељених Срба, који себе сматра правим Русом, згража се над својим земљацима који су:

... поводом растанка добро попили и разваливши уста пробијали уши неким српским песмама *in trio*, а од те њихове галаме узбунио се не само домаћин него и сва околина. Нико није знао шта значе речи и чудна мелодија овог концерта. Ту сам први пут у животу имао прилику да видим какви су моји земљаци када попију, због чега умало да доспе-мо у полицију (Пишчевић 2003: 49).

Сваки на свој начин, уз све разлике у односу према певању сународника, оба писца сведоче о традицији певања на матерњем језику пренетој из завичаја. Извесно је да су певане песме биле усмено преношене, а та традиција замирала је онако како су исељени српски граничари губили свој национални идентитет. Штета је што није прецизније наведено какве су то биле песме. Претпоставка да су песме које помињу Пишчевић и Текелија биле усмено преношене заснована је на другој претпоставки: да Срби, исељавајући се у Русију, нису са собом носили песмарице (или ипак јесу?), па затим на општепознатом да се певане песме дуго памте и усмено преносе. У овом случају то би био период од безмало четири деценије, од исељавања из Потиске и Поморишке границе до 1787. године, када Сава Текелија слуша Иванова и друштво на слављу Петра Текелије. Поетска веза постојала је и у обрнутом смеру. Доживљаји Срба у далеком руском царству допирали су до некадашњег завичаја граничара у облику песме. Две песме записане у једној рукописној песмарици далеки су и мутни одјек вести о љубавној афери руске царице Катарине и Симеона Зорића, испеване са уочљивим утицајем народних песама (Маринковић II 1966: 61–62).

Проницљиви посматрач народних обичаја и велики путник, арадски племић није имао једнак однос према страним и према обичајима сопственог завичаја; у његовим списима нема описа арадских сватовских обичаја, ни ношње, а извесно је да их је добро познавао. У једном је случају повукао паралелу између домаћег и страног; описује станишта Калмука, изглед људи, њихову одећу, храну, језик и религију, па каже: Калмуци „као Цигани код нас украј села“, черге „као код нас пастирске кулаче“ (ТЕКЕЛИЈА 1989: 82–84).

У Текелијином делу ипак има узгредних записа о српским обичајима: „код нас цео цех има просјака“ (ТЕКЕЛИЈА 1989: 59), „хуџор мадарски се зове

¹ Колиба.

траву с којом је жена мужа отровала“ (Текелија 2011: 123), Текелијин умрли брат „донешен у Ђуковачку цркву ноћом, јели кажу да кроз село странага мртваца паори не би пропустили, зашто говоре да би им крупа хатар потукла“ (Текелија 1989: 183). Нешто је развијенија летописна белешка за 1770. годину, када се на небу појавила „репата звезда на истоку с репом ка северу“, и уз њу наведено веровање: „то су стари казали да је зато што је војска с Турчином била“ (Текелија 1989: 21–22).² Подсећа ово на „небеске прилике“ у чувеној песми Филипа Вишњића, односно потврда је о постојању традиционалних тумачења астрономских појава примењених на историјске прилике.

Помно пратећи све што је било у вези са кугом у Срему, записао је Текелија и народна веровања о узроцима опаке болести: „По обичају простих почели су говорити да вампири ходе, и куга у лицу старе бабе“ (Текелија 2011: 88), па затим обичаје који су погодовали распрострањености епидемије: људи се „чаште“ за време куге (Текелија 2011: 87), у Великим Радинцима славе се свечари и држе задушнице (Текелија 2011: 89), те, на крају, подлежући ваљда обичајима домаћег становништва, и комесари послати од стране аустријске владе „шиљу с никима травама бабе које ће кугу лечити, „с бапским травама“ (Текелија 2011: 87–88).

Текелијини фолклористички записи који се односе на његов ужи замишљај припадају сећањима на детињство. „Деца приповедају“ о голубовима који ноћу лете без главе, и о црном псу са две главе (Текелија 1989: 10). Текелијин опис додола углавном се слаже са Вуковим у *Рјечнику*, на кога се и позива, а разлика се односи најпре на тумачење порекла обичаја („остао видно од стари’ идолопоклоника“ – пише Текелија), а затим на помињање зеленила којима је прекривена додола и њихови називи (бурјање – шибље, аптуга – зова и кукута), што указује на локални карактер обичаја (Текелија 1989: 10). Мотиви за уношење ових описа у текст *Грађе за описаније живоџа мођа* јасни су; то је намера аутора да истакне сопствену храброст од најранијих дана живота. Којом се намером водио Текелија кад је описивао дечје игре у Араду на начин на који је то учинио мање је јасно.³

Описи дечјих игара у Араду најобимнији су Текелијин фолклористички допринос, који представља најранији увид у фолклор ове врсте у нас, без узора у претходницима. У *Грађи за описаније живоџа мођа* описано је укупно 23 игара (Текелија 1989: 12–20), а овоме треба додати још две. Игре *каџана*, сетио се кад је гледао игру деце у Јелисаветграду: „као и ја кад сам се играо катана“ (Текелија 1989: 152), а санкање на Неви опет је призивало сећање на детињство: „у Белој недељи обичај правити на Неви брда с који’ се спуштају са сауницама, као овде што деца раду гди има брега и снега“ (Те-

² Године 1770. била је видљива Lexell-ова комета.

³ Сувише би смело било тврдити да је подстицај за описивање дечјих игара могао наћи у слици *Дечје игре* Питера Бројгела Старијег ако се она налазила у бечком музеју у време Текелијиних боравака у овом граду. Познато је Текелијино занимање за сликарство, а поређење Бројгелове слике са Текелијиним описима открива постојање истих или сличних дечјих игара.

келија 1989: 75). Ови описи припадају оним деловима Текелијине аутобиографије „у којима је тема детињства приповедно најцеловитија и привилегована“ (в. Иванић 2015: 13), али се ипак сентименталним сећањима на детињство не може објаснити ни број описаних игара ни начин на који је то учињено. Текелија своје описе игара арадске деце ниже по промени годишњих доба, онако како су се игре природно одвијале, прецизно наводећи циљ игре, актере и поделу улога, дијалоге, реквизите, дакле безмало све по нормама савремене фолклористике.⁴

Значајан део у Текелијином интересовању за фолклор чине пословице и усмене фразе које је Вук Караџић примерено назвао „у обичај узете ријечи“. Траг о оваквом интересовању остао је у Текелијиним маргиналијама уз *Fabulae* Ђура Ферића објављене 1794. године. У свом минуциозно изведеном поређењу пословица Ђура Ферића и Текелијиних записа уз њих Лазар Чурчић каже да се Текелија латио „прикупљања пословица на своме терену“ (Чурчић 1963: 44). Ипак, то је само делимично тачно; у великом броју случајева Ферићев запис Текелија је ортографски прилагодио и „превео“ на свој српски језик. То може да значи да је исте или сличне пословице и сам чуо, али непосредних доказа нема изузев у неколико случајева када је додавао пословице којих у збирци Дубравчанина није било. На закључак да Текелија није додавао Ферићевој збирци пословице које је сам прикупио наводи следеће. Обимна збирка пословица и уобичајених говорних израза постоји у *Дневнику* и *Описанију мога животоа* и тај фонд свакако је проистекао из Текелијиног изворног познавања народног говора. Пословице и усмене фразе Текелија уноси између редова сопственог текста, као део сопственог говора или описа личности, тамо где му се чини да је то прикладно, односно где жели да постигне одређени ефект. У *Дневнику* већином народним говором коментарише политичке и правне прилике свога времена, у *Описанију мога животоа*, поред исте функције као и у *Дневнику*, пословице су цитиране као део говора неких личности (Текелијине мајке, натпоручника Иванова, митрополита Стратимировића, паше Реџепа, владике Петровића). Ни једна од пословица које је Текелија записао у књизи Ђура Ферића не налази се у Текелијиним аутобиографским списима. Сасвим мали део из обимног Текелијиног фонда налази се у збирци Јована Мушкатировића, са којим његов савременик из Арада дели просветитељску наклоност и веру у значај народне мудрости, али усменокњижевни идиоми имају у тексту Саве Текелије више реторску и стилску функцију. Нешто је више Текелијиних пословица које имају паралеле у збирци Вука Караџића.⁵ У целини посматрана,

⁴ Систематични увиди Весне Марјановић показују да су дечје игре у Војводини опстале, са већим или мањим изменама, понекад и два века, од средине XVIII века, када се Сава Текелија играо као дете, до друге половине XIX и краја XX века, када су омеђена истраживања Весне Марјановић (Марјановић 2005: 32, 35, 38, 39, 40, 43, 69, 77, 81–82, 85, 86–87, 89–90, 99, 100–101, 108).

⁵ В. Додатак уз овај рад.

збирка усмених говорних изрази Саве Текелије заснована је на изворном познавању усменог идиома.

За разлику од Јована Мушкатиновића, чије дело познаје и од кога вероватно преузима термин *јословица*, Сава Текелија не исказује експлицитно просветитељску функцију пословица; овај вид усменог говора, уметнут у његов ауторски текст, више му служи за позивање на општеприхваћено мишљење или као резиме изнетог. Свест о томе одакле потичу говорни облици које наводи Текелија исказује и термином пословица: „зато постоји међу њима пословица“ (ТЕКЕЛИЈА 1989: 141), а и позивањем на уобичајени (проверени) говор: „што велу“/ кажу људи“ или на старину тога говора: „спомени се они’ стари’ наши’ речи: (ТЕКЕЛИЈА 1989: 192).

*
* *

Издвојени из контекста аутобиографских дела Саве Текелије, његови описи народних обичаја и народног живота, описи народних веровања, певања и дечјих игара, навођење пословица – сачињавају читаву малу фолклорну збирку и сведоче о продору усмене традиције и културе у писану књижевност, чак и онда када је дело и деловање овог аутора усмерено против народне књижевности (подразумевајући и народни говор) као основе српске учене књижевности.

ДОДАТАК

ПОСЛОВИЦЕ И УСМЕНЕ ФРАЗЕ У ДЕЛИМА САВЕ ТЕКЕЛИЈЕ⁶

А ко је видио да се вино пије от жеђи. Натпоручник Иванов кнезу који одбија да пије (ТЕКЕЛИЈА 1989: 44).

А који те ђаво донео у пијано друштво кад не мож' пити. Натпоручник Иванов руском кнезу који одбија да пије (ТЕКЕЛИЈА 1989: 44).

Бесни људи тражу себи муштерију. О побуни Влаха приликом ускраћивања немешких права (ТЕКЕЛИЈА 2011: 93).

Било што, не било. Неизвесност у решавању молбе капетана Демелића да добије немешаг (ТЕКЕЛИЈА 2011: 148).

Боље бити етником него робом (ТЕКЕЛИЈА 2011: 111).

Боље да те нема нег' да си неваљао. Васпитни принцип Текелијине мајке (ТЕКЕЛИЈА 1989: 25).

Вуци јарам док можеш. „који нећеш да збациш“ – о борби за српске привилегије у Угарској (ТЕКЕЛИЈА 2011: 110).

Гди зец лежи. О борби за српске привилегије између аустријских и немачких обећања (ТЕКЕЛИЈА 2011: 109).⁷

Готов на живидалку [звиждаљку]. Спреман да се одазове на сваки позив (ТЕКЕЛИЈА 2011: 109).

Дај, Боже, добро (ТЕКЕЛИЈА 2011: 197).

Док је сабља у руку била [...] како сабља у цангрије. „Размишљај“ о српским ратовањима против Турака и Мађара и изневереним обећањима Аустрије датим српским граничарима (ТЕКЕЛИЈА 2011: 108, 174).

Држу у ланцу као хрта на зеца. Аустрија тако држи Србе против Мађара (ТЕКЕЛИЈА 2011: 108).

Ђаво да носи. ... сав елаборат – каже митрополит Стратимировић, кад брани своје приходе (ТЕКЕЛИЈА 1989: 120).⁸

За нос вуче. Аустријска политика према Србима (ТЕКЕЛИЈА 2011: 107, 199).

За уши вучете људе. „наше да им службе дајете“ – требало би да аустријске власти тако поступају према Србима (ТЕКЕЛИЈА 2011: 112).⁹

Кад прође киша, нико им за јапунце¹⁰ ни добре речи дати неће. Коментар о односу Аустрије и Угарске према граничарима (ТЕКЕЛИЈА 2011: 122).

Кад се попови сваде, онда се топр[в] виду шта су (ТЕКЕЛИЈА 2011: 96).¹¹

⁶ Уз пословице и усмене фразе наведен је – ради потпунијег разумевања – контекст у којима се појављују, а у фуснотама наведени су исти или слични изрази у збиркама Јована Мушкатиновића и Вука Караџића.

⁷ КАРАѢИЋ 1849: 181: Много пута зец у онаквом цбуну лежи ђе не би нико ни помислио.

⁸ КАРАѢИЋ 1849: 283: С врагом дошло, с врагом и отишло.

⁹ КАРАѢИЋ 1849: 129 Као да га ђаволи за уши вуку.

¹⁰ Врста кабанице, огртач.

¹¹ КАРАѢИЋ 1849: 255: Поповска свађа ђаволска свадба.

Као дан јасне. Пробе (докази) у судском спору (ТЕКЕЛИЈА 2011: 113).

Као рибу у мутну воду. „Вуче да је може фатати“ свештенство народ у сујевеље] (ТЕКЕЛИЈА 2011: 171).

Ко ће стајати добар. Ко ће гарантовати да поп неће разгласити (ТЕКЕЛИЈА 2011: 163).

Комад леба добити. Зарадити за живот (ТЕКЕЛИЈА 2011: 178).

Курва је то. Паша Реџеп каже за Русе и њихову војну тактику (ТЕКЕЛИЈА 1989: 161).

Не зна откуда га стрела удари. Не зна одакле му долази немилост власти (ТЕКЕЛИЈА 2011: 102).

Не тучу непријатеља зрна на бројаници него у пушки. Коментар о увођењу религијских реформи противних реформама цара Јосифа (ТЕКЕЛИЈА 2011: 157).

Нека ми Бог не да да будем први међу Србима. Негативна је особина Срба што су за мало новца спремни да убију и зато постоји међу њима пословица (ТЕКЕЛИЈА 1989: 141).

Нема ни кукавице..., пак хоће граф да буде. Нема новца/имања (ТЕКЕЛИЈА 2011: 118).

Неће нико моћи добар стајати. Нико неће моћи гарантовати да се куга неће проширити из Срема (ТЕКЕЛИЈА 2011: 88).

Ни од лека не би био нашао. Мађара у Банату (ТЕКЕЛИЈА 1989: 28).

Обешчао преко зуба. Владика Петровић обећао нерадо (ТЕКЕЛИЈА 2011: 99).

Од уста укидати / од уста шта укинути. Калуђери саветују Србе да им дају и оно што је за голи живот (ТЕКЕЛИЈА 2011: 175, 177).

Ову реци, пак си миран. „... једна реч која задржава“ испитивање преласка из католичке у лутерански веру (ТЕКЕЛИЈА 2011: 69).

Помози, свети Никола! – Макни и ти рукама. О потреби да се боље уреди служба у војсци (ТЕКЕЛИЈА 2011: 138).¹²

После војске копљем у трње. „Кажу људи“ – коментар на лажна обећања Мађара Србима (ТЕКЕЛИЈА 1989: 119).¹³

Пусти тикву нека плива, неће брег добри одронити. Коментар на сукобе католика и протестаната (ТЕКЕЛИЈА 2011: 147).

С главе риба смрди. Текелијина реплика на понашање аустријског саветника Немерија (ТЕКЕЛИЈА 2011: 112).¹⁴

С ким се преш? С Турчином. Кто ти суди? Турчин“. „спомени се они‘ стари‘ наши‘ речи“ – коментар о борби за српске привилегије у Угарској (ТЕКЕЛИЈА 1989: 192).¹⁵

Сложи, Боже, најпре каурина. Текелијин савет како да се понашају Срби у аустријско-угарским споровима (ТЕКЕЛИЈА 2011: 108, 109, 198).¹⁶

¹² КАРАЦИЋ 1849: 176.

¹³ КАРАЦИЋ 1849: 188, 265: Након / последије боја копљем у трње.

¹⁴ МУШКАТИРОВИЋ 1787: 73.

¹⁵ МУШКАТИРОВИЋ 1787: 73; КАРАЦИЋ 1849: 157.

¹⁶ КАРАЦИЋ 1849: 211: Не уједини, Боже, Влаха.

Тиња у пепелу жеравица. Хрватски граничари могли би се побунити (ТЕКЕЛИЈА 2011: 197).

То би било каше коју не би [...] скоро оладили. Ако Турци ударе на Русију (ТЕКЕЛИЈА 2011: 198).¹⁷

У тикву сатерати. Претња да би Срби сузбили Мађаре оружјем (ТЕКЕЛИЈА 2011: 110).

Чини што који хоће (ТЕКЕЛИЈА 2011: 159).

Шаком по дупету. Кажњавају шпијуне и бунције (ТЕКЕЛИЈА 2011: 121, 157).

Шта је по туђој гузици 100 батина. Коментар о понашању према Србима у Угарској (ТЕКЕЛИЈА 2011: 190).¹⁸

Шта се испод руке не ради. О тајним доставама (ТЕКЕЛИЈА 2011: 102).

Што више, то горе. Коментар о броју саветника у војсци (ТЕКЕЛИЈА 2011: 101).¹⁹

Што је дикла навикла. Коментар о односима католика и лутерана (ТЕКЕЛИЈА 2011: 147).²⁰

Што се мучили вредни људи добити, гурсузи изгубише. Коментар о продаји илирске штампарије (ТЕКЕЛИЈА 2011: 73).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

КАРАЦИЋ, Вук Стеф. *Српске народне ђословице и друђе различне као оне у обичај узетје ријечи*. Беч, 1849.

ИВАНИЋ, Душан. *Дођађај и ђрича. Српска мемоарско-ауђиобиођрафска ђроза*. Ниш: Филозофски факултет Универзитета; Београд: Филолошки факултет Универзитета, 2015.

МАРИНКОВИЋ, Боровоје. *Српска ђрађанска ђоезија XVIII и с ђочетђка XIX сђолеђа II*. Београд: Просвета, 1966.

МАРИАНОВИЋ, Весна. *Традиционалне децје иђре у Војводини*. Нови Сад: Матица српска, 2005.

МУШКАТИРОВИЋ, Јован. *Причђе илиђи ђо ђросђому ђословице...* Трудомъ и прилђжанђемъ ђванна Мушкатиоровичъ. Беч, 1787.

ПИШЧЕВИЋ, Александар. *Мој живођи (1764–1805). Усђомене*. С руског превео и предговор Миленко Фундуруља. Нови Сад: Матица српска – Српско-украјинско друштво, 2003.

ТЕКЕЛИЈА, Сава. *Грађа за ођисаније живођа мођа*. Александар Форишковиђ (прир.). Иван Растегорац (поговор). Београд, 1989.

¹⁷ КАРАЦИЋ 1849: 7: Жежен кашу хлади.

¹⁸ КАРАЦИЋ 1849: 320: Триста штапа по туђем хрбату не чују се.

¹⁹ МУШКАТИРОВИЋ 1787: 88: Што више....

²⁰ МУШКАТИРОВИЋ 1787: 87; то невјеста не одвиче, КАРАЦИЋ 1849: 355.

ТЕКЕЛИЈА, Сава. *Дневник* Приредио и допунске текстове написао Стеван Бугарски. Нови Сад: Матица српска, 2011.

ЧУРЧИЋ, Лазар. „Сведочења Саве Текелије о пословицама у Срба“. *Зборник Материјале српске за књижевност и језик* XI (1963): 43–60.

*

FERRICH, Georgii Rhagusani. *Fabulae ab illyricis desumptae*. Rhagusae, 1794.

Marija N. Kleut

SAVA TEKELIJA'S TESTIMONIES ON FOLKLORE

Summary

Descriptions of life, customs, beliefs, children's games, mentions of folk songs and collections of proverbs were singled out from two works of Sava Tekelija, *Dnevnik (Diary)* and *Grada za opisanije života moga (Material for Describing My Life)*. The aim of the paper is to establish a folklore collection which precedes the collection of Vuk Karadžić and testifies of the oral tradition in the border areas where Serbs lived (Arad) and those where Serbs migrated to (Nova Serbia, the Caucasus Line). While writing his autobiographical texts, Sava Tekelija did not have the intention to create a collection of folklore, but forms of oral tradition and various customs were an integral part of his text: when he remembered his childhood in Arad, when during his travels he observed different customs or listened to folk songs, when he commented on political circumstances in the Austrian Monarchy.

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српску књижевност
kleutmaj@gmail.com

Др Љиљана Ж. Пешикан-Љуштановић

РОДНИ АСПЕКТИ УСМЕНЕ ТУЖБАЛИЦЕ*

Рад полази од претпоставке да се у оним усменим тужбалицама које су настајале превасходно на подручју патријархалне културе артикулише наглашена вредносна разлика између мушког и женског, као битан аспект значења и рефлекс религијских и социо-културних представа патријархалне заједнице. Са тог становишта сажето је разматрана позиција жене тужиле, као главног и готово искључивог творца и преносиоца ових песама; потом тужбалице за женама; те однос какав се у тужбалицама заузима према преживелим сродницама покојника (мајци, сестри, удовици, кћери). Са родног становишта разматрано је и обликовање простора у усменој тужбалици. *Мушки њросѝор* се у овим песмама гради превасходно као простор гроба, простор бојишта / погибије, те као животни путеви преминулог. Простор куће, па и цео свет живих у коме остају жене, деца, остарели родитељи, преживели сродници, одсуством мушког и сам се приближава хладноћи, испражњености, таму, неживоту гроба – „куће необичне“.

Кључне речи: род, мушко, женско, тужење, отворен простор, затворен простор, кућа, разбојиште, тело.

Предмет овог истраживања јесу тужбалице које су настајале углавном у динарском подручју, у патријархалној културној зони (на данашњем простору Црне Горе и Херцеговине), да би се, нарочито током 20. века, миграцијама шириле и преносиле на ширем подручју. Ове песме према уобичајеној, широко прихваћеној класификацији, припадају обичајнима, што није нарочито срећан термин, пре свега зато што имплицира да постоји битна разлика у односу према светом између *обредних*, календарских песама, које прате

* Истраживање на коме је заснован овај рад спроведено је у оквиру пројекта *Аспекти идентитета и њихово обликовање у српској књижевности* (број 178005), који се, под руководством проф. др Горане Раичевић, спроводи на Одсеку за српску књижевност Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду, уз финансијску помоћ Министарства просвете и науке Републике Србије.

годишњи циклус (од краткодневице до дугодневице) и *обичајних* песама које прате животни циклус човека, што, у суштини, није тачно. У традиционалној народној обредности, животни и годишњи циклус се вишеструко укрштају (в. Карановић 1996: 251–309) и не могу се успешно остварити један без другог.

Уколико обред, сасвим поједностављено, схватимо као обичај с религиозним значењем, систем посвећених радњи које се, када је о народној култури реч, преносе усменим путем и изводе по одређеном сценарију, увек на мање више исти начин, а представљају вид комуникације колектива са светим – много примеренијом ми се чини одредница *животно-обредне њесме* (в. Пешикан-Љуштановић 2012: 32). Одредница *породично-обредне њесме*, коју у *Речнику књижевних ѿрмина* нуди Хатица Крњевић (РКТ: 498–500), чини ми се унеколико ограниченом, зато што аспект колектива ограничава на породицу, а управо погребни обреди припадају домену који штити ширу заједницу од могућег опасног огрешења:

Ако се земљи не врати оно што јој припада, ако се мртац не сахрани прописно, земља се свети моријама, сушама, кугама [...] ...Разликовање живог и мртвог јесте један императив живота, и тај императив станује и у данашњем човеку. Онда кад та граница престаје да буде јасно извучена, то постаје предзнак, лош знак да је нечија смрт на прагу [...] Песме које су се на ту тему певале део су егзорцизма који треба да упозори на границе између живота и смрти, битније но што су границе између голог и одевеног, пресног и куваног... (PAVLOVIĆ 1986: 30).¹

Због тога сматрамо у потпуности неоснованом и полемику Аднана Чиргића са Кринком Видаковић-Петров (1990: 43–67), која тужбалицу (попут већине српских истраживача) сматра обредном песмом. Насупрот њеном виђењу, Чиргић сматра да у

црногорској тужбалици [...] нема ничега ни обредног ни магијског, нема фигуративног говора (осим наравно у поетске сврхе), особито нема ничега што би упућивало на њену наводну сврху обезбјеђивања преласка душе из једног у други свијет (ČIRGIĆ 2016: 43. и даље).

Његово жанровско одређење тужбалице као „*њесме на међи*“², по социјалној функцији коју она врши, и као „изразито лирске пјесме“ („и по

¹ Драстична последица нарушавања границе између света живих и света мртвих јесте појава неупокојеног мртваца, *ѿенца*, *вамѿира* (детаљније о томе види: Клеут – Зобеница 2018).

„Веселин Чајкановић јасно раздваја два аспекта култа мртвих, најнепосредније оличена у *жртвовању* и *ушћуцима*, односно обредне радње које ’иду у *користи* покојника’ (подвукао В. Ч.) и поступке ’којима је циљ да душу покојникову држе на пристојном одстојању’ од света живих. Ове ’противуречне радње [...] толико су повезане и толико једновремене да их је немогуће раставити и засебно посматрати’ (Чајкановић 1995: 105)“ (према, Пешикан-Љуштановић 2014: 7).

² Иначе преузето из предговора *Српским народним ѿужбалицама* Новице Шаулића: „Тужбалице су веза и прелаз између лирске и епске поезије“ (1929: XI).

тематици, и по тону, и по врсти стиха, и по мотивима, и по основном осјећању* које прожима и пјесму и њезина слушаоца / читаоца“ – ĆIRGIĆ 2016: 44), те низ углавном негативних одређења, према којима ово „и јесу и нијесу“ обичајне песме, „пјесме о раду нијесу, али уз рад јесу“, и јесу и нису верске, љубавне и породичне, пре свега сведочи о неодређености критеријума и о напору да се усмена тужбалица као врста издвоји из ширег обредног контекста, и тиме сведе на својеврсни тематско мотивски каталог:

...Тужбалицу треба третирати као посебну врсту лирских пјесама које опјевају смрт и живот човјека чији је живот био вриједан пјесме, породичну празнину или пустош која иза њега остаје, празнину која остаје не само у кући но и у друштву (братству, племену или чак нацији), укинуту љубав његову према његовим најмилијим, али и личну несрећу оних које је оставио и неку давну паганску срећу предака који су га дочекали у свој загробни свијет (ĆIRGIĆ 2016: 49).

За анализу родног аспекта³ тужбалице су ми се чиниле вишеструко примереним из више разлога. Примарни, практично једини преносилац овог усменопоетског жанра јесте жена: „изнађу које добро *џуџе* и лијепо ките“ (в. КАРАЋИЋ 1972: 278. Подвукла Љ. П. Љ.). Изузеци о каквима сведоче записи из оставштине Новице Шаулића, где је као могући аутор једне⁴ и као аутор и преносилац друге тужбалице наведен мушкарац⁵, само потврђују правило. Обе Дураковићеве песме могу се пре посматрати као *народске* – вид индивидуалног стваралаштва по моделу усмене књижевности.⁶

Овакво виђење навело је неке ауторе да управо тужбалицом као усменопоетским жанром доказују да положај жене у традиционалном патријархалном друштву није био ни лош, ни обесправљен, већ се она, изводећи тужбалицу, ставља у позицију судије и проценитељке туђих живота.

Жене које туже за слушаоце, називају се у народу тужилице [...] Тужбалицу—обичај могу да претворе у поезију једино надарене тужилице⁷, а оне су и те како ријетке.

* Транслитерација Љ. П. Љ.

³ О појму и схватању рода в. PARIĆ – SKLEVICKY 1983: 7–32; ORTNER 1983: 152–183; Поповић–Перишић 1989: III–XXII; BATLER 2012.

⁴ „Могло би се помислити да је Роси помогао у састављању свекар Машо Дурковић“ – ŠAULIĆ 1967: 192).

⁵ „Ову тужбалицу о погибији на Мојковцу Шаулић је добио од поменутог Маша Дурковића 1920. године. [...], Тужбалицу доносимо као изузетак јер је врло ретко да жена пева уз гусле, а још ређе да мушкарац тужи. Штавише, сматра се и зазорним да мушкарац тужи, иако томе и имамо трагова у јуначким песмама“ (ŠAULIĆ 1967: 193). (О заступљености тужбалица у епским песмама и баладама Вукове збирке види, Пешикан–Љуштановић 1988: 206–209.)

⁶ Данијела Петковић Николић (2016: 139), рецимо, и партизанске тужбалице добрим делом сматра обликом *народске књижевности*.

⁷ У овом раду користићемо облик из катунских црногорских говора – тужиља.

Она [песма тужбалица, нап. Љ. П. Љ.] је индивидуални израз *преживљавања једне жене – њеног одгоја, темперамента и личног односа према покојнику* (Џаковић 1962: 10, 12. Подвукла Љ. П. Љ.).

Ово може прерасти у особену идеализацију менталитета и обредно-обичајне праксе традиционалне црногорске заједнице:

Та племенска слобода, тај равноправан положај жене афирмисали су њене стваралачке способности [...] Али је тужбалица највећи стваралачки домет жене у црногорској народној књижевности. Из тужбалице се не види само осјећајност жене него и њено *право и моћ да суди о догађајима и људима*, до чега је свакако уздигао њен друштвени положај. У тужбалици се она испољава свестрано: као мајка и као жена, као сестра, као друг у болу, као чувар и градитељ друштвеног, племенског, народног и националног идеала. *Она испољава своју слободну личност* (Бањевић 1971: 10. Подвукла Љ. П. Љ.)

Ову Бањевићеву имплицитну и експлицитну полемику с Вуком Караџићем и његовом тврдњом, изнетом у делу *Црна Гора и Црногорци*⁸, настављају и савремени црногорски аутори, попут Аднана Чиргића (ČIRGIĆ 2016).

Није тешко показати да усмена тужбалица какву познајемо из постојећих записа⁹ ни садржином, ни значењем ни социјалном функцијом, па ни сликом простора који се у њој обликује нипошто није „индивидуални израз преживљавања једне жене – њеног одгоја, темперамента и личног односа према покојнику“ (Џаковић 1962: 12), већ пре свега представља поетску артикулацију вредносног система патријархалне заједнице, с наглашеним елементима начелног омаловажавања жене, па, неретко, и мизогинијом. Тако гледано, сасвим је прихватљива тврдња Бранка Бањевића: „Друго је питање колико је црногорско *племенско друштво објективно могло да обезбједи слободу жени и каква је била ња слобода*“ (1971: 9. Подвукла Љ. П. Љ.).

Рецимо, предмет жаљења у усменој тужбалици предоминантно су мушкарци. Тужбалица за женама има, али су оне врло ретко артикулисане као израз безрезервног жаљења и губитка. Објашњење Аднана Чиргића да је

⁸ „Код свију Срба, жене су јако потчињене мужевима, а у Црној Гори држе их као робинје. Осим својих женскијех послова када преду, тку, кувају, музу итд., оне раде и највећи дио пољскијех послова које иначе раде људи. Често се може видјети како се жене с тешкијем теретом вуку преко стијења и планина, а муж иде празан с пушком о рамену и чибуком у руци. И при свему томе жена је срећна ако добије мужа који је поред тога не туче без икаква повода само зато што му се тако прохтије“ (Караџић 1918: 123).

Насупрот томе, Бањевић тврди да: „Покајање потпуније и боље од иједног другог обичаја, говори и о положају жене у црногорском племенском друштву; оно показује колико су непримјенљиве на Црну Гору оне уопштене тврдње о подређеном и ропском положају жене у патријархалном свијету“ (Бањевић 1971: 9).

⁹ СНП V: бр. 122–157; Шаулић 1929; Џаковић 1962; Џаковић 1964; Šaulić 1967: 181–201; Бањевић 1971; ДС.

то природно и разумљиво, пошто су жене умирале „у невакат“¹⁰, када је заједница била преокупирана (разумљивим) жаљењем за мушкарцима – ратницима, добра је илустрација управо подређеног положаја жене у патријархалној заједници и изражава становиште по коме се такав положај (до данас) сматра прихватљивим:

Што се у неким приликама за недораслом дјецом, старцима или женама тужјело мање но у другим, крив је био и „невакат“ њихове смрти, тј. ако би умрли усред каквих већих момачких погибија у бојевима, *јасно је да за њима неће тужбалице бићи ни честје ни поћресне као за искувице цијењеном изџубљеном снагом њаиријархалнога друштва* (ЋIRGIĆ 2016: 25–26. Подвукла Љ. П. Љ.).¹¹

Тужбалице за женама не само што представљају знатно мањи део корпуса већ и почињају на специфичним облицима жаљења „с оградом“. Жаљење за мушкарцем у тужбалици је разумљиво само по себи.¹² Мушкарац ратник, домаћин, па чак и мало мушко дете окосница је на којој почива породица, племенска и национална заједница. Тужење за женом, по правилу, додатно се мотивише, оправдава¹³, па чак и представља као чин вредан потенцијалне осуде колектива, поступак на ивици друштвене прихватљивости. Тако тужила опомиње младу мајку:

Ти не жали ђевојчице
И ако су одгојене,
И ако су од завиде,
У ђевојке нада нема,

¹⁰ Кћер тужи мајку и истиче: „Нестаде ми у невакџу, / Те те нико жалит' нема“ (Шаулић 1929: бр. 26. Подвукла Љ. П. Љ.).

¹¹ Мој Марија, мој делијо,
Међ другима твојијема!
Ти нијеси војник била,
Па ње мање и жалимо
(Шаулић 1929: бр. 48. Подвукла Љ. П. Љ.).

¹² У оставштини Новице Шаулића забележен је податак о тридесетогодишњем тужењу мајке за погинулим осамнаестогодишњаком, као и тужбалица мајке народног хероја Радоја Дакића. Она је до смрти долазила из Бачког Доброг Поља, где је живела код сина, бар 2 пут годишње у Београд да би тужила за погинулим сином (ŠAULIĆ 1967: 181–201). У време велике погибије: „Чембери се не купују, / Но све црне марамице, / Те се ђеца завијају“ (Шаулић 1929: бр. 37).

¹³ Мајка која жали одраслу кћер, каже за млађу, која је такође умрла: „Мисју нећу ни жалити, / Срамошја је и велико!“ (Шаулић 1929: бр. 49). Као доказ да се за женама жалило, Ћиргић наводи тужбалицу мајке за двома кћерима „недуго иза рата у којему је погинуло доста момака чије су мајке присуствовале овој тужбалици; дакле ни у њаквим условима тужбалица за кћерима није изостала“ (ЋIRGIĆ 2016: 24. Подвукла Љ. П. Љ.). Да је непримено жалити за (властитим) кћерима, када гину (туђи) синови, очито је, не сматра само истраживач већ и несрећна мајка, која се у више наврата правда због своје „слабости“: „А мене је и срамошја / џишо вас вако јадна жалим“ (Шаулић 1929: бр. 49. Подвукла Љ. П. Љ.).

У ђевојке три жалости,
 Ђевојке су мала нада,
 Вазда од њих кућа празна:
 Ни ће тебе одржати,
 Нити славу прославити
 Ни свијећу припалити
 (ШАУЛИЋ 1929: бр. 50).

Жена се жали, најчешће, као јуначка мајка, сестра или кћер, она која је по својим мушким сродницима постала достојна жаљења. Тужење за женом, претвара се врло брзо у жаљење за онима који њу као јединку, са становишта заједнице, чине вредном: погинулом браћом, стричевима, оцем, деверима, синовима. Тако се и лирски истанчана тужбалица *На ђевојачком ѓробу* (ШАУЛИЋ 1929: бр. 10) претаче у жаљење за националним осветницима и ослободиоцима, које ће преминула девојка на оном свету послужити вином и ублажити им ране:

Они славу прославили,
 Они мејдан задобили,
 Они главе оставили,
 Браћи срце распорили
 И градове окитили,
 Мрачном крви обојили [...].
 Кад тирјане ишћераше
 И државу проширише
 И у дугу и широку,
 Тужну рају избавише...¹⁴

Тужење за женом често се мотивише и њеним поштовањем патријархалних норми. Тако сестра жали сестру која је страдала на слави, покушавајући да из куће изнесе запаљену ракију / шпирит („Да квар кући не учини“):

Дивна родска умилнице,
 А домовска услужнице,
 Старом свекру и свекрви,
 Међу њено пет ђевери,
 Три заове недомљене
 И четврту удомљену
 (ШАУЛИЋ 1929: бр. 20).

¹⁴ У другој тужбалици, такође насталој у време балканских ратова, сестра у тужбалици налаже мртвој сестри:

Пођи, сестро, по тавнилу,
 Узми мелем и марама,
 Много има мученика,
 Под ранама жестокијем,
 На мукама жестокијем,
 Превиј ране, подај воде... (ШАУЛИЋ 1929: бр. 33).

Тужиља нарочито истиче да покојница као удовица с малом децом „не шће у род узбјегнути“. У тужбалици за ћерком удовицом, мајка њену смрт тумачи дозивањем покојних девера и умеће лирски фрагмент везан за обредно преименовање невесте:

Павле звао мезимица,
А Милован дуждиница,
А Миладин особница,
Е ти ручни ђевер био, –
[...] Петар те је Микном звао,
А Микашем називао,
Дозваше ти мајку јади!
[...] Зар и без ње не могосте
И послу[х]а невјестачког?
Шћери моја, послужнице,
Шћери моја, умилнице!
(ШАУЛИЋ 1929: бр. 62).¹⁵

Развијеним описом невесте особнице, коју убија жалост за најмалађим девером у часу када на кућу треба ставити црни, ископнички барјак, тужбалица мајке претаче се у баладу снажног лирског набоја.

Као посебан израз уважавања, жени се у тужбалици приписују мушка својства или мушки статус: „Сестро моја, дични брате“ (ШАУЛИЋ 1929: бр. 33). Па и онда када се за женом тужи зато што је социјално привилегована јединка, предмет поноса и жаљења читаве заједнице, попут књегине Зорке (ШАУЛИЋ 1929: бр. 68), њена се изузетност и даље артикулише, пре свега, преко релације са мушкарцима, оцем¹⁶, супругом¹⁷, недораслим синовима¹⁸, браћом¹⁹, а мајка – тужиља обраћа се преминулој кћери: „Сине, Зоре“.

Најзад, у једном броју тужбалица, жена постаје предмет жаљења као она која улази у мушки свет, преобликујући тело и постајући ратница. Тако се у збирци Новице Шаулића налази тужбалица *За народном јунакињом Јеленом* (1929: бр. 76)²⁰:

¹⁵ Види, такође, тужбалицу заове за снахом, бр. 42, у којој кћер прекорева оца да му је мало било што је живима одузео синове, па је дозвола и снаху особницу:

Дична ми је снаа била,
Дична снао!
Са њоме се делијали,
Ал' умало...

¹⁶ „Царска шћери! / Често тату помињаше, / Татин сине!“

¹⁷ „Је л' те жеља на свог друга, / Зета мога! / Зете бане Карађорђе, / крсташ орле!“

¹⁸ „Анђелићи“, „срећа дивна“, питају слуге где им је мајка: „Бе је нана уранила“.

¹⁹ „На крај кола браћа твоја, / Зорна Зоре! / Сузе роне, земљу гледе, / Те жалости“

²⁰ То је била Јелена Шаулић, удата Бојовић (1896–1921), учитељица, кћи свештеника Перка Шаулића, из Јунча Дола, испод Дурмитора. Јеленин отац се због сукоба са краљем Николом преселио у Србију, у Медвеђу, заједно с њом. Јелена је у двадесет првој години,

Ће си била сиви соко,
 Женска главо!
 К'о отприје што су виле, –
 Ти си ми се наредила,
 Зор ођелом господскијем,
 А оружјем јуначкијем,
 На глави ти капа бјеше,
 Ка отприје јунацима!

И за партизанкам се жали као за ратницама које су напустиле женску и преузеле мушку улогу:

Наше дичне партизанке!
 Русе косе пошишале,
 У редове бојне стале!
 (ЏАКОВИЋ 1964: 19; в. 32–34)

За женом се, дакле, тужи, али само у оној мери у којој се она уклапа у вредносни систем патријархалне заједнице. Уколико тужиља, као гласногворник те заједнице посумња да преживела жена на било који начин може угрозити општеприхваћене друштвене норме²¹, у тужбалицама се изричу и изразито мизогини ставови. За разлику од мајке, која је предмет саосећања због свог губитка, чија се туга не доводи у питање и која се не може утешити, удовица / снаха, па и сестра преминулог бивају предмет проклињања и сумњичења. Оно може бити начелно везано за негативни (ауто)стереотип о ограничености женске памети:

Ми смо женске малоумне,
 Остаћемо без памети,
 Туђи ће нас потурити...
 (ШАУЛИЋ 1929: бр. 47),

и презира вредној позицији куће која остаје на женама:

Кућа ти се женском зове, –
 Зазор ти је и срамота!
 (ШАУЛИЋ 1929: бр. 47)

1917, ступила као ратница и бомбаш у комитску чету Косте Војиновића. После пропасти Топличког у станка, вратила се с оцем у Црну Гору и прикључила се дурмиторским четницима Бошка Бојовића, као борац. После Првог светског рата, удала се за војводу Бошка Бојовића и наставила да ради као учитељица у Пљевљима. Умрла је од последица рањавања и постхумно је одликована Карађорђевог звездом са мачевима (в. Аноним. *Српске амазонке и рајнице. Неусишане жене Првог светског рата и вечне хероине народа Србије* <<https://www.bastabalkana.com/2012/10/srpske-amazonke-i-ratnice-neustrasive-zene-heroji-prvog-svetskog-rata-i-vecite-heroine-naroda-srbije/> – 3. 3. 2019).

²¹ Али и као израз становишта по којем су жене мање вредан део заједнице.

Посебно је питање како протумачити клетве на рачун преживелих покојникових сестара или кћери. Можда је разлог управо то што су оне, као мање вредне, преживеле брата, односно оца. Рецимо, сестра тужећи за се-стром и зетом обећава да ће подизати сестрину „малену гују“²², како би је заштитила од стрина које је, као „туђе мајке“, могу „нежалице ударити“. Ипак, лајтмотивски се у тужбалици понавља и позив сестри и зету да до-зову своје преживело дете, које, будући да нема ни родитеља ни брата нема разлога за живот:

Узми сестри змију твоју,
знаш да у ње браће нема
(ШАУЛИЋ 1929: бр. 33)

Можда је разлог то што се преживела сестра / кћер одиста сматра „братском искобницом“ вредном прекора. Жртвовање неудате тетке, која подиже осиротелог братанца, не спречава тужилу да јој се обрати метафо-ром клетвом „Ој ђевојко, *сѣријељенко*“ (ШАУЛИЋ 1929: бр. 51. Подвукла Љ. П. Љ.) и опомене је да не сме сама палити крсну свећу, већ би то требао да учини „дожудник братов“, иако је још увек беба која се носи у наручју.

Посебно негативан је однос према удовици и иде до најтежих оптужби:

Што те у дом удовице,
Кано змије неспримнице²³!
(ДС: 89. Подвукла Љ. П. Љ.)

Удовица у тужбалицама није предмет клетве и одбацивања само зато што се преудала (види, ШАУЛИЋ 1929: бр. 45), већ и зато што је преживела мужевљеву смрт. Негативан однос према удовици најчешће се мотивише сумњичењем да ће она отићи у род и оставити децу остарелим мужевљеви-м родитељима:

Дако би нам зле невјесте
Посиђеле.
Све се дугу јаду бојим,
Дико, Радо!

²² Гуја, змија, је типска метафора за женску децу која надживе очеву смрт. Насупрот томе мушко дете се апострофира као *јабука*, *јуне руке*, *дожуд*.

²³ Неспримница је, према РСКНЈ XV: 501, змија која је „кажњена да због своје злоће остане без скровишта (у земли, рупи)“, дакле она која је толико зла да земља не прима: „Змије се сматрају највећим људским злотворима, са чега се зову ’непоменице’, ’поганице’, ’неспримнице’ (Дуч. С. 1, 337). Ако змија уједе човека или животињу, земља је казни тако што је преко зиме не прими у себе да преспава него је остави да се мучи целе зиме на сне-гу. Таква се змија зове ’неспримница’ и , ’неспријемница’ (Влах. 1, 59). Змија која је и после Крстовдана остала на земљи а није се увукла у рупу, јер је земља није примила због тога што је много зла, зове се неспримница (Морача, Добр.)“.

Е ће нам се удовице,
 Ук нам у дом!
 Брзо у род повратити,
 Нама леле!
 Луду ћецу оставити,
 О мој Душо!
 Увриједит саморане...

(Шаулић 1929: бр. 32. Подвукла Љ. П. Љ. Види, такође
 Шаулић 1929: бр. 63, 65; ДС: 89).

Позиција обудовеле жене је вишеструко лоша: „кад у дому дом изгуби“ смрћу мужа, она постаје самохрана мајка, зависна од туђе помоћи и опхрвана бригом за децу:

Ко ли ће их подранити?
 Рано љута!
 Ко ли школи научити?
 Много јадна!
 Сиротиња често плаче,
 Прекукала!
 Често плаче, брзо расте...
 (СНП V: бр. 124).

Истовремено, „удовица зломислица“ постаје предмет вршног неповерења заједнице (види, на пример, Шаулић 1929: бр. 63, бр. 65). Тако тужилца младој, трудној жени, која се обезнанила после смрти мужа, пребацује:

А што си се премостила,
 А очима преклопила?
 Страшиш мајку и свекрву,
 Као да ћеш умријети!
 Испале ми живој очи, –
 Но да дођу млади момци,
 По њима би погледала,
 Који би ти мили^{24*} био...
 (Шаулић 1929: бр. 87)

Женски ерос доживљава се, судећи по овоме, као угрожавајућа, неконтролисана, по заједницу разорна стихија²⁵, која се може контролисати само насиљем и спутавањем. Да би остала достојна поштовања удовица мора остати „покојникова жена“ и она која служи не само своју децу већ и покој-

²⁴ * У значењу милији, дражи.

²⁵ Нада Поповић Перишић истиче да је традиција „одредила [...] и моделовала слику 'женског', одређујући жену као ирационално биће много ближе просторима чулног но просторима интелигенције, чија се судбина, у складу са предложеним особинама, повезује са злим магијским чинима“ (1989: XIII).

никове родитеље. Релативно су ретке тужбалице у којима се однос према овом налогу заједнице обликује са становишта удовице. Тако снаха, пребације деверима „утреницима“ зато што су је, својом смрћу, оставили самохрану са две кћери и свој повратак оцу мотивише као освету домовини која ју је изневерила:

Куд ће двије змије моје!
Не могу их подизати!
У кућу се на савијам,
Јер у кући вуци вију!
Никог с десна, ни с лијева!
Дому сам се осветила!
Одмах кућу затворила,
Стару оцу убјегнула...
(Бањевић 1971: 76)

Страх од снахине преудаје присутан је и у Карацићевој збирци²⁶, али чини се да у овим старијим записима има више разумевања за позицију удовице. Ово се може тумачити доструко: као сигнал да је преудаја удовице у време када су ове збирке настајале била сасвим ретка²⁷, али и као последица убрзаног мењања и осипања норми патријархалне заједнице, што, парадоксално, прати њихова вербална хипертрофија и пренаглашавање поштовања према њима. Од Шаулићеве збирке наовамо, све су ређе песме које исказују поштовање према удовицама (на пример, Шаулић 1929: бр. 71), увек формулисано као поштовање за ону која ће се жртвовати за интересе деце и покојникове породице, а тиме и за углед властитог рода²⁸.

Са родног становишта јасно се поларизује и простор у тужбалици. Мушки простор је шири динамичнији, обједињен кретањем покојника и, пре свега, се гради као простор бојишта и погибије, односно простор смрти, коме следи простор гроба, *нове, необичне куће* преминулог и простори *оног свејта*, као породичног, пре свега братског, племенског, па и националног окупљаишта.²⁹ Заједнички свим овим просторима у тужбалици јесу наглашена

²⁶ Да ти ћецу не остави,
Куку мене!
Да ти темељ не упушти...
(СНП V: бр. 132).

²⁷ Моја баба по оцу Госпаву Пешикан, рођена Вуковић (1898–1990), на гласу тужиља, објашњавала је негативно апострофирање удовица у тужбалицама последицом новог, неморалнијег времена. Наглашавала је тако да су „отприје“ тужбалице биле „карактерне“, јер су и људи били карактернији, а „жене ка’ људи“ па је незамисливо и непотребно било да их тужиља опомиње да не поступају „неваљало“.

²⁸ Удовици која се није вратила у род после мужевљеве смрти, тужиља (сестра) одаје признање да је „Нам у роду одржала“ (Шаулић 1929: бр. 20). Нам је овде похвалан помен, добро име.

²⁹ Види Пешикан-Љуштановић 2014: 7–24.

драматичност, динамичност, емотивни патос и епска стилизација. Простори погибије / смрти могу бити именовани географски локалитети и простори познати историји као ратишта и попришта сукоба, или простори економске миграције³⁰, али и апстрактна, неименована бојишта, градови, бедеми, шанци, горе, крвава крајина. Историјски гледано, простор умирања се помера од мање више апстрактног, заснованог на опозицији *ми – они*, ка именованим, конкретним просторима. У Караџићевим / Врчевићевим записима простори смрти јесу неименовани и именовани *џрадови* окићени главама³¹; непријатељска територија и крајина према њој³². Шаулићева збирка *Српске народне њужбалице*, као и записи из његове оставштине, који су засновани превасходно на тужбалицама из балканских ратова, комитских борби и Првог светског рата³³, садржи, такође, уопштени простор поробљене земље³⁴, али и знатно конкретније, историји познате просторе: Скадар / Бардањело, Битољ, Куманово, Косово, Аустрија, Мађарска, Бугарска, Брегалница, Цер, Дуга, Петње брдо, Јавор..., који у лирску тужбалицу уносе епски патос ослобођења и уцеловљења националног простора: „Цар Лазара осветише, / И Косово придобише“ (Шаулић 1929: бр. 7).

Именованим и неименованим хтонским просторима, леденим предворјима смрти:

³⁰ Проказа се Америка,
Бог је клео!
Нова земља предалека,
И у њојзи клето благо,
Премами ми браћу моју...

(ŠAULIĆ 1967: 193)

³¹ „На градове однијеше, / Те су града окитили“ (СНП V: бр. 135); „Главе међу на градове“ (СНП V: бр. 140); Никшић (СНП V: бр.156).

³² Ма удари сува муња,
Удрила ме!
Од запада од Турака
Сестре тужне!
Те завати крај и овце,
Крајичници!
(СНП V: бр. 140).

³³ У рукописној оставштини Новице Шаулића има и тужбалица из Другог светског рата, попут тужбалице мајке за народним херојем Радојем Дакићем (ŠAULIĆ 1967: 201).

³⁴ Кад се војска понијела,
Ко по небу црни облак!
Иде војска ка облаци,
Четовође ка орлови,
Полећеше на *Турџију*...
(Шаулић 1929: бр. 4. Подвукла Љ. П. Љ.).
Зорна браћа полећеше,
На џрадове, на волџице,
На њврђаве њревелике...
(Шаулић 1929: бр. 7. Подвукла Љ. П. Љ.).

Иде мајка кукајући
 И по леду и снијегу. [...]
 Ја отиђох у планину,
 Ту му ледну кућу нашла,
 Кућо моја испражњена!
 У планини у пустињи, [...]
 Туда нико не долази,
 Осим вуци и бауци
 И несретни гавранови,
 Те јуначке кости носе.
 (ШАУЛИЋ 1929: бр. 1),

придружује се у Шаулићевој збирци наглашено идеологизована слика српског националног простора, који се у балканским ратовима и Првом светском рату актуелизује као простор проширене и ослобођене државе.

Са различитим идеолошким предзнаком, али сличним патосом, обликује се и епизовани простор у партизанским тужбалицама:

Од Пљеваља до Сутјеске
 И цијеле наше земље!
 Свака чука и главица –
 Јуначка је костурница!
 Свако брдо и планина –
 Окићено гробовима!
 Проврела је крв до мора!
 У сиње се море стаче!
 На костима гавран граче!
 (ЦАКОВИЋ 1964: 17).

Пароксизам жаљења за погинулим сином потискује се овде новим идеолошким патосом и истицањем сврховитости његове погибије:

Пуче пушка издајничка,
 Погоди ми јединика
 Усред чела јуначкога,
 У звијезду петокраку!
 Прште чело начетворо!
 Ал' не прште петокрака,
 Но се пуста разасјала,
 Сву нам земљу обасјала!
 (ЦАКОВИЋ 1964: 28).

У тужбалици се, такође, као пандан увећаном, свеобухватном и с природом стопљеном, опростореном женском телу из обредне лирике (в. РЕШИКАН-LJUŠTANOVIĆ 2016: 93–108), јавља увећано, „космизовано“ мушко тело. Тако се за преминулог користе бројне просторне метафоре. Оне захватају широко поредбено поље: од најопштијих у којима је он „свијет затворени“

(Шаулић 1929: бр. 45), или „свијет васцијели“ (Шаулић 1929: бр. 47), „моје сунце над свијетом“ (СНП V: бр. 148), односно, „сунце с неба пало“ (Шаулић 1929: бр. 13); *axis mundi* света; или онај ко осмишљава и испуњава породични простор и зато бива означен метафорама *дом*, *йунан дом*³⁵.

Метафорично изједначавање покојника са сунцем – „сунце сине“ (Шаулић 1929: бр. 1), развија се у тужбалици мајке за сином из Шаулићеве збирке (1929: бр. 1) у баладични мотив:

Па погледам јарко сунце,
Мајка рече: „Благо мене,
Сад ће мене Петар доћи...

Покојник се издваја и лепотом и, нарочито, висином, преко које се његово тело изједначава са потенцијалном *осом светиа*, оличеном у високом и тананом дрвету или младици:

Љепотом би зачинио,
Табор људи,
А висином надвисио
Сваког момка,
Мој јаворе са сред горе...
(Шаулић 1929: бр. 40).³⁶

Оса света, која се у паштровској тужбалици смешта више главе, или поред двора умрлог:

Бојно копље у планини сташе,
Сва планина од њега се сјаше,
Ту Јокица болан боловаше
(СНП V: бр. 128),

Јаох, порастао зелен боре
У Јокице пред бијеле дворе...
(СНП V: бр. 129),

изједначава се у формулативној метафори са покојниковим телом.³⁷ На осу света асоцира и метафора „мој високи Дурмиторе“, пошто је Дурмитор „соха небеска“, ефектно укрштена са метафором „дом ђевере“ (Шаулић 1929: бр. 78, такође бр. 75), чиме се и вертикала и хоризонтала света испуњавају телом преминулог. Тело покојника се учестало изједначава и са гра-

³⁵ Ово су изузетно фреквентне метафоре у целој испитиваној грађи.

³⁶ Такође: „Боре доме!“ (СНП V: бр. 134); „Мој јаблане са планине“ (Шаулић 1929: бр. 78).

³⁷ „Златни ступче вас до неба“ (СНП V: бр. 126; Шаулић 1929: бр. 75 и др.); „Златан дирек до мјесеца“ (Шаулић 1929: бр. 72). Види, такође, „Прилог поетском речнику тужбалица“ (ДС: 107–150), нажалост без позивања на изворе.

дом, односно метеризом^{38*}, чиме се наглашава покојникова лепота, моћ, значај, али и улога заштитника коју је вршио за живота:

Граде, срећо, саломљени,
Ограђени, ни од клака,
Ни камена, ками мене,
Но од боја јуначкога,
А од срца соколовског
(ШАУЛИЋ 1929: бр. 66; такође, бр. 12, бр. 34, бр. 44;
БАЊЕВИЋ 1971: 41),

односно „Тврди братски метеризе“ (ШАУЛИЋ 1929: бр. 32). Јуначко тело у тужбалицама постаје и простор борбе и простор погибије. Тако изгинули под Скадром, сами собом јесу и шанац и бојиште:

Све јунаци Црногорци,
Који шанац не прављаху
Шанац су им људске прси...
(ŠAULIĆ 1967: 190–191).

Као превасходно *мушки њпросћор* у овим песмама апострофира се и простор гроба, као покојникова *нова, необична кућа*. Исто важи и за простор *оног свейџа* који, као састајалиште претежно мушких сродника, браственика, пријатеља трансцендира гроб.³⁹ Поред двора, куће, дома, као метафора гроба јављају се неодређени простори *џамнило* („Како ти је у тамнилу, / Тамној мене!“ – СНП V: бр. 134) и тамница („У тамници, ледној кући“ – ДС: 108). Простор гроба карактеришу: одсуство сунца, ледна хладноћа, тама⁴⁰, црна земља, камен, мрамор, трње, змије, тескобност⁴¹. Покојникова *кућа необична* нема слеме⁴², врата, прозоре⁴³, огњиште, затворена је, смотвора⁴⁴ и затрњена (ДС: 108–109).

³⁸ * Утврђење, „заштитна ограда, заклон уопште (обично у борби)“; „мала просторија на крову куће подешена за одбрану од непријатеља“, кулица са пушкарницама на врху куће или куле (РСКНЈ XII: 449).

³⁹ О томе детаљније види Пешикан-Љуштановић 2014: 7–24.

⁴⁰ „Није сунца ни мјесеца“ (ДС: 110), „Без прозора и пенцера“ (СНП V: 143; ДС: 109), „Без свећице“ (ДС: 47), „Без виђела никаквога“ (ДС: 64).

⁴¹ Двори су „Љуто уски и тијесни, / А без врата и прозора“ (СНП V: 134).

⁴² „Од камена без шљемена“ (ДС: 63, 108).

⁴³ „У тавници *добра нема*, / У тавници *сунца нема*, / Нити *враџа ни њрозора*“ (ДС: 109).

⁴⁴ *Самоџвор*, према речнику Матице српске значи само онај који се створио сам од себе (РСХКЈ V, 634), док се овде користи у старијем значењу, на које упућују Вук („Aus einem Stüke, ex una, continuus“ – КАРАЦИЋ 1977: 664) и Ивековић и Броз, да означи нешто што је целовито, без пукотина и отвора „што је од једног комада“, цело попут чаше, посуде (РНЈ II: 376).

Свет мртвих се, најопштије гледано, најчешће уобличава као особени антисвет, супротан свету живих (уп. МНМ I: 453). Разлог би могло бити то што тужбалице, везујући се за „акутну фазу“ жаљења не тематизују цело „путовање душе“, па практично и „не стижу“ до њеног рајског блаженства или испашатања (изузетак је СНП V: 137), већ се, пре свега, баве трауматичним искуством непосредног одласка умрлог из заједнице и његовим драматичним сусретањем с оностраним (Пешикан-Љуштановић 2014: 11)

Насупрот појединачном гробу, *онај свей* у тужбалици описује се и као идеализовани наставак живота, у коме се и даље негују сродничке и породичне везе (СНП I: бр. 150), па ће, зато покојник у њему наћи „доста добра“ (СНП I: бр. 151; СНП V: бр. 130 и др.), одмор и лек.

Простор живих, оних који жале за покојником, поготову када је *женски*, односно, када иза покојника нису остала браћа и мушки потомци, у највећој мери функционише као огледало света мртвих (када је реч о гробу) или као његов потпуни контраст (када се опевају простори *оног свейа* који трансцендирају поједначни гроб и постају окупљалиште мртвих предака). Насупрот скупу светих предака, породичних и националних⁴⁵, где се у идеализованом сабору окупља „бирана својта“, стоји у тужбалици опустелост и испражњеност *овог свейа*, сагледана из позиција тужиље.

Катун ти је катуниште,
Мој чобане!
А колибе колибиште,
Не дај брате!
Све је твоје порушено
Граде брате!
Овце ти се поскитале,
Зоран брате!
Чактаре им поломили...
(Шаулић 1929: бр. 38)

Мајка после смрти јединца, остаје сама у граничном простору, маркираном каменом, празнином, вуцима, гаврановима, и змијама:

На планину – на пустињу!
Ђено вију мрки вуци!

⁴⁵ Наше старе прегледати,
Мој угледу!
Браћу Србље наодити,
Српска главо!
Све кнезове и кметове,
Ставни кмете!
И од мора властелине,
Мој властељу!
(СНП V: бр. 137).

И ће гракћу гавранови!
 Ја се с њима разговарам,
 и с змијама у камењу!
 (Цаковић 1962: 71).

Жене, без обзира на породични статус – од мајке, сестре, удовице / снахе, до женске посмрчади: „ледојки⁴⁶ кукавица“, не могу, према тужбалици, испунити простор опустео после смрти мушкарца, не могу њиме владати и, поготово, не могу бити утеха за преживеле:

Око њега [оца покојниковог] двије змије,
 Ће му стару јаде дају,
 Вријеђају ране твоје...
 (Шаулић 1929: бр. 53).⁴⁷

Између гроба, као *куће необичне*, и дома без мушке главе, али и оног који је изгубио старешину, успоставља се у тужбалици тесна аналогија: губитак домаћина или наследника породичног имена опева се формулативном сликом поломљеног кућног слемена које је „клекнуло“ или привремено „починуло“ на раменима остарелог покојниковог оца, одакле ће пасти на земљу „па се више дизат неће“ (Шаулић 1929: бр. 28, види, такође, 35, 52, 55, 100).⁴⁸ Аналогно паду слемена јесте и ископавање темеља као симбол смрти мушког наследника, али оно се знатно ређе јавља у тужбалицама, можда зато што према пословици *Кућа не лежи на земљи но на жени*.⁴⁹

Хладноћи и тами покојниковог гроба одговара студен и тама у опустелој кући. Смрт последњег мушког наследника симболизује се угашеним огњиштем и студеним каменом у кући, као симболом неплодног, жаловог простора, што је аналогно гробном камену, мрамору. „Кам ми у дом“, „Ками мене“, „Кам да им је“, „Ками нама“ – типични су припреви у тужбалицама (СНП V: бр. 130, 143, 144, 147, 155; Шаулић 1929: бр. 2, 14, 17, 36, 42, 99, 101; Цаковић 1962: 71, 73).

⁴⁶ Ледојке, јадојке, јадођевојке нису биле само девојчице посмрчад већ и оне које немају брата. Из детињства памтим формулативни одговор на питање: „Има ли ти син ђеце?“ „Има три јадојке.“

⁴⁷ У другој тужбалици тужиља закључује:

Ђевојке су празна кућа,
 Ледна кућа, тужна срећа,
 Код њих нема разговора
 Но жалости и кукања!
 (Шаулић 1929: бр. 29).

⁴⁸ Кука се и тамо где је остало мушких наследника, где кућа није *ућреничка*, *уљасничка* или *искојничка*, али не „безизлишно“. Односно, мушко дете, покојникови синовци или браћа, издвајају се формулом „лише тога и тога“, или тужиља истиче да су је „нашли јади“ и „кућа се испразнила“ само с покојникове стране.

⁴⁹ Мајка у тужбалици за сином изражава страх да ће удовица, ако се преуда, упусти-ти кући темељ (СНП V: бр. 132).

Једна од основних одлика гроба у тужбалици јесте тама. Кућа без мушке главе опева се, пре свега, као лишена сунца и светлости. Гавран гласоноша затвара врата, заклања сунце и обележава ожалошћене:

Једно крило ошкринуо,
 Те увео родитеље
 И сестрице кукавице,
 Зацрњене,
 Са вр' главе до земљице,
 Са чим ће се познавати, –
 Друго крило попружио,
 Јарко сунце заклонио,
 И огњиште угасио...
 (ШАулић 1929: бр. 28).

Тама се у сугестивној поетској слици са света без сунца прелива на ожалошћене жене: мајку и супругу (СНП V: бр. 125, 127), сестру (СНП V: бр. 140, 141, 156), тужиљу (СНП V: бр. 134). Тама попада покојниково оружје, оно „тамни у сиротну двору“, као и покојниково лице у земљи (СНП V: бр. 145, 148), или:

Дивно руо потамњело,
 Књиге паук попануо,
 Црне карте угинуле,
 Не долазе кући твојој,
 Нити тебе, нит' од тебе...
 (ШАулић 1929: бр. 1).

Затворени покојников дом симболизује „затрњена“ кућа (СНП V: бр. 155); или кућа обрасла бршљаном:

Бршљен трава поникнула,
 Ватила из шљемена,
 Из шљемена сломљенога.
 (ШАулић 1929, бр: 55).

После смрти уџасника остаје угашено огњиште и „На огњишту црно трње, / Око трња пет сестара“. Жене које настањују тај хладни и затворени *зайтрњени* свет означавају се метафорама кукавице, црне чавке, гује. Хладноћа испражњене куће преноси се на мајку и њена „ледена њедра“ (ШАулић 1929: бр. 41). Жалећи за братом, сестра о себи проговара у трећем лицу:

Но не море ова гуја,
 Ова гуја да говори,
 Јесу, леле, жалбе многе,
 Од бирана рода мога...
 (ШАулић 1929: бр 92).

Гује / змије типична су високо фреквентна метафора за преживеле жене; дете које је преживело оца, брата, родитеље; мајку која је изгубила сина⁵⁰. Треба нагласити да змија овде не функционише искључиво као негативна метафора већ, пре свега, као симбол граничног бића, бића које по својој природи може да прелази с овог на онај свет и обрнуто. Попут вука⁵¹, који се такође помиње у тужбалици, змија⁵² означава граничне просторе, па тиме сугеришу и особену маргиналност жене, њену позицију медијаторке између природе и културе, али и *овоџ* и *оноџ* света, која јој придаје амбивалентну позицију – бића повишене моћи и потенцијално опасног демонског бића. Ово унеколико усложњава однос према жени, односно поставља се питање колико је негативна метафорика везана за њу као део концептуализације рода, а колико је она ознака маргинализоване позиције покојникове породице. Родни аспект ових песама свакако захвата и у просторно ситуирање жене, односно у њену особену социјалну и религијску маргинализацију која се опредмеђује и у просторном коду.

Тужбалице су још увек релативно неистражено поље са становишта вредносне концептуализације патријархалне заједнице, али једно је, смејемо, сигурно – оне нису израз женског вредновања заједнице, већ се тужила ставља свесно (и радо) у улогу гласноговорника и чувара патријархалних вредности. Да би се даља истраживања овог питања, али и других могућих приступа усменој тужбалици могла развијати, неопходно би било издвојити поуздану базу за истраживање, дакле, оне записе који нису краћени и преправљани у складу с естетским нормама и укусом приређивача. Први корак могло би бити систематизовање, окупљање и поновно презентовање богате грађе Новице Шаулића, чија је сакупљачка позиција остала унеколико парадоксална. Под сталном сумњом, кад је реч о аутентичности његових епских збирки (види, Меденица 1975: 287–305; Јовановић 1997: 193–240) а, мање више незаслужено прећутан када је реч о бележењима лирских песама, особито тужбалица.⁵³

⁵⁰ Она се вије „као у трн шарка гуја“ (Цаковић 1962: 73; види, такође, Шаулић 1929: бр. 16, 29, 33, 53, 57, 58, 61, 86, 92).

⁵¹ О вуку, као митском медијатору који има способност да света живих и света мртвих и да, припада и *овом* и *оном* свету, види, Чалкановић 1995: 71; Филиповић 1966: 164–172; СМ: 104–105. Вук прелази и границу *култивисаноџ*, *йийшомоџ* света и света *дивљине* (Раденковић 1996: стр. 91–97, 157–158; Ђорђевић 1958/І: 205–238; Гура 2005).

⁵² Због периодичног пресвлачења кошуљице, залажења у земљу и зимске хибернације, змија у већини веровања посредује између *џорњеџ* и *доњеџ* света, односно *свеџа живих* и *свеџа мртвих* (Тројановић 1911: 10; Бучар 1915: 305–307; Чалкановић 1994/ІІ: 48, 122–126; Чалкановић 1995: 67–71, 120, 181, 191; Ђорђевић 1958: 128; Кнежевић 1960: 57–97; Петровић 1970: 144–146; Калмаковић 1983: 65–72; Беновска-Събкова 1992: 9–48; Раденковић 1996: 153–159; Гура 2005; СМ: 211–214).

⁵³ Тешко је наћи парадоксалнију ситуацију од оне у којој се збирка насловљена *Српске народне тужбалице* (наведена у литератури, али без директног навођења извора уз

ИЗВОРИ

- БАЊЕВИЋ, Бранко. *Поље јадиково: анџолоџија црногорских народних џужбалица*. [Избор, предговор и напомене Бранко Бањевић]. Титоград: Графички завод, 1971.
- ДС – *Двори самојвори. Тужбалице*. Изабрао и прир. Миодраг Матицки. Београд: Рад, 1979.
- КАРАЦИЋ, Вук Стеф. *Ејноџрафски сјиси*. Сабрана дела Вука Караџића. Књ. XVII. Ур. Миленко С. Филиповић. Београд: Просвета, 1972.
- МНМ I: *Мифы народов мира. Энциклопедия*. 1, А–К. Главный редактор С. А. Токарев. Москва: Российская энциклопедия, 1994.
- РСКНЈ XII: *Речник срјскохрвајскоџ књижевноџ и народноџ језика*. Књ. 12. Маквен – мозурица. Београд: Институт за српскохрватски језик, 1984.
- РСКНЈ XV: *Речник срјскохрвајскоџ књижевноџ и народноџ језика*. Књ. 15. Недотупав – нокавац. Београд: Институт за српскохрватски језик, 1996.
- СМ: *Словенска мџџолоџија. Енциклопедијски речник*. Светлана М. Толстој, Љубинко Раденковић (ред.). Београд: Zeptr Book World, 2001.
- СНП I: КАРАЦИЋ, Вук Стеф. *Срјске народне џјесме. Књџџа џрва, у којој су различне женске џјесме*. Беч 1841. Сабрана дела Вука Караџића. Прир. Владан Недић. Београд: Просвета, 1975.
- СНП V: КАРАЦИЋ, Вук Стеф. *Срјске народне џјесме. Књџџа џејџа у којој су различне женске џјесме*. Прир. Љуб. Стојановић. Биоград: Државно издање, 1898.
- ЏАКОВИЋ, Вукоман. *Народне џужбалице: анџолоџија*. Београд: Народна књига, 1962.
- ЏАКОВИЋ, Вукоман. *Парџџизанске народне џужбалице: анџолоџија*. Крушевац: Багдала, 1964.
- ШАУЛИЋ, Новица. *Срјске народне џужбалице*. Из збирке Новице Шаулића. Књ. 1. Св. 1, Београд: Графички институт Народна мисао, 1929.

*

- RHJ II: *Rječnik hrvatskoga jezika. P–Ž*. Књ. II. Frano Iveković, Ivan Broz (ur.). Zagreb: [b.i.], 1901.
- RKT: *Rečnik književnih termina*. Прир. Dragiša Živković. Beograd: Nolit, 1985.
- ŠAULIĆ, Novica. *Lirske pjesme i tužbalice (iz ostavštine)*. [Прир. Anica Šaulić]. *Zbornik za narodni život i običaje*. Књ. 43/1967. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 181–201.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Аноним. *Срјске амазонке и рајџнице. Неусџраџиве жене Првоџ свейскоџ рајџа и вечџџе хероине народа Срџије* <<https://www.bastabalkana.com/2012/10/srpske->

цитиране стихове), користи као база за установљење монтенегринистике и њених изучавања тужбалице као изразите особености црногорске културе.

amazonke-i-ratnice-neustrasive-zene-heroji-prvog-svetskog-rata-i-vecite-heroine-naroda-srbije/> – 3. 3. 2019.

- БЕНОВСКА-СЪБКОВА, Милена. *Змеят в българския фолклор*. София: Издателство на Българската академия на науките, 1992.
- ВИДАКОВИЋ-ПЕТРОВ, Кринка. Народне тужбалице. *Огледи о усменој књижевности*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 1990, 43–67.
- ГУРА, Александар. *Симболика живојинија у словенској народној традицији*. Прев. Људмила Јоксимовић и др. Београд: Бримо – Логос – Александрија, 2005.
- ЂОРЂЕВИЋ, Тих. Р. *Природа у веровању и предању нашега народа*. Књ. I. *Српски етнографски зборник*. Књ. LXXI (1958).
- ЈОВАНОВИЋ, Војислав М. О лажној народној поезији. *Књижевна историја*. Год. XXIX. Бр. 102 (1997): 193–240.
- КАЈМАКОВИЋ, Радмила. Змија у годишњим обичајима Срба у Босни и Херцеговини. *Народно стваралаштво – Фолклор*. Год. XXII. Св. 2–4. (1983): 65–72.
- КАРАНОВИЋ, Зоја. Архајски корени српске усмене лирске поезије. *Антологија српске лирске усмене поезије*. Приредила Зоја Карановић. Нови Сад: Светови, 1996, 251–309.
- КАРАЦИЋ, Вук Стефановић (1977). *Српски рјечник истражачкијем и лингвистичкијем ријечима*. Скупио га и на свијет издао Вук Стеф. Карацић. У Бечу 1852. Навођено према: Београд: Нолит, 1977.
- КЛЕУТ, Марија, ЗОБЕНИЦА, Николина. *Вампири у Србији у XVIII веку: књижа и коментари*. Коментаре написала Марија Клеут. Превела Николина Зобеница. Београд: Службени гласник, 2018.
- КНЕЖЕВИЋ, Сребрица. Лик змије у народној уметности и традицији Југословена (са освртом на исти мотив код других народа). *Гласник Етнографског музеја у Београду*. Књ. 22–23 (1960): 57–97.
- МЕДЕНИЦА, Радосав. *Наша народна епика и њени творци. Црногорско-херцеговачка њланска област и њојина епика и њени творци*. Цетиње: Обод, 1975.
- ПЕТРОВИЋ, Петар Ж. Змија. Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић. *Српски митолошки речник*. Београд: Нолит, 1970, 144–146.
- ПЕШИКАН-ЉУШТАНОВИЋ, Љиљана (1988). Тужбалице у епским песмама и баладама Вукове збирке. *Зборник радова XXXV конгреса СУФЈ*. Титоград: СУФЈ, 206–209.
- ПЕШИКАН-ЉУШТАНОВИЋ, Љиљана (2012). На јабуци записано. *Лирске народне песме*. Приредила Љиљана Пешикан-Љуштановић. Антологијска едиција Десет векова српске књижевности. Књ. 7. Нови Сад: Издавачки центар Матице српске, 19–47.
- ПЕШИКАН-ЉУШТАНОВИЋ, Љиљана. Кућа необична. Простор гроба у усменом песништву. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*. Књ. 62. Св. 1. (2014): 7–24.
- ПОПОВИЋ-ПЕРИШИЋ, Нада (1989). Тихомир Ђорђевић и живот нашег народа. *Вещица и вила у нашем народном веровању и предању*. Београд – Горњи Милановац: Народна библиотека Србије – Дечје новине, III–XXII.

- РАДЕНКОВИЋ, Љубинко. *Симболика свети́а у народној ма́жији Јужних Словена*. Ниш – Београд: Просвета – Балканолошки институт САНУ, 1996.
- ТРОЈАНОВИЋ, Сима (1911). *Главни српски жртвени обичаји*. [П.о. Етнографски зборник. Књ. XVII]. Београд: Српска краљевска академија.
- ФИЛИПОВИЋ, Миленко С. Култ пророка Јеремије у традицији Јужних Словена. *Гласник Етнографског института Српске академије наука и уметности*. Књ. XI–XV (1962–1966): 164–172.
- ЧАЈКАНОВИЋ, Веселин. *Сти́ара српска религи́ја и митологи́ја*. Војислав Ђурић (прир.). Београд: Српска академија наука и уметности – Српска књижевна задруга, 1995.
- ЧАЈКАНОВИЋ, Веселин. Секула се у змију претворио. *Сти́удије из српске религи́је и фолклора 1910–1924*. Сабрана дела из српске религије и митологије. Књига I. Приредио Војислав Ђурић. Београд: Српска књижевна задруга – Београдски издавачко-графички завод – Просвета – Партенон М.А.М., 1994, 393–404.
- ШАУЛИЋ, Новица. Предговор. *Српске народне пјужбалице*. Из збирке Новице Шаулића. Књ. 1. Св. 1, Београд: Графички институт Народна мисао, 1929, VII–XXX.

*

- BATLER, Džudit. *Psihički život moći: teorije pokoravanja*. Beograd: Centar za medije i komunikacije – Fakultet za medije i komunikacije – Univerzitet Singidunum, 2012.
- BUČAR, Franjo. Priče o zmijama, zagrebačka okolina. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*. Knj. XX. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti u umjetnosti, 1915, 305–307.
- ČIRGIĆ, Adnan. *Crnogorska usmena tužbalica*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost, 2016.
- ORTNER, Šeri. Žena spram muškarca kao priroda spram kulture?. *Antropologija žene*. Beograd: Prosveta, 1983, 152–183.
- PAPIĆ, Žarana, SKLEVICKY, Lydia. Antropologija žene – novi horizonti analize polnosti u društvu. *Antropologija žene*. Beograd: Prosveta, 1983, 7–32.
- PAVLOVIĆ, Miodrag. Narodna pesma *Braća i sestra*. *Obredno i govorno delo. Ogledi sa srpskim predanjem*. Beograd – Priština: Prosveta – Jedinstvo, 1986, 25–30.
- PEŠIKAN-LJUŠTANOVIĆ, Ljiljana. Žensko telo kao prostor u usmenoj obrednoj lirici. *Sarajevske sveske*. No 49–50 (2016): 93–108.

Ljiljana Ž. Pešikan-Ljuštanović

GENDER ASPECTS OF THE ORAL LAMENT

Summary

The paper starts from the assumption that in the oral laments that were originally created within the patriarchal culture, the emphasized value difference between male and female is articulated, as an important aspect of the meaning and the reflex of religious

and sociocultural representations of the patriarchal community. From this standpoint, the position of the female who laments, as the main and almost exclusive creator and transmitter of these poems, is summarily considered. We have also considered laments for women, as well as the attitude towards the female relatives of the deceased (mother, sister, widow, daughter) in laments. From the gender point of view, the formation of space in the oral lament was also considered. *The male space* in these poems is primarily built as a grave space, a battlefield / death space, and the life paths of the deceased. The space of the house itself, even the whole world of the living, where women, children, elderly parents and surviving relatives still reside, due to the absence of a man comes close to the coldness, emptiness, darkness and the non-living of a grave – the "unusual homes".

Универзитет у Новом Саду
 Филозофски факултет
 Одсек за српску књижевност
joljilja@gmail.com

Др Миодраг С. Матицки

ЈЕЗИКОТВОРСТВО У ПРИЧАМА И РЕЧИМА

Пратећи коперниканску улогу Вуковог Српског рјечника на плану језикотворства у ери преплитања система епохе просветитељства и новог правца у српској прози, у прилогу се посебна пажња посвећује Вуковим причама о речима и оним које прате пословице и изреке, у којима долази до изражаја Вук као врсни приповедач.

Кључне речи: Вукове приче о речима, приче које тумаче пословице и изреке или су из њих изведене, приповедни жанрови, Вук Карацић, Димитрије Поповић.

Обележавање велике годишњице појаве *Српског рјечника* Вука Стеф. Карацића (1818–2018) била је прилика да се дубље сагледају промене које је ова „књига пред књигама“ подстакла на плану језикословства и језикотворства српског књижевног језика. Године 2011. Вукова задужбина и Институт за књижевност и уметност, објавили су зборник радова *Творци српског књижевног језика*. За научни скуп и уређивање зборника заслужни смо били Весна Матовић и ја, а ја сам колегиници Матовић и данас захвалан што је овај мој предлог свесрдно подржала и помогла да се ваљано оствари. Посебно сам поносан на колегинице и колеге које су се својим прилозима прикључили. То су имена која су значајну улогу имала и на 16. Међународном конгресу слависта, почев од Бошка Сувајцића, Вељка Брборића, Срете Танасића, Душана Иванића, Александра Милановића, Бојана Јовића, све до Роберта Ходела и Јована Ћирилова. Тада смо се договорили да ћемо наставити истраживања у овом правцу. Ово је прилика да окупљене слависте подстакнемо да се прикључе овом послу, предложе нам теме и помогну да начинимо следећи том едиције *Творци српског књижевног језика*. За почетак предлажем да то буде сагледавање онога што се на плану књижевног језика збивало у првим деценијама 19. века, док је трајао процес утврђивања тзв. „новог правца у српској књижевности“.

Подразумевамо да је почетком 19. века, а и раније, присутно повећано интересовање за функцију језика у књижевности, тражене су речи за нову изражајност. Отворена су питања да ли идеја да се начини речник српског народног језика нема и претходника Вуковом подухвату, Соларић на пример,

да ли је Вуково интересовање да као млади судија у Неготинској крајини доста рано почиње да бележи речи у народу, поузданији податак за почетак рада на *Српском рјечнику* од писма из марта 1816. у којем тражи од Копитара упутства како да означава глаголе у речнику. Свакако битни су сви они који су на сакупљању речи помагали Вуку. Како они који су били наклоњени његовим језичким и правописним реформама (Мушицки, уз мања колебања), или пак његовом сакупљачком раду (Севастијан Илић, посебно када је реч о пословицама и у обичај узетим речима), тако и они који су водили с Вуком полемике, попут умног професора Григорија Гершића, који је сакупио 2000 речи којих у Вуковом речнику када се појавио 1818. није било. Ту су и језикотворци првога реда, Ђорђе Марковић Кодер, који за две речи којих нема у Вука – *йеза* и *йчела*, налази читаве ројеве значења у живом језику и гради о њима особите „приче о речим“. Ту је и Стерија, најпре велики присталица Вука и његовог дела, касније мудри Вуков опонент, посебно када су у питању Вукова изостављања „пределних“ речи, оних које богате локалне говоре. Он је чак приложио и мали вокабулар таквих речи из вршачког краја, а ја као Вршчанин пореклом сведочим да већина тих речи и данас опстојава у народу. Пре неки дан Матица српска је објавила књигу Милене Зорић *Славенизми у раним драмама Јована Стерије Поповића*. Петина речи приложених у том речнику живела је у Вршцу до мојих дана, посебно у дворском кругу (син сам свештеника), чиме се у говору тих породица које су се окупљале око владичанског двора издвајала њихова свечарска реторика коју су примењивали приликом обраћања јавности. Допринос Симе Милутиновића Сарајлије као језикотворца остао је још отворено поље за истраживање, на пример.

Све ово има сврху ако се сагледа континуитет епоха у српској књижевности и прихвати теза о упоредном опстојању и прожимању система епохе просветитељства и новог правца у књижевности који је, постепено, освајао 19. век. Тако, на пример, Севастијан Илић саставља збирку народних пословица када и Вук, чак му Вук предлаже да саставе обе своје збирке у једну књигу, а истовремено издаје и приређује Доситејева дела, пише басне, пријатељује и сарађује на вуковском послу са Лукијаном Мушицким. Увид у прожимања епоха у српској књижевности не може да заобиђе трајања и промене појединих жилавих жанрова, пре свега басни, пословица, загонетки, свих оних, како у поднаслову своје књиге пословица 1836. године Вук вели – „других у обичај узетих ријечи“, те и трагања за новом изражајношћу и језикотворству на делу.

Шири увид у живот и дело Вуковог сарадника Димитрија Поповића, који је начинио Станиша Војиновић, отвара посебну тему о мрежи оних који су за Вука бележили народне умотворине, старали се о сакупљању претплата на његове књиге, који су свим силама подржавали његову језичку и правописну реформу. Многи су, попут Поповића, следили Вукову мисију наслеђену још из епохе просвећености и Доситејевог деловања међу српском јуношћу, да око себе окупља младеж и да бечке ђаке припрема да преузму

послове из области културе и образовања како би се што темељније остварила вековима прижељкивана обнова српске државе. Тако су уз Вука пристали, поред Бранка Радичевића, Ђуре Даничића и Љубе Ненадовића, десетине младих песника и језикословаца, те будућих језикотвораца, који су наставили Вуково дело. У Бечу, у Вуковој кући, млади српски школци завршавали су српски факултет поред осталих на које су послати из Кнежевине Србије, тако је и Димитрије Поповић окупљао младе као педагог и учитељ језика и певања на лицеју и у гимназији и препарандији Сегедина и Сомбора, окупљао их и годинама се старао о *Друшћиву Младежи српске* у Сегедину. Колико год је стотина Вукових књига Димитрије Поповић „распачао“ преко своје мреже пренумераната, толико је књига прибавио за српску младеж и за поједине библиотеке, па и за Народну библиотеку у Београду, које су се оснивале диљем васколиког српства, а Вукове народне песме, приче и пословице прештампавао је у својеврсним књигама за народ и календарима које је уређивао. Ти људи окупљени око Вуковог дела и његове мисије, били су и добри издавачи, посебно књига за народ које су служиле општем просвећивању. Они свеукупно најављују велики замах Србије средином 19. века, узносе 1847. годину на пиједестал „године узлета“. Зато их Аца Поповић Зуб 1892. године проглашава припадницима бораца за нови правац у књижевности називајући тај правац правим именом: *Вукизам*.

За ову прилику издајам као индикативан Поповићев допринос популаризацији Вука и његовог дела у *Народном календару* за 1848. годину који је у Сегедину издао Петар И. Стојановић, а уредио га Димитрије Поповић. Иако је Стојановић у оба годишта овог календара задржао предвуковску ортографију, Поповић своје прилоге и Вукове записе народних умотворина објављује уз пуно поштовање Вукове језичке и правописне реформе. У одељку *Моралне забаве*, у овој особитој књизи за народ, под насловом *Народне њословице* он доноси шест пословица које налазимо и у Вуковој збирци: *Дуџ је зао друџ, Према ѓуберу ѓружашћи се ваља, Порадивши Боџ ће даћи, Боље се и од ѓолак ѓући ѓовраћиићи, неџо рђавим до краја ићи, Моја кућица, моја слободица и Вежи ѓа не наѓежи*. У другом издању Вук у духу народног језика мења наслов друге пословице: *Према ѓуберу ѓружашћи се ваља*, а у четвртој, како би било јасније, у заградама уноси – (*ѓуѓем*): *Боље се и од ѓолак ѓући ѓовраћиићи, неџо рђавим (ѓуѓем) до краја ићи*.

Вук је поједине народне пословице пропраћао народним причама без икаквог другог коментара, како би порука и подука у њима била разумљивија и прихватљивија. Њему је важна била народна прича којом неку реч, израз или пословицу пропраћа. У случају преузете Вукове пословице *Моја кућица, моја слободица*, Поповић нам у свом коментару открива да је Вук тежио да приложеним причама покаже како су пословице *наѓћајале*: За ову пословицу каже нама наш врли и честити г. Вук Стеф. Караџић, да је постала овако: „Частила лисица дању јежа, па га у вече устављала на конак [...]“. У наставку доноси у целини народну басну коју је Вук забележио и уобличио на начин усменог приповедања. Управо на том плану разилазе се народне

басне од басни доситејевског типа, управо на овом примеру можемо уочити како се епохе просветитељства и „новог правца у српској књижевности“ додирују и истовремено разилазе када је реч о књижевном језику. Наиме, иза Вукове народне басне о лисици и јежу, следи Поповићева морална поука, готово блиска доситејевском трактату о слободи, потпомогнута моралном забавом усменог порекла: „Из ове пословице можемо ми доста науке за нас извести. Врло је лепа, красна и племенита ствар слобода. Слободан бити, значи свој бити. Ја овде не мислим таку слободу, која би над сваким законом и правом стајала, него разумну слободу, без које човек ништа друго није, него прави роб своје занешене главе. Моја је дакле жеља, да си ти, који ово читаш, слободан од злобе, зависти и освете, да си слободан од лењости, лакомства и тврдоће, да си слободан од сваке неумерености и остали погрешака. Само на овај начин слободан си човек, ма ти и сви твоји удови окловани били“.

Поповић користи тон директног обраћања читаоцу, на начин како се Доситеј обраћао српској јуности. Он иза пословица, у одељку *Моралне забаве* прилаже и свој превод *Отац свећује сина, који први пут у свећу као калфа долази* (из Енрика Чокеа) и тиме затвара овај блок „моралних забав“. Пословице и овде служе да се подучи, али не слушалац, већ читалац, појединац. То није исто што и колективно усмено стваралаштво и посве другачија функција пословица да делују на колективну свест, да се казују на начин да би се памтиле и усмено преносиле и обдржавале.

Иза пословице *Вежи ја не највежи* следи Поповићев коментар, наравоучитељна поука, која је тек овлаш спремна да припусти стил усменог обраћања. Док зачињавање речи и пословица „причама о речима“ Вук започиње усменом фразом: „Људи *приповиједају*“, Поповић бира фразу ближу књишком стилу и говорном језику: „*Кажу* људи, да бистро око газдино више учинити може, него обе његове руке, и имају право“. Иза ове „прелазне фразе“ од усменог ка писаном, следе уобичајени морални савети како би се остварила „домаћа срећа и напредак“: „Сваки посао, домаћи или пољски, одма друкчије иде, чим домаћин на своју чељад или посленике пази као што ваља“ [...].

Дакако да ће предстојећи труд на истраживању језикотворства у српском књижевном језику подразумевати шири увид у српску књижевну периодику и носеће жанрове који су прешли током 18. и 19. века дуги пут од статуса носећих књижевних облика до форми пародирања или преусмеравања у жанр подесан књижевности за децу.

Када је реч о кретању новог правца у српској књижевности, пресудну улогу одиграле су *Новине српске* (1813–1822) Димитрија Давидовића и доктора Димитрија Фрушића, које су повремено уређивали и Јернеј Копитар и Вук Караџић, у којима су критички праћене све лингвистичке и књижевне радње у тадашњим словенским крајевима, славистика у најширем смислу, посебно све радње на издавама речника појединих словенских народа. У тим новинама, особито у њиховом додатку, као сигуран ослонац у оваквим

настојањима, појављивале су се руковети и у посебним издањима збирке народних умотворина српског народа, пре свега приповедака, пословица и загонетки.

Значајна истраживања која се тичу рада на речнику заснованом на народном књижевном и говорном језику, потекла су од стране Ђорђа Костића који је започео са израдом библиографије *Новина српских* (за 1815, 1816, 1817, 1818. годину – *Књижевна историја*, XIII–XIV, 1980–1981), посебно прилогом *Грађа за речник књижевних назива у Новинама српским* (*Књижевна историја*, XVIII, бр. 69–70, стр. 163–207; бр. 71–72, стр. 307–366). Тада се родила идеја да треба начинити речник књижевних термина који је настајао у првим деценијама 19. века како би се заменили славеносербски, који одговарају новом обликовању српског књижевног језика. За таква истраживања управо је незаобилазна грађа коју налазимо у *Новинама српским* и потоњој књижевној периодици 19. века. Да издвојим тек неколике термине који се у њима јављају први пут развојно, термилошки артикулисани: алманах, антикритика, аутор, бард, бачка песма, духовна ода (уместо псалма), епиграм, епоха, забавник, књижевна историја, литература, одзив, поезија, позорје, проза, распра (расправа, полемика), сатира, сиграње с речима (игра речима). Само око речника била су многа колебања: словар, словник. Или, да поменем, епиграме (надписе), пре свих оне Лукијана Мушицког на „сербско књижество“ које је објавио у три наставка у *Новинама српским* 1820. године и, тако, на свој начин, означио почетак српске шаливе периодике.

Miodrag S. Maticki

WORD FORMATION IN THE TALES ABOUT WORDS

Summary

Following the Copernican role of Vuk's *Srpski rječnik* (Serbian Dictionary) in the domain of word formation in the period when the era of enlightenment intertwined with the new direction in Serbian prose, the paper pays special attention to Vuk's tales on words and especially those that accompany proverbs and saying, where Vuk's role of an excellent storyteller is very noticeable.

Институт за књижевност и уметност
Београд
maticki.miodrag@gmail.com

Др Соња Д. Петровић

ЗАКАСНЕЛИ ЈУНАК КОСОВСКЕ БИТКЕ: ИНТЕРТЕКСТ И КУЛТУРНО ПАМЋЕЊЕ¹

У раду су анализиране варијанте песама и предања о закаснелом јунаку Косовске битке. Песнички и прозни модели су тесно повезани на садржинском, структурном и идејном плану и посматрају се као интратекст у односу на интертекст косовске легенде. Историјска предања исцртавају просторни идентитет закаснелог јунака, упућују на објашњење конкретних локалитета, заснивају места сећања или конструишу родбинске везе са завичајним претком. Песме овоме додају још и различите врсте интертекстуалних асоцијација, алузија и поетских украса којима се значење продубљује. Посебна пажња је посвећена осветљавању слојева традиције и њихових значења, поетичким карактеристикама, културним и идејним функцијама.

Кључне речи: закаснели јунак, Косовска битка 1389, српске и јужнословенске народне песме, предања, интертекст, културно памћење.

1. Увод. Фабула о закаснелом јунаку везала се за косовску легенду у облику засебног сижејно-тематског модела у песмама и предањима и као приповедни сегмент унутар дужих песама – лазарица. Она је скопчана са стожерним мотивима косовске легенде какви су Лазарева клетва, витешка верност и част, снови и предсказања, привидна издаја, јуначка смрт; а уједно и с моралним, обичајним и ритуално-митским кодовима утканим у усмену традицију и колективно памћење. На тај начин она улази у густу мрежу интертекстуалности, схваћене као низа међусобно повезаних и зависних релација и интеракција између усмене речи, различитих нивоа формулативности, жанра, традиције, контекста и културног памћења. У процесу усменог стварања и преношења варијаната и формула, памћење је једна од основа на којој почива фолклорно наслеђе. Варијанте текста и традицијско

¹ Студија је резултат рада на пројекту Језик, фолклор и миграције на Балкану (бр. 178010) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

знање (укључујући познавање поступака усмене композиције и поетске граматике) уплетени су посредством памћења у једну врсту интратекста, схваћеног као „поље садржинских и изражајних могућности које су латентно присутне у свести народног певача и његових слушаца“ (JUVAN 2013: 15). Ако имамо у виду место модела о закаснелом јунаку у односу на целину косовске легенде, могли бисмо рећи да се он понаша као интратекст у односу на интертекст косовске легенде, јер допуњава и продубљује њене различите поетичке, културноисторијске, етичке, есхатолошке, митске димензије, слојеве и значења. У испитивању ове мреже значења полазимо од разматрања фолклорне и историјске грађе о закаснелом јунаку. У анализи великог броја варијаната народних песама (в. табелу у Прилогу) и предања, посебна пажња је посвећена осветљавању слојева традиције и њихових значења, поетичким карактеристикама, културним и идејним функцијама.

2. СИЖЕЛНИ МОДЕЛ, МОТИВСКЕ ПАРАЛЕЛЕ И ПИТАЊЕ ЖАНРА. Закаснели јунак косовске легенде – Стефан/Стеван Мусић, Васојевић, Посавчић или Раде Облачић, војвода Радич, Вук, Медођин – запамћен је као јунак који, због одоцњења у одсудну битку, почини самоубиство (предања), односно ступа у борбу у тренутку кад је битка већ изгубљена и херојски гине (песме). Предања о закаснелом јунаку имају једноепизодичну структуру: јунак схвата да је закаснио у бој и изврши самоубиство. Место где се јунак убио израста у место сећања (*lieu de mémoire*, в.: Nora 1989) – нпр. место се именује према њему, обележава се надгробном плочом, посвећује се градњом цркве коју је јунак подигао да би се причестио с војском. За песме је карактеристична двоепизодична структура: у првом делу јунак страхује да не прекрши кнежеву клетву и, мада га љуба одвраћа, узнемирена злослутним сном, он понавља кнежеву клетву и полази у бој. У другом делу, на путу ка косовском разбојишту јунак сусреће девојку која је из Ситнице узела калпак непознатог ратника. Пошто препозна обележје на калпаку, јунак схвата да је војска поражена и да ће на њега пасти кнежева клетва; ипак улази у борбу и јуначки гине у окршају с Турцима.

Фабула о закаснелом јунаку, зависно од варијанте, проширује се увођењем мотива, описа и ликова, или се радња редукује, израз апстрахује и лиризује. У првом делу најчешћа су два проширења: 1. љуба покушава да наговори слугу да јунаку укује коња и тако га одврати од одласка; 2. на љубино питање кад ће доћи из боја, јунак одговара формулом „никад“ (кад се роди од запада сунце, кад гавран побели и сл.). У другом делу срећу се два проширења: 1. закаснели јунак наилази на рањеног ратника (Павла Орловића) и сазнаје од њега о исходу битке, а понекад с њим полази у последњу борбу; 2. на разбојишту јунак затиче кнеза Лазара у животу, моли га за опроштај (понекад два или три пута) и потом гине. У неким развијеним ларицама модел закаснелог јунака се прилагођава, проширује и варира, па долази до стапања с улогом Милоша Обилића. С друге стране, у баладама и лирским песмама радња се редукује свођењем на главне мотиве закашњења

и херојске погибије, наглашени су лирско уопштавање и емотивност, или се усредсређује на епизоду опраштања с љубом и формулу „никад“.

Посматран у ширем оквиру косовске легенде, модел закаснелог јунака је полиморфан и флексибилан у жанровском и сижејно-тематском погледу. Песме и предања су састављени од мотива уобичајених у општем епском фонду ратничке топики, а исте мотиве срећемо у разним сегментима косовске легенде: одвраћање јунака од боја, опраштање са сродницима, формула „никад“, пророчки снови, верност и привидна неверност, сусрет с гласником, извештаји из боја, праштање уочи погибије, описи битке, грађење цркве, причешћивање војске уочи боја, самоубиство или погибија у боју. Мотивске сличности између модела закаснелог јунака и сродних модела песама о првом и другом Косовском боју одражавају се на структуру и значење песама, истичу мотивацију ликова, појачавају њихове ратничке и карактерне особине, посредно објашњавају пораз.

Закаснели јунак је тип часног и верног витеза, а његово делање је мотивисано кнежевом клетвом, па се у том смислу може посматрати упоредо с другим косовским јунацима који делају из истих побуда. Ако се одоцење тумачи као привидна или неостварена издаја, упоредива су јунаштва закаснелог јунака и Милоша Обилића. Понављање истих мотива у косовској легенди утиче на ритам, јединство и концентрацију драмске радње, а у исто време поспешује рецепцију целине легенде и стварање асоцијативних идејних веза, и потврђује поетику истоветности. У идејном систему на ком почива модел закаснелог јунака сливени су витешка верност суверену, висока људска моралност, поштовање дружинских односа и државног хијерархијског поретка, национална и слободарска идеја (борба за „крст часни и слободу златну“).

Песнички и прозни модели закаснелог јунака су тесно повезани на идејном плану. Историјска предања упућују на објашњење конкретних локалитета, заснивају места сећања или конструишу родбинске везе са завичајним претком. У песмама је завичајно обележје мање изражено него у предањима, и испољава се у имену јунака, локализацији, каталозима, реалијама. Предања су вероватно утицала на стварање песама дајући им идејни подстрек, што не значи да песме и предања нису постојали паралелно. Песме и предања су очували сижејно-тематску стабилност, а уједно су се мењали у дугом процесу уметничког преобликовања теме о Косовском боју и конкретизовали се у додиру са историјском стварношћу. Фактичка и конструисана историја (измишљање родослова завичајног претка) постају референтни системи на које се ослањају песме и предања о закаснелом јунаку, па се историјски идентитети ликова и историјске референце утискују у фолклорне текстове и преузимају улогу референтних сигнала посредством којих се заснива текстуални смисао (JUVAN 2013: 168).

3. ИСТОРИЈСКА РЕФЕРЕНТНОСТ ЛИКОВА И ТЕМЕ О ЗАКАСНЕЛОМ ЈУНАКУ. Косовска епика, како је приметио својевремено Борис Путилов, „најдаље је отишла

у разради и примени конкретно историјских начела приказивања, у приближавању историјској веродостојности, у ослобађању од епских конвенција и традиционалности“ (1982: 427). У епским песмама извесна историјска дубина постиже се познатим епским средствима конкретизације, пре свега поступцима индивидуализације ликова и просторне локализације. Ту се убрајају: именовање ликова према стварним историјским личностима, коришћење реалних топонима, везивање за познате историјске догађаје који омогућују да се у свести слушалаца начини веза са историјском прошлошћу и етнографском стварношћу. Историјским предањима је својствено да истичу припадност познатих јунака некој средини, да их симболично присвајају везујући их за неку заједницу или место, да конструишу родослове. Као потврде веродостојности испричаног служе топоними, остаци цркава, старина или географске црте природног рељефа, које се путем народног етимологијања доводе у везу с фабулом. Предања о закаснелом јунаку мењају имена протагонистима учествујући у изградњи друштвеног сећања средине у којој циркулишу, а у додиру и мешању с другим мотивима мења се и фабула.

Историјска утемељеност запажа се углавном у појединостима, али у целини гледано, предања и песме карактерише преплитање историјских чињеница с маштом, поетском идејом и формулним обрасцима. Историјски идентитети закаснелих јунака су изражени у различитој мери. Осврнућемо се на ове ликове и историјски контекст на који реферишу.

3.1. СТЕФАН МУСИЋ. Најпознатији закаснели јунак је Стефан Мусић, у историји најстарији син челника Мусе и Драгане, сестре кнеза Лазара. Кад је наследио свог оца, Стефан је наставио да испуњава наслеђене вазалне обавезе према кнезу Лазару, а као блиски рођак уживао је углед и Лазарево поверење. Мавро Орбин, према неком непознатом извору, наводи да је Стефан био вођа властеле којима је поверено да чувају и ослепе Николу Алтомановића (2006: 61). Стефан је имао титулу 'господин' и претпоставља се да је ковао свој новац (Милојевић 1986: 29; Шуица 2000: 115). Одржавао је добре пословне и пријатељске везе с Дубровчанима. Међу одлукама дубровачког Великог већа издваја се она од 9. фебруара 1389. да му се поклони ратничка опрема (Милојевић 1986: 29).

Стефан и Лазар Мусић су погинули у битки на Косову.² Према архиепископу Данилу Бањском, Лазарево мошти биле су, на путу ка Раваници, положене у Новој Павлици, у цркви Ваведења Богородице, „где рођена сестра његова са синовима својим, то јест преслатким Стефаном и Лазарем, положени беху“ (Јовановић 2000: 83). Иако извори временски најближи

² У старијој и новијој историографији узима се као чињеница да су Стефан и Лазар Мусић погинули на Косову на основу навода Данила Бањског (в. Руварац 1992: 246; Новаковић 1878: 122; Михаљчић 1989: 244), али неки проучаваоци су сматрали супротно због каснијег помена Стефановог сестрића у Дубровнику (в. Милојевић 1986: 32; Благојевић 2004: 170–171).

битки не спомињу Мусиће као учеснике непосредно,³ они су, по природи свог положаја и сродничких веза, сигурно имали запажену улогу која је могла да буде један од разлога што их је усмена традиција упамтила.

Да је Стефан Мусић био познат приморским књижевницима, и то можда преко усмене традиције, сведочи његов помен у спеву *Вила словинка* Јурја Бараковића (1612).⁴ Али већ почетком XVIII века у Бетондићевој бугарштини о Косовском боју не спомиње се више Муси(јев)ић него Бушић Стјепан, и то не као закаснили јунак.

У неколико извора о Косовском боју из XVIII века Стефан Мусић спомиње се кратко али с уважавањем. У *Подџоричком лејџојису* (1738), делу које садржи видне наносе усмене традиције, Стефан се комеморише у каталогу погинулих јунака, одмах за кнезом Лазарем, Југом Богдановићем и Милошем Омилевићем (Стојановић 1927: бр. 593љ). У *Причи о боју косовском* и перашком *Боју кнеза Лазара* хвале се његова честитост и племенито порекло.⁵ И Гаврило Ковачевић у *Сраженију* (1805: 48) истиче „делију“ Мусића, али му не придаје улогу закаснелог јунака, напротив – Стефанова војска је стигла на Косово пре Лазарева и он јој заповеда заједно с храбрим војводом Марјаном.

Боравиште јунака представља важан део његове индивидуализације и епског идентитета. У епском контексту Мусићев „Мајдан чисто сребрни“ среће се први пут почетком XVIII века у песми из *Ерланџенског рукојиса* бр. 92 („и stefana млад мусојевића / ѿ мајдана чиста сребр’нога“). Убицирање Мусићевог мајдана привлачило је пажњу многих истраживача. Вук Караџић је Мусићев Мајдан нашао у Нахији пожаревачкој. Прихвативши Вуково мишљење, Стојан Новаковић поткрепио га је примерима који показују да су Браничево, Кучево и Поречка река „пуни локализације косовских јунака“: с једне стране, кнез Лазар је даровао својим задужбинама многа тамошња села и подигао на Млави Горњак, а с друге стране Браничево и Кучево насељени су породицама са Косова које су чувале завичајно предање (Новаковић 1878: 122). Светозар Матић је такође прихватио пожаревачки Мајдан, и мислио је да је усмена традиција везала Стефана Мусића за то место јер су његове земље биле у непосредној близини Косова, па није могао задоцнити у бој (Матић 1958: 713). Владимир Ћоровић помишљао је на Мајдан у Брвенику, средњовековном граду у области челника Мусе и касније његових синова, чији се рудник помиње крајем XIII века (Ћоровић 1936: 190–191).

³ Детаљан опис распореда војске на Косову пољу у *Огљедалу светиа* Мехмеда Нешрије занимљив је само као конструкција односа снага. Нешри је ставио Лазаревог братанца или сестрића на десно крило, уз Вука Бранковића, а Кобилића с Бошњацима на лево (Елезовић 1957: 47).

⁴ Бараковић смешта деспота Ђурђа Бранковића у пакао и приписује му речи кајања што је био незахвалан онима који су му били наклоњени, а међу таквима је био „Стипан Мусијевић друг веран од веће“ (BARAKOVIĆ 1889: 207).

⁵ У *Причи о боју косовском* Стефан је „крви ис колена честита, на гласу“ (Новаковић 1899: 54), а врло слично у *Боју кнеза Лазара*: „Мусића храбрена Стјепана, зашто су крви и кољена честита на гласу“ (Пантић 1975: 395).

Ако се има у виду да су усменој епици својствени процеси уопштавања, формулативности и метафоризације, може се рећи да је „Мајдан чисто сребрни“ апстраховано сећање на Мусићево порекло из краја богатог рудницама, будући да су земље Лазаревих сестрића обухватале већи део Копаника, руднике Копорић, Брвеник и још један непознатог имена.

Има песама, међутим, у којима се Стефанов двор смешта у Сјеницу (Шјеницу), а у једном извору ауторске епике у Приштину.⁶ Мајдан се лоцира и у околини Сјенице.⁷ Веза Мусића са Сјеницом може се објаснити стапањем ликова и њихових локализација јер Стево Васојевић пребива у Сјеници. Неки певачи су обједињавали Мусића и Васојевића у један лик, или су их приказивали паралелно.⁸ Несигурност или пометеност у помену Мусића запажа се у лазарици Слеспца Продановића (Вук Пр, 30). Мусић се не локализује директно, али је у једном случају дошао на место неименованог „војводе од равне Сенице“, а у другом Миклена „од Сенице“, поред кога седи за трпезом. О овој евентуалној замени тешко је изводити било какве закључке јер старац Миклен је запамћен у ограниченом броју старијих извора – у рукописима *Приче о боју косовском*, перашком *Боју кнеза Лазара* (в. РЕЂЕП 2013: 190–197) и Продановићевој лазарици (Вук Пр, 30). У каснијим записима уочили смо тек један могући пример где је лик именован слично.⁹

У епским каталозима Стефан Мусић налази се у близини кнеза Лазара (Вук II, 36; ЛМСе, бр. 9). Ипак, певачи нису искористили њихово стварно сродство да би истакли везу између ујака и сестрића, иначе омиљену у јуначким песмама. У ауторској епици, међутим, управо се овај однос наглашава:

Царев сестрић, Мусићу Стеване
Који вазда бјеше на опрезу,
Одмах јави у ордији кнезу (Беђировић Требљешки 1998: 70–71).

⁶ В. збирке: Милутиновић, бр. 72 („Са Сјенице Мусића Стевана“ – од Леке Мاستиловића из Гацка); Вук III, 10 („На Сјеници на равној паланци, / онђе бјеше војвода Стеване“ – од Старца Рашка Колашинца); Врчевић, бр. 31 („Паде књига у село Шјенице / Војводи од Васојевића / На рукама Мусића Стевана“); БЕСАРОВИЋ („цар Лазар“ шаље књиге: „Наки-тио на Шјенице равне, / А на руке Мусићу Стевану“ – од Вука Куланина из села Брадине у Херцеговини, котар Коњички); Беђировић Требљешки („Онда Мусић, сјенички војвода / са резервом у зачеље заје / да се кнезу у невољи нађе“, односно: „Мусић Стеван од Приштине града“).

⁷ У варијанти *Браћа Мусићи на Косову*, коју је Новица Шаулић забележио у околини Дурмитора, Стеван Мусић окупља војску – наређује да се разашаљу „млађани трубачи, / Нека трубе на четири стране / по Мајдану чисту сребрnome, / По Сјеници и по околици“ (Шаулић 1939а: 63).

⁸ У песми из Врчевићеве збирке Мусић је уједно „војвода од Васојевића“ из „села Шјенице“ (Врчевић, бр. 31). А у Петрановић II, 26 кнез Лазар у бој зове и Мусића и Васојевића и обојица доводе по хиљаду јунака.

⁹ У варијанти *Бановић Страхиније* од непознатог певача, објављеној 1839. у *Лейтисису Маицице српске*, за Лазаревом софром поред Стевана Мусића је Бановић Страхинија, а до њега је старац Николета, који би одговарао старцу Миклену (ЛМСе, бр. 9).

Занимљив пример измишљања традиције око Стефана Мусића налазимо у песми Илије Дивјановића, певача Богољуба Петрановића. Подстакнут вероватно сличношћу имена, или можда посредно писаним изворима (нпр. хроником породице Мусаки), он Мусу Арбанасу приказује као Стефановог „амицу“. Намера певача јесте да увелича број ратника и истакне Лазареву моћ да придобије околне славне јунаке. Муса доводи у Косовску битку хиљаду момака, „љутих Арбанаса“ и гине заједно с њима (ПЕТРАНОВИЋ III, 32). То што певач Лазару намењује улогу вође балканских војски сједињених пред турском силом може бити алузија на реалне потребе и стремљења ка уједињењу српског народа у Босни и Херцеговини у време кад је песма спевана (збирка је објављена 1867), а дуг каталог савезника преноси поруку о важности савезништва и уједињења око религијске или националне идеје пред претњом турског освајања.

Сремски певачи приближили су Стефана Мусића Лазару и Лазаревићима и тако што су му приписали „Манасију цркву, / баш на брегу, крај воде Ресаве“ (ЛМСе, бр. 7). Историјска задужбина Мусића Нова Павлица, међутим, није искоришћена као вид локализације. Она се ретко помиње у каталозима манастира – наводи је нпр. Старац Рашко Колашинац у *Зидању Раванице* као једну од многобројних задужбина Немањића: „Саградише многе намастире (...) / И Павлицу испод Јадовника“ (Вук II, 35).

Традиција о Мусићу као закаснелом јунаку сачувана је првенствено у песмама. Њих је у нашем корпусу шест,¹⁰ што потврђује надмоћну популарност Васојевић Стева. Најстарије сачуване десетерачке варијанте о Мусићу из збирки Аврама Милетића (1778–1781), Симе Милутиновића и Вука Караџића (објављене 1845) потичу из Срема (дискусију песама в. у одељку 4.2). Вуков запис, који је био приступачан како у штампаним збиркама, тако и усменим посредовањем, послужио је као предлог касније забележеним варијантама. Укључивши се у процес преношења, он је наставио да живи на репертоарима певача,¹¹ да се мења у процесу преношења, а примио је и извесне усмене и књижевне утицаје. О томе сведоче две песме о Мусићу из записа Вука Врчевића (рукописне збирке из Требиња, 1863 и 1864). Прва песма, *Мусић Сџеван креће на Косово*, садржи препев фрагмента Бетондићеве бугарштице о Бушићу Стјепану (РЕЋИЋ 1967: 96) и сцене где Милица зауставља браћу Југовиће уочи боја. Ова епизода преузета је из Ковачевићевог *Сраженија*, чију је прераду Врчевић објавио 1861. у Задру (ПЕТРОВИЋ 2000: 513–519). Друга песма, *Мусић Сџеван и Павле Орловић*, представља успелу компилацију Вуковог *Мусића Сџефана* и Стејићевог *Васојевић Сџева*.

¹⁰ Овде нису убројане ауторске песме Новице Шаулића (1939а) и Момира Војводића (*Мусић Сџеван Васојевић*, ДЕЛЕТИЋ 2000: 56–64).

¹¹ Нпр. иста верзија Вуковог *Мусића Сџефана* била је на репертоару Данила Ружића из Поплата код Стоца (збирка Милмана Парија на Универзитету Харвард, Ружић, PN409). Срдачно захваљујем колегама проф. др Дејвиду Елмеру и др Панајотису Лигу што су ми омогућили увид у текстове песама о закаснелом јунаку из Паријеве збирке и одобрили њихово коришћење у овом раду.

Нисмо успели да уђемо у траг предањима о Мусићу као закаснелом јунаку. Занимљив је, међутим, један посредан помен неговања усменог родослова Мусића који би упућивао на то да је овај угледан епско-историјски лик био подвргнут истим процесима уливања у културно памћење као Радич и Васојевић. Наиме, у селу Мутници код Параћина живела је породица Мусића која се поносила својим пореклом од славног претка. Кад су свештеника Радосава Мусића мучки убили Турци, брат Бошко га је осветио убивши двојицу од тројице крвника, и сахранио код манастира Свете Петке Изворске (иначе се овај манастир у месном причању приписује Стефану Мусићу). Да би се склонио од сигурне одмазде, Бошко је с братом Недељком пребегао у Немачку и настанио се у Великом Бечкерек. Од њихових ћерки је Александар Николић 1846. забележио ово породично предање и, желећи да га сачува од заборавља, штампао га као „одломак биографије стародревне српске породице“ (Николић 1846: 416–417).

3.2. СТЕВО ВАСОЈЕВИЋ. На подручју Васојевића закаснили јунак је Стево Васојевић из села Дубнице код Сјенице. Овај измишљени лик је индивидуализован патронимним етником, двором у селу Дубница код Сјенице, кулом у месту Кулина и црквом на Радишића брду. Иако је Стеви Васојевићу израђен засебан, разгранат епски родослов, његово име се неретко замењивало Мусићевим у епским песмама и предањима.¹² Песничка фабула везана за Стеву Васојевића је нешто развијенија од оне везане за Мусића, а најстарији познати запис објавио је 1832. Јован Стејић.

Традицију о Стеви Васојевићу ширили су Васојевићи, али она је бујала и саображавала се месним приликама и ван тих граница. У предањима из Дробњака, која је тридесетих година XX века записао Андрија Лубурић (објављена у: ПЕТРОВИЋ 2001), Васојевић је рођен у Виночки код Берана и пре Косовске битке био је заповедник сјеничке области и потчињен Лазару. Према традицији Братоножића, Стево Васојевић је син или потомак Васа, епонимног претка племена Васојевића, а Васово порекло домаћа до старих српских владара – он је „син Стевана (Шћепана) Гргурова Бранковића“. Према другом току причања из Братоножића, Васово порекло, а самим тим и Стеваново, изводи се из неке старе, „давно свргнуте“ владарске лозе (Ердељановић 1909: 461; Вешовић 1935: 89). Пјешивци су такође присвајали Стеву Васојевића приписујући му дворе у Сјеници или Бањској. Стевин син Богдан узет је за родоначелника Горњих Пјешиваца, док је други Стевин син, Грујо, засновао албанско племе Груде, с којима се Горњи Пјешивци традиционално пријатеље (Шобалић 1996: 160).

¹² В. напомене 5, 6, 7. У месним предањима из Дробњака Мусић је сјенички војвода. Андрија Лубурић саопштио је предање о удаји Мусићеве удовице Грлице за Јока, брата дробњачког војводе Ђурјана Косовчића, који је према традицији, али и према *Причи о боју косовском*, учествовао у Косовском боју (рукописи *Приче* наводе Ђурицу и Живана). В. Новаковић 1989: 73; Лубурић 1930/1999: 49; РЕБЕП 1976: 227; ПЕТРОВИЋ 2001: 212–213.

У недостатку стандардних историјских извора о пореклу Васојевића, поједини истраживачи су разматрали њихову усмену племенску историју. Мада су у предањима и песмама о Стеви Васојевићу помешани машта и историјске чињенице, ова фолклорна грађа није без вредности са историјског становишта. Недавна историјска истраживања су показала да се црква Стеве Васојевића на Радишића брду, која се помиње у предањима, може идентификовати као црква села Дубница у нахији Сенице. Историчар Александар Јаковљевић (2011: 225–227) наводи да се ова црква помиње у једном османском документу из 1618, као и у другим изворима који је потврђују у тој регији. О цркви Стеве Васојевића (тј. цркви Светог Ђурђа) причало се и да је прелетела из Дубнице у суседно село Дујке (Павловић 1961: 3), што такође указује на стабилна традицијска знања о њој.

Историјска подлога лика Стеве Васојевића и утемељеност традиције о њему посматрана је шире, на нивоу историје идеја. Имајући у виду да је у природи усменог памћења да се мешају имена, а да се чувају општа окосница збивања и идеје које су актуелне у време кад се песме и предања преносе, Ровински је сматрао вероватним да је неки предак Стеве Васојевића учествовао у Косовској битки, мада је саму песму о њему оценио као „производ новијег времена“ и „имитацију“ песама о Мусићу (9/1889: 341–342). Радослав Вешовић је значај традиције о Стеви Васојевићу видео у томе што она „указује на косовску давнину“, а предања су могла да сачувају „неки израз некадашњег народног мишљења о тим догађајима и људима“ (1935: 90–91). Он је претпоставио да су песме и предања о Стеви Васојевићу можда „постале доцније приликом ослободилачких ратова и селидбених покрета 17 и 18 в., када се Васојевићи јављају око Сјенице“. Према аналогiji с традицијом о Мусићу и Раду Облачићу, он сматра могућим „да је постојао и неки властелин (или властелински потомак) Васојевић Стево, пошто га народно предање веже за поменути косовски моменат напоредо са овом двојицом великаша“ (1935: 91). Улогу усмене традиције о Стеви Васојевићу у јачању историјске свести народа нагласио је Миомир Дашић. Иако је одбацио косовску легенду као извор за извођење закључака о учешћу Васојевића у битки, он сматра да се она „не може ни занемарити као извор о времену када је настајала и када је дјеловала као покретачка свијест у организацији ослободилачке борбе против турске власти“ (1986: 87).

3.3. СТЕФАН ПОСАВЧИЋ. За разлику од распрострањене усмене традиције о Мусићу и Васојевићу, помени Посавчића су ограничени на свега два сремска записа које је начинио Ђорђе Стефановић Којанов. Посавчић је индивидуализован једино посредством презимена етника. Тешко је рећи да ли је оно заиста узето из фонда традиције или је посреди Стефановића редакција. Светозар Матић је претпоставио да је до замене дошло зато што је „историјско презиме Мусић било туђе певачима“ (Матић 1964: 108). Имајући у виду да су замене имена закаснелог јунака биле мотивисане тежњом да се познати јунаци укорене у месну завичајну традицију, и уједно да се потврди Лазарев

култ и оснажи сећање на царство Немањића, може се претпоставити да је и овде исти случај.

Модел песама о Посавчићу је сужен на мотиве разгледања небеских прилика, пророчког сна и опраштања приликом одласка у бој. Обе песме су сведене, одликују се сликовитошћу и осећајношћу. У песми забележеној од Стефановићеве мајке средишњи мотив је злослутни сан с устаљеним сликама које се разрешују као пад царства и смрт Лазара и војске. У запису који је Стефановић послао Вуку (Вук Пр, 31) симболика снова је исказана у митолошком кључу, као борба између сунца и месеца (кнез се „у сунце обрн’о / и побио са сјајним месецем“). У завршни део су додати формулни стихови о поласку војске у бој (развијање барјака, ударање бубњева и свирала) и плачу мајки, љуба и сестара, веома слични стиховима из Качићевог *Разговора* и Ковачевићевог *Сраженија* (Петровић 2000: 510–513). За разлику од варијаната о Мусићу и Васојевићу где се даље пева о одласку јунака у бој, Стефановићев запис се окончава клетвом женама да су сузама наслутиле погибију:

У зао час поврискале, тужне,
Вриском сте нам на плач наслутиле
И потомству ропство исплакале! (Вук Пр, 31).

Овакав завршетак упућује на предања о настанку кукавице, у које су претворене кћери кнеза Лазара (Ђорђевић 1958/2: 6–7).

3.4. Радич, Вук, Медођин. У предањима записаним у Србији, Црној Гори, Херцеговини, на Косову и Метохији, улогу закаснелог јунака преузимају кнез или војвода Радич (Раде Брђанин, Радич Поступовић) или војвода Вук. Та махом краћа предања састављена су од мотива закашњења, клетве, смрти (погибије или самоубиства) или повратка из боја, зидања цркве, означавања локалитета према јунаку или његовом кретању. Овом моделу су сродна предања о колубарском велможи Медођину или, према другима, Леки Капетану (Петровић 1949: 193). Мада Медођина стиже клетва због закашњења у Косовску битку, тај аспект приче потиснут је у позадину мотивом породичне несреће, кад Медођинова млада жена нестане под земљом у бачви с разбојем.¹³

Најстарији помен Радича као закаснелог јунака среће се у *Троношком родослову* средином XVIII века. Радичево самоубиство помиње се два пута – једном пре описа битке, кад је Лазар окупљао војску, а други пут на крају, после погубљења Лазаревог:

¹³ Медођин је своју жену лепотицу затворио у бачву са златним разбојем и доста свиле и златне пређе за ткање, па је закопао у земљу и пошао на Косово. Кад је у путу чуо да је битка изгубљена и да је на њега и његову војску пала Лазарева клетва, земља се провалила и прогутала војску. Медођин се некако спасао и похитао натраг да спасе жену. Узалуд је копао и јурио за звуком разбоја и песмом који су се чули с различитих места, док се на крају није „скаменио од чуда невиђена“. Предање тако објашњава настанак локалитета Бачевица, Мислођин, Враћевшница и Провалија. В. Радовановић-Ерић 1981: 16–17; Милојевић 1985: 201–202; Петровић 1949: 42, 193.

А кназь раднѣ захолмскѣи н прилора, снаа крѣпчайшаа сербскаа, понеже въ далекоу растоанѣи, немогаша скоро прѣйтн абѣ совокозпнѣа велнокое воинство н ведаше, но недоспѣ той на бой, но мало потоу доспѣа; н когда разѣмѣ, тако воинство сербское све погнѣнѣло съ лазарѣмъ кралѣмъ, сего радн самъ себе прободѣ мечемъ, нзаше н тамо погребенѣ бысть, того радн н нинѣ зовѣтъ са гробѣ раднѣа воеводи, воинствоже егво разндеса въ дома (ШАФАРИК 1852: 85).

Раднѣ же воевода н кназь захолмскѣи н далмачѣи, сѣи ѿ крове белаго оуроша перваго архѣжспана, по развѣнтѣи сербскаго воинства н ѹсѣченѣи крала лазара, малнѣа часомъ мндошѣдшнѣа доспѣа съ воинствомъ свонѣа, блнзѣ мѣста вѣнтерна, недалѣе бойнаго мѣста; н когда ѹланшала сербскаго воинства съ лазарѣмъ повѣнѣ, ѿ жалостн н горестн сердца неразсѣане самъ себе мечемъ пробола, н тамо погребен бысть, воинствоже егво во своа обратнлоса (ШАФАРИК 1852: 91).

У обе варијанте Радич се везује за Захумље и Приморје, односно Далмацију, и наводи се локалитет Гроб Радича војводе. У другој варијанти поменути локалитет је изостављен, а једина референца је Вучитрн, где се војска зауставила. Уз Вучитрн, међутим, не стоји етимолошко објашњење какво налазимо у предању које је изнео Вук Караџић у маргиналијама уз прво издање *Срѣског рјечника* (1898: 83). У његовој варијанти протагониста није Радич него херцеговачки војвода Вук; он је закаснио у бој и пробо се мачем који је ослонио на некакво трње, па је отуд Вучитрн добио име. У *Троношком родослову* предање о закаснелом јунаку је поновљено како би се нагласио значај Радичеве личне одговорности и поштовања Лазареве клетве, тим пре што првој варијанти претходи казивање о издаји Балше Зећанина. Мада је био најближи, он је стајао на граници своје земље чекајући Марка који није хтео да дође због ранијег сукоба с Лазаром. Стојан Новковић је у Радичу препознао Радича Санковића (+1404), војводу Хума, који је био ожењен Гојславом, ћерком Ђурђа Балшића (1906/1988: 25).

У каснијим бележењима варирају имена и презимена закаснелих јунака и одговарајући локалитети (Вучитрн, Радич-поље, Враћевшница, Мислођин и др.), а у понеким записима објашњења тих места чак се ни не дотичу теме о закаснелом јунаку. Осврнућемо се укратко на те помене. Феликс Каниц бележи предање да се „један од вазала цара Лазара, можда господар оближњег града Остружнице“ (тј. Островице на Руднику), задржао с војском да одстоји службу божју, па је закаснио у битку и зато је касније подигао Враћевшницу. Како је оснивач овог манастира велики челник Радич Поступовић, он је поистовећен са закаснелим јунаком из предања.¹⁴ Милош С. Милојевић

¹⁴ Одмах пошто је саопштио предање, Каниц (1985/1: 328–329) наводи натпис из Враћевшнице где се као ктитор цркве помиње велики челник Радич Поступовић. Милан Ђ. Милићевић бележи да није могао да чује оно што наводи Каниц, али указује на усмену традицију која Радича Поступовића везује за Косовску битку. Он преноси предање да је Радич Поступовић „седео у селу Црнући, које се онда звало Бѣлућа, па се, после Косова, где су Бѣлућани готово сви изгинули, прозвало црним именом“ (1876: 233). Радич је у Црнући сматран родоначелником једне породице: тамо „имају неки Маринковићи, који кажу да су потомци Радича Поступовића“ (Милићевић 1867: 33). Успомена на великог челника

доноси предање о кнезу Радичу, где се каже да је на Радич-пољу у Ибарском Колашину подигао цркву и причестио војску.¹⁵ У записима Бранислава Нушића о Вучитрну, насталим три деценије после Милојевићевог описа, нема помена о закаснелом јунаку, а етимологија се везује за вукове и трње, односно за вучу трња.¹⁶ Иван Иванић, који је у Приштини боравио четири године после Нушића, наводи да на Косову „овамошњи народ говори“ како је Радич војвода „од туге и од гриже савести пробо себе мачем, издахнуо, и у Вучитрну сахрањен“. Уз то он напомиње да „Ибарски Колашинци тврде да је Радичева трагедија одиграна на 'Радич-пољу' у Колашину“ (1988: 216). У Ибарски Колашин предања о закаснелом јунаку локализују и Момчило Лутовац,¹⁷ Ејуп Мушовић¹⁸ и један новији запис с Косова и Метохије.¹⁹ А у теренским истраживањима Ибарског Колашина 2004–2005. потврђена су предања о Радичу као закаснелом јунаку, а забележена су и предања о Вуку Бранковићу, за кога се везао исти приповедни модел (Ђорђевић 2009).²⁰

3.5. ОБЛАЧИЋ. Закаснили јунак Облачић је протагониста песме *Полазак младог Облачића на Косово*, објављене у *Подунавци* 1844 (с назнаком: „Из збирке Милоша Поповића“) и затим у нешто измењеном облику 1850. у *Српском венцу* Тодора Влајића. Модел закасног јунака је прилично редукован и сведен на мотиве кашњења и погибије. Стојан Новаковић први је

Радича Поступовића, према Стојану Новаковићу (1982: 79–120), сачувана је у лику јунака народних песама *Облака Радослава* (Облачић Раде, Змај Обрчић Раде).

¹⁵ Милош С. Милојевић (1872: 85) наводи да је Радич пошао са 80.000 далматинске и захумске војске, али је застао у Малом Колашину, крај Баранске реке да би направио црквицу на Кнез-Радич пољу, где се војска пре битке причестила. Кад је видео да је одоцнио, Радич се пробо мачем и ту је сахрањен, док је према другима пренесен у Далмацију, у Стоњ, где је за живота столовао.

¹⁶ Према једној варијанти, Срби који су се настањивали „морали су најпре из једнога трна (луга) истерати вука, те је отуд то место Вучји Трн“. Према другој, племе које се прво населило у околини Вучитрна оградilo се трњем, а „старешина је једнако наређивао и узвикивао: 'Вуци трње', те је и самом месту остало име Вучитрн“ (Нушић 1903: 86–87).

¹⁷ „Раде Брђанин“, војвода кнеза Лазара, на Радич-пољу, у котлини око Ибра, подигао је цркву за једну ноћ како би у њој причестио војску. Због закашњења се убио, а за њим и његови ратници који су се међусобно окривљавали за закашњење. Радич је сахрањен у близини цркве, и ту му је постављена надгробна плоча (Лутовац 1954: 66).

¹⁸ Према Мушовићевом (1989: 303) запису (казивач Благоје Божовић), Радич Поступовић је градио цркву на Радич-пољу, закаснио и убио се на Радич-пољу. Сахрањен је на Црквинама код Доњег Јасеновика.

¹⁹ Кренувши на Косово, војвода Радич је подигао цркву за једну ноћ да би причестио војнике. „Камен за цркву војници су на руке преносили са места Градине у Гробље, где су решили да подигну цркву“. Кад је схватио да је закаснио, Радич се убио и сахрањен је у близини цркве, „где и сад постоји надгробна плоча“, и од тада је то место названо Радич-поље (Бован 2005: 85, бр. 71).

²⁰ Вук Бранковић је, слично Радичу, причестио војску (Зубин Поток, Црепуља), а у једној варијанти се додаје да је нека девојка бацила чини да Вуку и његовој војсци коњи буду уковани наопако, па су зато они отишли у Босну. За везу Вука Бранковића с овим моделом од значаја је локалитет Бранково брдо, где је градио цркву (в. Ђорђевић 2009: 169).

ову песму довео у везу с мотивом закаснелог јунака и запазио у њој трагове литерарне редакције (Новаковић 1878: 120). Светозар Матић је приметио да је она „одјек песме о Ђурђу Смедеревцу и Облачићу Раду, коју је објавио [...] Ђ. Стефановић у *Лейхойису* 72, 1846“²¹ (МАТИЋ 1964: 109, нап. 20), али се није шире бавио овом везом.

Поређење Стефановићеве и Влајићеве песме потврђује велику сличност описа Облачићеве погибије. Стефановићев певач, Слепац Глиша Гајнов из „Д. Сент-Ивана“²², опевао је светло јунаштво и смрт Рада Облачића. Није га, међутим, представио као закаснелог јунака, него као последњег заточника српске деспотовине. Раде окончава живот као жртва издаје деспота Ђурђа и Јерине турском цару Мурату, а на крају и владарски пар налази смрт у прогнанству. У овој варијанти јасно се препознају алузије на мотиве и формуле из песама о Јерини и Дамјану Шајновићу, смрти војводе Кајице и војводе Пријезде, Јуришићу Јанку, сада укомпоновани у нову целину. Глиша Гајнов познавао је песме о старијим јунацима и хајдучима и успео је да наслика несвакидашњег хероја. Описи Облачића у борби су врло блиски онима из Влајићеве песме, с тим да је у овој другој приметна извесна књижевна редакција. Пошто је Стефановићев запис штампан 1846, а Влајићев 1844, може се претпоставити да је реч о истом епском фонду који је у Влајићевој варијанти мало стилизован.

Ђ. К. Стефановић (Глиша Гајнов)

Ал' је Раде коња разиграо,
Из ноздрва модар пламен лиже,
Из копита огањ ватра креше,
Топузом се хита у облаке,
А у голе дочекује руке.
За калпаком разљуљао перје,
Јунак јесте, чини му се дика!

Сече Радо несмотрено Турке,
Рада сече, цар очима гледи.
Кад је било баш на подне сунце,
Десну руку одсекоше Ради,
Ал' је јунак Облак Радославе,
Ал' је јунак, па се левом брани,
Сече левом Турке јаничаре,
Сече левом, ко и десном руком.

Кад је било на заходу сунце,
Сунце седа, Облачић погину.
(ЛМСе, бр. 18)

Т. Влајић

Кад је био близу до Косова,
Коња игра са четири копља,
Које увис, које унапредак,
Огледа га да л' је добар за бој,
И баца се перним буздованом
У висину плаветног ваздуха,
Пак у руке њега дочекаше,
Да он види да л' је добар јунак.

Чак кад дође у Косово равно,
Одмах поче бој бити с Турцима.
До подне је три хиљаде секо,
А од подне ни броја се не зна.
Но кад беше сунце на заранке,
Он саломи сабљу аламкињу,
Пак је баци у корице златне.
Кад видеше Турци јаничари
Да саломи Облачићу млади
Оштру своју сабљу аламкињу,
Нагрнуше на њега ко вуци:
Сунце зађе, Облачић погине.
(ВЛАЈИЋ 1850)

²¹ Прештампана у: ЛМСе, бр. 18 (*Ђурађ Смедеревац*).

²² Деспот Сентиван, данас Деспотово, општина Бачка Паланка.

Влајићева варијанта настала је на основу епских песама, али је дорађена у литерарној сфери. Редактор песме био је упућен у реторику, стил и израз народне поезије, али трагови књижевне обраде препознају се на метричком плану у непостојаности ритма, а на синтаксичком у разламању мисаоне целине на зависне реченице и у измени реда речи. Она је приметна и у избору лексике: у комбиновању усмених формула (нпр. перни буздован) с књижевним епитетима (плаветни ваздух).

4. КОРПУС ПЕСАМА О ЗАКАСНЕЛОМ ЈУНАКУ. РАЗМАТРАЊЕ ИНТЕРТЕКСТУАЛНИХ ВЕЗА И ОБЛИКА. Велики број забележених песама о закаснелом јунаку говори о привлачности теме и постојаном занимању за њу у различитим срединама. Томе су допринели уметнички чиниоци (мотиви, идеје, симболи, поетска целовитост, жанровска полиморфност, интертекстуалне референце на историјски контекст Косовске битке) и културни, друштвени и идеолошки оквири који су условили разноврсност интерпретација. Ако предања одржавају културно сећање на Косовску битку, конструишу успомену на завичајног јунака и исцртавају његов просторни идентитет, песме овоме додају још и различите врсте интертекстуалних асоцијација, алузија и поетских украса којима се значење продубљује. Учвршћивање моралног и обичајног кодекса постиже се у песмама варирањем мотива привидне издаје закаснелог јунака и његовог слуге. Понављање Лазареве клетве служи за фигурацију система моралних вредности, подстицање радње, мотивацију збивања, карактеризацију ликова. Ретроспективни извештаји (у казивању Павла Орловића и у сцени с девојком на Ситници) евоцирају плејаду јунака и метонимијски приказују етапе битке. Породична и емотивна димензија битке и смрти, приказана из перспективе женских ликова, даје догађају људску меру и универзални карактер, и омогућава приснију рецепцију. Сви ти додатни мотиви, заступљени на различит начин у многобројним варијантама, чине их комплементарним предањима.

Песме о закаснелом јунаку су записане у Срему, западној Србији, Црној Гори, Босни и Херцеговини, Македонији, западној Бугарској. На њихову вредност и рецепцију нису утицали само уметнички чиниоци, него и разлике у односима сакупљача према методологији теренског рада и представама о неповредивости фолклорног текста. Има песама с приметним траговима књижевне редакције (нпр. из збирки Шаулића и Делетића), чак ауторских остварења сачињених по угледу на народне песме (песма Момира Војводића). Ова разноликост ипак сведочи о живом фолклорном и стваралачком процесу и способности прилагођавања новим типовима традиције, срединама и околностима.

Модел закаснелог јунака стваралачки је уклопљен у дуже лазарице (Клашиковић, Качановски 177, Боланов, Ружичић), где се мењао и прилагођавао целини на различите начине, померао структурне, семантичке и жанровске границе између сижејно-тематских облика и остваривао јединствене интертекстуалне релације.

Најстаријом сачуваном варијантом о закасном јунаку поједини проучаваоци (Новаковић 1878: 114; Гавриловић 1898: 259; Пешић 1988: 578) сматрали су епизоду о Бушићу Стјепану у Бетондићевој бугарштици о Косовском боју (Богишић 1). Мотивске сличности (сан Бушићеве љубе, одвраћање од боја) исцрпљују се, међутим, у наговештавању трагичног исхода, док тежишни мотиви кашњења и смрти јунака потпуно изостају (в. одељак 4.1).

Најстарији десетерачки записи потичу из Срема и садрже мноштво међусобних сличности. Хронолошки поредак раних десетерачких записа не може се тачно утврдити. Вукова варијанта објављена је 1845, али је могуће да је добијена раније, вероватно од Мушицког, а као певачице помињу се Живана или Слепица из Гргуреваца (Пешић 1988: 576; Недић 1990: 77–79; Зуковић 1986: 171–191). Запис Симе Милутиновића у Архиву САНУ је оштећен, текст је екавски, а део рукописа у коме је пронађен не припада *Пјеванији*.²³ Није јасно да ли су запис песме о Мусићу и други екавски записи стварно начињени Милутиновићевом руком или их је он од некога добио и преписао, а можда је неке слао Вуку Караџићу. У немогућности да се порекло рукописа разјасни, запис се условно сматра Милутиновићевим.

До краја шездесетих година XIX века запажа се да у песмама често варирају имена и презимена закаснелих јунака, а затим се у улози протагонисте устаљује Васојевић Стево, о коме се најживље пева током тридесетих година XX века у Црној Гори и Босни и Херцеговини. Почетком XX века срећу се и лирске варијанте модела, понегде с промењеним именима закаснелих јунака, али са постојано сачуваном везом са косовским разбојиштем и устаљеним сценама опраштања и формулом „никад“. Посебном групом могу се сматрати варијанте забележене у западној Бугарској, чије су интертекстуалне везе са српском епиком детаљно испитиване (в.: Кметова 1991а, 1991б; Сувалдић 1998, 2012). Осим Васојевићу и Мусићу (тј. Стефану Услику), певачи су улогу закасног јунака наменили и бугарском цару Ивану Шишману и Марку Краљевићу, у песмама и предањима, при чему је код Марка мотив кашњења преобликован и спојен с мотивима предодређености косовског пораза и даљих његових подвига у борбама против Турака. У наставку овог поглавља размотрићемо интертекстуалне особености и преплитања одабраних варијаната песама.

4.1. СЕГМЕНТ О СТЕПАНУ БУШИЋУ: ШИРЕЊЕ ПОЉА СМИСЛА. У првој епизоди Бетондићеве бугарштице о Косовском боју (Богишић 1, ст. 1–58) лако су уочљиви фрагменти модела закасног јунака: уводна ситуација, временске

²³ Описујући рукопис *Пјеваније*, Владан Недић (1958: 245) констатовао је само да је још неколико народних песама сачувано са главнином рукописа и да су песме „забележене на екавском тлу – без напомене када и од кога“. После прегледа рукописа у Архиву САНУ констатовали смо да недостаје завршетак. Пошто је Добрило Аранитовић, приређивач издања Милутиновићеве збирке (1990), објавио интегрални текст, вероватно да је завршетак загубљен после тога. Аранитовићево читање песме има грешака. Наводе из песме доносимо према рукопису све до стиха 171, а потом за део који недостаје према Аранитовићевом издању.

прилике, љубин злослутни сан и покушај одвраћања од боја, Стјепанов завет да неће „остати од војске кнеза Лазара“, опремање Бушића и слуге Оливера²⁴ и најзад долазак пред Лазареве дворе. Поменути стилеми и формуле представљају интертекстуалне референце којима сегмент о Бушићу упућује на одсутни, конотирани предлог о закаснелом јунаку, а да га заправо не остварује јер тежишни мотиви закашњења и смрти у боју изостају. Сегмент се уједно интертекстуално повезује с комплексом есхатолошких тема о паду царства као смаку света, посредством мотива пророчких снова. Сегмент се учвршћује у структури Бетондићеве бугарштице захваљујући паралелизму с наредном епизодом у којој се развијају слике Миличиног сна (звезде ће пасти с неба на земљу – пашће главе угарске господе, месец ће потамнети – потамнеће лице „славнога Лазара кнеза“, небо ће се распући – препући ће Миличино срце). Паралелизам делује и на емотивно-психолошком плану супротстављајући слике индивидуалне (соко без главе) и колективне погибје (Миличин сан). Структурне промене, међутим, утичу на промену смисла услед инверзије позиције сегмента о Бушићу у Бетондићевој бугарштици – из епилошког дела он је померен у пролошки. Док у предањима и епским песмама закаснили јунак ступа на сцену кад је битка завршена, Стјепан Бушић заузима уводни део песме и у даљој радњи се више не помиње.

4.2. ВАРИЈАНТЕ О МУСИЋУ ИЗ МИЛЕТИЋЕВЕ, МИЛУТИНОВИЋЕВЕ И КАРАЦИЋЕВЕ ЗБИРКЕ. Три најстарије десетерачке варијанте о Мусићу Стефану (Милетић; Милутиновић Д19; Вук II, 47) особене су у погледу језика, израза, приказивања ликова, а постоје уверљиви показатељи да припадају истој, сремској традицији. Поређењем текстова показатељемо да је песма из Вукове збирке ближа Милутиновићевој на нивоу формула, али на плану општег тока радње, нарочито у другом делу, одваја се од ње и приближава се Милетићевој.

Варијанта из Милетићеве песмарице одликује се сведеним изразом, стилизованом етикецијом (односи високо – ниско испољавају се у ословљавању и поздравима), осећајношћу која се нијансира присношћу и умекшавањем (љуба грли слугу и брати га, слуга прихвата побратимство задржавајући извесну дистанцу почетног подређеног односа: „Ој госпожа, по Богу сестрице“). Окосница сцене Мусићевог сусрета с девојком на Ситници је мотив празних судова, слојевити наговештај несреће и уједно симбол судара ратног вихора с обичајном свакодневицом. Према словенском народном веровању, сусрет са женом и нечим празним (судови, кола, вреће и сл.) најављује двоструки неуспех (Плотникова 2013: 220). У веровању банатских Хера, изношење празних судова пред невесту је магијски чин злокобљења (Филиповић 1958: 242). Мотив празних кондира среће се и у Вуковој песми, док се код Милутиновића спомињу златни кондири, али не празни. Завршни стихови Милетићеве песме илуструју прожетост песме свечаним тоном народне побожности („Ту [је] на њи сила навалила, / И они су свој сабор примили“).

²⁴ О имену слуге (Оливер/Ваистина) в. Орхановић 1933; Костић 1937.

Варијанте Милутиновића и Вука су приповедно развијеније од Милетићеве. Оне су међусобно врло сличне, па и подударне у сегментима обраћања Мусића слуги, временских прилика, клетве, љубине молбе слуги, љубиног злослутног сна. Те сродности и подударности могу се објаснити заједничким епским фондом формула и сличним начином стилизације. Али, привлаче пажњу дословна подударања у споредним, неважним појединостима, нпр. слуга развија крсташ алај-барјак и *ѿрислони ља уз љосѿодске дворе* (Милутиновић), тј. развија крстат свилен барјак и *ѿрислони ља уз љосѿодскоѿ двора* (Вук).²⁵ Веза између две песме огледа се у још једном занимљивом детаљу. У Милутиновићевој песми Мусић преноси садржај клетве слуги који није био претходног дана на Косову. Код Вука Мусић изричито вели слуги: „Кадоно смо на заклетви били“, дакле заједно. Слуга љуби каже да не може да изда господара, а ни она не би могла на то ни помислити да је чула кнежеву клетву (клетва се потом понавља). У Милутиновићевој песми слуга није био на заклетви, али се дијалог са љубом и клетва понављају као у Вуковој песми. Следи да је Вук поправио оно што је код Милутиновића испуштено – да су господар и слуга заклетву дали заједно – како би се поштовала унутрашња логика збивања.

На плану садржине може се констатовати да подударности између Вукове и Милутиновићеве песме постоје у низу мотива, на пример: напијање чаше уочи пута;²⁶ опис Косовке девојке;²⁷ Мусићево питање девојци;²⁸ девојчино објашњење, Мусићева реакција и даривање, кретање у бој.²⁹ У оба примера они гину заједно с дванаест хиљада војске.

Кад је реч о разликама, у Вуковој песми дијалогске реплике су сажете, спојене у један монолог или сасвим изостају, док код Милутиновића свако питање добија посебан одговор, а ако се постави више питања, на свако се одговара. Језик у Милутиновићевој варијанти садржи више примера верски маркиране лексике (*чадо, кресѿ Chesѿни, сладчаѿшија и моја суѿруѿо, Боѿ*

²⁵ У интернет бази епских народних песама (Детелић, Томић) нема других примера овог стиха.

²⁶ Мусић „напија красну славу Божју / сретна пута и крста часнога“, Вук II, 47 (у даљем тексту: В); Мусић служи прву купу вина „ради пута и часа доброга, / другу служи за крста честнога“, Милутиновић D19 (у даљем тексту: М).

²⁷ Косовка девојка под пазухом носи „клобук свиле беле, / за клобуком бела кита перја, / у дну перје сребром заливано, / а по среди златом преплетено, / и по врџу бисером кићено“ (В); односно: „у руци јој клобук беле свиле, / за клобуком кита бела перја, / што је у дну сребром заливано, / а по врџу бисер и камење“ (М).

²⁸ „Где си, душо, на ограшју била?“ (В); и: „Де си, сејо, на ограшју била?“ (М).

²⁹ Девојка говори: „Брата имам од мене млађега, / носим клобук брату рођеноме, / ја сам млада мило ми је перје“ (В); и „Имам браца на дому млађега, / пак ћу клобук брацу поклонити, / а перје ћу сама разносити, / ја сам млада, мило ми је перје“ (М). Кад узме клобук, Мусић се удара руком по колену и скерлет пуца (В, М); најзад Мусић дарује девојку с три дуката жута (В, М). При кретању у бој јунак и слуга ударају коње мамузама (В), односно остругама (М).

буди с ѿбобом, закон [причест] узмиѿе, Авѣарени) него у Вуковој (крсїѿ часни, у ѿресвѣѿю име Исусово). Можда је постојала учена редакција записивача, или је певач био у додиру са усмено посредованим књижевним изворима. Ова врста утицаја већ је утврђена кад је реч о Вуковој варијанти – показано је да су стихови „А ја идем на бој на Косово / У пресвето име Исусово“ дошли из *Сраженија* Гаврила Ковачевића, а он их је нашао у Качићевом *Разговору* (МАТИЋ 1958: 714; ПЕТРОВИЋ 2000: 509–510).

Најкрупније неслагање између две песме је у завршном делу. Код Милутиновића Мусић затиче Лазара како причешћује војску, прима благослов, одлази у битку, удара на Турке и на крају гине заједно са слугом. Код Вука изостаје мотив добијања опроштаја од кнеза. Мусић и слуга одмах ударају на Муратов табор: „Три је паше био и убио; / кад започе бити четвртога, / ту погибе Мусићу Стеване / и са њиме Ваистина слуга / и војске му дванаест иљада.“ Запажамо да исте формуле употребљава Слепица из Гргуреваца у песми *Пројасїѿ царсїѿва срїскоѣа*.

Врста и број подударности указивали би на то да је Вук могао да консултује Милутиновићеву песму и да на основу ње редигује текст који је објављен у другој књизи *Срїских народних ѿсесама* 1845. године. На основу хронологије њихове преписке и других докумената, може се претпоставити да је Милутиновић до 29. јануара 1829, кад је Вук последњи пут од њега тражио песме, негде у Срему или Земуну од неког добио или сам забележио песму о закаснелом јунаку и онда запис уступио Вуку, док су још били у пријатељским односима.³⁰ То је могло бити и раније, до 1818. године. Наиме, у првом издању *Рјечника* 1818. уз реч ’ограшје’ Вук је навео стихове неке песме о Мусићу.³¹ Стихови из *Рјечника* су истоветни са стиховима из Милутиновићевог записа. Разлика је незнатна и састоји се у јекавизацији и у томе што они тамо нису интегрална целина, како се види из примера.

³⁰ Сима Милутиновић је боравио у Земуну 1799, а потом у Карловцима и Србији до 1813, па опет у Србији од краја 1814. до лета 1816. С Вуком се упознао у Великој школи 1811 (прво писмо му је послао 4. маја те године). Кад му се Вук замерио, Милутиновић се вратио на стари правопис, а таква писма сачувана су од пролећа 1828. године.

³¹ На ове стихове обратио је пажњу Љубомир Зуковић у расправи о репертоару Слепице из Гргуреваца, где је ваљано поткрепио закључак да је *Мусић Сїефан* управо њена песма, а не дело Слепе Живане. Зуковић је констатовао да ниједан од шест стихова које Вук наводи у *Рјечнику* „није у свему једнак с одговарајућим стиховима“ из песме објављене 1845. Запазио је такође да је у том одломку „Косовка дјевојка најпре Стевану испричала поријекло клобука, он је тек онда затражио да позна ’кога је војводе’“. То би некако било и логично, па се стога мора рећи да је у том смислу у штампаној варијанти побркан редослед потеза“ (1986: 177). Ове нелогичности навеле су Зуковића да претпостави како је цитиране стихове, а можда и целу песму, Вук слушао од свог оца Стефана, а кад је касније добио бољи запис, он је жртвовао очеву – која је можда била само одломак, а не цела песма. Анализа Љ. Зуковића говори у прилог томе да је Вук редиговао одломак из *Рјечника*. Али, не чини се вероватним да је певач стихова из *Рјечника* Стефан Караѿић, јер није јасно зашто их Вук не би објавио, било да је реч о песми или о фрагменту.

Вук (Рјечник 1818)

Божја помоћ Косовко девојко!
 Ће си сестро на ограшју била?
 Да ће ли си кlobук задобила?
 – Д’о Бог добро кнежева војводи!
 Нисам ниће на ограшју била,
 Нит’ сам кlobук на боју добила...

Милутиновић

Божја т’ помоћ, Косовко девојко!
 ...Ди си, сејо, на ограшју била
 Те си таки кlobук задобила?
 – Дај Бог добро, кнежеве војводе!
 Та ја нисам на ограшју била...

Подударни стихови упућују на закључак да је реч о истом тексту. Вук је иначе ексцерпирео грађу за *Рјечник* и из песама које није објавио, при чему је по потреби мењао и прилагођавао стихове (Кашић 1986/2: 1532). Утврђено је да је за друго издање *Рјечника* Вук користио и *Пјеванију*.³² Може се закључити да је Вук у бечко издање *Српских народних пјесама* 1845. унео своју редакцију песме о закаснелом јунаку непознате певачице из Земуна или Срема (можда баш Слепице из Гргуреваца), коју је добио од Милутиновића.

4.3. ПЕСМА О СТЕВИ ВАСОЈЕВИЋУ ИЗ СТЕЛИЋЕВЕ ЗБИРКЕ. Запис Јована Стејића, објављен 1832, уз варијанту о Мусићу из Вукове збирке, највише је утицао на потоњу песничку традицију о закаснелом јунаку. Осим усменим путем, песма се ширила и посредством разних популарних издања народних песама и лазарица-епопеја о Косовском боју. На садржинском плану Стејићев *Васојевић Сѣво* има више сличности с моделом о Мусићу (небеске прилике, љубин сан, одвраћање од боја, полазак у бој, сусрет с девојком на Ситници и препознавање калпака, смрт), али се довољно разликује да би био издвојен као засебан сижејни модел. Најочљивије су следеће разлике: проширује се мотив одвраћања од боја и варира формула „никад“; уводи се тема сусрета с рањеним Павлом Орловићем која обухвата његов извештај о исходу битке и понављање клетве; уводи се сцена у којој Васојевић тражи опроштај од кнеза Лазара и на крају га добија; развијају се описи борбе, опраштања Ваистине слуге и на крају погибије јунака.

Оцењујући Стејићеву песму, Стојан Новаковић је замерио певачу због нелогичности, нпр.: што Васојевић, „чинећи необична јунаштва, и не мисли да се спасе“, што „сатврши једне Турке, тражи друге, докле га и смрт не нађе, коју управо и тражи“; што се јавља Лазару „а и не мисли да га ослобађа“. Он закључује:

Штета је свакојако, што ту песму когод није од бољег певача са-
 слушао и записао, али и кроз оваку, каква је, провирује кобна мисао
 суђенога и судбине, тај црвени конац косовских песама, који чини, те
 сви јунаци раде у истину све што најбоље могу, али их опет прождире
 она виша одлука. То и нашу песму о Васојевићу Стеви врло карактерише
 према осталим јуначким песмама нашим и према познатом и прецизно
 обележеном типу њиховом (Новаковић 1878: 119).

³² МАТИЋ 1964: 316. В. и: ЛАТКОВИЋ 1964; МЛАДЕНОВИЋ 1964.

И поред очигледних недостатака, Стејићева песма послужила је Новаковићу да употпуни епопеју *Косово* описима борбе (X песма у 11. допуњеном издању 1906). Комбинујући одломке из Вуковог *Мусића Сћефана* и Стејићевог *Васојевић Сћева*, Новаковић је стихове премештао, изостављао и „заокругљивао“, како је објаснио у предговору, и нагласио да „песма, дакле, остаје народна с пребраним и пречишћеним појединостима, начином потпуно народним, а по захтевима критичне потребе којој је намењен цео овај посао“ (НОВАКОВИЋ 1906/1988: 26). Део о Лазаревом опроштају Новаковић је изоставио због неуверљивости, а Мусића је заменио Васојевићем с образложењем да је сјенички војвода био удаљенији од Косова Поља од Лазаревог сестрића. На мисао да употреби Стејићев запис Новаковић је дошао по угледу на Стојковићеву *Лазарицу или Бој на Косову* (1903, с допунама 1906. и 1908), али је Стојковић ипак више интервенисао и прилагођавао песму целини какву је замислио, мењао и додавао стихове, ликове и мотиве.

Различите логичке, стилске и језичке неравнине и књижевне упливе у Стејићевој варијанти запажали су и други проучаваоци. Томо Маретић (1889: 148) приметио је да стихови „за јунаштво и за отечество / и ришћанску вјеру православну“ никако нијесу народни“. Светозар Матић је сматрао да је песма „записивана или редигована на начин на који нисмо навикнути код Вука“. Упоредивши екавске и ијекавске стихове, закључио је да она потиче из Срема или Бачке и да је „препевана од певача јекавца, који је могао бити и Црногорац“ (1964: 107–108). Матић указује на утицаје и садржинске сличности са сремским песмама из Вукове збирке и рукописних извора:

Стејићева песма је „у ствари једна врста Лазарице, у коју су ушли мотиви из сремских песама: 1) *Мусић Сћефан*, цела песма, врло мало промењена; Орловић Павле даје извештај о косовском боју – мотив врло сличан извештају слуге Милутина из Подруговићеве песме, с том разликом што Орловић носи крсташ барјак (и у Вуковој *Косовци девојци* Орловић је ’кнежев млади барјактар’); 3) један део извештаја Орловићевог одговара Вуковој *Проклетију царска сријскога*; 4) Васојевић на Косову затиче Лазара живог и добија од њега опроштај. Овај последњи део је уједно једини нови мотив према Вуковим косовским песмама. Али једно место из тог последњег дела – разговор Лазара и Мурата под шатором Муратовим – потиче можда из ранијих штампаних и писаних дела о косовском боју (Гаврило Ковачевић, *Троношки родослов*, *Повести о боју косовском*).

Стејићева песма одликује се, као и сремске косовске песме, извесним црквеним елементом. Према свему, Стејићева песма не обара претпоставку о сремском пореклу косовских песама (МАТИЋ 1964: 108).

Осврнувши се на Матићево мишљење, Путилов је одлучно одбацио сумње у изворност песме, а потом и хипотезу о сремском пореклу песме:

Одступања од уобичајене сужејне схеме... и нарушавање историјског плана, прије откривају интервенцију пјевача који нијесу сасвим прецизно познавали ову схему и стварну историју, неголи уплитање писмених

људи или оних који су свјесно тежили популаризацији косовског култа. Пјесма се управо одликује потпуним одсуством официјелних тенденција, било какве литерарно-публицистичке мисије. Тешко да се можемо сложити са С. Матићем који је склон да ову пјесму припише сремским пјевачима... Прије би се рекло да по својој отворености овдје имамо посла са доста наивним покушајем представника племена Васојевића да у косовску пјесничку историју уметне 'свога' јунака (Путилов 1985: 76).

Анализа структуре Стејићевог записа потврђује сличности с мотивима других косовских песама, али то не значи да је она дело сремског певача. Уочава се вишеструко варирање мотива верност – неверност (Васојевић наспрам кнеза Лазара, слуге Ваистине и љубе), и уједно делимична контаминација с темом о невери љубе. У сегменту одвраћања од боја, љуба наговора слугу да Васојевићу укује коња:

Кад му станеш коња опремати,
Укуј њему дебела дората,
Да га рома пред њега изведеш.

Онеспособљавање јунаковог коња је један од уобичајених начина да неверна љуба дође главе свом мужу, па и на Васојевићеву љубу баца негативно светло.

Сентименталне сцене у песми проширују се мотивима својственим лирици и баладама. Стејићева песма је прва у низу познатих нам записа о закаснелом јунаку у којој се у оквиру теме растанка развија формула „никад“. У недовољно артикулисаном виду, више као наговештај несреће него као формулу, налазимо је у Вуковом запису, где Мусић напија славу за „сретна пута и крста часнога“ јер „Војводи је то и пре и после“, каже се у песми. Вук у напмени објашњава: „Т. ј. и *џрво* и *џошљедње* (нигда више у свом двору не ће у славу напијати).“ Код Стејића, међутим, формула „никад“ је потпуно развијен мотив укључен у тему растанка и дат у карактеристичном дијалошком облику:

Далеко ји сестра испратила,
На растанку брату говорила:
– Брате мили, Васојевић Стево,
Кад ћеш, брате, из Косова доћи,
Да те чекам на друму широком?
Али Стево њојзи одговара:
– Добро мисли и упамти, селе,
Па погледај бијелу западу:
Кад се роди од запада сунце,
Онда ћу ти из Косова доћи!

Сцена сусрета с девојком на Ситници подстакла је касније певаче да уведу рустикална проширења. Из лика девојке што је „дојавила стадо на пландиште“, израсле су овчарка, козарка, пастирка, а неки описи постају

механички (среће се нпр. нелогичност да јунак стиже на Ситницу, али не види да она носи коње и јунаке него му тек девојка то казује). Стејићев певач настоји да истакне судбински карактер читавог догађаја, па сцену заодева у свечано и чудесно расположење: девојка не гази у воду да би захватила калпак као у Милетићевој, Милутиновићевој и Вуковој варијанти, него се помоли Богу и калпак сам исплови. У сцену препознавања калпака укључена је мала епска похвала Бошку Југовићу: „Кад је нама Бошко погинуо, / све бранећи цара у Косову, / ми нећемо застанути Лазу.“ Ови стихови ће у каснијим обрадама послужити као подстицај за друге похвале.

Сегмент сусрета с рањеним јунаком Павлом Орловићем је доста развучен и садржи логичке грешке настале због непажње или заборављања, нпр. јунаци се пољубе и одседну с коња, па воде разговор, а седамдесетак стихова даље Павле каже: „Немој, брате, коња сјаивати“. Упркос томе, ова сцена ће бити коришћена и варирана у каснијим записима.³³ Избор Павла Орловића дат је вероватно по аналогiji с његовом улогом извештача у *Косовки девојци*, а можда су певачу биле познате и неке месне традиције које га везују за Рудник, Теочин, Херцеговину, Црну Гору.

Карактеристично је проширење каталога развијањем мотива Милошевог подвига и Вукове издаје. Каталог је разломљен на две целине: у једној се описују распоред војске, ток битке, Милошев подвиг, Вукова издаја и Лазарева клетва упућена Вуку и Васојевићу; у другој Орловић набраја јунаке који се још боре,³⁴ чиме се ствара утисак симултаних временских планова, да Васојевић и Орловић пристижу на разбојиште у јеку борбе. Тако се сиже о закаснелом јунаку, као периферни ток радње у сложеној лазаричкој композицији, придружује главној линији збивања где су у фокусу Милош и кнез Лазар, па се спајањем ових токова на разбојишту постиже јединство места и времена. Време трајања битке је растегнуто да би сви актери добили одговарајућу пажњу. У два каталожка екскурса приказани су најзначајнији моменти битке, чиме се песма приближава идеалу целине.

Осим у каталозима, епска тежња се огледа у проширењу приказа борбе јуришањем на Муратов шатор и тражењем опроштаја од Лазара који „под чадором беседи с Муратом“. Већ је указано на мишљења о неуверљивости ове сцене јер претходно је Милош „под чадором цара распорио“. Певач је вероватно желео да кнежевим опроштајем и благословом отклони клетву с Васојевића, који слично Милошу у одважној борби доказује своју верност. Даља проширења наратива – опраштање од Орловића и слуге Ваистине – у служби су епског хиперболисања. Смрт јунака приказана је поступком за-

³³ У Стојковићевој *Лазарици* сцена је коригована – Васојевић не среће Орловића (јер он извештај даје Косовки Девојци), него Мусића Стефана и заједно с њим одлази у последњу битку (Стојковић 1908: 239).

³⁴ Стејићев певач у каталогу наводи Богића Југовића, Бановића Страхињу, дијете Лауша, а изостављен је раније поменути „старац Стојадин из Ариља, од Мале Мораве“, распоређен на лево крило војске са дететом Лаушем.

мрзавања песничке слике (иначе се среће у више косовских песама из Вукове збирке): „Отуда се натраг повратио, / ваља да је веће погинуо!“

Стејићева песма је пример проширеног модела којим су обухваћени приповедни сегменти битке, извештаји, опраштања. Он нуди панорамски приказ битке и детаље најзначајнијих момената. Закаснили јунак се искупљује жртвом и подвизима, што је образац по коме су скројени Милош и други неприкосновени косовски витезови. Мотив издаје парафразираан је као привидна издаја, па тражење опроштаја од Лазара етички уздиже Васојевића, скида с њега кривицу због закашњења и ослобађа га проклетства и осуде потомака. Отуд је разумљиво што је модел имао успеха у каснијем певању и што је забележен велики број варијаната.

4.3.1. ДРУГЕ ПЕСМЕ О ВАСОЈЕВИЋУ. Варијанте о Васојевић Стеви показују, гледано у целини, да тежња према варирању и мешању с другим темама преовлађује у односу на тежњу да се доследно прати сиже Стејићеве песме. Записи настали у другој половини XIX и током XX века најчешће синтетизују сижејне моделе Вукове и Стејићеве песме, при чему певачи укључују поједине епизоде косовске епике, претежно из Вукове и Петрановићеве збирке, као и из Ковачевићевог *Сраженија*. Однос према предлошцима је променљив, у различитој мери стваралачки или механички, што зависи од низа спољних и унутрашњих чинилаца. Нпр. у запису Драгољуба Илића и Симе Коснића налазимо комбинацију Вуковог и Стејићевог модела, обогаћеног парафразом епизоде о слуги Голубану и царици Милицы (Вук II, 45). Препознатљиве реминисценције и подударност појединих формула показују да је непознати певач из Ужичког округа неке Тешанове стихове доследно преносио, можда зато што их је сматрао уметнички веома успелим.³⁵ Али, кад је хтео да нагласи потребу за акцијом коју ће преузети наредна поколења, певач је проширио Васојевићеву поруку љуби да би истакао идеју борбе и 'реисторизовао' формуле, с алузијом на познате Вишњићеве стихове:

Чујеш ли ме, моја вјерна љубо,
 Чувај мени моје винограде,
 Винограде, моје рукосаде,
 И чувај ми два нејака сина;
 Ако Бог да и срећа јуначка,
 Вратићу се из поља Косова;
 Ако ли се ја не вратим, љубо,
 Храни сина, па шаљи на војску,
 Да освете свога милог баба (Коснић и Илић, бр. 8).

³⁵ Нпр. подударају се реакције Васојеве љубе и кнегиње Милице: „Она паде на камен студени, / Она паде, пак се обезнани“, или приврженост слуге Голубана: „Господару, Васојевић Стево, / Ја не могах срцу одољети, / Да не идем у бој на Косово, / За крст часни крвцу прољевати, / За крст часни и слободу златну, / И за вјеру с браћом умријети“ (Коснић и Илић).

Измене које се тичу идејног система могу да буду различито мотивисане, унапред осмишљене или везане за тренутак усменог компоновања у датој извођачкој ситуацији. То се запажа већ на нивоу именовања ликова, које може да се испољи као површинско варирање или да укаже на различите стваралачке процесе и реактуализацију традиције. Мада је осавремењивање и укључивање месних завичајних јунака уобичајен епски поступак, у разматраном песничком корпусу примери су ретки (нпр. Трифко Кучинар из Стоца у Лазарев каталог уврстио је војводу Миљана из Куча, Илију Пламенца из Спужа, Марка Црнојевића са Жабљака, капетана Илију из Улциња – Кучинар, PN6661). Примере измена различитог типа налазимо у варијанти Андрије Станића из Краља код Андријевице. Рецимо, измена калпака Бошка Југовића у членку Топлице Милана може се тумачити на разне начине: жељом да се истакне Милошев побратим, заборављањем или пермутацијом (Милошев подвиг се иначе не спомиње у Станићевој песми). С друге стране, идентификовање Лазаревог војводе Лауша као мађарског револуционара Лајоша Кошута (1802–1894), указује на реактуализовање Станићу мање познатог јунака. Станић је сазнао за Лауша из Стејићеве песме где овај јунак, иако тешко рањен, одолева Турцима. Лауш је изразито месни лик и спомиње се углавном посредством Стејића у појединим варијантама о Васојевићу и Косовском боју у збиркама Петрановића, Кашиковића, Бесаровића, Максимовића, Лубурића. Иначе о Лаушу из села Лопаша код Пожеге прича се да је повео Драгачевце у Косовски бој и да од њега порекло изводе Лаушевићи (Милићевић 1876: 588; Протић 1940: 83–84).

Било која врста структурних измена и увођења нових мотива у наслеђени предложак утиче на целокупну песму. Умешност и даровитост певача и нарочито смисао за целину и идеју дела играју веома важну улогу. Интервенције певача могу да делују наивно, али имају извесну епску функционалност – нпр. у песми Мирка Даниловића (PN6737), Мурат наговара Лазара да опрости Васојевићу, задивљен његовим јунаштвом. Кад певач мења без осећаја за прикладност појединости и мотива, настају нелогичне, баналне сцене (нпр. Вучић Николић из Бруснице пева како се Васојевић и девојка погађају око калпака; извештај Павла Орловића уклопљен је у разговор између Лазара и још неког цара који је допао турског ропства, и обојица седе под шатором, „вино пију и разговарају се“ – Максимовић). У варијантама Лубурића и Шаулића срећу се прекомерни описи, непотребна набрајања и развучена понављања (девојка на Ситници је „шићар уграбила“: калпак Бошка Југовића, златну шљаку Богдана Југовића и десницу руку са „златним зећил прстеном“ војводе Милоша – Лубурић, бр. 16), чак грубе, ироничне сцене на граници с пародијом.

Промене временске перспективе, аналепсе и пролепсе, захватање широког распона епског и историјског времена и стилска хибридноост уочавају се у већини новијих записа песама. Мада се радња одвија у конкретизованом епском времену завршнице Косовске битке, певачи остварују своју уметничку замисао крећући се по широј временској амплитуди. Сижејно време се

развија с делањем јунака, али се зауставља и враћа како би се изнео извештај о боју или напредује скоковито да би се исказала одређена тачка у будућности. Чак се у једном случају уводи накнадна митологизација као копча с митолошким временом, чиме се идеализују 'наши' јунаци и демонизују противници (Орловић прича како је Бановић Страхиња од Црног Арапина отео барјак Бошка Југовића – Лубурић). Насупрот томе, сижејно време се приближава извођачком кад певачи уносе поједине реалије које одсликавају њима савремено доба и искуство (Раде Даниловић опева како мајка испраћа Васојевића: „Док је мајци с јадом додијало / Трчат старој пјешке на опанке“, PN12542). Идејно мотивисани анахронизми и искорачења маркирају границе трајања епског српског царства (нпр. Вучић Николић шири каталог учесника у борби по угледу на Слепицу из Гргуреваца, па Херцег Степан гине последњи, а после њега „сва пропаде српска царевина, / и остаће круна у Турака“ – Максимовић).

Колико год да варирање унутар сижејног модела утиче на разноврсност варијаната, најкрупније промене настају изменом завршетка, чиме се каткад превреднује песма у целини. Модификација завршног сегмента одражава се на рецепцију расплета радње јер одступа од очекиваног. Као поентирано место у наративи, завршни сегмент открива како певачи схватају и вреднују епски свет и јунаке и колико им је тема блиска. Већина песама завршава се описом Васојевићевог подвига и његовим прослављањем, али неке одступају од овог обрасца. Вучић Николић не допушта Лазару да опрости Васојевићу ни после треће молбе, можда зато што је закашњење интерпретирао као издају (Максимовић). Анђел Бузлијински из Табановаца окончао је песму без епског врхунца, рационално. На разбојишту рањени Плетикоса Павле испричао је војводи Стевану да је Милош распорио Мурата; добивши опроштај од Павла, Стеван се враћа кући (Хаџи-Васиљевић 1909: 358, бр. 6). А Моде Јорданин из Брезника Васојевићу приписује победу. Пошто је проклео Стеву Васојевића и Бранка Вуковића због кашњења, Лазар им налаже да протерају Турке с Косова, и они затим ослободе Србију:

Стева скочи на ноге јуначки,
укачи се на коња крилата,
и сас њега слуга Воистина
и сас њега Вуковике Бранко.
На Косово кони нагонише
и сас конји турци нагонише.
И тогај се омири Срџба (Ватев 1942: 273).

4.4. Лирска и баладна места у моделу о закаснелом јунаку. Усмена епика с правом је названа мастер-жанром јер може да сажима многе друге жанрове иако при томе остаје себи доследан и јединствен жанр, и јер користи поетичка средства и изворе других жанрова као део свог изражајног програма (Foley 2004: 182). Епика природно асимилује осећања и расположења која нагињу лирској песми и балади, укључујући сентименталне,

породичне, религиозно-моралистичке и друге мотиве. Косовска епика у целини садржи многе лирске и баладне мотиве које успешно уклапа са епским. Исто важи и за модел закаснелог јунака, где се сливају универзалне епске идеје и људска страна ратовања. Моделом се потврђују судбински исход Косовске битке и спремност витеза да положи живот за одбрану владара, земље и вере. Упоредо с тим певачи приказују косовског ратника у интимном кругу породице, уводећи епизоде пророчног сна, одвраћања од боја и опраштања од љубе, сестре, мајке. Ови мотиви очовечују и персонализују тему Косовске битке и дају јој трагични прелив. Формула „никад“ није само извор идеализације јунака, него наговештава коначност временске димензије и есхатолошки оквир саме битке.

У песмама о закаснелом јунаку с израженим својствима баладе карактеристично је приказивање стрепње и жалосног растанка са женским члановима породице – љубом, мајком, сестром. Неки певачи развијају драмски сукоб унутар породице, чак наговештавају неверу љубе кад она моли слугу да господару укује коња. Ова епизода је, међутим, обликована као привидна невера јер су женини поступци мотивисани љубављу и стрепњом за мужа и жељом да се породица одржи на окупу и деца заштите. Такав пример налазимо у песми *Нејаки Јоване* из рукописне збирке Тодора Бушетића из Левча. Херојски тон и епска наративна редуковани су на рачун унутрашњих доживљаја и односа у породици младог косовског јунака. Желећи да спречи мужа да оде у бој, Јованова љуба пресреће Лазареве позиве и баца их у огањ. Кад књига најзад доспе до јунака, он проклиње љубу:

Бог т' убио вијернице љубо,
Што си крила књиге Лазареве.
Кад је мене већ девета књига,
У књизи ме Лазар преклињао:
У двору ми дете не плакало,
А у тору стадо не блејало,
А у пољу жито не родило.

Повратак из боја унапред је предсказан и вербализован је формулом „никад“: јунак ће се вратити „кад изгреје сунце са Запада“. Уместо сцене Јованове погибије у боју, песма се завршава метафорама смрти и сликом раскомаданог тела:

Сеја му се око врата вије:
– Кад ћеш, брале, са Косова доћи?
Сеји Јова тијо проговара:
– Чекај, сејо, три месеца дана,
Па отидни у Ситнице воде,
Ту протиче мутно и крваво,
Ту ћеш видет Јованову главу,
И познаћеш дијесницу руку (Бушетић 1903: бр. 9).

Формула „никад“, иначе често заступљена у склопу разних песничких и прозних тема, представља логичну асоцијативну везу с тематским комплексом о Косовском боју јер је укључена у дијалог у ком се војно опрашта од љубе, сестре или мајке. У песми из тимочког краја формула „никад“ сједињује бол растанка, најаву смрти ратника и немоћ љубе:

Јова коња за Косово спрема,
Љубе му се окол коња вије,
Коња грли, а Јову си љуби:
– К’д чеш, Јово, од Косово дојдеш?
– Гледај, љубо, небу у облаке:
К’д се роди слнце од запада,
Тегај чу ти од Косово дојдем! (Станојевић 1903: 99, бр. 5).

Редуковање епских мотива на рачун баладних и лирских, сижејне контаминације и померање фокуса доприносе дестабилизацији жанра и модела. Неочекиван заокрет ка сватовској лирици постигнут је посредством мотива чуда. Полазећи у Косовски бој, Јован оставља завет мајци да уда сестру и ожени брата. Иако се формулом „никад“ наговештава да ће Јован погинути, метафора се разграђује и магија се поништава буквалним тумачењем поруке. После три године немогуће се остварује, живот побеђује смрт у свом вечном кружењу и симболично тријумфује у припреми двоструке свадбе:

Њему прође три године дана,
Изгреја му са запада сунце,
Пробеле му на гаврану крило,
Израсте му на пепелу јела,
Тад’ се Јова са Косова врати,
Те ожени брата Велимира,
Те он нађе добре пријатеље,
И удаде сеју Јевросиму.
Јова нађе добре пријатеље,
Уз сеју је доста блага дао:
Небројено, али измерено (Бушетић 1902: 38–39, бр. 68).

Било да се сликовито исказани немогући услови или остварење неке радње превазилазе или не, они по својој структури остају независан лирско-наративни сегмент који се саображава датом сижеу. У оквиру модела закаслелог јунака формула „никад“ истиче слој херојске стилизације и поезитизује унутрашња преживљавања ликова, чиме се конкретизује и у односу на тему о Косовском боју.

5. ИНТЕРТЕКСТУАЛНЕ КОНТАМИНАЦИЈЕ У ЈУЖНОСЛОВЕНСКОМ КОНТЕКСТУ. Фолклорне теме о Косовској битки, паду царства и смрти последњег владара међусобно кореспондирају и надовезују се унутар словенских и балканских традиција, чинећи специфичну мрежу интертекстуалних веза са манифестним

и латентним значењима. Ове теме се мотивски и жанровски мешају и сливају, па се у контаминацијама, новим композиционим целинама, разазнају хетерогени предлошци посредовани памћењем. У литератури су разматране компаративне везе и сродности између српске традиције о Косовској битки и паду царства с једне стране, и бугарских песама о паду царства и погибији цара Ивана Шишмана, те грчких песама о освајању Цариграда с друге стране.³⁶ Указано је на међусобне сличности и разлике, расправљано је о митологемама и издвојени су заједнички мотиви: пророчки снови, најаве да ће царство преузети Турци (небеско писмо, птице гласници, староставне књиге и сл.), греси, последње време, разна чуда и немогуће радње који потврђују да се царство не може сачувати, описи борбе, смрти владара и јунака, мајка на разбојишту и други.

Тема о закаснелом јунаку укључена је у поменути јужнословенски комплекс и чини саставни део његовог интертекста. Она улази у сижено-тематске и идејне интеракције како с темом о Косовској битки, тако и с темом о паду бугарског царства и смрти Ивана Шишмана. Један пример такве контаминације и уједно реинтерпретације је запис Петка Славејкова из 1881, где је улога закаснелог јунака припала Јанету Шишманину, млађем брату цара Ивана Шишмана. Певач Цветан Вучков из Горње Бање код Софије спојио је и преобликовао сиже о Стеви Васојевићу и епизоду о Милошевој борби с бабом, додао им још неке познате мотиве из српских песама о Косовском боју, као и модификован мотив неверне жене. У уводном делу Јане од цара добија три писма да иде у битку против Турака, али његова љуба, Еница кралица, сваки пут га задржи, док најзад јунак не крене у бој. Мотивација кашњења изграђена је на начелу родног и националног алтеритета – Јанетова љуба Гркиња не мари ни за мужа (што може бити алузија на тему о невери љубе, каква постоји у српским варијантама), ни за бугарско царство (означена је као странкиња). Ова опозиција иначе има паралеле и у српској традицији о љубама туђинкама које издају мужа и царство – најпознатија је Ђурђева Јерина. Пратећи линију радње српских песама о закаснелом јунаку, Вучков зауставља Јанета на кривој реци Искар, где девојка оплакује тројицу браће изгинулих у боју и прегледа калпаке у нади да ће наћи књигу с поруком. Схвативши трагичан расплет битке, Јане се посрами што је одоцнио. Налази руку с прстеном на коме пише Иван Шишман (уп. *Смрти Мајке Јузовића*) и схвата да му је брат погинуо. Затим креће с војском да тражи Михаила Василича и стиже у Ступен град у коме је овај затворен. Пробивши се у јуришу кроз ограде од пушака и караулу оплетену миздрацима, Јане стиже до Михаила и, попут Васојевића, два пута моли за опроштај али га не добија. На врхунцу борбе уплиће се демонски архипротивник, „една джртва баба“. Баба подучи Турке да поставе сабље на искарски мост,

³⁶ Преглед досадашњих истраживања дао је Суваљцић 2012. Мотивске паралеле разматрали су: Халанский 1904; Динеков 1959: 523–530; Стойкова 1985; Кметова 1991а, 1991б; Афанасјева-Колева 1991; Суваљцић 1998, 2012; Иванова 2007; Димитрова 2015.

и заиста се Јанетов коњ посече и Јане пада с коња, Турци га стижу и посећају му главу. Ова сцена парафразира Милошеву борбу с бабом, познату између осталог и у песмама и предањима с Косова и Метохије, где је конкретизована тумачењем настанка Бабиног Моста или Бабонос ћуприје. Али, ова бугарска варијанта и друге њој сродне не теже конкретизацији нити показују историјску поузданост (Динеков 1959: 527). Друге варијанте о цару Ивану Шишману (Качановски: бр. 109, 110) удалиле су се од модела закаснелог јунака преусмеривши пажњу на мотив кушања верности војводе Гедијана. Он је напустио своју младу љубу на венчању како би се одазвао царевом позиву, али на разбојишту не налази Турке већ цара и од њега добија дар и благослов.

Надовезивање теме о закаснелом јунаку на епизоду Милошевог подвига среће се у две врло блиске песме-лазарице записане у западној Бугарској (Качановски: бр. 176; Бојанов), у којима је очувана идејна веза са српским песмама о Косовској битки. У првом делу ређају се познати мотиви: Муратов изазов, Милошев завет, убиство цара, заробљавање и сахрањивање Милоша. У другом делу Лазар је потиснут, а главни лик је Стефан Услик, еквивалент Мусића. Кнез Лазар и „царица Лазарица“ позивају Стефана да поведе против Турака читав народ:

Да калезаџь, да собератъ
Сички народъ ристянски:
Што е одъ майтя родъено
Да потечетъ, ка'-то вода;
Какво-то Дунавъ иде на море,
Такво народо да иде на Косово,
Да се біятъ за родъ-вѣра,
Вѣра да куртулисатъ,
Да куртулисатъ Сербія и Булгарія (Качановски: бр. 176).

Тешка трогодишња битка дочарана је пробраном ратничком топиком: по пољу теку реке крви, крв допире коњима до седала, јунаци леже као снопови по њиви. Стефан са слугом Первозором полази на Косово слично као у српским варијантама, али је приказ у бугарским песмама омасовљен и конкретизован месним реалијама. У селу Репљанову, на Бегличкој чесми (Кални Чешми код Бојанова) педесет невеста бели платно, а тридесет мома мије крваве калпаке. Видевши то, Стефан схвата да су „изгинали седемдесет краља / со-съ нина сичка рожба“, међу њима Богдан „Југовите“ с девет синова, Бан с дванаест побатима и „Косаче Јовано“ с десет, „Топлица Милано“ с дванаест братучеда и четири хиљаде народа. Трајање битке, број погинулих, масовни одзив у бој, затирање читавих јуначких родова истичу општехришћански карактер битке и њен одсудан значај. Завршетак је такође прерађен – нађена је нека врста споразумног решења за наставак радње, па Стефан помало подсећа на Дивјановићевог Бановића Страхину (Петрановић II, 26) по томе што не гине него, пошто је слугу Первозора устрелио Вук

Бранковић, одлази у Крушевац и затим бежи са царицом у „Немачку земљу“ како не би пали у турске руке. Продужењем радње до времена Карађорђа и Обреновића и коначног ослобођења Србије од Турака, бугарски певачи су реактуализовали Косовску битку. Поставивши је у историјску перспективу, придали су јој политички и симболички значај. Као догађај с којим је почео губитак српске државне самосталности, Косовска битка смештена је на временску линију културног сећања, и тиме је повезана с колективним идентитетом.

У односу на претходно разматране варијанте, у песми Ошана Јоевског из Велеса (Ружичић 1934) Милошева улога преноси се на закаснелог јунака Васовиће Стефу, а контаминирани су и други мотиви из комплекса о пропасти царства. Турско преузимање царства објашњено је казном за грехе: Лазар је прекршио „Божји закон“ (што се описује познатим формулама о улажењу у цркву на коњима и узимању нафоре копљима), и зато га је Господ проклео да царство преузму Турци.

Тогај ми го господ проклнало:
– Цар Лазаре, српска круно злато,
До кога си на закон стојало,
До тогава царштина имало.
А од сега Турци да царујат.
Како господ луто га проклна,
До вечерта клетва го стасало (Ружичић 1934: 233).

Казна за грехе, као топос старе житијне и литургијске књижевности (в. РЕЂЕП 2013), укључена је у мотивацију пораза већ у најстаријим изворима о Косовској битки, а у епским песмама се спојила с народним схватањима греха као преступа морално-обичајног кодекса, с мотивом судбинске одређености битке и есхатолошким тематским комплексом. У склопу тога дати су мотиви преписивања царства Турцима и њихове неуништивости (нови Турци настају из крви посечених). Халански и Веселовски уочили су их у биљинама, јужнословенској и грчкој народној поезији, али и у бајкама, старогерманској *Еди*, монголском циклусу прича индијско-будистичког порекла о Арци-Бурци хану, с уметнутом повешћу о боју легендарног индијског краља Викрамадитје с царем Шимнусом (Халанский 1893–1895: 732–733).³⁷ Божја казна се у песми Јоевског ближе не мотивише, али она чврсто уоквирује песму и до краја се, поступком понављања и градирања, приказује немоћ јунака пред вољом више силе.

³⁷ Халански је први довео у везу овај мотив с кругом сижеа о паду Цариграда и претпоставио да је био коришћен већ у византијској књижевности, а потом пренет у словенске књижевности. Мотив неуништивости непријатељске силе је историзован и хришћанизован у својим византијско-словенским обрадама, а демонски противник у јуначком епу словенских народа замењен је Светим Илијом, анђелима и Богородицом који спроводе Божју казну.

Лик Васовиће Стефа уводи се неочекивано – он је десети брат Југовића. То је болан јунак који се једва креће, чиме се правда што је изостао из боја и што га због тога не стиже Лазарева клетва:

Најзат оди Васовиће Стефо,
Најзат оди, болно ми паднало,
Болен паднал, јунак, он кинисал (Ружичић 1934: 234).

Тип болесног јунака (попут Боланог Дојчина) контаминиран је с типом нерођеног делије (последњег брата), а има сличности са свим оним јунацима који су у једном периоду свог епског живота били осуђени на пасивност односно неку врсту инкубације (нпр. заборављени у тамници, као Марко Краљевић пре сукоба с Мусом, или као Иља Муромец пре него што је чудесно исцељен и добио снагу). Стефо Васовић је задржан како би могао да буде позван у тренутку кад је номинални главни јунак, кнез Лазар, заробљен:

Се бијеја они три месеци,
Се бијеја у рамно Косово.
Наваксала турската армија,
Го фанале цара цар Лазара,
Го врзале под бели чадари (Ружичић 1934: 235).

Активирање помоћника ометањем одлаже кнегиња Милица тако што прве две књиге исцепа, па се тиме на њу преноси функција противника главног јунака. У другим покушајима да одврати брата од боја (поткупљивање слуге и ковача, пророчки сан), она се враћа у оквире сижеа о закаснелом јунаку. У међувремену, Стефо се од болног јунака преобраћа у ратника, што се наговештава алузијом на митског орача – културног јунака (соко га налази на „танени кули“, одакле „Стефо дојде, богме, од орање“). Неколико пута се понавља клетва и наглашава Стефина одлука да по сваку цену погине на Косову. У завету датом сестри Стефо као да је већ постао Југовић, девети брат, или је реч о непажњи певача (пошто ће о смрти браће сазнати тек од Косовке Девојке):

Изговара Васовиће Стефо:
– Ејди, сестро, царице Милице,
Нема назат, сестро, што да гледам.
Осум браћа тамо ми умреле,
И мојо зет, бре, тамо је врзан,
Ам дома ли, богме, ја да седам?
Ако и коски таму да оставам,
Ја ћу одам у рамно Косово (Ружичић 1934: 235).

И у наредним сегментима користе се елементи модела закаснелог јунака (према Стејићевој варијанти): сусрет с девојком на Ситници, препознавање калпака Бошка Југовића, налажење рањеног Крстач-барјактара, сусрет

са заробљеним Лазарем који „седи сос цара Мурада“, „седи јунак, богме, врзан“, и тражење опроштаја. У односу на уобичајену структуру лазарица, где се убиство Мурата одвија у средишњем делу, а претходе му Милошев завет и Вукова издаја, у велешкој песми сегмент убиства султана је одложен и постављен у завршницу, а завет је уметнут непосредно пре поласка у подвиг:

Што ми беше Васовиће Стефо,
Коа испадна од Крушева града,
Тога, јунак, богме, се заклна:
– Ако идам на рамно Косово,
Ће го најдам цара Мурадана,
Да му турам од свиња чурулка.
Ако умрам на рамно Косово,
Просто да је мојата, бре, глава (Ружичић 1934: 236–237).

У епизоди убиства Мурата истакнуте су Стефина снага и вештина. Под изговором да је дошао по опрост („ногу војска, богме, ја ти искаф, / опрости ме, да се опростиме“), пошто је султан подигао колено на целивање, Стефа му притисне леву ногу, а десну му откине, „па го фрли од бела шатора, / го утепа цара Мурадана“. Награда за подвиг је Лазарев опроштај. Стефи, као и Милошу, ради о глави баба „од Бабино село“. Кад се Стефин коњ исече на сабље, пада и јунак: „И коњот, богме, ми паднало, / Го фанаја Васовиће Стефо.“

5.1. МАРКО КРАЉЕВИЋ У КОНТЕКСТУ ТЕМЕ О ЗАКАСНЕЛОМ ЈУНАКУ. О Марковом учешћу у Косовској битки, односно судбинском изостанку из ње, говоре различите песме и предања.³⁸ Преовлађује мотив предодређености, било да је Марко тек кренуо на Косово или је већ отпочео бој па га је божанска сила одвратила. Дејство те силе изражава се познатим формулама, нпр. Марко је пошао али се Шарац укопао у блату, и тако на свим правцима ка Косову; Марко и Шарац су омађијани неком чемер травом, од које су тврдо заспали и зато закаснили; или, Марко се јуначки борио, али колико год Турака да би посекао, нови би се умножавали, све док Бог, Свети Јован или Свети Илија с анђелима или неодређен усуд нису објавили да царство прелази Турцима (Стољковић 1913: 90–92; Качановски: бр. 178; СТРЕЗОВ: бр. 17; БЈОЕ: 213–214, бр. 38, 39, 40; МИЛОЈЕВИЋ 1921: 247–248). У неким редукованим варијантама Маркова борба описана је као одсудна али и уопштена, с непознатим исходом, а Косово је попримило својства типског разбојишта (ХАЦИ-ВАСИЉЕВИЋ 1892: 215–216; ЦЕПЕНКОВ: 117, бр. 4; БОЖОВИЋ 1927: 302; ВУКАНОВИЋ: бр. 8). Мотив контроле и забране божанске силе повезан је с темама о паду царства, последњем времену, гресима, обести великаша и клетвама. Ови мотиви,

³⁸ О српским, бугарским и македонским песмама и предањима о Марку и Косову в. Стољковић 1913: 90–93; СУВАЉИЋ 1998: 501–502; ПЕТРОВИЋ 2001: 256–258, 262–263, 280–281; КМЕТОВА 1991а: 507.

међутим, само посредно и периферно приближавају Марка закаснелим јунацима јер је његово деловање другачије врсте.

Марков однос према Лазару приказан је недоследно. У једној песми из Табановаца Лазар позива Марка у битку (уз њега Рељу и Милоша – ХАЦИ-ВАСИЉЕВИЋ 1909: 357), али је запис фрагментаран па даља радња није позната. Исти однос задржан је и у једном предању с књижевним примесам из Темнића, где се спајају Маркове улоге вазала, мегданције и косовског осветника, али се наговештава и мотив греха због одсуства из боја. Лазар и Марко састали су се на оном свету и Марко је хтео да га пољуби кнеза у руку, али му он није дао. Казао му је да је још љут на њега што је слушао Турке и што није дошао на Косово. Али, опростиће му ако тридесет турских царева који дођу на онај свет отера у пакао. Отада је Марко већ, кажу, отерао двадесет и седам турских царева у пакао; још има три само, па ће му Лазар опростити и тако ће се смирити (СТОЈКОВИЋ 1913: 92–93).

Марков изостанак из боја замењен је мотивом издаје у *Троношком родослову*. У овом делу се опширно прича како Марко није хтео да се покори Лазару кад се овај прогласио за кнеза у Призрену, па га је зато Лазар поразио и поседе Мрњавчевића присајединио својим земљама. Марко је онда побегао Мурату у службу и наговорио га да устане против Лазара, а на своју страну привукао је и Балшу Зећанина. Марко је с Андријом предводио један део Муратове војске у походу на Лазара, и пре Турака је ослободио Прилеп и крајеве своје државе. Најзад, Марку и Балши, који такође гласи за издајника, у грех се приписује што су на издају наговорили Вука Бранковића и тиме додатно ослабили Лазареву војску (ШАФАРИК 1853: 81–82).

Усмени ствараоци су осмишљавали самосвојна оправдања Марковог одсуства из боја, слободно мешајући различите епске светове. Гуслар Тодор Вукмановић из Локвице код Призрена (запис из 1967) супротставља Марка и Вука Бранковића. Троглави Арапин од Лазара тражи кључеве од ризнице и хараче од седам година, а ако их не добије, отеће кнегињу Милицу с ћерком Марицом. Као заточник се невољно јавио Вук, али се уплашио, па га је Милош заменио. Од Милоша заточничку бакљу преузима Марко (певач не образлаже зашто – можда због посредног величања противникове снаге) и побеђује Арапина на мегдану. На крају Марко силовито кажњава Вука због кукавичлука, али га пушта на Миличину молбу. Како је Вукмановић свог јунака обдарио видовитошћу, Марко прориче Вукову издају и погинућу кнеза Лазара, и заветује се, пољубивши сабљу: „Због ината Вука Бранковића, / о, Марко неће поћи на Косово!“ У овим нескладно изнедреним стиховима Вуков инат би се по свој прилици односио на издају, што би објаснило Маркову озлојеђеност. Чини се да овде проговара Марков властити, надалеко чувени инат,³⁹ иначе саставни део његовог карактера у традицији, јер је Марко

³⁹ Вук Караџић у збирци пословица из 1836. доноси питалицу: „Пошто би се потурчио Марко? Питао Турски цар Марка Краљевића а он му одговорио: за инат, честити царе“ (Караџић 1965: 240, бр. 4420).

увређен што Лазар и Милица штите свог зета, потоњег издајника. У епилогу певач констатује да је Марко „своју ријеч одржао, / није пошо у бој на Косово“, и упућује клетву Вуку: „А проклети Вуче Бранковићу, / он издаде цара на Косово“ (Јајић Михајловић и Јовановић 2018: 91).

6. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА. Проучавања теме о закаснелом јунаку ишла су углавном у два правца: историјском, где је пажња усмерена на историјски идентитет јунака у односу према сижеу, и митолошком, где су сагледаване митологеме и архаични ритуални слојеви. Обе перспективе допринеле су на свој начин да се осветле слојеви модела о закаснелом јунаку, али су показале и ограничења, како методолошка тако и она која су условљена парцијалним захватањем корпуса. Историјски приступ илуструју нпр. схватања Андре Гавриловића и Томаша Катанића. Гавриловић је упоредио сижее Вукове и Стејићеве песме с једне стране, и предања из *Троношког родослова* и Влајићеве песме с друге стране, и закључио да постоје само два јунака: Стеван и Раде (Радич). Претпоставио да је прво постала песма о Мусићу, онда о Васојевићу, и на крају о Радичу односно Радету Облачићу. Локализовање је „кренуто с истока на запад, било у кругу опет враћено на исток“ (Гавриловић 1898: 260). Катанић је сматрао супротно – да је песма о Васојевићу старија и да је из Зете и Херцеговине прешла у околину Ваљева, где ју је забележио Стејић. Ово мишљење засновао је на развијеној месној традицији и забележеним варијантама о Васојевићу, као и на погрешној чињеници да Мусић није погинуо у Косовском боју (Катанић 1939: 70–71).

У испитивањима значењске димензије теме о закаснелом јунаку трагало се за митско-ритуалним обрасцима. Бугарска фолклористкиња Тања Кметова тумачила је сиже као митологему. Име закаснелог јунака – Стефан – симболизује заштитника Србије, а његово закашњење се тумачи као објашњење пораза и најављује пропаст српског царства. У митологему улазе и тражење кривице за закашњења јунака у препрекама које поставља жена, пророчки сан, прелазак крваве реке као границе која дели миран живот од бојног поља. Кметова закључује да јужнословенске варијанте о закаснелом јунаку припадају позној јуначкој епици у којој преовлађује „историјско сазнање и историзован епски код“, али да је у основи ипак митски образац. Стваралачки осмишљавајући властиту историју, за нова историјска сазнања етнос користи старија митопоетска средства, што представља нов моменат у развоју епике. Доказ за ову тврдњу Кметова налази у избору протагонисте – историјске или квазиисторијске личности која није активан јунак у другим сижеима, а има митско порекло. У моделу закаснелог јунака уочава се „нов историјски сиже, изазван новом историјском ситуацијом“, али у структурном смислу „искоришћен из старијег арсенала већ рационализованих митолошких елемената“ (Кметова 1991б: 89).

Митско-ритуални образац Вукове варијанте о Мусићу Стефану тумачио је и Љубомир Симовић. Мусић улази у борбу да „са себе, и са својих поља и винограда, скине ту клетву“. Својом жртвом и крвљу он „омогућава даље

рађање грожда и пшенице, вина и хлеба“, и у том чину препознаје се „древни обред жртвовања, којим се подстиче и осигурава плодност земље“. У песму је уписана једна „архаична ситуација“ која је „дискретно христијанизована: омогућавајући својом жртвом рађање хлеба и вина, Стеван Мусић спасава и могућност причешћа“. Од посебног значаја је етичност јунаковог поступка, која је „јемство будуће плодности поља и винограда“.

Овом песмом, и овом накнадном Стевановом борбом и погибијом, косовска легенда добија дубљи садржај и шири значај, али и извесну ведрину. Захваљујући овој песми, црн видик изнад мрачног и крвавог косовског разбојишта се разведрава, и ми као крајњи исход косовске битке и жртве не видимо пропаст једне државе, и безнадежно царство јаловости и смрти, него видимо житна поља и винограде, бербе и жетве (Симовић 1991: 13).

Наша истраживања песама и предања о закаснелом јунаку показала су да се они могу сагледати као интертекстуалне структуре повезане како с различитим нивоима формулативности, тако и са слојевима значења, вредности, идеја, симбола, културног контекста. Колективним памћењем у усменој култури управља традиција, не само у смислу когнитивних и формулних образаца, него и целокупног фолклорног наслеђа. Традиција обликује садашњост, „више игнорише него што толерише линеарну секвенцу времена и познаје само трајање које се стално понавља“ (MENCVEL 2013: 109). У усменом стварању као специфичној технологији чувања и преношења информација, певачи активно учествују у процесу памћења, а и само памћење је активно јер певачи не вербализују меморисани текст, него га стварају приликом извођења. Певачи уводе слушаоце у представљени свет и посебном поетском техником, понављањима и ритмом чине да се они поистовете с јунацима опеваног епског света, и тиме их подучавају. Циљ подучавања, како примећује Менцвел, јесте „психофизичко апсорбовање формула – њихово, да тако кажемо, органско меморисање“ (2013: 109). Упијањем формула као носилаца интертекста меморишу се културни садржаји. Уз то, памћењу доприноси „унутрашње слушање“ које претпоставља да се говор концептуализује као звук и да сам језик има „аудитивну интуицију“, што омогућава претписменим културама да веома дуго памте пре свега поезију, али и молитве, басме, као и прозне хронике, усмене родослове, правне законе (FENTRESS & WICKHAM 1992: 45). Према Хавелоку, епска поезија може да „комеморише читаво поље историје и обичаја“, а епски певач тако постиже одређен степен културне контроле над својом заједницом, при чему његов епски језик постаје једна врста „културног језика, референтни оквир и стандард изражавања којима су у различитој мери привучени сви чланови заједнице“ (HAVELOCK 2010: 140).

На основу проучавања варијаната песама и предања о закаснелом јунаку као интертекста и интратекста, и на основу проучавања односа према историјском и друштвеном дискурсу, може се закључити да су они упамћени

јер понављају и учвршћују идеју о величанственом јунаку кога ништа не може спречити да испуни своју херојску дужност. У процесу преношења епских песама косовске легенде и наслојавања формула, епских и лирских мотива, идеологема, културних знања, паралелно су преношена и историјска предања везана за опште косовске и завичајне јунаке, па су могла да подстичу стварање варијаната песама. Предања о закаснелим јунацима прослављају их и комеморишу као родоначелнике и претке, али и као узор и носиоце неприкосновених херојских особина, и тако обликују идентитет чланова колектива који се с тим јунацима и повестима поистовећују. У основи идејног система модела о закаснелом јунаку, независно од жанра, јесте уписивање дејства клетве у културну меморију као моралне опомене и обавезе да се стреми идеалима које овај тип оваплоћује – части, верности, дружинске солидарности, посвећености херојској дужности. Предања развијају последице дејства клетве до драмског врхунца: закаснели јунак одузима себи живот у крајњем јуначком чину коме се даје предност над дугим умирањем и растакањем нејуначких форми живота (Браун 2004: 81); или, ређе, повратак у завичај, при чему је најважније обележити место сећања зидањем цркве, подизањем споменика, етимолошким објашњењем назива места. Песме доприносе креирању културног памћења тако што поетизују и прослављају подвиг закаснелог јунака и укључују значења уписаних митско-ритуалних образаца. Разлике у завршном сегменту песама и предања – погибија у боју или јуначко самоубиство – назначују разлике у психолошкој ситуацији и дају особен уметнички утисак, док ланац мотива остаје више-мање непромењен. Постојаност схеме мотива чини модел стабилним чак и кад се измени завршни мотив, тј. кад је завршетак победнички, као у песми 133 из *Ерлангенског рукописа*, где војвода Јанко из незнатних разлога са закашњењем улази у бој, али успева да охрабри војску, победи Турке и освети Секулину смрт.

Да су предања у средишту модела закаснелог јунака, указивали би упорно укоренивање завичајних првака у епско-историјско време Косовског боја и њихова фактичка локализација. Историјски и завичајни идентитети јунака, њихово повезивање с Косовском битком као историјским и есхатолошким догађајем (у смислу њеног поистовећења с падом царства), и у исто време с конкретним родовима и топонимима, дају моделу закаснелог јунака својство временског палимпсеста,⁴⁰ при чему свако извођење варијанте, или само помен јунака или теме у друштвеном дискурсу, обнавља културно сећање на те актере и места. Предањима је својствено да маркирају локалну територију, па се та њихова особина преноси и на модел епске песме. То нарочито важи за Стејићеву песму која стоји на челу традиције о јунаку од кога води порекло племе Васојевића. Опраштање закаснелом јунаку исправља неправду која је нанета не само Стеви лично, него и оним Васојевићима које

⁴⁰ О одређењу појму палимпсеста код Жерара Женета, Јулије Кристеве и Ренате Лахман в. JUVAN 2013.

је дуго потом пратила срамота да су закаснили у Косовску битку. Колико год да је имагинарна или судбинска кривица накнадно пројектована, она је окајана и опроштена чином закаснелог претка-јунака, што је сигурно доприносило извесној психолошкој и моралној компензацији и уравнотежењу међуплеменских односа. Најзад, различита именовања закаснелих јунака не само да представљају вантекстовне референце метонимијског типа (конотирају топографске ознаке или везе с традицијом), него су и средство учвршћивања колективног сећања. Она указују на обједињавање историјских и псеудоисторијских личности са епонимним племенским прецима, чиме се и историја на коју они реферишу присваја, оживљава и преобликује. У кружењу усмених и потом штампаних текстова песама и предања, у процесу стварања и њихове рецепције, попут мнемоничког интертекста, сталним упућивањем на разне културне знакове, историјску прошлост, традицијске моделе и формуле, чува се и оживљава културно сећање.

ИЗВОРИ

- БЕСАРОВИЋ, Петар Н. Пропаст царства Српског (из Херцеговине). *Збирка српских народних ђјесама из Босне и Херцеговине, што их је скупио и забиљежио Пејтар Н. Бесаровић* (1897). Београд: Архив САНУ, Етнографска збирка 12, бр. 8, л. ЕЗ 12–30 – л. ЕЗ 12–41.
- БЕЋИРОВИЋ ТРЕБЈЕШКИ, Хаци-Радован. Косовска битка 1389. *Сјабљике српсјава: изабране и нове ђјесме*. Прир. М. Шћепановић, Б. Алексић. Цетиње: Светигора, 1998: 51–79.
- БОВАН, Владимир (ур.). *Народне ђриповејке и ђворне умојворине са Косова и Метохије*. Студентски записи српских народних умотворина на Косову и Метохији. Приштина, Лепосавић: Институт за српску културу, 2005.
- БОГИШИЋ, Валтазар. Кад је погинуо кнез Лазар и Милош Обилић на Косову. *Народне ђјесме из сјапаријих, највише ђриморских зајиса*. Сабрао и на свијет издао Валтазар Богишић, књ. I. Гласник Српског ученог друштва X. Београд: Српско учено друштво, 1878: 3–10, бр. 1.
- БОЖОВИЋ, Петар М. Албанске легенде о Марку Краљевићу. *Зајиси* (Цетиње) I/5 (1927): 302.
- БОЈАНОВ – БОЈАНОВЋ, Серафим Иванов. Бой на Косово поле. Пјсни изъ политическия животъ. Оѣ Разлошко. Записалъ С. Ив. Бояновъ. СБНУ, т. 3, 1893: 85–94.
- БУШЕТИЋ, Тодор. Браца Јово на Косово с' спрема. *Српске народне ђјесме и иђре с мелодијама из Левча*. Прикупио Тодор М. Бушетић, музички приредио Стеван Ст. Мокрањац. Српски етнографски зборник III. Београд: СКА, 1902, бр. 68, стр. 38–39.
- БУШЕТИЋ, Тодор. Нејаки Јоване. *Ејске ђјесме и бројанице из Левча*, 1903. Београд: Архив САНУ, Етнографска збирка 100, бр. 9, л. ЕЗ 100–12.

- БЮЕ – *Български юнашки епос*. СБНУ, т. 53. Ур. Цв. Романска. София: БАН, 1971.
- ВАТЕВ – ВАТЕВЪ, Ст. Васоевиџ Стево на Косово. [Певач: Моде Јорданин, записано у селу Брезник, 28. 4. 1888]. Народни пѣсни отъ Софийско. СБНУ, т. 43, 1942: 272–273, бр. 116.
- ВЛАЈИЋ, Тодор. Србска народна пѣсма. (Изъ збирке Милоша Поповића.) Полазакъ младогъ Облацића на Косово. *Подунавка* 27 (1844): 108. Друго, измењено издање: Тодор ВЛАЈИЋ, *Србскій венацъ* I. Београд: Књигопечат. княж. Србскогъ, 1850: 65–66. Навод према: ПЕТРОВИЋ 2001: 156–157, бр. 31.
- ВРЧЕВИЋ, Вук. Мусић Стеван и Павле Орловић. *Србске јуначке Народне ѿјесне* скупии их и на свијет изнио Вуко Врчевић ц. к. дјеиствителни Губерниални чиновник, а сада Агент консул Аустриски у Требиње у Херцеговини. Године 1864-те. Књига трећа. У Бечу у штампарији јерменскога манастира 1865. Београд: Архив САНУ, Етнографска збирка 62-3, бр. 31.
- ВУК II – КАРАЦИЋ, Вук Стефановић. *Срѣске народне ѿјесме*, књ. II. Ур. Р. Пешић. Сабрана дела Вука Караџића, књ. 5. Београд: Просвета, 1988.
- ВУК III – КАРАЦИЋ, Вук Стефановић. *Срѣске народне ѿјесме*, књ. III, прир. Р. Самарџић. Сабрана дела Вука Караџића, књ. 6. Београд: Просвета, 1988.
- ВУК Пр – КАРАЦИЋ, Вук Стефановић. *Срѣске народне ѿјесме из необјављених рукоѿиса Вука Сѣеф. Караџића*. Књ. II. Ур. Ж. Младеновић и В. Недић, Београд: САНУ 1974.
- ВУКАНОВИЋ, Татомир П. *Срѣске народне еѿске ѿесме*. Врање: Народни музеј у Врању, 1972.
- ГЕЗЕМАН, Герхард. *Ерланџенски рукоѿис сѣарих срѣскохрвайѿских народних ѿесама*. Издао Герхард Геземан. Зборник за историју, језик и књижевност српског народа. СКА. Одељење 1, Споменици на српском језику, књ. 12. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1925.
- ДАНИЛОВИЋ, Мирко. Васојевић Стево чини освету на Косову и ту погине (20. 6. 1935, записао А. Б. Лорд). MPCOL, сигн. PN6737.
- ДАНИЛОВИЋ, Раде Мирков. Погибија Васојевић Стева на Косову (недатирано). MPCOL, сигн. PN12542.
- ДЕЛЕТИЋ, Ратко. *Еѿске народне ѿјесме о војводи Васојевић Сѣеву*. Андријевица: Комови, 2000.
- ЈОВАНОВИЋ, Томислав. *Сѣара срѣска књижевностѿ: хрестѿомаѿија*. Београд: Филолошки факултет; Крагујевац: Нова светлост, 2000.
- КАРАЦИЋ, Вук Стефановић. *Срѣски рјечник исѿумачен ѿмачкијем и лаѿинскијем рѣјечима*. Сакупио га и на свијет издао Вук Стеф. Караџић. 3 (државно) издање, исправљено и умножено. Београд: Штампарија Краљевине Србије, 1898.
- КАРАЦИЋ, Вук Стефановић. *Срѣске народне ѿсловице*. Сабрана дела Вука Караџића, књ. 9. Мирослав Панѿић (ур.). Београд: Просвета, 1965.
- КАТАНИЋ, Томаш Кнез. Песма о Стеви Васојевићу. *Гласник Еѿноѳрафскоѳ музеја у Беоѳраду* 14 (1939): 70–74.

- КАЧАНОВСКИ – КАЧАНСКОРСКИЙ, Владимир Васильевич. *Сборникъ зайдадно-болгарскихъ ѿѣсенъ съ словаремъ*. Памятники болгарского народного творчества. Вып. 1. Санктпетербургъ: Тип. Имп. Академии наукъ, 1882.
- КАШИКОВИЋ, Никола Т. Бој на Косову. *Срѣске народне јуначке ѿјесме из Босне и Херцеговине*, 1898. Београд: Архив САНУ, Етнографска збирка 245, бр. 11.
- КОВАЧЕВИЋ, Гаврило. Стѣх ѿ Поведенїи н надѣренїи Сербскаго великаго Кназа Лазара противъ Турскаго ополченїа съ разныи егѡ Белдожеї разговоры: н ѿ Изображенїи Страшнаго н грознаго онаго междѡ Србади н Туркади на полю Косовѡ Сраженїа, Слѣтнѡшагѡся во 1389-мѣ лѣтѡ Іѡніа 15-го дне, сложенн н у частн раздѣленн Гаврилѡмъ Ковачевнѣмъ книговазнецѣмъ Земѡнскиндѣ 1805-го лѣта кодѣ коегѡ н продаютсѧ. Нѡднвенїелѣ трилѣтнаго г. Алексїа Дидитроєвъ-Марковнїа, Земѡнца на свѣтъ издавна. Въ Бѣдинѣ градѣ: Писмены Кралевскаго Всеѡтаншита Пештанскаго, 1805.
- КОСИЊ, Симо и Драгољуб Илић. Васојевић Стево. *Народне ѿјесме јуначке из Ужичкоѡ окружа*, 1901. Београд: Архив САНУ, Етнографска збирка 125, бр. 8.
- КУЧИНАР, Трифко. Васојевић Стево у Косову (11. 6. 1935). MPCOL, сигн. PN6661.
- ЛАЈИЋ МИХАЛОВИЋ, Данка, Јелена ЈОВАНОВИЋ (ур.). Зашто Краљевић Марко није био на Косову (одломци). Спевало Тодор Вукмановић. У: *Косово и Меѡхоија: музичка слика мултикултуралностии 50-их и 60-их година XX века* [звучни снимак и текстуални прилог]. Београд: Музиколошки институт САНУ, 2018: 85–91.
- ЛМСе – МАТИЦКИ, Миодраг (ур.). *Ејске народне ѿјесме у Лејѡйѡису Мајице срѣске*. Нови Сад: Матица српска, 1983.
- ЛУБУРИЋ, Андрија. Погибија ВАСОЈЕВИЋ СТЕВА на Косову. Београд: Архив САНУ, Збирка Андрије Лубурића, НП 591, бр. 16 (од Илије Јовановића из Дробњака).
- ЛУБУРИЋ, Андрија. То исто, али другачије (Погибија ВАСОЈЕВИЋ СТЕВА на Косову). Београд: Архив САНУ, Збирка Андрије Лубурића, НП 591, бр. 17 (од Милана Бановића из Никшића).
- МАКСИМОВИЋ, Јован. ВАСОЈЕВИЋ Стево на Косову. *Златиборска вила. Срѣске народне ѿјесме*. Записао их од Златиборских и Рудничких гуслара (1890–1891) Јован Максимовић. Београд: Народна просвета, 1926: 3–12.
- МИЛЕТИЋ, Аврам. Историја Муси[ч]а Стефана. *Рукописна ѿјесмарица Аврама Милетића* (1778–1781). Нови Сад: Библиотека Матице српске, сигн. PP III 11, л. 111–112. Навод према: Клеут, Марија (ур.). *Народне ѿјесме у срѣским рукописним ѿјесмарицама XVIII и XIX века*. Нови Сад: Матица српска; Београд: ИКУМ, 1995: 80–82, бр. 44.
- МИЛОЖКОВИЋ, Мирко. *Легенде из наших крајева*. Београд: Српска књижевна задруга, 1985.
- МИЛУТИНОВИЋ Д19 – МИЛУТИНОВИЋ, Сима. Мусић. Београд: Архив САНУ, сигн. 14161/173. Издање: Мусић. Милутиновић Саразлија, Сима. *Пјеванија црногорска и херцеговачка*. Ур. Добрило Аранитовић. Никшић: Универзитетска ријеч, 1990: 814–818 (Дodataк, бр. 19).
- МУШОВИЋ, Ејуп. Старорашке легенде о косовском боју. Драгослав Антонијевић (ур.). *Зборник радова XXXVI конгреса Савеза удружења фолклористиа Југославије, Сокобана, 1989, 25–29. IX*. Београд: Удружење фолклориста Србије, 1989: 302–305.

- НОВАКОВИЋ, Стојан. Narodna predanja o boju kosovskom. Pobilježena prve pole XVIII vijeka. *Starine JAZU X* (1878): 176–200. *Прича о боју косовском*, приопћио Стојан Новаковић. Библиотека Баштина, 32. Поговор М. Савићевић. Београд: Просвета, 1989.
- ПАНТИЋ, Мирослав. Кнез Лазар и Косовска битка у старој књижевности Дубровника и Боке Которске. Уз студију приложено издање: Непознати Пераштанин, Бој кнеза Лазара и Милоша Ковиљића и издајника Вука Бранковића и девет браће Југовића на Косову пољу на 24 цуња годишта 1348. У: Иван Божић, Војислав Ј. Ђурић (ур.). *О кнезу Лазару*: научни скуп у Крушевцу, 1971. Београд: Филозофски факултет, Одељење за историју уметности; Крушевац: Народни музеј Крушевац, 1975: 337–405.
- ПЕТРАНОВИЋ II – ПЕТРАНОВИЋ, Богољуб. *Српске народне њесме из Босне и Херцеговине*. Епске пјесме старијег времена. Скупио Богољуб Петрановић. На свијет издало Српско учено друштво. Београд: Државна штампарија, 1867.
- ПЕТРАНОВИЋ III – ПЕТРАНОВИЋ, Богољуб. *Српске народне њесме из Босне и Херцеговине*. Јуначке пјесме старијег времена. Скупио и на свијет издао Богољуб Петрановић. Књига трећа. Београд: Државна штампарија, 1870.
- ПОПОВИЋ, Алекса. Васоевић Стево, или: Бой на Косову. *Народне јуначке њесме*. Издао Алекса Поповић у Београду. У Земуну: Печатано књигопечатњомъ I. К. Сопрона, 1857: 73–86.
- РАДОВАНОВИЋ-ЕРИЋ, Бранка. *Дабина воденица. Леџенде из околине Београда*. Београд: „Вук Караџић“, 1981.
- РУЖИЋ, Данило. Васојевић Стево (недатирано). MPCOL, сигн. PN407.
- РУЖИЋ, Данило. Мусић Стеван (недатирано). MPCOL, сигн. PN409.
- РУЖИЧИЋ, Гојко. Народна епика у Велесу. *Прилози ѡроучавању народне ѡезије I/2* (1934): 233–237.
- СБНУ – Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина. Издава Министерството на Народното Просвѣщение. София: Държавна печатница, 1889–
- СЛАВЕЛКОВ – СЛАВЕЙКОВЪ, Петко Рачов. Гъркиня кралица. Пѣсни изъ политическия животъ. Отъ Горна-Баня (Софийско). СБНУ, т. 1, 1889: 51–52, бр. 1.
- СТАНОЈЕВИЋ, Маринко. Јова коња за Косово спрема. Народне песме са Тимока. *Караџић* 4/2 (1903): 99 (бр. 5).
- СТЕЛИЋ, Јован. Васоевић Стево, или Бой на Косову. *Саборъ исѣине и науке*, одъ Јована Стеића, Доктора Медицине. Београд: У Княжеско-Србской Књигопечатњи, 1832: 179–190. Навод према: Петровић 2001: 134–145, бр. 22.
- СТОЈАНОВИЋ, Љубомир. *Сѣири срѣски родослови и лейѡйиси*. Зборник за историју, језик и књижевност српског народа. Прво одељење, Споменици на српском језику, књ. 16. Београд: Српска краљевска академија, 1927.
- СТОЈКОВИЋ, Сретен Ј. *Краљевић Марко: збирка народних ѡриѡведака*. Уредио С. Београд: Издање Књижаре М. Ив. Живковића и комп., 1913.
- СТОЈКОВИЋ, Сретен Ј. *Лазарица или Бој на Косову: народна еѡѡеја у 25 ѡесамa*. Из народних песама и њихових одломака саставио Ср. Ј. Стојковић. 3. попуњено изд. Београд: Српска књижевна задруга, 1908.

- СТРЕЗОВ – СТРЪЗОВЪ, Ст. К. Маркова смърт и погинване на царството. Пѣсни изъ политическия животъ. Отъ Копривщица. СбНУ, т. 14, 1897: 90–92, бр. 17.
- ХАЦИ-ВАСИЛЕВИЋ, Јован. *Јужна Сѣара Србија. Истѣоријска, еѣиноѣрафска и ѣолиѣиѣка истѣраживања* од Др-а Јов. Хаѣи-Васиљевића. Књига прва. Кумановска област, Београд: Задужбина И. М. Коларца, 1909.
- ХАЦИ-ВАСИЛЕВИЋ, Јован. По Кумановској и Скопљанској котлини (1889). *Брасѣиво V* (1892): 162–225.
- ЦЕПЕНКОВ – ЦЪПЕНКОВЪ, Марко Костов. Прѣдания за лица и мѣста. Отъ Прилѣпъ. 4. Марковъ каменъ во с. Луботинъ. СбНУ, т. 15: 117, бр. 4.
- ШАУЛИЋ, Новица. Браћа Мусићи на Косову. *Гласник Еѣиноѣрафскоѣ музеја у Беоѣраду XV* (1939а): 61–69.
- ШАУЛИЋ, Новица. *Срѣске народне ѣјесме. Косово*. Књига I, свеска V. Из збирке народних пјесама Новице Шаулића, Београд: Штампарѣја „Дом“, 1939.
- ШАФАРИК, Јанко. Србскѣй лѣтописаѣ изъ почетка XVI-гъ столѣтѣя. *Гласник Друѣиѣва срѣске словеносѣи V* (1853): 17–112.

*

MPCOL – The Milman Parry Collection of Oral Literature, Widener Library Room C, Harvard University Cambridge, MA. <<https://mpc.chs.harvard.edu/index.html>> 1. 4. 2019.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- АФАНАСЈЕВА-КОЛЕВА, Антонина. Косовски јунаѣи у бугарској народној епској песми. *Научни сасѣиѣанак слависѣиѣа у Вукове дане 19/1*. Реферати и саопштења. Косовски бој у књижевном и културном наслеђу. Београд, Крушеваѣ, Тршић, Нови Сад 13–17. 9. 1989. Београд: МСЦ, 1990: 533–541.
- БЛАГОЈЕВИЋ, Милош, *Немањѣи и Лазаревићѣи и срѣска средњовековна државносѣи*, Београд: ЗУНС, 2004.
- БРАУН, Максимѣиѣијан. *Срѣскохрвайска јуначка ѣесма*. Прев. Т. Бекић. Београд: ЗУНС, Вукова задужбина; Нови Сад: Матиѣа српска, 2004.
- ВЕШОВИЋ, Радослав-Јагош В. *Плеѣе Васојевићѣи*: у вези са историјом Црне Горе и плеѣенским животом сусѣдних брда. Сарајево: Р-Ј. В. Вешовић, 1935.
- ГАВРИЛОВИЋ, Андра. Белешке о варијантаѣа српских народних песаѣа. *Годишѣиѣиѣа Николе Чуѣића 18* (1898): 233–293.
- ДАШИЋ, Миомир. *Васојевићѣи: од ѣомена до 1860. ѣодине*. Београд: Народна књига, 1986.
- ДЕТЕЛИЋ, Мирјана, Бранислав Тоѣић. *Еѣска народна ѣоезија* [интернет база епских народних песаѣа] <<http://www.monumentaserbica.com/ep/>> 1. 4. 2019.
- ДИМИТРОВА, Цветелина. Сюжетниѣ тип „падаѣе на царство“ и образѣт на „последѣниѣа цар“ в бѣлгарски и срѣбски културен контекст. *Књижевна истѣорија 47/157* (2015): 333–346.

- Динеков, Петър. *Български фолклор*. Част първа. София: Български писател, 1959.
- ЂОРЂЕВИЋ, Смиљана. Издајник или закаснили јунак: предања о Вуку Бранковићу у Ибарском Колашину. Миљана Стојановић (ур.). *Ибарски Колашин – њприрода и њтрадицијска кулѡтура*. Крагујевац: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Крагујевцу, 2009: 161–184.
- ЂОРЂЕВИЋ, Тихомир Р. *Природа у веровању и ѡ предању наѡеѡа народа*, књ. 1–2, Српски етнографски зборник LXXI–LXXII, Живот и обичаји народни 32, 33, Одељење друштвених наука, Београд: САН, 1958.
- ЕЛЕЗОВИЋ, Глиша. *Оѡледало свеѡа или Иѡиѡрија Мехмеда Неѡирије*. Зборник за источњачку историску и књижевну грађу, Одељење друштвених наука, Серија прва, књ. III, Београд: САН, 1957.
- ЕРДЕЉАНОВИЋ, Јован. *Браѡиѡножиѡи*. Плеѡе у црногорским брдима. Етнолошка испитивања. Српски етнографски зборник XII. Насеља и порекло становништва 6. Ур. Јован Цвијић. Београд: Српска краљевска академија, 1909: 451–538.
- ЗУКОВИЋ, Љубомир. Гргуревачка шљепица, пјевач Вука Караѡића. *Godišnjak Instituta za knjiševnost u Sarajevu* XV (1986): 171–191.
- ИВАНИЋ, Иван. На Косову. Са Шара по Косову на Звечан. Душан Т. Батаковић (ур.). *Савременици о Косову и Мейѡхији 1852–1912*. Београд: Српска књижевна задруга, 1988: 216–228.
- ИВАНОВА, Евгения. Паданетона срѡбското и на бѡлгарското царство: јоначество и мѡченичество. *Литературна мисѡл* 1 (2007): 37–60.
- ЈАКОВЉЕВИЋ, Александар. Село Дубница у нахији Сенице: насеље, становништво и обичај прославе Петровдана почетком 17. века. *Иѡиѡријски часоѡис* 60 (2011): 213–229.
- КАНИЦ, Феликс. *Србија. Земља и сѡиановниѡиѡиѡи: од римскоѡ доба до краја XIX века*. Књ. 1–2. Прев. Г. Ерњаковић. Београд: Српска књижевна задруга, 1985.
- КАШИЋ, Јован. О Српском рјечнику из 1852. У: Караѡић, Вук Стефановић, *Српски рјечник* (1852), т. 2, Р–III. Сабрана дела Вука Караѡића, књ. 11–2. Београд: Просвета, 1987: 1483–1744.
- КМЕТОВА, Тања. Косовски бој и Косово поље у бугарском јуначком епу. *Научни сасѡиѡанак слависѡа у Вукове дане* 19/1. Реферати и саопштења. Косовски бој у књижевном и културном наслеђу. Београд, Крушевац, Тршић, Нови Сад 13–17. 9. 1989. Београд: МСЦ, 1991а: 503–510.
- КМЕТОВА, Тања. Темата за закъсниелия јунак в јужнославјанския епос. *Бѡлгарският фолклор в славјанската и балканската културна традиција. Проблеѡи на бѡлгарският фолклор*, т. 8, София: б.и., 1991б: 86–90.
- КОСТИЋ, Драгутин. Ваистина слуга: прилог проучавању народног песништва нашега. *Лейѡиѡис Мейѡице срѡске* 348/3 (1937): 291–295.
- ЛАТКОВИЋ, Видо. Примери из народне епике у другом издању Вукова Рјечника. *Анали Филолоѡкоѡ факулѡетѡа* 4 (1964): 243–248.
- ЛУБУРИЋ, Андрија. *Дробњаѡи, ѡлеме у Херѡеѡовини. Порекло, ѡроѡлоѡи и еѡиѡичка улоѡа у наѡем народу*. Репринт из 1939. Београд: ИКП „Никола Паѡић“, 1999.

- ЛУТОВАЦ, Милисав. *Ибарски Колашин. Антропогеографска испитивања*. Српски етнографски зборник LXVII. Београд: САН, 1954.
- МАТИЋ, Светозар. Белешке и објашњења. У: Карацић, Вук Стефановић. *Српске народне ђесме*. Књ. 2. Београд: Просвета, 1958: 625–800.
- МАТИЋ, Светозар. *Наши народни ђи и наши сѣих*. Нови Сад: Матица српска, 1964.
- МИЛИЋЕВИЋ, Милан Ђ. *Кнежевина Србија*. Београд: Државна штампарија, 1876.
- МИЛИЋЕВИЋ, Милан Ђ. Манастири у Србији. *Гласник Српског ученог друштва* IV, св. XXI (старога реда) (1867): 1–96.
- МИЛОЈЕВИЋ, Боривој Ж. Наш народ и његова предања у јужној Македонији. *Брасиво* XV (1921): 215–254.
- МИЛОЈЕВИЋ, Милош С. *Путопис дела ђправе (Сѣаре) Србије*. [Књ. 2]. Београд: Државна штампарија, 1872.
- МИЛОЈЕВИЋ, Србобран. Мусићи. *Историјски часопис* 33 (1986): 5–36.
- МИХАЉЧИЋ, Раде. *Крај српског царства*. Друго издање. Београд: БИГЗ, 1989.
- МЛАДЕНОВИЋ, Живомир. Рукописни извори одломака народних песама у Вуковом Српском рјечнику. *Анали Филолошког факултета* 4 (1964): 281–292.
- НЕДИЋ, Владан. *Вукови ђевачи*. Прир. Р. Пешић. Београд: Рад, 1990.
- НЕДИЋ, Владан. Рукопис Милутиновићеве „Пјеваније“. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* XXIV/3–4 (1958): 238–246.
- НИКОЛИЋ, Александар Т. Кратко извѣстје о српској породици „Мусића Стефана“. *Сербски Народни Лист* XI/32 (1846): 116–117.
- НОВАКОВИЋ, Стојан. *Историја и ѿрадиција*. Изабрани радови. Прир. Сима Ћирковић, Београд: Српска књижевна задруга, 1982.
- НОВАКОВИЋ, Стојан. *Косово. Српске народне ђесме о боју на Косову*. Епски распоред Стојана Новаковића и других. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1906. Београд: Панпублик, 1988.
- НОВАКОВИЋ, Стојан. Српске народне песме о боју на Косову. Критичка студија. *Годишњица Николе Чујића* II (1878): 97–177.
- НУШИЋ, Бранислав. *Косово. Опис земље и народа*. II. свеска. Нови Сад: Матица српска, 1903.
- ОГНЯНОВА, Елена. Косовската битка, отразена в няколко књсни фолклорни творби. *Изследования в чест на академик Михаил Арнаудов. Юбилеен сборник*. Софија: БАН, 1970: 401–410.
- ОРБИН, Мавро. *Краљевство Словена*. Прев. З. Шундрица. Коментари и извори Сима Ћирковић. 2. допуњено и измењено изд. Зрењанин: Sezam Book, 2006.
- ОРХАНОВИЋ, Стјепан М. Два прилога познавању старе епске поезије. *Јужнословенски филолог* XII (1933): 199–204.
- ПАВЛОВИЋ, Радослав Љ. *Како су код нас цркве „лејтеле“*. Научно популарни списи, књ. 5. САНУ, Одељење друштвених наука, књ. 3. Београд: Научно дело, 1961.
- ПЕТРОВИЋ, Петар Ж. *Шумадиска Колубара*. Српски етнографски зборник LIX. Насеља и порекло становништва 31. Београд: Научна књига, 1949.

- ПЕТРОВИЋ, Соња. *Косовска биџика у усменој традицији*. Београд: Гутенбергова галаксија, 2001.
- ПЕТРОВИЋ, Соња. Предања о Стеви Васојевићу из Лубурићеве рукописне збирке. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* LXVIII/1–4 (2001): 209–216.
- ПЕТРОВИЋ, Соња. *Сраженије* Гаврила Ковачевића и усмена традиција о Косовском боју. *Зборник Майице српске за књижевност и језик* XLVIII/1 (2000): 139–185; XLVIII/2–3 (2000): 507–565.
- ПЕШИЋ, Радмила. Напомене и објашњења. У: Карацић, Вук Стефановић. *Српске народне њесме*. Књ. 2. Прир. Р. Пешић. Сабрана дела Вука Карацића, књ. 5. Београд: Просвета, 1988: 541–615.
- ПЛОТНИКОВА, Анна Аркадьевна. *Южные славяне в балканском и общеславянском контексте: Этнолингвистические очерки*. Москва: ИСЛРАН, 2013.
- ПРОТИЋ, Милисав Д. *Драгачево и његови славни синови*. Б.м.: б.и., 1940.
- ПУТИЛОВ, Борис Николајевич. *Јуначки ей Црногораца*. Прев. Д. Аранитовић. Титоград: Универзитетска ријеч, Побједа, 1985.
- РЕЂЕП, Јелка. *Грех и казна божија. Судбине, биџике и предања српског средњег века*. Нови Сад: Прометеј, 2013.
- РЕЂЕП, Јелка. *Прича о боју косовском*. Нови Сад: Филозофски факултет; Зрењанин: Улазница, 1976.
- РОВИНСКИ, Павле Аполонович. Грађа за историју Васојевића. *Нова Зејна* (Цетиње) I/4 (1889): 151–154; I/6: 238–240; I/9: 340–343; I/10: 371–381; I/12: 453–460.
- РУВАРАЦ, Иларион. О кнезу Лазару. Раде Михаљчић (ур.). *Бој на Косову, сџарија и новија сазнања*. Београд: Књижевне новине, 1992.
- СИМОВИЋ, Љубомир. Ведрина изнад Косова. *Дујло дно. Есеји о њесницима*. Дела, књ. IV. Београд: СКЗ и др., 1991: 11–13.
- СТОЙКОВА, Стефана. Към проучването на една обща тема в българския и гръцкия фолклор (Песента за падането на Цариград). *Български фолклор* 3 (1985): 29–43.
- СУВАЉДИЋ, Бошко. Рецепција косовског предања у бугарској фолклорној традицији. *Српски језик* 3/1–2 (1998): 491–515.
- СУВАЉДИЋ, Бошко. Српско и бугарско усмено стваралаштво у интеркултурном коду. Бошко Сувајдић (ур.) *Српско усмено сџваралаштво у интеркултурном коду*. Београд: ИКУМ, 2012: 137–193.
- ЋОРОВИЋ, Владимир. Народна песма о женидби војводе Војина. *Прилози проучавању народне њезије* III/2 (1936): 190–191.
- ФИЛИПОВИЋ, Миленко С. (ур.) *Банайске Хере*. Нови Сад: Војвођански музеј, 1958.
- ХАЛАНСКИЙ, Михаил Георгиевич. Южнославянские песни о смерти Марка Краевича. П. о.: *Сџајџи њо славяноведению* I. Санкт-Петербург: Типографія Императорской академіи наукъ 1904.
- ХАЛАНСКИЙ, Михаил Георгиевич. *Южно-славянскія сказанія о Краевичѣ Маркѣ въ связи съ произведеніями русскаго былеваго эпоса*. Оттискъ изъ „Русскаго Филологическаго Вѣстника“. Варшава: Типографія Варшавскаго учебнаго округа, 1893–1895.

ШОБАЈИЋ, Петар. *Бјелојавлићи и Пјеџивци*. Српски етнографски зборник XXVII. Насеља и порекло становништва, књ. 15. Београд: СКА, 1923: 155–366. Подгорица: ЦИД, 1996.

ШУИЦА, Марко. *Немирно доба српског средњег века: власнела српских обласних ђосиодара*. Београд: Службени лист СРЈ, 2000.

*

BARAKOVIĆ, Juraj. *Djela*, prir. P. Budmani i M. Valjavac. Stari pisci hrvatski XVII. Zagreb: JAZU, 1889.

FENTRESS, James, and Chris WICKHAM. *Social memory*. Oxford, UK: Blackwell, 1992.

FOLEY, John Miles. Epic as Genre. Ed. Robert Fowler. *The Cambridge Companion to Homer*. Cambridge: Cambridge UP, 2004: 171–187.

HAVELOCK, Eric A. *Preface to Plato*. Cambridge: Belknap Press, Harvard University Press, 2010.

JUVAN, Marko. *Intertekstualnost*. Prev. B. Stojanović Pantović. Novi Sad: Akademska knjiga, 2013.

MARETIĆ, Tomo. Kosovski junaci i događaji u narodnoj epici. *Rad JAZU* XCVII (1889): 69–181.

MENCVEL, Andžej. *Antropološka imaginacija*. Prev. I. Đokić Saunderson i J. Jović. Beograd: XX vek, Čigoja štampa, 2013.

NORA, Pierre. Between Memory and History: Les Lieux De Mémoire. *Representations* 26 (1989): 7–24.

PEŠIĆ, Radmila. *Vuk Vrčević*, Beograd: Filološki fakultet, 1967.

PUTILOV, Boris Nikolajevič. Kosovski ciklus i starije ruske istorijske pesme. Svetozar Kojčević (ur.) *Ka poetici narodnog pesništva. Strana kritika o našoj narodnoj poeziji*. Beograd: Prosveta, 1982: 417–435.

ПРИЛОГ: ТАБЕЛА 1

Варијанте песама о закасном јунаку

	Ознака песме и име јунака	Скупљач (издавач)	Певач	Место и време записивања	Број стихова
1.	Богишић 1 Бушић Стјепан	Јозо Бетондић		прва пол. XVIII в., Приморје	1–58
2.	Милетић Мусић Стефан	Аврам Милетић		1778–1781, Нови Сад	94
3.	Милутиновић Д19 Мусић Стефан	Сима Милутиновић		Срем	202
4.	Вук II, 47 Мусић Стефан	Вук Караџић, Српске народне пјесме II, Беч, 1845.	Слепица Живана или Слепица из Гргуреваца	Срем, објављено 1845.	169
5.	Стејић Васојевић Стево	Јован Стејић		околина Ваљева, објављено 1832.	395
6.	Влајић Облачић	Милош Поповић, Тодор Влајић		објављено 1844, 1850.	29
7.	Вук IIр, 31 Посавчић Стеван	Ђ. К. Стефановић; В. Караџић		Срем	56
8.	Ђорђе Којанов Стефановић Посавчић Стеван	ЛМС 1846, 125–127, бр. 75 = ЛМСе, бр. 10	мајка Ђорђа Којанова Стефановића	Срем, објављено 1846.	57
9.	Алекса Поповић	Поповић 1857, бр. 8		преузета Стејићева варијанта	395
10.	Врчевић, ЕЗ 62/3, бр. 2 Мусић Стефан	Вук Врчевић		Требиње, 1863.	220
11.	Врчевић, ЕЗ 62/3, бр. 31 Мусић Стефан	Вук Врчевић		Требиње, 1864.	289
12.	Качановски 1882, бр. 177 Косовски бой Стефан Услик	Владимир Качановски	слепац Никола Млечанов	Дупница, Самоковски округ, Бугарска, 9. 12. 1880.	601
13.	Славејков, СБНУ, т. 1, 1889, бр. 1. Ѓуркиња кралица Јане Шишманин	П. Р. Славејковъ	Цветан Вучков	Горња Бања, Софијски округ, Бугарска, забележено 1881, објављено 1889.	164
14.	Ватев, СБНУ, т. 43, бр. 116 Васојевић Стево	Стојан Ватев	Моде Јорданин	Брезник, Софијски округ, Бугарска, 28. 4. 1888.	94

15.	Максимовић Васојевић Стево	Јован Максимовић	Вучић (Вулин) Николић из Бруснице	1890–1891, обја- вљено 1926.	346
16.	Бојанов, СБНУ, т. 3, 1893: 85–94 Бой на Косово поле Стефан Услик	Серафим Иванов Бојанов	старац из села Недобрацко, Разлог, Бугарска	1883, објављено 1893.	850
17.	Кашиковић Бој на Косову, АСАНУ, ЕЗ 245, бр. 11 Васовић Стефан	Никола Т. Кашиковић		рукопис, 1898.	1992
18.	Илић и Коснић 8 Васојевић Стево	Драгољуб Илић и Симо Коснић		Ужички округ, 1901.	167
19.	Бушетић 68 Нејаки Јован	Тодор Бушетић		Левач, 1902.	27
20.	Бушетић 9 Јово	Тодор Бушетић		Левач, 1903.	36
21.	Станојевић Јова	Маринко Станојевић	Магдалена Н. из Јаковца, Књаже- вац	објављено 1903.	7
22.	Хаци-Васиљевић Војвода Стеван	Јован Хаци-Васиљевић	Анђел Бузлијин- ски, Табановце, Кумановска област	објављено 1909.	фр. у прози
23.	Катанић Васојевић Стево	Томаш Кнез Ка- танић	Андрија Станић из Сућеске код Андријевице	пролеће 1915, објављено 1939.	297
24.	Ружичић Васовиће Стефо	Гојко Ружичић	Ошан Јоевски из Велеса	април 1932.	340
25.	Лубурић, АС, ЗАЛ, НП 591, бр. 16 Васојевић Стево	А. Лубурић	Илија Јовановић	из Дробњака	198
26.	Лубурић, АС, ЗАЛ, НП 591, бр. 17 Васојевић Стево	А. Лубурић	Милан Бановић	из Никшића, објављено 1934.	491
27.	PN12542 Погибија Васо- јевић Стева на Косову	Пари, Лорд	Раде Мирков Даниловић, Ђур- ђевина, Колашин	недатирано	211
28.	PN6737 Васојевић Стево чини освету на Косову и ту погине	Пари, Лорд (записао А. Б. Лорд)	Мирко Данило- вић, Ђурђевина, Доња Морача, Колашин	20. 6. 1935.	140

29.	PN6661 Васојевић Стево у Косову	Пари, Лорд	Трифко Кучинар, Столац	11. 6. 1935. „чуо од Милоша Кучинара“ (непотпун запис)	152
30.	PN407 Васојевић Стево	Пари, Лорд	Данило Ружић, Поплат, Столац	„чуо од Дими- трије Мухић“, „преписао и сти- лизирао Данило Ружић“	390
31.	PN409 Мусић Стефан	Пари, Лорд	Данило Ружић, Поплат, Столац	преузета вари- јанта из Вукове збирке (Вук II, 47)	169
32.	Шаулић 13 Мусић Стефан			околина Дурми- тора, објављено 1939.	856 +20
33.	Шаулић 14 Васојевић Стево			објављено 1939.	272
34.	Шаулић 16 Васојевић Стево			објављено 1939.	189
35.	Шаулић 17 Васојевић Стево			објављено 1939.	454
36.	Делетић 1 Васојевић Стево	Радован Лекић из Пећи		објављено 2000.	328
37.	Делетић 9 Васојевић Стево	Васо Иванов из Сјеножета, Краље	Тодор Лекић из Пећи	објављено 2000.	185
38.	Делетић 5 Мусић Стеван Васојевић	Момир Војводић (ауторска песма)	Момир Војводић	објављено 2000. „чуо од Светозара Бојића, Мијајла Драшковића и Ћира Радовића“	302

Sonja D. Petrović

THE BELATED HERO OF THE KOSOVO BATTLE: INTERTEXT AND CULTURAL MEMORY

Summary

The study discusses numerous variants of Serbian and South Slavic folk songs and legends about the hero who came late to the Kosovo Battle 1389 and died in a heroic way (Stefan Musich, Vasojevich, Radich etc.). Songs and legends are interconnected on thematic, structural and ideological plan, and they are analyzed as intratext in relation to intertext of the Kosovo legend as a whole. Legends outline topical identity of the belated hero, they refer to accounts of particular sites, they create realms of memory (*les lieux de mémoire*), or construct legendary familial ties with belated heroes who are proclaimed

to be originators of a line of descent. Songs add different sorts of intertextual relations, connotations, allusions and poetic ornaments which enrich the meaning. Special attention is paid to elucidating various layers of tradition and their meaning, poetic devices, cultural and ideological functions.

Соња Петровић
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Студентски трг 3, 11000 Београд
sonja.petrovic@fil.bg.ac.rs

Др Невена П. Варница

ОГЛЕД О ПРАШТАЊУ: ДА ОПРОСТИ, НЕ МОЖЕ СВАКО*

У раду се анализира епска песма *Бановић Сѣрахиња* коју је испевао Старац Милија, истоимена драма Борислава Михајловића Михиза и представа коју је режирао Никита Миливојевић. Трага се за суштинским сличностима, али и разликама између ова три дела која су настала у различитим временским периодима. Показује се да су теме, мотиви и питања о греху, праштању и слободи били актуелни – како у времену настанка – тако и касније. Посебан акценат, у другом делу рада, дат је разрешавању, још увек интригантне, „загонетке“: због чега прашта Бановић Страхиња?

Кључне речи: Бановић Сѣрахиња, Старац Милија, Борислав Михајловић Михиз, Никита Миливојевић, праштање.

Епска песма *Бановић Сѣрахиња*, коју је испевао Старац Милија, један од Вукових „најбољих певача и један од најоригиналнијих песника новије српске књижевности“ (Пешикан Љуштановић 2009: 32) записана је 1822, а објављена 1845. године у Другој књизи Вуковог бечког издања. Дели нас, дакле, готово два столећа од како су познати стихови забележени у Крагујевцу. Ближе нашем времену, истоимену драму написао је Борислав Михајловић 1963. године, на сцену постављајући насловног јунака, његову мајку, жену, слугу Милутина, потом Југ Богдана, Бошка и Војина Југовића, те Влаха Алију, притом обрађујући познате мотиве издаје, прељубе и опроштаја. Нешто више од три деценије касније, 1996. године, позоришни редитељ Никита Миливојевић адаптирао је наведену драму, уз знатне измене извршене уз сагласност самог аутора. Епски јунак из народне песме, књижевни лик Бановић Страхиња, постао је тако драмски јунак, а његови поступци, показује се, били су интригантни тумачима, како током деветнаестог и у првој половини двадесетог века, тако и касније.

* Овај рад настао је као резултат истраживања на пројекту „Аспекти идентитета и њихово обликовање у српској књижевности (бр. 178005) који се реализује на Одсеку за српску књижевност Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду, уз финансијску помоћ Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије.

Литература о овој песми веома је обимна и настајала је од половине 19. века до данас. Богдан Поповић један је од најпознатијих тумача који је покушао да разреши дилему последњих стихова епске песме *Бановић Страхиња* (Поповић 1972). Он је, у првом делу свога рада, стилистичком анализом утврдио да су последњи стихови у инверзији и да је доминатно стилско средство „хистерон-протерон или хестерологија – позната говорна фигура, класификована и дефинисана у науци о стилу, исто као и њој сродне: парентеза, хипербат, анаколутуја, и тако даље“ (Поповић 1972: 185). За овај рад, међутим, значајнији је други део Поповићевог текста у којем се он бавио питањем узрока бановог праштања и дао свој, добро познати, одговор: „Бан прашта зато што прашта; зато што има људи који праштају, и других који се свете; зато што има и песника који праштају и других који не праштају: зато што је тако било у сва доба и у свим друштвима, сразмерно друштвеним наравима [...]“ (Поповић 1972: 197). Размишљајући о песми и анализама исписаним поводом ње; после вишегодишњег враћања речима Богдана Поповића, освешћености да Бановић Страхиња јесте књижевни лик, али такође и свести о отпору тежњи да уметност постоји само ради уметности, запитали смо се зашто је он окарактерисан управо на начин на који га је приказао певач, зашто је његов поступак одувек био интригантан читаоцима, тумачима и гледаоцима, и надасве – шта ми данас, захваљујући њему, можемо научити о свету и, пре свега, о нама самима? Или: чему нас учи Старац Милија? Један од могућних одговора уметнут је у цитираним речима Богдана Поповића: [...]зато што има људи који праштају[...] (подвукла Н.В.). Страхињић Бан је, дакле, пре свега човек, који својим поступцима показује да је људско биће, склоно падовима, али које се на крају, чином праштања, уздиже до највишег нивоа човечности. Но, кренимо редом. И вратимо се стиховима.

„Нетко бјеше Страхињићу бане,
Бјеше бане у маленој Бањској,
У маленој Бањској крај Косова,
Да таква не има сокола“ (СНП II, 44).

У наведеним стиховима уочавамо да је главни јунак атрибуиран на специфичан начин и да је слика заснована на антитези. Страхињићу бане је Нетко, мада се не конкретизује због чега, и шта то Нетко подразумева. Такође, из малене је Бањске. Бањска има двоструку улогу – место је порекла јунака и налази се крај Косова које, у историјским догађајима, заузима централно место у свести колектива, а догађаји који су се тамо одиграли имали су и имају далекосежне последице на нараштај. Уз Косово поље, можемо додати и град Крушевац јер ће, у стиховима који следе, он такође имати контрастну улогу. Покушаћемо да покажемо – тумачећи песму и драму, да је лични гест главног јунака, некога ко долази из малене Бањске, готово у равни одређеног општедруштвеног чина који се збио на Косову или, уколико је ова тврдња претерана, да је личним чином јунака још више вредносно наглашен чин страдања у боју.

Није, дакле, случајно што је песму испевао (истаћи ћемо још једном) Старац Милија. Сагледавајући песму и анализирајући на који начин је изградио лик насловног јунака, стиче се утисак да он, као „један од најоригиналнијих песника новије српске књижевности“ (Пешикан Љуштановић 2009: 32) полази од краја. Јер, тек ће у последњим стиховима Бана назвати јунаком, онако како би се очекивало да ће учинити на самом почетку:

„Помало је такијех јунака,
Ка’ што бјеше Страхинићу бане“ (СНП II, 44).

Пре тога, из епизоде у епизоду, портретисаће лик средњовековног витеза који је, отпутујући, зачамао у тазбини, да би на крају ту тазбину напустио и, супротно свим очекивањима и кодексима, повео неверну љубу у Бањску.

Бановића Страхинићу, као јунака синтезе, и идентитетско питање у песми анализирао је Слободан Владушић (Владушић 2013). Уочио је да то, што певач већ у првом стиху истиче да је Бановић Страхинића „нетко, претпоставља две ствари: да је то „нетко“, супротстављено „ником“, односно да се не зна зашто је тај „нетко“, уопште „нетко“, јер том озваничавању јуначког карактера Бановић Страхиниће не претходи ништа: ни порекло, ни дело, ни опис лика“ (Владушић 2013: 154). Опозиција неко – нико у Владушићевој интерпретацији у потпуности има смисла, с обзиром на утемељеност аргумената, а пре свега због аналогije са Одисејем. Наспрам неодређене заменице неко, међутим, подједнако утемељено може као опозиција да стоји општа заменица свако. Не сматрамо да се већ из уводних стихова не види да је он господар одређеног поседа. Бањска јесте, како је истакнуто, мала, али није без значаја, на чему ће инсистирати и Борислав Михајловић у драми. Чудесну иронију, уочио је Слободан Владушић говорећи о томе да „јунак о чијем пореклу не знамо ништа борави у добром друштву“ (Владушић 2013: 155). Али, можда, попут контраста, и иронија јесте двострука или јој је промењено тежиште, јер јунак борави у Крушевцу „ће одскоро царство постануло“ (СНП II: 44). Већ на почетку прве епизоде, наводи се сва опрема коју носи на пут и наставља се описом части која му се указује током боравка у тазбини. Страхинић бан, дакле, није нико, али се још увек много не разликује од свакога. Њега ће тек завршни чин, управо чин опроштаја, издићи изнад других. Јер, током песме, Бан је попут осталих: ужива у господству крушевачког двора, толико да је зачамао међу породицом своје љубе; у наредним епизодама држи дату реч попут стариша дервиша, док се на мегдану бори као и Влах Алија. Како стихови одмичу, међутим, након уобичајених поступака витешког и ратничког кодекса који поседује, један неочекиван поступак га издваја од свих осталих. Тек праштајући, Страхинића је постао Нетко. И та неодређена заменица с почетка, то „неко“ постаје својеврсни знак који учвршћује Страхинића у различитости и изузетности. Врста речи се мења, како се мења и Страхинићу Бане. Неко/Нетко од заменичке неодређености постаје придев уз именицу Човека – изузетан, велики, вредан,

блистав, човечан. Својим поступком, Бан се издваја, не само од свакога/било кога, него и од других јунака јер се његово јунаштво више не доводи у питање. Бановић је јунак који пролази кроз различита искушења. Њему није страна ни „прва“, ни „друга страна“. Бановић је, пре свега, заправо човек, који је у себи објединио „зверско клање“ и „божанско праштање“ (Владушић 2013: 165), али код кога је, на крају, превладала искра опроштаја. Он, у песми, живот поклања три пута – једном заточенику дервишу и два пута својој жени. Када му је понуђена друга жена која му, према свим правилима патријархалног света, припада, он одбија. Овим поступком, још једном показана је његова људска вредност. У светлу Михизове драме, ово бисмо могли тумачити као показивања скоројевићевског духа владара, јер је за њих све заменииво, материјално доступно, оствариво, па чак и то да ћерку/сестру третирају као ствар. Страхињић је, наиме, делима показао да је Неко/Нетко и тиме се разлика између њега и свих осталих јасно показала. Уводном формулом то се наговестило, а завршном формулом потврђено је оно што је с почетка изречено.

* * *

Напомена, којом Борислав Михајловић започиње своју драму у три чина: „Драма није историјска. Зато су анахронизми у њој намерни и онда када су случајни“ (Михаловић 1963: 5), вешезначна је. Написана је у духу афоризма, али и ироније коју препознајемо у целом делу. Са друге стране, као и први стихови песме о Бановић Страхињи, она уводи читаоца у текст, бивајући инкорпорирана у њега и не дозвољавајући да тумачење остане једнострано и бледо. Анахронизми тако, сугерише Михиз, постају попут поетичког начела савремене књижевности али и упућују на то, да је традиција жива, те да су дела и ликови актуелни управо због тога што поруке остају, а запитаности не престају.

Михизов Бановић Страхиња, рекли бисмо, од почетка је много комплекснији лик него што би се то на први поглед могло закључити. Приказан је као пасиван јунак, који прихвата и трпи судбину, али који је у одсутним тренуцима итекако спреман и способан да учини ствари несвакидашње, ствари својствене само онима који су изузетни. Током одвијања радње, неколико пута биће споменута малена Бањска и мала, лична прича која тече паралелно са наговештенем, великом причом века. Неколико пута ће, такође, Страхиња поновити да „оно што мора, он то и хоће“. Размишљајући о главном јунаку, о нијнсирању његовог лика уз сва унутрашња и спољашња стања, стиче се утисак да је он један од првих модерних актера наше књижевности, који уз наведену комплексност стоји раме уз раме са низом барокних јунака. Ако, даље, барок посматрамо као праг модерног света, бана из малене Бањске можемо сматрати једним од првих модерних јунака, претечом савременог човека. Уз Стахињу, сву комплексност различитих емоција, осећања и делања показују и његова мајка и његова жена, те није случајно што их аутор атрибуира на овакав начин.

Први чин одиграва се у Бањској, у Страхињинином дому, док се радње другог и трећег чина одвијају у дворцу Југовића у Крушевцу. На самом почетку појављује се мајка, приказана како шије и говори мало са собом, а помало са иконом. Критикујући некавалитетност конца, заправо критикује време у којем живи и оно које долази. Њена улога знатно је другачија него улога коју има у песми. У народној песми она се појављује као пошилац писма у којем исцрпно обавештава о Влах Алијином харању, али, што је још важније, извештава о стању турске војске на Косову и чини оно што је по Страхињу најпогубније – куне га.

Љуба Бановић Страхиње приказана је како пише (упућује писмо у Крушевац) и чита. Већ је писано о томе (Марјановић 1998) шта чита Страхињина жена. У сцени у којој ће на позорницу ступити Влах Алија, аутор је приказује са књигом у руци, док наглас изговара следеће реченице: „Они пак који су били на челу војске дођу с војском и узму целу рашку област – како је то једноставно у књигама. Једноставно и брзо. Дођу и узму целу рашку област. А у животу би се отегло, отегло, и не би било то. Дођу и узму“ (Миналовић 1963: 27). И код Борислава Михајловића Михиза, као и код Старца Милије, уочава се контраст. Оно што је у књигама брзо, у животу би се отегло; оно што је у историји једноставно, у људском бивствовању је сложено. Нигде помена људи, човека, појединца, само војске и области. А управо ће на томе, показало се при самом крају драме, инсистирати Борислав Михајловић: „Гинућемо тамо у крви и мукама па нека бар људска прича остане за нама“ (Миналовић 1963: 97). Бановић Страхиња, и код Михиза, дакле, као и код Вуковог певача Милије, показаше се као актер појединачне људске приче. Једна од кључних реплика из ове драме, признање је Војина Југовића: „Нека ти Бог опрости, ако може. Ја, ето, нисам могао“ (Миналовић 1963: 94). Откуд сумња у божју могућност праштања? Бог је љубав, Бог је вера, Бог је нада. Милост божја изнад сваког је греха, верује се од давнина. Људи су ти који суде, осуђују, добра не чине. Ретки су они који праштају. Зато је Неко у опозицији са оним ко није нико, али и онима који су свако. Бановић Страхиња, у Михизовој интерпретацији, каже Југовићима: „Довео сам је вама у нади да ћемо моћи да заједно нађемо лек несрећи која нас је све задесила, хтео сам да заједно видамо, а не да заједно кажњавамо. Ви сте изабрали казну. На ваш избор ја кажем – не. Полазећи из вашег дворца, сам и очајан, рекао сам вам већ једном: моја је прича мала у великој причи века. Мала је, али је моја, и ја ћу је носити и носити се са њом како ја знам и како је ја разумем. У мом породичном већу нас има само троје: моја мајка, ова жена овде, и ја. Мајка је већ одлучила умирући, одлучила да пресуде нема и да је неће бити. Заклела ме је да не крвавим руке“ (Миналовић 1963: 95). И заиста, ако Војин сумња или не зна може ли Бог апсолутно да прашта, мајка Страхињина зна да само Бог може да суди. Овде је уочљив својеврстан парадокс. Осликавајући с почетка портрет мајке, већ од првог чина, а добро познавајући и епску песму и патријархални свет из којег потиче, аутор драме као последње мајчине речи упућене насловном јунаку, наводи следећу

молбу: „Само је божије да суди“ (МИНАЛЛОВИЋ 1963: 91). Жена која разговара са породичним свецем заштитником, која подиже заветну цркву и која познаје и времена пре и времена сада, сигурно зна да ни божије није да суди. Као што није ни људско. Божије је да прашта, као што је и људска суштина у праштању. Људи суде у божје име, а зато и сумњају, попут Југовића, да бог може да прости. У драми ће свако потврдити Бановићево право да суди: „Ви који једини имате право да будете судија“ (МИНАЛЛОВИЋ 1963: 90), али он ће, пак, то право оповргнути: „Ја једини немам права да судим. Ви то знате. И не желим да имам то право“ (МИНАЛЛОВИЋ 1963: 90). Још једном, дакле, покажаће се да је Страхиња, од банскога рода, Не(т)ко чија ће мала прича бити у једнакој равни са вишевековним великим, историјским причама. Бановић Страхиња је, пре свега, и код Старца Милије и код Борислава Михајловића приказан као човек, са свим манама и врлинама – који је, по природи свога порекла и традиционалног света – витез и јунак, али који, пре свега – као човек чини врхунски чин достојан божанства – прашта. Он је јунак који није идеализован попут других епских јунака, његови поступци нису нереални. Он је, такође, неко ко се супроставља тазбинској лози, ко је свестан свог господског порекла и витешког понашања, али и грешник у коме су присутне и стално се смењују „прва и друга снага“. Изузетан је зато што, упркос присуству обе снаге које поседује, на крају побеђује прва, а не друга – зверска снага.

Миодраг Павловић, у свом есеју о овој народној песми (ПАВЛОВИЋ 1993), закључио је да се код Бановић Страхиње види „његов развој до индивидуалности, до повлачења у усамљеност“ (ПАВЛОВИЋ 1993: 137). Питање усамљености отвара и низ других, од којих је можда и најважније питање слободе. Тек када бива сасвим сам, Страхињин постаје слободан. Та слобода има цену и он ју је задобио захваљујући сопственој одговорности – према себи, према свом пореклу, према жени за коју је одговоран. Чином праштања прихватио је у потпуности друго људско биће, али и самога себе. Себе онаквог какав јесте, а не каквог би га други (Југовићи) прихватили. Чином опроштаја (у песми поклањања) и одбијања да суди (у драми) Бановић Страхиња постао је јунак велике приче. Његова мала, породична, индивидуална епизода, захваљујући опроштају постала је још једна прича века. Где је опроштај, ту су милост, човечност и јунаштво – касније оличени у косовском миту; насупротив греху, презиру и мржњи – оличеним у издајству, поробљености и неслободи.

Размишљајући како би се могло тумачити то што Вуков певач каже „но сам својој љуби поклонии“ (КАРАЦИЋ 1988: 214) долазимо до могућног закључка да је он, као патријархални господар неко ко има власт у кући, над поседом и свему на њему, па и над људима. Можда се његов поступак термилошки не одређује као праштање јер се сматрало да је праштање божанска категорија, прилична само Господу? А он заправо, како смо указали, ни не прашта, јер он ни не суди. Он у човеку препознаје свој лик и обличје своје и помаже му да највеће чудо направи – да превазиђе себе и тиме постане Нетко.

Бановић, у песми, живот поклања три пута – два пута жени и једном, пре тога, дервишу. Дакле он делима показује да је Неко. Тиме уводна формула има задатак да наговести, а завршна да утврди изречено.

Засигурно је било тешко, од Вукових и Милијиних времена, па и оних ранијих, до ових данашњих, схватити поступак главног јунака песме и драме о средњовековном јунаку. Сигурно је било лакше прихватити поступке Југ Богдана и девет Југовића који су показали, и у песми и у драмском тексту, са „[...] каквом се лакоћом отписује жена, чак када је сестра или ћерка, кад згреши с Турчином и ако згрешење није ни својевољно ни добровољно“ (Џаџић 1995: 125). Тиме се још једном потврђује истинитост завршних речи великог филозофа 17. века, Баруха де Спинозе из његове *Етике*: „Али све велико је, колико тешко, толико и ретко“ (Спиноза 1970: 476).

* * *

Никита Миливојевић је драму Борислава Михајловића Михиза *Бановић Сјрахиња* адаптирао за сцену и режирао 1996. године. Она је, од стране позоришних критичара и драматурга била проглашена најбољом представом читаве девете деценије 20. века. Као што је Михиз, како је у критици истицано, „дискутовао са добом коме је припадао“ (Марјановић 2005: 441) и Никита Миливојевић је са сцене, захваљујући маестрално изабраном глумачком екипом и индигеничним редитељским решењима, кореспондирао са временом у којем је она постављена пред гледаоце. За главно тежиште своје позоришне поставке узео је суђење и оно се било показало као централна тачка, или вртлог, у који су се сливали и одакле су извирали сви сукоби и односи између ликова, приказујући пре свега оне централне. А централни су, парадоксално, били сви: и Југ Богдан са Војином и Бошком, и мајка и жена, и Влах Алија и сам Страхиња. И у редитељевом виђењу, као и код драмског писца, главни јунак је тип тескобе, противречности, али и изразите осећајности.

Драму *Бановић Сјрахиња* и истоимено сценско остварење, минуциозно је анализирао и интерпретирао театролог Петар Марјановић (Марјановић 2000; 2001). Пишући о представи, истакао је одлуку редитеља да време радње премести десет година унапред. Та 2006. година, тада једну деценију удаљена у будућности, данас је скоро деценију и по у прошлости. Међутим, упркос релативности времена, испоставило се да су и позоришни редитељ Никита Миливојевић и позоришни тумач Петар Марјановић били у праву: „Он намерно бира неко нама блиско будуће време, верујући – те 1996. године у којој је представа премијерно изведена – да ће овде још дуго владати бескрупулозни политичари, бахати скоројевићи и неморални нови богаташи“ (Марјановић 2001: 218).

У представи су се тада, како је такође већ уочено (Марјановић 2001: 218), на крају јасно поделили сви ликови, образујући два табора. У једном су били Бановић са женом и мајком, што је одговарало већ уоченом атрибуирању у Михајловићевом навођењу ликова – „БАНОВИЋ СТРАХИЊА, његова ЖЕНА

и његова МАЈКА“ (Михалловић 1963: 6), а у другом сви остали. Додатно онеобичавање, у својству изазивања неочекиваног, било је приказивање пословне сарадње и пријатељства свих Југовића са Влах Алијом, али и приступање слуге Милутина. На крају, у виду климакса, било је уочљиво недостајање Мајке Југовића, чија је улога у Михизовој драми итекако била важна. Да ли је изостављањем ове јунакиње, чија је алузија на председника Јосипа Броза Тита била недвосмислена шездесетих, у време када је оригинално дело написано, посредно сугерисано да „животном ливадам наше свакодневице“ одавно прелазе само неки скоројевићки Југовићи удружени са одметнутим типовима какав је Влах Алија?

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Барић, Х. Нетко бјеше Страхинићу бане. Владан Недић (ур.). *Народна књижевност*. Београд: Нолит, 1972, 199–209.
- Владушић, Слободан. Идентитетско питање у песми *Бановић Страхинића*. Светлана Томин, Љиљана Пешикан Љуштановић и Наташа Половина (ур.). *Зборник у часи Марији Клеуи: актуелност традиције*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2013, 153–168.
- Јовановић, Рашко. Бановић Страхиница Борислава Михајловића Михиза. Рашко Јовановић (ур.). *Српска драма*. Београд: Нолит, 1966, 421–428.
- КАРАЦИЋ, Вук Стефановић. *Српске народне њесме: књижа дружа*. Београд: Просвета, 1988.
- МАРЈАНОВИЋ, Петар. *Српски драмски њисци XX сталећа (друго доуњено издање)*. Београд: Факултет драмских уметности, Институт за позориште, филм, радио и телевизију, 2000.
- МАРЈАНОВИЋ, Петар. *Позориште или усуд њролазности: студије и ољеди из њеатрологије*. Београд: Факултет драмских уметности, Институт за позориште, филм, радио и телевизију, 2001.
- МАРЈАНОВИЋ, Петар. *Мала историја српског њозоришта: XIII – XXI век*. Нови Сад: Позоришни музеј Војводине, 2005.
- МАРЈАНОВИЋ, Петар. *Закиси њеатрологи: изабрани и нови њекстови*. Нови Сад: Стеарино позорје, 2006.
- МЕДЕНИЦА, Радосав. Бановић Страхиница у кругу варијаната. Владан Недић (ур.). *Народна књижевност*. Београд: Нолит, 1972, 210–227.
- ПАВЛОВИЋ, Миодраг. *Ољеди о народној и старој српској њоезији*. Београд: Српска књижевна задруга, 1993.
- ПЕШИКАН ЉУШТАНОВИЋ, Љиљана. Песма о изузетном јунаку и драма о жени с тајном: Бановић Стахиња Старца Милије и Бановић Стахиња Борислава Михајловића Михиза. У: *Кад је била кнежева вечера?: усмена књижевност и традиционална*

култура у српској драми 20. века. Нови Сад: Позоришни музеј Војводине, 2009, 31–52.

Поповић, Богдан. *О последњим стиховима песме Бановић Страхиња*. Владан Недић (ур.). *Народна књижевност*. Београд: Нолит, 1972, 183–198.

Поповић, Јустин. *Житија светих*. Београд: Манастир Св. Ђелије код Ваљева, 1975.

Спиноза, Барух де. *Етика*. Београд: Култура, 1970.

Џацић, Петар. Учини као Страхињић. У: *Homo Balcanicus, homo heroicus II*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1995.

*

МИHAЈЛOVIЋ, Borislav. Banović Strahinja. Novi Sad: Sterijino pozorje, 1963.

Nevena P. Varnica

NO EVERYONE CAN FORGIVE

Summary

Banović Strahinja is one of the most famous epic poems in Serbian literature, and one of the most frequent subjects of analysis and interpretation. Borislav Mihajlovic Mihiz wrote a play with the same theme and using the same plot in 1963. The author of the essay discusses whether forgiveness is possible and why a man forgives. The main character in the poem is a man of free will, a great hero who does something that is not common to everyone. The motives of sin, forgiveness and human freedom is being considered.

Nevena Varnica

Filozofski fakultet u Novom Sadu

Odsek za srpsku književnost

nevenavarnica@gmail.com

Др Драгољуб Ж. Перић

Др Јасмина С. Јокић

ПРЕЖИЦИ КУЛТА СТОКЕ У СРПСКИМ ОБРЕДНИМ ПЕСМАМА*

Стока у српској фолклорној традицији представља вредност од прворазредног значаја, на шта указује и један од њених синонима – *блаџо*. Зато се у кризним тренуцима годишњег циклуса прибегавало нарочитим ритуалима како би се она заштитила, а број грла умножио. У атрибутима и функцијама новорођеног Христа (тј. позније хипостазе паганског Младога Бога) и хришћанских светитеља (Св. Саве, Св. Николе, Св. Ђорђа и Св. Мрате) неретко се препознају старији елементи, који су првобитно припадали старом словенском богу стоке (и подземног света) – Велесу, тј. Јарили. Зато је стока постојани део репертоара коледарских песама, када „добри гости колеђани“ (ритуална замена духова природе) најаве плодну годину, а положајник, царајући ватру, магијски антиципира рађање стоке, као и лазаричких, краљичких и ђурђевских, када се те жеље, у сликама свеопштег обиља приказују као реализоване, а потоње магијске радње превасходно односе на поспешивање млечности стоке (посредством симболичке делотворности биља) и њену заштиту, односно пролећних песама (лазаричке, ђурђевске, краљичке), посвећених одређеним домаћим животињама (најчешће волу, овци, кози и пчелама). У њима се углавном хиперболизује бројност стада/роја, да би се на тај начин призвало обиље и благостање у наредном циклусу. Све поменуто потврђује да стока у српским обредним песмама фигурира као важан елемент аграрне економије и фактор

* Део грађе, сакупљене приликом израде овог рада, представљен је у виду презентације на другом научном скупу *Теорија и пракса аґрара у исијоријској ѡерсејекѡиви* у организацији „Центра за аграрну историју“, одржаног на Пољопривредном факултету у Новом Саду 15. и 16. 11. 2018.

Рад је резултат истраживања у оквиру пројекта *Асијекѡи иденѡиѡеѡи и њѡово обликовање у срѡској књижевности* бр. 178005, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

који детерминише углед и богатство традиционалне српске породице, као што ће овом семиотичком анализом бити показано.

Кључне речи: календарске обредне песме, сточарски култ, магија, ритуал, празник.

1. АГРАРНИ КУЛТОВИ И ВЕРОВАЊА У ВЕЗИ СА СТОКОМ У ГОДИШЊЕМ КАЛЕНДАРСКОМ ЦИКЛУСУ. Традиционалну културу Срба умногоме карактерише митски концепт времена, у коме је годишњи вегетативни циклус схваћен као вечно враћање истог, односно вечно кружење живота. Периодично рађање младога бога персонификује васкрсавање сила природе, ослобађање обнављајуће снаге вегетације и најаву наступајуће плодности усева, стоке, али и принове међу укућанима (будући да је и људска плодност интегрални део плодности природе – биљака и животиња, односно свеколиког аграрног *блаџа*¹), а гашење живота у природи – његово умирање. Традиционални човек је своје активности, односно идеје о периодичном замирању снага вегетације и обнови засновао на представама о смрти и васкрсењу, везујући их за мистерију трошења оплођујућих снага природе и њиховог цикличног обнављања, односно мистерију периодичног слабљења (*умирања*) и јачања (*рађања*) сунца, која је, у каснијим ступњевима развоја, попримила митско-ритуални и нативни карактер.

„Usled produženog dodira s oranicom i godišnjim dobima nastaje optimistička vizija života; smrt postaje nekakva privremena promena u načinu postojanja; zima nikada nije definitivna, jer iza nje sledi potpuni preporod Prirode, nastanak novih, krajnje raznolikih oblika života [...] svako osmišljene sveta utemeljeno na predstavi o ritmu, o večnom povratku nužno sadrži tragične momente; obredno oživljavanje kosmičkih ritmova u prvom redu znači život usred napetosti i najrazličitijih protivrečnosti“ (ELIADE 2011: 392).

Ове две бинарно супротстављене фазе у аграрном календару Срба представљале су *зимско* (Митровдан–Ђурђевдан) и *лејњне* полугође (Ђурђевдан–Митровдан), чији су кључни тренуци у традиционалној култури Срба повезани с извесним магичким (култним) радњама (в. НЕДЕЉКОВИЋ 1990:

¹ Благо је у речнику традиционалног човека неретко синоним за стоку. Бог – доносилац блага, етимолошки је повезан са Младим Богом – персонификацијом аграрног благослова плодности. „Реч стока је германског (готског) порекла [...] и првобитно је гласила *skatts*, а означавала је благо, иметак. Познато је да је у размени добара стока (= *pecus*) претходила новцу (= *pecunia*), па се и данас негде за стоку каже 'благо' (Живанчевић 1963: 47). Када је о ширем индоевропском контексту реч, „ие. *реку означава „стоку“, или, у ужем „овцу“. Значење „богатство“ које се јавља код тог термина или неких његових изведеница (нпр. лат. *pecunia*) сматра се секундарним и објашњава се да је оно произашло из семантичког ширења који је испрва означавао богатство по превасходству – стоку [...] та реч изворно значи 'личну покретну имовину' и тек путем поступних спецификација дошло је до тога да је могла означавати, у неким језицима, „стоку“, „ситну стоку“, „овцу“ (БЕНВЕНИСТ 2002: 31).

72–81; 155–156), које реактуелизују чин прворадње (пре свега, аграрни комплекси радњи везани за орање, сетву и жетву, али и елементи који припадају сточарским култовима, попут првог извођења на испашу, прве муже, приношења животињске жртве при првом клању стоке и т. сл). Након тога, приступа се свакодневном активностима – пољским радовима који се, најчешће, доводе у везу с одређеним календарским празницима (спрам којих је традиционални човек организовао своје време), али и пословима везаним за стоку (чији је биолошки циклус, на извешан начин, пратио правилност ритмова у природи),² од повратка с бачија и спајања овнова и оваца, до доношења на свет потомства (крај зиме – почетак јесени, код ситне стоке), до прве испаше, односно прве муже.

У систему митског мишљења, као и првобитном синкретизму обредних представа (на равни ритуала) свеукупна природа схватана је холистички – као целина коју чини недељиво јединство саставних елемената. Древни (митски) концепт цикличког времена, сведен на два годишња доба, зиму и лето, која оличавају две фазе – време смрти и време рађања (обнове, васкрсења природе) везао се у историјском развоју заједнице најпре за духове природе (неретко – у животињском облику), а потом и антропоморфизована божанства. Животна снага преноси се из биљног света на животињски и људски подједнако, а систем веровања и традиционалних представа неретко чува у себи петрифициране остатке који припадају различитим историјским степенима развоја и различитог су порекла. У вегетативном коду, животна сила замишља се, како сматра Фрејзер, као „елеменат толико независан од биљке да може за извесно време бити сасвим одвојен од ње без фаталних последица, али ако његово одсуство буде продужено ван извесних граница, биљка ће увенути и умрети“, те он представља својеврсну „душу биљке“ (ФРЕЈЗЕР 1992: 519). Ова животодавна снага (која је свој најтипични израз попримила у комплексу веровања везаним за „дух жита“), у зооморфним репрезентацијама замишља се различито – као: вук, зец, лисица, препелица, коза, крава (бик), коњ, свиња... (Исто: 555). Притом, „смрт духа жита представљена је убијањем или тобожњим убијањем његовог људског или животињског представника, и верници сакраментално узимају тело и крв представника божанства, или хлеб направљен по његовом обличју“ (Исто: 571). Хетерогена представљања ове силе (изражене различитим персонификацијама) у словенској и српској традицији и обредној пракси добила су разнолике изразе, у специфичном синкретизму представа, припадајућих хронолошки разли-

² Код дивљих оваца и коза период парења је јесен – време када се дан скраћује, те су оне називају и *животињима крајњом дана*. Како женке носе пет месеци, младунце доносе на свет крајем зиме и почетком пролећа. И код питомих врста донекле је слично. За разлику од њих, код коња и магарца сезона парења је с пролећа, када се дан продужава (те отуда њих зову *животињима дугом дана*). Код њих гравидитет траје једанаест месеци, тако да се време ждребљења, такође, поклапа с почетком пролећа. – Ове податке добили смо љубазношћу доц. др Мирка Ивковића с Пољопривредног факултета у Новом Саду, коме, овом приликом, срдечно захваљујемо на драгоценој помоћи.

читим слојевима, у њиховом међусобном садејству и узајамном прожимању. Сфере плодности и смрти доведене су у међусобну везу – идејом да нема рађања без смрти, односно да живот долази с *оног* света и у надлежности је предака:

„Zanimljivo je što se „sila“ biljaka javlja u samim onim životnim oblicima u kojima se javljaju i duše mrtvih. U istoriji oba kulta nastupa trenutak kada se više ne može utvrditi da li je neki „duh“ koji se manifestuje u liku životinje predstavlja duše umrlih, ili je personifikacija telurisko-vegetativne sile“ (ELIADE 2011: 415).

2. ЕЛЕМЕНТИ СТОЧАРСКИХ КУЛТОВА У ОБРЕДНИМ ПЕСМАМА И РАДЊАМА ЗИМСКОГА ПОЛУГОЂА. Највећа концентрација представа везаних за стоку појављује се почетком годишњег циклуса, у *коледарским* и *божићним обредним њесмама*, ритуалима и обичајима. Међу њима, видно место добили су елементи који припадају аграрним и сточарским култовима. Штавише, култу стоке Зечевић даје примарно место међу овим песмама, да би их повезао са соларним култом и култом мртвих:³

„Из текстова коледарских песама ове врсте излази да је коледа сточарски обред. Исто тако, маскирање у животињске маске и облачење у овчије коже указују на сточарске култове. Већ је указано на соларни карактер божанства [...] као и на његову хтонску компоненту“ (Зечевић 2008: 114).

Гранично време годишњег циклуса (зимска краткодневица), симболично време његовог почетка и период јачања снаге сунца укрстили су се у овим песмама на сасвим особит начин и активирали древне митске комплексе (често дате у њима кумулативно), везане за крај једног циклуса и почетак другог, смрт старог бога вегетације (*Бадњака*) и рођење младога (*Божјића*)⁴ – приказаног као новорођенче на коњу, или, у познијим митским

³ У народној религији, хтонски свет замишљан је као спремиште плодности (и повећује се с представама о зрну које мора да умре и буде покопано да би настао нови живот, које су у основи неких аграрних култова), а преци, метонимијски оличени у обредним фигурама *дедице* и *бабе*, магијском манипулацијом, као и одређеним обредним радњама (симулацијом сексуалног акта, фаллоидним обредним реквизитима, радњама и т. сл.) могу да је обезбеде (разменом дара и ударја, тј. благослова и материјалног дара) или ускрате. Због тога и *дедица* (вођа коледарске групе) изговара благослов домаћину који им је даровао суво месо: *Кој њурио вешелчину месо, / Сџвори се сџрвчина живина, / Нашем домаћину сџока / Уз дубанчину*, а за даровани новац: *Кој њурија белу њару, / Бела му џоведа, њуни двори и обори!* (Ђорђевић 1958: 334).

⁴ Новорођени бог приказан је у стиховима песме коју коледари изводе чим уђу у дом, након коледарских благослова за плођење стоке: *Ој коledo, сесџро Пеџро, / Навези ми десно крило, / Да њрелешим с оне сџране, / С оне сџране, крај Мораве, / Да њреџерам бело сџадо, / Да њомузем ведро млеко, / Да избањам младог Бога, / Младог Бога и Божјића.* (Ђорђевић 1958: 331, бр. 2). Уп. и варијанте у Златановић 1982а: бр. 3 и Златановић 1982б: 157, бр. 2.

трансформацијама, као соларни јунак (Бели Вид) или коњаник светитељ чије појављивање прати озелењавање природе и појава новог живота (на пољу, у тору, у кући). На равни обредних фигура, елементи сточарског култа могу се уочити у лику *живојињског ђолаженика* (хронолошки старије фазе), који је у неким крајевима замењен *људским*, док у другим они егзистирају напоредо. Веселин Чајкановић примећује да се:

„поред полаженика *човека* јавља, паралелно, и полаженик *живојиња*, и то је божанска животиња – старински тотем: то је 'полаженик' свиња о Светом Игњату, и во на сам дан Божића (обоје се уводе у кућу: свиња се у кући нахрани, а вољу се да колач на рог!). Међутим, и свиња и во су божанске животиње – старински тотеми“ (1994а: 150).

Ове две обредне хипостазе, по свој прилици, указују на постепени прелазак од старијег – териоморфизма, ка млађем – антропоморфизму, у систему веровања традиционалне културе, који се одразио и на обредним коледарским маскама. Благослов рађања и плодности приписује се лику божанског госта – полаженика, односно магијској снази речи које изговарају његови представници (учесници обреда – коледари). Њихов изглед, начин обредног маскирања (где доминирају као атрибути овчије руно и рогови, тј. изразите зооморфне црте), указују на несумњиву везу са сточарским култом.

Осим на персоналном и вербалном коду, представе о плодности исказане су на свим обредним равнима – како у магијским радњама (акционални код), тако и посредством обредних реквизита (предметни код). Централно место, када је реч о прослављању Божића, припало је обредним хлебовима (нарочито божићном колачу,⁵ који је садржао концентрисану снагу аграрног благослова) и печеници.

Елементи култа стоке у божићним обредним радњама и обичајима у традиционалној култури Срба најнепосредније су повезани с *божићном печеницом* (*божићњаром*, *божићњаком*). За печеницу се бира најбоља животиња из

⁵ С обзиром на бројност етнолошке литературе о њему, с једне стране, као и на чињеницу да су хетерогени елементи аграрног култа представљени на овом хлебу, с друге стране, а како он није предмет овога рада, на њему се, стога, нећемо детаљније задржавати. Илустрације ради, сећам се, из детињства, да су се у нашој кући (село Удовице, околина Смедерева), правили следећи божићни хлебови: поред *божићног колача* (на коме су од теста представљене фигуре – симболи различитих аграрних благослова), припремали су се и: *здравље*, *њива* (са стилизованом *камаром* и сноповима, тј. *шрећацима*), *волови* (у јарму), *крмача* (с прасићима), *рука*, *кика*, *ђолажеников колач* и *чесница* (врста проје, по којој се гатало ко ће у чему бити срећан и берићетан спрам онога што извуче у свом парчету: у овцама, кравама, свињама...). На божићно јутро домаћица је од свих ових хлебова узимала по део, измрвила у чашку и прелила вином, а укућани би се изјутра најпре *причештили*, узимајући притом у кашику мало меда и пупољак дрена. Све ово упућује да је ова чаша жижа добрих жеља, везаних за здравље, срећу, напредак – у кући, тору и на њиви, а начин на који се јело од ових хлебова указује на њихов сакраментални карактер, односно симболику жртве.

тора, без белега или недостатака, а убијала се на одговарајући, ритуалом прописани начин (уп. Бандић 1991: 303). Посредством ње изражавају се идеје о смрти и рађању, континуитету живота, односно о рођењу из смрти:

Једна од основних идеја у историји религије је да се божанство и жртвује и рађа у исти мах када је и жртвовано [...] и у том погледу интересантно је да уопште Божић као такав, Божић као дан рођења младога, новог бога, почиње у *оном тренућку* када је жртвовање пецива дефинитивно готово, тј. када је пециво скинуто са ражња: у том тренутку уноси га домаћин у кућу, с главом унапред, и поздрави укућане са „Христос се роди“. Жртвовану животињу заједнички поједу сви укућани; њеном се крвљу и месом [...] дивинизирају не само људи него и стока (Чалкановић 1994а: 145–146).

Не постоји начелни консензус око тога која се животиња коље на Божић, а од локалне праксе зависи да ли ће се клати овца или свиња.⁶ Тренутак када се човек омрси по први пут после божићног поста имао је сакрални, ритуални карактер,⁷ што непосредно одражава и редослед једења и ритуални значај делова тела, тј. остатака *божићњара* (често кориштених у аграрној магији). Тако је, рецимо, у бољевачком срезу био обичај: „да се на Божић прво омрси женско чељаде, па мушки, а то чине да би им се патила женска стока, а нарочито женска јагњад [...] За ручак се од божићњара прво одсече десна плећка, па лева, па онда редом. Главу остављају за Васиљев дан“ (Грбић 1909: 93).⁸

⁶ „У областима косовско-ресавског говора за Божић кољу свињу. Њу називају 'печеница', 'божићњар', 'божићњак'. У зони млађег херцеговачког говора печеница је заступљена овцом или свињом. Овцу кољу у Херцеговини и делу југоисточне Босне, а свињу у делу североисточне Босне северно од Гласинца и у југозападној Србији. Овцу печеницу називају 'веселица' или 'заоблица', а свињу 'печеница'“ (Ћупурдија 1982: 55).

⁷ Фрејзер сматра да је ова жртва оваплоћење духа вегетације (тј. „духа жита“), а сам чин једења жртвоване животиње (раније – представника божанства), аналогно је чину причешћа за човека традиционалне културе: „Смрт духа жита представљена је убијањем или тобожњим убијањем његовог људског или животињског представника и верници сакраментално узимају тело и крв представника божанства или хлеб направљен по његовом облику“ (1992: 571).

⁸ Сличних обичаја је много, а магијске радње у којима се користе делови божићне печенице бројне су, различите и излазе из оквира овог рада. „Магијски елементи везани за божићну печеницу (свињу) углавном се састоје у томе што се њена демонска и плодотворна снага настоји магијским путем пренети на усеве, људе, стоку и воће. Тако у Хомољу домаћин на Св. Василија (М. Божић или Н. година) за време ручка главу божићне печенице разбија секиром на кухињском прагу. Кости од главе баци у воћњак, заглави у рачвасте гране или закопа испод најродније воћке, верујући да ће воћњак доносити род док вилица не иструне. У банатских Хера ражањ на коме се пекла божићна печеница ставе на јабуку или на шљиву. На тај начин се, с обзиром на то што се предметима који су били у вези са печеницом приписују магијска својства, магијска снага преноси на воће. У многим селима Босанске крајине зрнелве кукуруза које је било у вези са печеницом дају стоци или болесним свињама“ (Ћупурдија 1982: 56).

Стога, Чајкановић сматра да овај чин поставља човека традиционалне културе у такав однос према божанству да се, приношењем жртве и њеним ритуалним једењем, човек стављао под заштиту бога стоке и вегетације, хетерогених атрибута и функција. Тим чином од дарује божанство, а за узврат, од њега добија, као уздарје, његову заштиту, плодност усева, стоке и њихов напредак:⁹

Нама, Божић, коледо,
Синоћ дође, коледо,
Па донесе, коледо,
Три ножића, коледо,
Један ножић, коледо,
За прасиће, коледо,
Други ножић, коледо,
За јагањце, коледо,
Трећи ножић, коледо,
За колачићи, коледо... (Грбић 1909: 96, бр. 11)¹⁰

У различитим варијантним реализацијама дарови које Божић доноси зависили су од типа културе, као и привредних грана које доминирају у одређеном крају. Он (три његове сестре, три птице и т. сл.) или његови представници коледари доносе плодност и напредак усева, пчела, стоке и породице.¹¹ Трострукост благослова концентрисана је првенствено на она добра која имају сакраментални карактер:

⁹ „Божићне пециво је *жрџива*, и то *сакраменџална* жртва, нека врста причешћа. У примитивном друштву постојала је обавеза да се тотем, или иначе демонска животиња не убија и не једе; али упоредо с тим, развила се идеја *џеофаџије*, ритуалног једења божанства. Демонску, 'свету' животињу примитиван човек иначе не дира, али је свакако у његовом интересу да, с времена на време, или и не-периодично [...] окуси њене крви и њенога тела, да би се дивинизирао и постао отпорнији према утицајима злих демона. На тај начин, он ће, са својим животињским заштитником, обновити савез“ (Чајкановић 1994а: 144).

¹⁰ Мотив три ножића један је од најчешћих мотива коледарских и божићних песама и у њему се најдиректније открива права природа овог празника као светковине жртвовања (СНП V: бр. 192–195; Врчевић 1883: 24; Јastreбов 1886: 31; Милићевић 1894: 172; Грбић 1909: бр. 2, 10; Станојевић 1929: 52; Николић 1966: бр. 1; Вукановић 1975: 140, бр. 2; Грбић Белокошић 1985: 96; Бован 2000: бр. 5, 16, 19, 20, 45 и др).

¹¹ Нпр: *Добро јуџро, коледо./ Година се вали/ С младоџа боџа./ С мед и масло./ С белу џоџачу./ С црвено вино./ С љуџу реџију./ С муџка дечица./ Сас џелчинка./ Сас ждрџбинка./ Сас јарџиџинка./ Сас јаџанчици./ И сас џилџиџића [...]* (Јоџић и др. 1979: бр. 1). „Добри гости колеџани“ – посредници између бога и људске заједнице, доносе „доб’р глас“ из планине, „од овчаре“: *Овце џи се [коледо],/ изјаџњиле [...]/ Све овчице [...]/ В’клуџице [...]/ Коџе џи се [...]/ Искоџиле [...]/ Све коџице [...]/ Виџороџиће [...]/ Краве џи се [...]/ Иџилџиле [...]/ Све кравџице [...]/ Сивуџице [...]* (Станојевић 1929: 53).

По принципу имитативне магије, аграрни благослов у овим песмама приказује се као да се већ реализовао не би ли се тиме призвао жељени исход: *Од лани ми џодобрџло./ жиџио ми се ородило, /црне земље оџежало./ краве ми се иџилџиле./ овце ми се изјаџњиле./ коџе*

Прва сестра добар глас донела:
 „О Божићу, мој брате рођени,
 „Лепо су се овце ојагњиле
 „Свака овца двоје јагањаца,
 „А близанка троје ојагњила.“
 Друга сестра добар глас донела:
 „О Божићу, мој брате рођени,
 „Лепо ти је родила пшеница,
 „Сваки влатак дао по прегршту,
 „А јарица и по двије дала.“
 Трећа сестра добар глас донела:
 „О Божићу, мој брате рођени,
 „Лепо ти је виноград родио,
 „Сваки чокот видру вина дао
 „А логошка и четири дала“ (СНП V: бр. 183).¹²

Ови благослови најчешће имају кумулативни карактер. У срезу бољевачком, нпр. на божићно јутро најпре у дом улази домаћин, цара ватру гранчицом родне шљиве и притом казује добре жеље, везане за добар род и напредак: „Колико варница, толико оваца, новаца, јарића, пилића, класате пшенице, мушке дечице, телаца, сурих свиња, црних коза, а највише живота и здравља!“ (Грбић 1909: 89). Сличне жеље потом изговара и полаженик – обредни репрезентант божанства.¹³ Стиховани благослови коледара таутолошки понављају ове жеље у вези са свеукупним напретком, а у крајевима који се интензивније баве сточарством, у развијеној форми, „покривају“ већину сточних врста које су наши преци узгајали.¹⁴

[...] Добри су ти, коледо,
 Гости дошли, коледо,
 Добри су ти, коледо,
 Глас донели, коледо,
 Овце ти се, коледо,
 Изјагњиле, коледо,
 Све јагањци, коледо,
 Калушасти, коледо,
 Све овчице, коледо,
 Калушасте, коледо,
 Све овнићи, коледо,
 Виторози, коледо (Грбић 1909: 94, бр. 3).

ми се искозиле./Имам вино љрогодишње./и ракију љејгодишњу;/целе ми се изројиле,/црни облак најравиле./ Све је љуно и љрејуно./имам сина да услужи,/Коледаре да љричека./ Ој, коледо, мој коледо! (Златановић 1982: 20).

¹² Уп. и варијанте: СНП V: бр. 180–186.

¹³ „Колико варница, толико оваца, новаца, толико да се пати дечице, јарића, пилића, телаца, ждребића, сурих свиња и црних коза“ (Грбић 1909: 90).

¹⁴ В. и Станојевић 1929: 53; Васиљевић 1960: 14–15, 17; Васиљевић 1994: бр. 3; Бован 2000: бр. 1, 7 и др.

[...]
 Краве ти се, коледо,
 Истелиле, коледо,
 Нателиле, коледо,
 Све кравице, коледо,
 Сивуљице, коледо,
 Све вочићи, коледо,
 Потеглићи, коледо (Исто: бр. 4).
 [...]
 Кобиле ти, коледо,
 Иждребиле, коледо,
 Све ждребице, коледо,
 Левокрилке, коледо,
 Све ждребићи, коледо,
 Путонози, коледо (Исто: 95, бр. 5).
 [...]
 Свиње ти се, коледо,
 Испрасиле, коледо,
 Напрасиле, коледо,
 Све свињице, коледо,
 Барзуљице, коледо,
 Све веприћи, коледо,
 Барзуљићи, коледо (Исто: бр. 6).
 [...]
 Козе ти се, коледо,
 Искозиле, коледо,
 Накозиле, коледо,
 Све козице, коледо,
 Барзуљице, коледо,
 Све јарчићи, коледо,
 Барзуљићи, коледо (Исто: бр. 7).
 [...]
 Пчеле ти се, коледо,
 Изројиле, коледо,
 Наројиле, коледо,
 Све пчелице, коледо,
 Левокрилке, коледо (Исто: бр. 8).

Дакле, у зимском делу године централно место припада прослави Бадњег дана и Божића, као и коледарском опходу, након чега долази до затишја ритуалних активности, те се у преосталом делу зимског периода углавном спорадично обележавају празници посвећени појединим светитељима или тзв. *варовни* дани, углавном ради заштите стоке, уздржавањем од појединих (само женских) или свих радова.

Тако се, на пример, од Божића до Богојављења нису отварали гребени да се *вуцима устѡа не ошварују на сѡоку*, а жене нису преле кучину да овце

не би брљавиле (Дебељковић 1907: 255). Заштитне радње протежу се све до Беле недеље, током које се стока не крми да је вукови не би давили, док се средом и петком те недеље не прежу волови да сѣоку не би болеле очи (Грбић 1909: 32). Још један варовни дан у оквиру Беле недеље је и *Сирни њонедељник* који се празнује да се сѣока лејши не црвља (Николић 1910: 130), док се на Луду среду и Луди петак у првој недељи великог поста ништа не ради, и то нарочито око стоке, да овце не би биле брљиве (Грбић 1909: 38). Један од значајнијих празника у зимском периоду свакако је био и Власовдан (11/24. 2), који је најстроже празнован због стоке, пре свега за здравље волова, када је сваки домаћин спремао посебан колач који се реже увече и од њега се обавезно даје воловима по једно парче (Николић 1910: 129). Ритуални колач меси се и за празник Св. Теодора Тирона (прва седмица ускршњег поста), који је у нашем народу познат и као *Коњски Великден*, пошто је био посвећен коњима (а понегде и воловима). Уз колач се (у неким крајевима) за здравље коња и волова кувало још и кољиво или кувани кукуруз у клипу. Осим тога у појединим крајевима кретале су се и маскиране поворке јахача, који су ишли по селу и прикупљали новац, жито или кукуруз, које касније продају и купе пиће, да би од тога приредили гозбу и весеље (в. Грбић 1909: 39; Николић 1910: 130; Филиповић, Томић 1955: 95; Недељковић 1990: 237–238). На Младенце (9/22. март) такође се пеку посебни колачи, али они су посвећени овцама – један већи који представља овчарицу, док мањи представља овчара. Оба се дају овчару, који поједе по залогај од оба, а остатак ситно исече и помеша са трицама и тиме накрми овце. Уз то, и колачи који се месе за овај празник – *младенчићи* (пресни кравајчићи/погаче), мажу се медом да би овце њазиле јагањце и да би јагањци били најпредни (Грбић 1909: 45). Од ових колача помало се да стоци, а остатак се дарује свињару, овчару и говедару (Ђорђевић 1958: 374). Да би се поспешила млечност стоке на Благовести (25. 3/7. 4) копривом се трљају вимена кравама и овцама (Антонијевић 1971: 185) или се пали стајско ђубриво у близини штале, да стока има у изобиљу *бла-џоју* и да она буде густа и масна (Ђорђевић 1958: 375). Плодност стоке се магијски призива и у благословима који се изводе на Покладе (последњи дан Беле недеље) приликом царања ритуалне ватре (*ране*), а идентични су онима који се изговарају приликом спаљивања бадњака: *Колико варница њолико нам било у њору кравица, овчица, коза, коња, волова и друже сѣоке! Боже, дај!* (Грбић 1909: 34).

На основу наведених радњи, које представљају само део забележене ритуално-магијске праксе, уочљиво је колика је пажња посвећена обезбеђивању свих неопходних услова за плођење и множење стоке, које се у овом периоду тек очекује, као и заштити од дивљих звери и очувању здравља и даљег развоја одраслих домаћих животиња, поспешивању млечности женки и сл. Оволика разноликост магијских поступака указује несумњиво на изузетну важност коју је стока имала у свакодневном сеоском животу и због тога се све описане радње понављају током читаве зиме, од Божића до

Младенаца и Благовести, који се сматрају правим крајем зиме и почетком пролећа.¹⁵

3. ПРОЛЕЋНЕ ОБРЕДНЕ ПЕСМЕ И КУЛТ СТОКЕ. Први значајнији празник у пролећном делу године је Лазарева субота, покретни празник који пада у шесту суботу ускршњег поста, односно осам дана пре Ускрса (в. НЕДЕЉКОВИЋ 1990: 133–134). Припреме за лазарице почињу од средопоснице великог ускршњег поста и трају до тзв. *лазаричког њејка*, односно петка уочи Лазаревог васкрсења (ЂОРЂЕВИЋ 1958: 237–238).

Учесници обредне поворке обично се прво обраћају домаћину, песмом којом му поручују да мора прописно дочекати божанство које му дарује плодност, те такве песме најчешће почињу питањем: „Мож’ ли Бога да дочекаш?“ – на које домаћин увек одговара потврдно и наводи шта ће све понудити, односно жртвовати:

Имам леба девет фурње,
Имам вино трогодишње,
Имам јагње сугаренце,
С тој ћу Бога да дочекам (ЂОРЂЕВИЋ 1958: 277, бр. 108), или
Имам овце на рудину,
Имам козе на планину,
Имам воле у јармове,
Имам коње у амове (...) (Јоцић 1979: 35, бр. 5).

Кад улазе у дом, лазарице певају стихове у којима домаћину желе богатство у наредном периоду и притом у исту раван стављају новац и злато са бројношћу стоке, чиме се доказује прави смисао речи *благо*, која се често користи као синоним за стоку:¹⁶

¹⁵ По народном схватању, зима траје до Благовести, а понекад може и на тај дан да изненади; зимоморни дани око Благовести зову се *Бабини козлићи*, а за Младенце се говорило: *Младенац последњи бабин јарац* (в. НЕДЕЉКОВИЋ 1990: 28, 161). И на овај празник се, такође, подузимају одређене магијске радње за заштиту стоке: „Као и на Младенце и овога дана почисте се кућа, двориште, штале, свињци и обори и ђубре спали. Но, овога пута ватра се пали за здравље домаће стоке“ (ВУКОВИЋ 1985: 111). Када је о песмама које се певају на Младенце (22. 3.) и Благовести (7. 4.) реч, у њима (тзв. песме *на ранилу*) посао чобана је приказан као део животне стварности, а у погледу садржине, оне се, као и друге обредне песме, контаминирају са песмама о раду и уз рад, односно мотивски приближавају, услед синкретизма жанрова, специфичног за усменопоетске лирске врсте, љубавним и породичним песмама, губећи притом неке архаичне слојеве представа: *Огањ жори на њанини, / и код огња њири овчара, / сва њирица жологлави: / један жали сѣару мајку, / дружи жали милу сеју, / њири жали верну љубу* (ЗЛАТАНОВИЋ 1982б: 159, бр. 6).

¹⁶ Аналогно томе, и присвојни придев, деривиран од стока (*скоји*) у словенској традицији односио се не само на стоку, него и на благостање, богатство: „прилагателное *скојиий*, произведено од *скоји*, могло иметъ два значенія: относиться к скоту (откуда позднейший негативный оттенок) или к богатству“ (ИВАНОВ–ТОПОРОВ 1965: 14).

Играј, играј, Лазарко,
 Ова кућа богата,
 Дај ги, Боже, дуката,
 Пет стотина дуката
 И хиљаду оваца (Грбић 1909: 48, бр. 1).

Најстаријег укућанина или домаћина хвале због свега што поседује, а то су на првом месту бројно потомство и, као и у претходном примеру, различите домаће животиње:

Чул се, прочул Богоја, лазаре,
 саз големо имање,
 саз синове банове,
 саз ћерчице краљице,
 саз снашице царице,
 саз његови унуци,
 саз његови волови,
 саз овце сурије (...) (Докмановић 2000: 93, бр. 65).

Својом игром, односно извођењем обреда, оне поспешују рађање и раст тек рођене стоке и изричу благослов:

Играј, играј, лазарицо, лазара!
 Да су живи јагањци
 На тај кућа богата!
 (...)
 Шарени су јагањци
 Да порасту велики
 И за дуго и за много! (Миљковић 1978: 144, бр. 23).

Осим призивања плодности у будућности, често се у њиховим песмама благостање и напредак приказују као нешто што је већ остварено:

- Море добри домаћине,
 Од к'д ти је подобрело?
 - Од лани ми подобрело:
 Жито ми је преродило,
 Амбарови напунило,
 Краве ми се истелиле,
 Пуне штале напуниле,
 Овце ми се изјагњиле,
 Пуни тори испунили,
 Свиње ми се испрасиле,
 Пуни тори испуниле,
 Кобиле се иждребиле,
 Пуни ари напуниле,

Пчеле ми се изројиле,
Равни двори закилиле (Ђорђевић 1990: 37, бр. 105).¹⁷

На крају извођења ритуала, лазарице подсећају домаћина на неопходност даривања свих учесника, пошто се једино тако осигурава магијска делотворност њихове игре:

Куј дарује лазарке,
Да му роди берићет,
Стока му се патила,
Ведро му се пунила,
Бучка му се мутила,
Пчеле му се ројиле (Васиљевић 1950: 327, бр. 381).¹⁸

Елементи сточарског култа присутни су, осим у поменутих песмама које су изводиле домаћину (или најстаријем у кући), и у песмама које се изводе пастирима, козарима (Ђорђевић 1990: 41, бр. 117)¹⁹ или чешће овчарима, описујући притом њихов начин живота или им кроз песму дају савете: *Повраї, ѿвбраї, овчаре, / ѿе ѿдбери суґаре*,²⁰ / *исїерај ґа ѿред овце* (Бован 2013: 81, бр. 61), или их песмом поздрављају уколико их сретну приликом свог опхода:

Овце пасу дрено поље,
овчар седи на ливада,
на ливада, на падина,
па си чував бело стадо.
„Бог помагај, бре овчаре!“
„Да бог добро, бре лазаре!“ (Докмановић 2000: 90, бр. 33).

Многобројност оваца лазарице дочаравају поетском сликом три стада, које се обично дели према критеријуму плодности, односно биолошкој старости стоке:

Загрмеше, заблајаше,
до три стада руде овце.
Прво стадо све музнице,
друго стадо јаловиња,
треће стадо све јагањци.
(...)
Кад је дошло до недеље,

¹⁷ Ове песме готово да су идентичне неким коледарским песмама (уп. нпр. Васиљевић 1960: 2, 6, 13 и др.), односно, у жанровском синкретизму усмене лирике, представљају њихове пролећне варијанте.

¹⁸ Уп. Бован 2013: 84, бр. 75

¹⁹ У једној песми се тачно наводи временски период у којем су били задужени за чување туђе стоке: *Поґоди се млади козар / Да ишчува леје козе: / Од Мишровдан до Ђурђевдан* (Ђорђевић 1958: 308, бр. 219). С обзиром на непостојање потребе за временском инверзијом у самој песми, реч је, највероватније, о лоше упамћеном „тексту“.

²⁰ сугаре – касно ојагњено јагње (или јаре).

направили златну стругу,²¹
 наврвили, пребројили,
 пребројили пет стотине,
 разврте ги, накорми ги (Докмановић 2000: 102, бр. 126).²²

У песмама које намењују овцама често је присутан мотив одвајања јагњета од мајке због одвођења на клање, односно приношења овце као жртве за неки од знатнијих пролећних празника који се славе након Лазарева суботе:

Нападнаше беглиције,²³
 моју мајку надвишише,
 надвишише, откараше,
 откараше, там надоле,
 там надоле, па заклаше.
 На Велигден курбан да је,
 На Велигден, на Ђурђевдан (Златановић 1994: 56, бр. 88).

У наведеним стиховима антиципирају се два велика пролећна празника који следе након извођења лазаричког обреда – Ускрс (недељу дана касније) и Ђурђевдан. Песмама које се певају за ове празнике заједничке су идеје о обнови вегетације и васкрсењу природе. Пчела, као гласница наступајуће године, најављује „лето богато“ (*Великдан шарен, њрешарен, / Ђурђевдан њравком и шумом, / Пејировдан белим јечменом*. – ЯСТРЕБОВ 1886: бр. 119) у ускршњој песми, док се у својим варијантним реализацијама семантика родне године преноси и на плодност стоке (в. РАКОВИЋ 1978: 21, бр. 6) и људи, у ђурђевским песмама:

Дошао Ђурђевдан,
 Са зелену траву,
 Са младу пшеницу,
 Са мушку дечицу,
 Са шарене јагњиће,
 Са беле јариће (БОВАН 2000: бр. 206).

И док се у ускршњим обичајима уочава значајна концентрација магијских радњи усмерених превасходно на заштиту усева,²⁴ у ђурђевским обичајима ове радње усмерене су првенствено ка заштити стоке.

С обзиром на то да јаје носи универзалну симболику живота и рађања, у магијским радњама где се оно користи настојало се утицати на плодност усева, стоке и људи (в. БАНДИЋ 1991: 49). Веровало се да прво црвено обојено јаје (чуваркућа) поседује нарочиту магијску снагу: „оно штити људе од

²¹ Струга – капија на тору, део тора (трљака) где пролазе овце за мужу. Плетење „овче струге“ помиње се и у коледарској песми – в. Златановић 1982б: 157, бр. 2.

²² Варијанта: Златановић 1994: 54, 56, бр. 87, 89.

²³ чувар или гонилац стада

²⁴ Овим обредним радњама и реквизитима се „имитативним магијским путем, у првом реду симболиком биљног цвета, животном снагом црвено обојених и шарених јаја, настоје 'пробудити' успаване силе природе, односно утицати на биљни свет“ (ЋУПУРДИЋА 1982: 66).

болести и других неприлика, брани стоку и усева“ (Ћупурдија 1982: 66). Као и за друге сакралне реквизите, прожете одређеном магијском моћи, и за ускршње јаје везивали су се одређени табуи, као што је забрана додира: „Ко има оваца и стоке, тај не узима перашку (бојено јаје) у руке првог дана Ускрса, да им овце не пате од жљоке (гука по телу)“ (Николић 1910: 133) или забрањује једење ускршњих јаја на први дан празника (в. Милосављевић 1914: 46). Ова забрана престајала је да важи другог дана Ускрса, а посебан начин на који се оно јело указује на његов сакраментални карактер (Исто).²⁵

Релативно мали број обичаја, везаних за овај празник, могао би се, можда, објаснити тиме да он припада групи покретних празника, будући да су одређени обичаји везивали најчешће за оне празнике који су имали фиксирани датум (уп. Бандић 1991: 323), а они који су се одржали у значајној су мери христијанизовани. Као и за Божић, и на Васкрс би се клала печеница, за коју је такође везан низ веровања и обичаја:

Ако је Ускрс пре Ћурђевдана, печеница је прасе; ако је по Ћурђевдану онда је јагње. Само крајња сиротиња за Ускрс коље кокош или петла. Домаћица закити главу печенице босиљком и каравиолом, а домаћин стави уз ватру и сам је десном руком обрне с десна у лево, па је преда ком од млађих да је до краја пече. При печењу мора се добро пазити да се ни један пут не обрне на супротну страну, иначе не значи добро, јер ће им се и кућна срећа обртати час овако, час онако (Милосављевић 1914: 45).

Извесна сличност с обележавањем Божића запажа се и у хтонском карактеру ускршње трпезе на први дан Ускрса, односно на *ѿобусани ѿонедельак*, када се намењивало и делило мртвима за душу (в. и Бандић 1991: 325). Стога, изгледа да је животиња жртвована у пролеће (на Васкрс или Ћурђевдан), „она иста животиња за коју се верује да је убију о жетви“ (ФРЕЈЗЕР 1992: 566), односно божанска животиња или зооморфна хипостаза божанства вегетације која се периодично приноси на жртву – растргнуто божанство Дионис и његов митско-ритуални аналогон, Пентеј (Кот 1974: 193–240), Атис, Адонис, Озирис (в. ФРЕЈЗЕР 1992: 573–588) и сродни им митски ликови (или њихови ритуални аналогони²⁶), који бивају периодично убијени (растргнути или жртвовани) и васкрсавају.²⁷

²⁵ „Другог дана домаћица им носи јаја рано ујутро и по један од ускршњих колачића. На колачима оних чобана који чувају овце и козе мора бити по три јајета, а на колачима оних који чувају осталу стоку, само по једно. Средње јаје чобанин десном руком разбије о чело најстаријег овчарског пса, па га подели свим осталим псима да га окусе. Друга два јајета поједе сам: једно о ручку, друго о вечери“ (Милосављевић 1914: 46).

²⁶ Овом типу митских ликова и обредних фигура припадао би и Зелени Јурај: „Код Словенаца, момци су водили 'Зеленог Јурија' на реку и бацали га у воду“, или би пак „водом прскали маскираног“ (СМ 2001: 174), што несумњиво упућује на семантику жртве, која лежи у основи овог обичаја.

²⁷ „Представа о препорађању из смрти још је у ловачком друштву повезивана са животињом [...] Природно је што у следећем периоду почиње изгледати да управо та животиња

Изразити сакраментални карактер и значење обредне актуелизације пролећне жртве има периодично клање *ђурђевског јагњетца* (*ђурђила*, *ђурђевчеца*). Реч је о најчешће мушком јагњету које се најпре освешта, а потом прво коље, а после тога је дозвољено јести сир или месо животиња рођених те године (уп. Николић 1910: 133–134; Милосављевић 1914: 59; Недељковић 1990: 77–78, Бандић 1991: 327 и др.).²⁸ Магијске радње које се изводе с његовим костима (закопавање у мравињак, да би оваца било као и мрва – Недељковић 1990: 73),²⁹ ритуално причешћивање његовим печењем,³⁰ те узимање његове крви, чување и мазање образа укућана крвљу, ради здравља, указује на то да се сматрало да та крв (као и сама жртвована животиња) „има особиту силу“, која обезбеђује добро здравље читаве године (Исто: 77). На то да је жртвована животиња у ствари обредни супституент самога божанства упућује и чињеница да је у појединим песмама присутна емпатија са жртвом (односно овцом која је ојагњила жртвено јагње),³¹ што би заправо представљало реликт древнијег митског сижеа.³²

Заблајала ђурђилова мајћа,
заблајала једно јутро рано,
затражила своје мушко јагње,
сношка беше а сада га нема (Закит 2009: 318, бр. 88).

Семантичка веза између паганског божанства пролећа Јариле и Зеленог Јураја – Светог Ђорђа код Балканских Словена вишеструка је и уочљива како у етимологији именица с кореном **jar-* (*јарица* – млада пшеница, али и млада овца или коза), тако и у атрибуцији ових ликова (нпр. коњ беле длаке), односно временске блискости (од само четири дана разлике) њима посвећених празника (в. Иванов–Топоров 1974: 180–185).

У крајевима у којима је сточарство било најважнија грана привреде обичаји о Ђурђевдану усмерени су углавном ка обезбеђењу здравља, на-

и доноси то поновно рођење из смрти; и то га доноси у чиновима сопствене смрти, избављајући од ње читав колектив (јагње, жртва испуљења)“ (Фреденберг 2011: 195).

²⁸ „Од Божића до Ђурђевдана сељаци не једу ништа што је постало у новој години; млади сир, млеко, месо младих жагањаца, јарића, прасади, телади, пилића итд., да би здравље послужило и њих и стоку. Тек на овај дан сви окусе од свега из нове године, и то пошто се најпре све метне на софру и окади“ (Милосављевић 1914: 59).

²⁹ „Кости од тог јагњета закопавају у мравињак, а ражањ (врбов или липов) забадају у жито да порасте *високо колико ражањ* или у градину *да кршице не рију градине*“ (Николић 1910: 138–139).

³⁰ „Од Ђурђевила ваља да окуси сваки укућанин, али треба чувати кости да се не би ломиле, јер ће овце ломити ноге преко године. Кожа са ђурђевила прода се без погодбе, а новац који се добије за кожу, поклања се цркви“ (Милићевић 1894: 120).

³¹ Уп. и: Златановић 1994: 56, бр. 88.

³² „Ако се свако приношење жртве развије у делатну слику, добијају се страсти, полистидијална метафоричка биографија наеантропоморфизованог предмета, биљке-животиње-бога и човека“, а основни смисао је садржан у „чину убијања ради васкрсавања“ (Фреденберг 2011: 113).

претка и плодности стоке (оваца, пре свега). Уз то, обављају се разни обичаји да стоци не би усахнуло млеко. Ђурђевдан се сматра за главну сточарску светковину – „славу стоке“, „пастирску славу“ и, према народним веровањима, то је „најјачи“ празник за сељака“ (НЕДЕЉКОВИЋ 1990: 73). Овај празник означава крај зимске, а почетак летње половине године (Исто: 72) и зато је понео симболизам границе, почетка, тако да његово светковање карактерише низ магијских радњи, обележених симболиком прворадње (прва мужа, прво клање стоке, прво брање пољских плодова и т. сл – Исто: 76–78; БАНДИЋ 1991: 327 и др.)³³ Како првина, према народним веровањима, припада *оносѣраном* (божанству, односно прецима), међу ђурђевданским обичајима, везаним за радње око стоке, издвојио се један део који је непосредној вези с култом мртвих: „Прво помузено млеко, као и сви остали први производи, било је намењено прецима (млеко су давали за помен душе комшија, просипали га у воду, итд.). Кршење тог правила претило је смрћу приплода и болешћу читавог стада“ (СМ 2001: 174).

С обзиром на синкретичност различитих религијских система, обредних пракси и култова, који се преплићу у слављењу овог празника, није необично ни то што су се у његовом светковању на особит начин укрстили елементи који би изворно припадали различитим традицијама и култовима, као што су култ вегетације и култ стоке (с обредном праксом жртвовања као неодвојивим елементом):

Пошле девојке у гору,
Да беру цвеће ђурђево –
Да ћите младу момчету.
Да вију венци ђурђеви,
Да ћите јагње ђурђево (Јоцић 1979: 35, бр. 5).

Симболика цветног венца (са придруженом јој заштитном и изразито позитивном симболиком биљака које су у његовом саставу) укршта се тако с обредном семантиком прворадњи, везаних за заштиту млечности стоке, у песми којом девојке позивају једна другу на брање биља за венце:³⁴

³³ „Након обављене муже прави се први сир и коље се јагње: најстарији у кући или чобанин који је музао стоку одвоји мушко рогато јагње. Негде узимају оно које се прво ојагњило. Запале му малу воштану свећу на десни рог и окаде тамјаном. Принесе се тепсија за крв и онај који коље прекрсти се трипут молећи се Богу и помињући Св. Џурџу и закоље јагње. Потом се деца мажу крвљу закланог јагњета по образима и челу, да би била здрава. Јагње се испече на ражњу ту на појати. Предвече сви иду са печеним јагањцима и грудим сира на крст /запис“ (Николић 1910: 137).

³⁴ „Ђурђевдански обичаји почињу на Биљани петак – пре сунца иду старије жене да беру лековито биље: хајдучку траву, кукурек, млечу и др. За њима долази младеж и бере цвеће, од којег се плету венци. Један део набраног биља оставља се за Ђурђевдан, да се њиме накрми стока. На Биљани петак у зору копају траве – прво млеч, па чим је нађу испод ње закопају мало од пшеничног краваја што су понели од куће и грумичак соли, говорећи:

да беремо свакојаку траву,
 понајвише здравац миришљавац,
 да вијемо три венца зелена:
 један вен'ц за краву сивуљу,
 други вен'ц за овцу калушу,³⁵
 трећи вен'ц за ведро ковано (РАЈКОВИЋ КОЖЕЉАЦ 1978: 17, бр. 2).³⁶

Спајајући у једно прву мужу и прво брање цвећа,³⁷ ове песме, с једне стране, описују свакидашње обредне радње, везане за вијење ђурђевских венаца (*венчево ђевање, венчева ђесма*):³⁸ „Кад донесу цвеће кући, девојке и жене се састају код чесме или на потоку и исплету по четири венца – један одмах ставе на бакрач или ведро, које ће се носити на појату и у који ће се мусти стока“ (Николић 1910: 135).³⁹ С друге стране, стављање венца око ведра у које се први пут у новој години музе стока, заштитни облик круга, као и магијска моћ биљака указују да је сврха ових магијских радњи и вербалних формула које су се том приликом изговарале – заштита млечности стоке од различитих магијских насртаја.⁴⁰ Притом, и сам састав цветних венаца (у којима доминирају здравац и млечика), етимологијом и симбо-

Ја ђеби дајем со и хлеб, а ђи мени млеко и сир! Исто раде и са кајмачицом. Хлебом и сољу који преостану накрми се стока на Ђурђевдан“ (Грбић 1909: 57).

³⁵ *калуша* – „овца са шареном главом, црном њушком и белим око очију“ (Бошњак-овић 1985: 119)

³⁶ Очита је аналогија извесних обредних радњи (прва мужа, кићење овце, ведра и т.сл.) с текстовима песама: „Пред појатом на вратима, где ће стока улазити на мужу, стави се један венац који се утврди уз један прут од шипка, што га је овчар наместио преко врата као полукруг и утврдио обично са црвеним вуненим концем. По неким местима овај венац утврђују на буковој или лесковој грани. Овчар на том пролазу будаком ископа рупу у коју ставља бакрач или ведро. У рупу ставља грумен соли и кувано јаје и све затрпа земљом. Након тога потеряју овце на мужу и која прва наиђе њој се ставља венац око врата. После муже пусте се јагањци и првом које дође стављају венац“ (Николић 1910: 136).

³⁷ Певало се „када се иде у траву, када се вију венци и када се промузују овце“ (Миљковић 1978: 146).

³⁸ У оним крајевима где је овчарство основна привредна делатност, сва три венца од здравца намењена су овцама: *Први венац на ђолему овцу, / дружи венац на ђију белу бецу, / трећи венац на суђаре јађење!* (Златановић 1982б: 171, бр. 40).

³⁹ Збирајте се моме и невесте,
 Да идемо у гору зелену,
 Да беремо цвеће свакојако,
 По највеће здравац миришљавац.
 Да вијемо три венца зелена:
 Један венац за живо, за здраво,
 Други венац, за то сиво стадо,
 Трећи венац, за ковано ведро (Софрит 1912: 98–99).

⁴⁰ „Млеко су музли кроз венац, прстен, бушан колач, дакле кроз неку врсту магијског круга којим су га штитили од злих утицаја“ (Бандић 1991: 327).

личким значењима кориштених биљака – својеврсних апотропајона, магијски стимулише и штити здравље, млечност и бројност стоке.⁴¹

С обзиром на то да Ђурђевдан (као што је речено) означава почетак новог вегетативног циклуса, један део ђурђевских песама опетује жеље за богатим летом (које доноси пчела као весник пролећа, Божја животиња и његов гласник који најављује плодну годину), већ познате из коледарских и ускршњих песама, ситуирајући их само у ђурђевдански контекст брања цвећа:

Ђурђево цвеће најлепше,
Брала га Ђурђа девојћа, их!
Долете пчела од неба,
Донесе гласе од Бога:
С јагањци лето богато,
Са жито лето богато,
Са вино лето богато, их! (РАЈКОВИЋ 1978: 21, бр. 6).

Бројно стадо, антиципирано благословом у ђурђевској песми, приказано је, сведеном словенском антитезом у краљичкој песми као облак густе магле:

Затавнише тамне магле,⁴²
Несу магле, но су овце,
Но су овце три буљука (ВАСИЉЕВИЋ 1960: 82, бр. 77).

Слично као и у лазаричким песмама, и у овим примерима уочава се подела стада на мужјаке, женке и тек стасале младе:

Један буљук звоно бије,
Други буљук овца блаји,
Трећи буљук јагње блаји (ЗЛАТАНОВИЋ 1970: 438, бр. 11).

⁴¹ „Многи поступци за магијску заштиту и напредак стоке прожети су веровањем да је моћ природе 'заразна', односно да се преноси контактом са објектима у којима је њена активност очигледна. Овенчавање стоке венцима од траве и цвећа било је веома широко распрострањен обичај који није био везан искључиво за крајеве сточарске производње (као већина осталих обичаја око стоке). Уобичајено је било крмљење стоке различитим биљем, најчешће травама убраним у петак пред Ђурђевдан (*биљани ђејџак*), мешаним са травама убраним на сам празник. Често су се у ту мешавину додавали предмети за које се веровало да ће појачати корисно деловање. Некад је то грумен соли или колач, који су се налазили у торбама берача на биљани петак, а некад још и остаци божићног колача који се чува за ту сврху. У Ресави се у ту крму додавао и иситњен венац кроз који се вршила обредна мужа, а у Неготинској крајини и комадић ђурђевданског колача кроз који се промузе стока, пошто су окусили сви укућани“ (ПРИЦА 1986: 122).

⁴² Ради се о хиперболичним формулама (прекрити, испунити) којима се изражава жеља за множењем, тј. великим бројем домаћих животиња и оне најчешће имају опште значење *бићии у џоликом броју да се у џојџуносџии џрекрије/зацрни неки локус*. Овакве формуле присутне су и у тексту здравица (ПЕТРОВИЋ 2006: 71, 113).

Иста поетска слика тамне магле понавља се и песмама које *краљице* намењују козама:

Припала је тавна магла,
И у маглу ситне звезде,
[...]
Да неје ми тавна магла,
Него су ми вране козе,
Да несу ми ситне звезде,
Него су ми јаретинка (Станимировић, бр. 130).

Успостављање аналогije између стада (посебно оваца) и звезда и ритуали (нпр. гатања према бројности звезда на значајније годишње празнике или *поздрављање звезда* и сл.) повезани с том представом општесловенска су појава, а њихов циљ је призивање плодности домаћих животиња (в. Журавлев 1994: 12–13).

У песмама које изводе домаћину, краљице изричу благослов којим призивају свеопшту плодност у домаћинству⁴³:

овце му се изјагњиле,
трле му се испуниле;
краве му се истелиле,
пуне штале испуниле;
пчеле му се изројиле,
ладо, ладо! (Бован 2000: 90, бр. 262).

Притом, у појединим примерима овај благослов се односи посебно на овце:

Домаћине, кућанине!
Овце ти се изјагњиле;
Све овчићи – виторози!
Све овчице – калушице! (Станковић 1951: 33, бр. 30).

Да би се придобила наклоност виших сила, потребно је да их домаћин прописно угости, на шта га краљице упозоравају питањем:

Ој Илијо, чорбацијо!
Мож' ли Бога да дочекаш?

На то питање домаћин увек даје позитиван одговор, наводећи шта све има да понуди, а као главна жртва опет се (као и у лазаричким и ђурђевданским песмама) истиче јагње:

⁴³ О благословима којима се магијским путем призива добар приплод домаћих животиња у опходним песмама в. Виноградова 1978: 8–15. Разматрањима ритуалне и вербалне стране (текста) благослова посвећена је студија Т. Агапкине и Л. Виноградове (1994: 168–208).

Могу, могу, заш' не могу?
 Имам вино петгодишње,
 А ракију шесгодишњу,
 Имам јагње сугаренце,
 Сисало је девет мајке,
 И десету своју мајку (Ђ. М. 1901: 46).⁴⁴

Жељено благостање и плодност могу се призивати и поетском сликом троја врата на којима су заступљене различите врсте животиња:

U ovoga kmeta
 dvoja, troja vrata.
 Na prvim mu vrati,
 bujni konji vrište,
 Na drugim mu vrati
 mlečne krave riču,
 A na treći vrati
 pčele zamrežele,
 Pa ne može sunce
 rano da izgreje (Sokić 8, br. 26).

Ритуалним опходом краљица завршава се пролећни циклус обреда за плодност, будући да је извођен у граничном периоду (између позног пролећа и пред сам почетак лета). У већини наших крајева везан је за Духове, који су покретни празник и слави се увек седме недеље по Ускрсу, због чега је у народу био познат и као *Педесетница* (Милосављевић 1914: 61), чешће као *Тројице*, пошто се празнује у спомен силаска Св. Духа на апостоле и у част Св. Тројице, Бога у три лица, а посебно у част Св. Духа. Будући да се Тројице сматрају једним од највећих празника, светкују се, као Божић и Ускрс, по три дана (Недељковић 1990: 70, 244). Цела тројичка недеља представљала је завршетак пролећа и због тога се схватала као опасно и неповољно време, када долази до контакта са оноземаљским начелом: душама нечистих покојника и демонима болести. Због тога су управо у овом периоду присутне многе календарске забране, чији је циљ предупређивање нежељених последица до којих би могло доћи услед контакта с хтонским силама, као и извођење обредних опхода који су имали исту сврху (в. Агапкина 2002: 348–349, 365), што потврђују и сви кључни елементи извођења *краљица* и краљичких песма.

Иако се обред краљица најчешће изводио на поменути празник, забележена су и извесна одступања у појединим крајевима, тако да је понегде извођен на други дан Ускрса, Биљани петак, Ђурђевдан, Спасовдан, Никољдан (летњи Св. Никола) или чак и на Петровдан (в. Јокић 2012: 36–37),

⁴⁴ Варијанте: Станојевић 1893, бр. 3; Станимировић, бр. 113; Јовановић 1926: 49–50, бр. 1; Антонијевић 1971: 217; Димитријевић 1987: 25, бр. 18а, 18б.

те оволико широк временски распон извођења потврђује гранични карактер овог обреда. Након свега следи време смањене ритуалне активности, па су наступајући летњи празници углавном одређени за извођење апотропејских ритуала, као што је паљење лила (брезова или трешњева кора), које чобани бацају у вис око торова уочи Ивањдана и Петровдана (Милићевић 1894: 133–134). Лиле се пале још код сточарских станова, на врховима брда, у селу, пред кућом, на гувну или на њиви, јавно и уз вику, а циљ ових радњи је да се буктињама направи магијски круг „преко кога не могу да пређу зла бића“ (Петровић 1927: 16). Петровданска ватра не само да делује очишћујуће, него симболизује и живот, плодност и свеопшти напредак, што показују и благослови које изговарају чобани док три пута обилазе око тора: *Маџала! Маџала! Маџала! Весело нам лиле ђоре, да нам краве добро воде* (Петровић 1927: 6, 15).

Петровдан је са становишта сточара био *врло њежак*, односно значајан празник, па су се изводили и неки други облици превентивних радњи против болести, пре свега куге (в. Милосављевић 1914: 62), или су се правили тзв. *Петрови сирци*, које су стављали кравама музарама и теглећим воловима на рог, а после би их чобани појели (Милићевић 1894: 135). Након Петровдана као значајнији летњи празници издвајају се Трнова или Мала Петка (23. јул), која се празнује „за здравље стоке“ (Грбић 1909: 70), нарочито волова, које се тог дана не прежу у јарам „да им се набију и не љуште вратови“ (Милосављевић 1914: 64), док је летњи Аранђеловдан летњи (13/26. јул) познат у народу као *Волујски светица*, када је забрањен сваки посао. Ради здравља стоке многи посте по читав недељу пре празника, а на сам празник се обавезно закоље јагње, јаре и сл. (Грбић 1909: 69), док се негде коље и сеоски во (Ђорђевић 1958: 390).

5. КУЛТ СТОКЕ У КРУГУ ЈЕСЕЊИХ ПРАЗНИКА. Према подацима из етнографске грађе може се закључити да је кључни јесењи празник око којег су концентрисани сви послови везани за плођење стоке Св. Петка или Петковица/Петковача (27. X), која је сматрана првом и општом јесењом славом. Сточари су постили недељу дана пре овог празника и месили су хлеб звани *лейџурџија*, уз то се понегде спремало и жито, као за славу, а све због здравља стоке. Празник Св. Петке важан је и због тога што је тад престајала мужа стоке, стада су се враћала са простора летње испаше (бачије) у село и обављало се парење (*мркање*) оваца и коза (Грбић 1909: 73, Николић 1910: 141, Милосављевић 1914: 67). Том приликом вршене су и неке магијске радње за поспешивање плодности и добијања што већег броја стоке женског пола: клали су пиле у тренутку кад се овнови пусте у овце, а увече се од тог пилета спремала вечера за чобанина. У неким селима овнове су јахале девојчице, пуштајући их у тор, да би се јагњила женска јагњад (Бошкович-Матић 1962: 199).

Након парења стоке, наступа период касне јесени и празника који су махом посвећени заштитним радњама, којима се стада штите од напада дивљих животиња, који у ово време постају реална опасност, будући да се

зима, која је доба њихове највеће активности, увелико приближава.⁴⁵ Због тога су неки од најважнијих празника, као што су Митровдан (26. октобар/ 8. новембар), Ђурђиц (3/16. новембар), Аранђеловдан/ Св. Арханђел Михаило (8/21. новембра) и Свети Мрата (11/24. новембар) посвећени заштити стоке од вукова,⁴⁶ док је Андријевдан (Св. Андреј/Андрија Првозвани, 30. новембар/13. децембар) сачувао мноштво архаичних елемената култа медведа и у знаку је приношења жртве овој животињи.⁴⁷

⁴⁵ О томе сведочи и изрека: *Свети Мраиа – сне̑ за враиа!* (Милићевић 1894: 146), док је Митровдан, према традиционалном рачунању времена, сматран крајем летње половине године, која се делила на два полугођа – ђурђевско (летње) и митровско (зимско), в. Недељковић 1990: 155.

⁴⁶ Три дана пред Митровдан затварају се маказе којима шишају овце и стригу козе и не узимају их у руке док не прође М. „да би се и курјацима уста затворила“ (Милосављевић 1914: 66), жене не преду, стока се не крми, ништа се не ради око стоке у тору (Грбић 1909: 73; Милосављевић 1914: 66). Ђурђиц (Св. Ђорђе мрсник) се слави због вукова и сматра се да је *први маршџинац*, односно *први њовећи празник од вукова*. Не ради се са вуном, у неким селима и посте. Децу не чешљају да их вук не удави (Ђорђевић 1958: 395). Недељу дана уочи Аранђеловдана многи сељаци посте ради здравља стоке (Милићевић 1894: 145), а на сам празник сваки домаћин меси колач (*лејџурџију*), окади и пресече за здравље стоке (Грбић 1909: 75) и жртвују најстарију овцу у стаду као „курбан на Св. Ранђела,“ коју поједу укућани (Филиповић, Томић 1955: 101). Верује се да је Св. Арханђео *зайушио* уста вуку, иначе би овај појео све људе (Ђорђевић 1958: 395). Време од Св. Арханђела Михаила до Божићних поклада или дани око Св. Мрате зове се *вучји празници* или *мрајинци*. За то време ништа се не кроји, вуна се не влачи, не преде и не тка. Гребени и маказе се затварају да би се „курјацима стегла уста кад пођу у тор“. Тих дана се стока не одваја из тора ради продаје, не коље се, нити се ради било шта око ње, осим што се храни. Меси се ритуални колач и кољу нешто од живине, најчешће црна кокошка или петао као жртва (Грбић 1909: 10–11; Николић 1910: 142; Недељковић 1990: 60; Ђорђевић 1958: 396–398; Антонијевић 1971: 165–166).

⁴⁷ На Светог Андреја сељаци не раде „да им звер не би давио стоку преко године“ (Милићевић 1894: 149), или пак „за здравље чељади и стоке,“ тако што се зрневље клипа кукуруза који је *наџризла мечка* подели се укућанима или измешано са мекињама даје стоци (Николић 1910: 143). У Хомољу овај празник познатији је као *Мечкодава*, јер народ верује да је Св. Андреја јахао на мечки. Уочи А. припремају тзв. *мечкину вечеру*, односно куване клипове кукуруза. Целог тог дана забрањено је да се помене назив *мечка*, него уместо тога говоре *она* (Милосављевић 1914: 67–68). Исти табу пропис познат је и у Алексиначком поморављу, а сам празник називају *Мечкин дан* (Антонијевић 1971: 166). У селима у пиротском крају у којима је мечка представљала сталну опасност, многи не помињу реч *мечка* него је зову *џејка*, па се поред назива *Мечкин дан* употребљава још и назив *Тејкин дан*. Циљ бројних магијских радњи (кување најбољих клипова, најчешће три, који се потом остављају на крову, темељу или прагу куће, на трпези или наћвама на тераси, дрвљанику или родном дрвету као понуда мечки, рано ујутро укућани поједу по део ових клипова, а преко јарме дају остатак музним и осталим грлима, негде само свињи, а о Игњатовом дану кокошкама у омчи од конопца) био је не само заштита од ње, него и да се њена моћ пренесе на домаћинство и на све његове чланове (в. Златковић 2016: 281–292). На дрвету света, као симбол плодности, налази се медвед (Иванов 1982: 113). О мечки као божанству плодности и материнства в. Живанчевић 1963: 43–46. Семиолошка интерпретација култа медведа и обреда на Св. Андреју дата је у: Kovačević 1985: 5–28.

6. ЗАТВАРАЊЕ ГОДИШЊЕГ ОБРЕДНОГ ЦИКЛУСА – ВУЧАРИ. У сврху заштите оваца од вука, код Словена подумио се читав систем магијских радњи, који је имао за циљ да вукове одврати од стоке – да им „замаже или затвори очи“, „зашије, затвори или закључа чељусти“, „скамени чељусти“ или „ноге да му се смрзну“ (Гура 2005: 107–109), која нарочито интензивирају око „вучјих празника“, о „Мратинцима“ или за време светковања оних празника који су сачували везу с култом вука – Св. Саве, Св. Ђорђа, Св. Мине, Св. Мартина, Св. Арх. Михаила, а нарочито Св. Николе (Исто).⁴⁸ Притом, интересантно је да код Источних и Западних Словена Св. Никола фигурира и у улози вучјег пастира, и као заштитник стоке истовремено, као христијанизовани и познији алтернант бога Велеса (в. УСПЕНСКИ 2016: 69–78), при чему се, у синкретизму обредних представа, он појављивао и као покровитељ земљорадње (Исто: 79–84).⁴⁹ Код Срба, ове функције пренесене су на лик Св. Саве, „вучјег чобанина“ (в. ЧАЈКАНОВИЋ 1994а: 451–462), позније хипостазе „антропоморфног бога“, односно „старинског бога у вучјем облику“ (Исто: 460).⁵⁰ Трагови приношења жртве богу у вучјем облику тј. вуку сачувани су у обичају *вучара* (Исто: 455).⁵¹ Како овај обичај функционише као локална варијанта коледара, изгледа да ту вук алтернира са другим „инкарнацијама покојничких и предачких духова“ (Бандић 1991: 30), што се може приметити и у аналогним благословима за напредак домаћинства које изричу вучари.

Општа структура вучарског обреда може се представити у виду опште схеме: лов на вука и његово убијање; уношење вука у село, код домаћина који је од њега пострадао; дочек код пострадалог домаћина; обилазак дворишта с убијеним вуком или страшилом (лутком) вука, добијање дарова и послужења; одигравање сцена (деда и баба и сл.); обилазак дворишта у

⁴⁸ О ритуалним радњама и празницима који су посвећени вуковима и заштити од њих на јужнословенском простору више у: ЂОРЂЕВИЋ 1958а: 213–220; MENCEJ 2009.

⁴⁹ „Дакле, у Белорусији [...], микољштину су славили да би обезбедили добар род следеће године захвалили за добар род претходне године (сада микољштину славе само пастири и коњушари)“ (УСПЕНСКИ 2016: 81).

⁵⁰ Међусобна контаминација елемената култа Св. Саве и Св. Николе можда би се могла објаснити и временском блискошћу светковања ових празника: Савица (тј. Св. Сава Освећени) прославља се 18. децембра по новом календару, а Св. Никола дан касније, 19.12. С обзиром на то да се Савиндан (Св. Сава српски) прославља 27. јануара, да се недељу дана пре тога пости „савица“ и тај „пост је одржаван да вуци не би клали стоку, као и да друге звери не наносе штету“ (НЕДЕЉКОВИЋ 1990: 202), очито је да су се елементи, везани за светитеље унутар овог празничног периода (који се у великој мери преклапа и са периодом извођења коледарских и божићних песама) међусобно контаминирали и асимиловали, при чему је најпознатији и најпопуларнији светитељ у Срба, у свој култ апсорбовао и елементе мање познатих светитеља (попут Св. Саве Освећеног).

⁵¹ У другим инвеевропским традицијама, жртвовали су вука: „код старих Германа као жртва богу Одину-Вотану, који је у вези са дрветом света, доношени су вуци које су окачивали (sic.) на ритуалне стубове, које су називали 'вучјим дрветом', уп. староенглеско *wulfheafodtrēo* 'дрво вучје главе' *warhtrēo* 'дрво преступника – вука', које етимолошки одговара старосаксонском *uuaragtre* 'дрво преступа', староисландском *vargtré* – 'вучје дрво'“ (Иванов 1982: 113).

суседним селима; повратак у родно село; подела дарова на равне части; опште весеље ловаца и учесника опхода; продаја коже, главе, лоја, вучјег крзна. У сваком конкретном примеру нису заступљени сви ови елементи (Толстој 1995: 225). Обред *вучари* у основи је околионалан, „будући да се обично обавља у другој половини зиме, када су вуци посебно гладни и опасни, и када их убијају,“ али неке локалне варијанте описа сведоче о тенденцији прелаза овог обреда у календарске и о „појави театрализованих, маскарадних црта“ (Исто: 227). У Лици, Ливањском пољу, Сретечкој жупи и Срему забележен је као чисто околионални обред, док су у другим областима *вучари* били везани за период од Божића (период месојеђа) до Поклада уочи Великог поста (Мороз 1995: 80–81). Текстови вучарских песама су у римованом седмерцу и међусобно веома слични: обраћање домаћину, изгон вука (*Гони вука од куће, / Није добар код куће*), очување стада и добробит саме породице (Исто: 84–86). Мотив обитавања у планини и преласка преко моста (*Дајће вуку свашта доста, / да не иде преко моста*) упућује на везу вука са оностраним светом (Исто: 90), а даривање вучара омогућава магијско „затварање“ границе са дивљим светом.

У потпланинским селима Алексиначког поморавља одржава се обичај вучара када неко убије вука.⁵² Поворке вучара најчешће се одржавају у зимско доба, „онда када изгладнела дивљач највише и напада стоку“ [...] Свака кућа их обилато дарује намирницама, верујући да, ако се вучарима ништа не удели, вук може нанети несрећу таквој породици (подавити овце и сл.). Жене узимају длаку са убијеног вука и њоме каде децу кад се плаше, или вучји зев и кроз њега провлаче децу кад су болесна. Обилажење домова и суседних села траје по недељу и више дана. На крају се врате у своје село и поделе дарове на равне делове, а кожу добије онај који је убио вука. Спреми се заједничка вечера за коју се као обавезно јело прави качамак са сиром (АНТОНИЈЕВИЋ 1971: 164–165).

Домаћине, газдо мој,
Ево вука пред твој дом.
Гони вука од куће,
Није добар код куће,
Подај вуку сланине,
Да не слази с планине,
Подај вуку солчице,
Да не коље овчице,
Подај вуку вунице,
Да не коље јунице,
Подај вуку свашта доста –
Да не коље око моста (АНТОНИЈЕВИЋ 1971: 165).⁵³

⁵² Најдетаљнији опис убиства вука и опход по селу са његовим крзном, у којем су сачуване архаичне црте које указују на култни карактер ових радњи в. Душанић 1954.

⁵³ Варијанту овог текста забележио је још Вук Караџић, који је, вероватно, први који је обратио пажњу на овај обред („Кад просе с вучином“). Кратак опис дао је према сећању

Ову обредну поворку (која је, по свој прилици, имала најпре локални и казационални карактер), а извођена је и током покладне недеље или уочи Божића чинили су вучари (који су, локално, замењивали коледаре, тј. *мачкаре*):

„Neke elemente ovoga običaja i teksta unose Hrvati i Srbi iјavci i iјekavci u drugi običaj koji se obavlja oko Božića prilikom ubijanja vuka. Ako 'vučari', kojih zna da bude i deset, ubiju pred Božić ili 'pokladnu nedilju' vuka, , oni ga 'sadru', nataknu na kolac, idu okolo od kuće do kuće kao i maškare i pevaju pesmu koja je istovetna za celo područje“ (SIMIĆ 1961: 315), са следећим „текстом“:

Domaćine, dome moj,
 evo vuka prid tvoj dvor.
 Goni vuka od kuće,
 nije dobar kod kuće:
 uјešće ti goveče,
 i u polju paripče (ili:
 Uјešće ti ovčicu,
 uz ovčicu kravicu – Srbi iјekavci).
 Starešina dobar budi,
 pa pogledaj na nebesa,
 podaj vuku komad mesa;
 podaj vuku klip slanine
 neka biži iz planine (ili:
 podaj vuku klip slanine
 nek ne sađe sa planine – Srbi iјekavci).
 podaj vuku bublju masla,
 na iljade ovce pasle (ili:
 podaj vuku botu masla,
 ne bi li mi koba pasla – Srbi iјekavci).
 podaj vuku sočice,
 ne iјo ti ovčice;
 podaj vuku vunice,
 nek ne kolje junice,
 podaj vuku crljenila,
 majka ti se rumenila;
 podaj vuku crna kolca,
 ne otišla za udovca.
 Daruj, snašo, mrkog vuka,
 biće ćerka tanјeg struka (ИСТО).

Овај обичај '60-их година XX века, по речима ауторке, задржао се само „u nekim selima Livanjskog polja: u Rujanima, Odžaku i Rapovini“ (ИСТО), док примери „kontaminације pesama 'mačkara' i 'vučara' koju pevaju 'mačkare“

из детињства: (...) *набију му кожу суху на мојку, ња иду с њоме од куће до куће, ње љросе вуне*. За текст који је објавио и детаљнији опис извођења напомиње да су записани у Далмацији (СНП I: бр. 688). Опширан попис извођења обреда у различитим крајевима и варијанте вучарских песама дати су у: ЂОРЂЕВИЋ 1958: 227–231; BELAJ 1983.

(Исто), могао би указивати на постепено губење овог обичаја, али и на међусобно замњивање елемената овог култа, услед гласовног сазвучја и разлике у локалном називу ове коледарске поворке (машкаре, мачкаре, *мечкари*⁵⁴), са другом тотемском животињом код Словена – медведом:⁵⁵

Kiti, snašo mrka vuka,
Nek t' je čerca tanka struka,
nek s' u zboru poznavaju,
nek se prije udavaju (Исто).

Спајањем животињске и људске плодности, у овим песмама, традиционални човек се, још једном, потврђује као интегрални део једног и недељивог света, као једно са природом. Удајом и рађањем, живота магијски круг се затвара, исто као што је и почео – жртвовањем новорођеном богу, односно његовом животињском представнику – вуку.⁵⁶

Укупно узев, сточарство је за традиционалног човека представљало једну од најважнијих привредних грана, често и неодвојиву од осталих (земљорадња, виноградарство, пчеларство и т.сл.). Свеукупна природа доживљавана је као интегрална целина, а благослов рађања у обредном песништву најчешће би захватао све аспекте пољопривреде, или би превасходно био концентрисан на оне аграрне или сточарске културе, карактеристичне за дате крајеве. Представе о периодичном трошењу и обнављању вегетативних снага природе, самим тим, нису се ограничиле само на аграрне културе, већ на све делатности, а условиле су различите фактичке и симболичке активности традиционалног човека, организоване у границама годишњег циклуса. Биолошки циклус стоке пратио је след промена у природи и везивао се за одређене празнике, као временске маркере (парење–доношење потомства на свет, али и прва испаша, прва мужа, ровашење, прво клање и т. сл.). Аграрна и сточна плодност, здружено, симболички су репрезентоване у зооморфној фигури „духа жита“, односно жртвеног јагњета (код Срба) које персонификује репродуктивну моћ природе (и биљака и стоке) што периодично умире и васкрсава. Концентрација архаичних елемената, припадајућих култу стоке, нарочито је присутна у обредној пракси и песмама везаним за прослављање Божића и Ђурђевдана, а дисперзно се шири и на време око

⁵⁴ Последњи назив користи се и данас у околини Смедерева за учеснике покладне поворке – коледаре.

⁵⁵ И мечку је, по предању, створио Св. Сава – уп. Чалкановић 1994а: 451.

⁵⁶ Непоштовање обредне праксе даривања, као увреда божанског госта, има застрашујуће последице – „глуви дом“, у коме се не чује оглашавање стоке – које „мачкаре“ призивају на дом у коме им ускрате дар:

Ovce ti ne blejale
konji ti ne rzali,
voli ti ne bukali (Simić 1961: 315).

ових празника. Лето је обележено смањеним обимом ритуалних активности, док за време јесењих празника оне поново интензивирају, но, углавном ограничавајући се на табу прописе и заштитне радње од насртаја вукова (тзв. вучји празници – *мрајинци*), које воде порекло још из прасловенске заједнице (а који су првобитно припадали богу стоке – Велесу, односно Дажбогу). Велика древност представа, полиморфност, поновљивост тема, мотива и формула благослова, те међусобна заменљивост одређених елемената, припадајућих култу стоке у различитим календарским песмама и обредима (првенствено коледарским, ђурђевским, лазаричким и краљичким) указивале би на то да ове представе, очито, воде пореко још из времена првобитне сточарске културе. Притом, елементи присутни у табу прописима везаним за радове око стоке, а који се односе на поштовање вука (ређе – медведа) и његове обредне репрезентације (вучари) откривају да, и поред експанзије култа стоке, нису у потпуности заборављени ни тотемистички елементи, везани за вука (као дивљу свету, божанску животињу) – посредника између богова (тј. света дивљине) и (питомих животиња, које припадају свету) људи (в. ИВАНОВ 1982: 111–113).

ИЗВОРИ И ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- АГАПКИНА, Татьяна А. *Мифопоэтические основы славянского народного календаря. Весенне-летний цикл*. Москва: „Индрик“, 2002.
- АГАПКИНА, Т. А., Л. Н. Виноградова. Благопожелание: ритуал и текст, *Славянский и балканский фольклор*, Москва: Наука, 1994, 168–208.
- АНТОНИЛЕВИЋ, Драгослав. Алексиначко Поморавље. *Српски етнографски зборник LXXXIII*. Београд: САНУ, 1971.
- БАНДИЋ, Душан. *Народна религија Срба у 100 њојмова*. Београд: Нолит, 1991.
- БЕНВЕНИСТ, Емил. *Речник индоевропских услова: привреда, сродство, друштво, власи, право, религија*. Нови Сад–Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2002.
- БОВАН, Владимир. *Обредне народне њесме: сџуденџски записи српских народних умотворина на Косову и Мејхохији*. В. Бован (прир.). Приштина: Институт за српску културу. Бања Лука: Бесједа, Исток: Дом културе „Свети Сава“, 2000.
- БОШЊАКОВИЋ, Жарко. *Пасијирска терминологија Срема*. Нови Сад: Филозофски факултет, 1985.
- БОШКОВИЋ-МАТИЋ, Милица. Етнолошка истраживања у горњој Ресави. Ђурђевдански обичаји, *Гласник Етнографског музеја у Београду*, 25, 1962: 195–202.
- ВАСИЉЕВИЋ, Миодраг А. *Народне мелодије лесковачког краја*. Београд: Српска академија наука, Музиколошки институт, Научно дело, 1960.
- ВИНОГРАДОВА, Л. Н. Заклинательные формулы в календарной поэзии Славян и их обрядовые истоки. *Славянский и балканский фольклор*. Москва, 1978, 7–26.

- Вуковић, Милан и др. *Народни обичаји, веровања и њословице код Срба*. Београд: б.и., 1985.
- Грбић Бјелокосић, Лука. *Из народа и о народу*. Београд: Просвета, 1985.
- Гура, Александар. *Симболика животиња у словенској народној традицији*. Прев. с руског Људмила Јоксимовић и др. Београд: Бримо – Логос – Глобосино – „Александрија“, 2005.
- Душанић, Светолик Ст. Вјеровања и обичаји у вези са убијеним курјаком. *Гласник Етнографског музеја у Београду* 17 (1954): 167–170.
- Ђ. М. Краљице. Народни обичај из лесковачког поморавља. *Коло*. II. Београд, 1901.
- Ђорђевић, Драгутин М. Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави. *Српски етнографски зборник* LXX/31 (1958).
- Ђорђевић, Драгутин М. *Народне њесме из лесковачке области*. Момчило Златановић (прир.). Београд: САНУ, 1990.
- Ђорђевић, Тихомир. Природа у веровању и предању нашега народа. I. *Српски етнографски зборник* LXXI (1958a).
- Живанчевић, Владимир. Волос – Велес, словенско божанство териоморфног порекла. *Гласник Етнографског музеја у Београду* 26 (1963): 39–66.
- Журавлев А. Ф. *Домашний скот в поверьях и магии восточных славян. Этнографические и этнолингвистические очерки*. Москва: Издательство Индрик, 1994.
- Закић, Мирјана. *Обредне њесме зимског полугођа: сисџеми звучних знакова у традицији југоисточне Србије*. Београд: Факултет музичке уметности, 2009.
- Зечевић, Слободан. *Српска еџномииологија*. Београд: Службени гласник, 2008.
- Златановић, Момчило. Краљичке песме у Грделичкој клисури. *Врањски гласник*. VI. Врање: Народни музеј, 1970.
- Златановић, Момчило. *Лирске народне њесме из јужне и истичне Србије*. Београд: Народна књига, 1982a.
- Златановић, Момчило. Лирске народне песме из јужне и источне Србије. *Расковник* IX/31 (пролеће 1982b): 157–190.
- Златановић, Момчило. *Народне њесме и басме јужне Србије*. Београд: САНУ, 1994.
- Златковић, Драгољуб. Свети Андреј у традицији пиротског краја: магијска пракса о Светом Андреју. Бошко Сувајић и др. (ур.) *Савремена српска фолклористика: зборник радова* 3. Београд: Удружење фолкориста Србије, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, Филозофски факултет Ниш. 2016, 281–292.
- Иванов В. В., В. Н. Топоров. *Славянские языковые моделирующие семиотические системы*. Москва: Наука, 1965.
- Иванов В. В., В. Н. Топоров. *Исследования в области славянских древностей*. Москва: Наука, 1974,
- Иванов, Вјачеслав В. О редоследу животиња у обредним фолклорним текстовима. *Расковник* IX/31 (пролеће 1982): 109–114.
- Јовановић, Драг. П. *Краљичке њесме (из околине Лесковца)*. Кићине песме. Књ. II. Београд: Издање уредништва „Киће“, 1926.

- Јокић, Јасмина. *Краљичке ђесме: ритиуал и ђоезија*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2012.
- Јоцић, Живота и др. *Ђул девојче: лирске народне ђесме из белођаланачкођ краја*. Ниш: ИРО Градина, 1979.
- Милићевић, Милан Ђ. Живот Срба сељака. *Срђски еђинођрафски зборник I*. Београд: Српска академија наука, 1894.
- Милосављевић, Сава. Српски народни обичаји из Среза Омољског. *Срђски еђинођрафски зборник XIX*. Обичаји народа српскога 3, Београд: СКА, 1914.
- Мильковић, Љубинко. *Бања*. Књажевац: „Нота“, 1978.
- Мороз, А. Б. Српски обред „вучари“ у контексту веровања повезаних с вуком. *Расковник XXI/81–82* (1995): 79–92.
- Недељковић, Миле. *Годишњи обичаји у Срба*. Београд: Вук Караџић, 1990.
- Николић, Илија. *Горо ле, ђоро зелена: анђолођија народне лирике из истђочне Србије*. И. Николић (прир.). Зајечар: Новинска установа „Тимок“, 1966.
- Николић, Владимир М. Лужница и Нишава. *Срђски еђинођрафски зборник XVI*, 1910.
- Николић, Владимир. Животиње у народним причама. *Гласник Еђинођрафскођ музеја у Беођраду* 3 (1927): 106–108.
- Петровић, Петар. Лила, олалија и сродни обичаји. *Гласник Еђинођрафскођ музеја у Беођраду II* (1927): 4–17.
- Петровић, Тања. *Здравица код балканских Словена: еђинолинђвиситђички ђођлед*. Београд: Балканолошки институт САНУ, 2006.
- Плотникова, Анна. Етнолингвистичка географија Балкана: зимска и пролећна жртва. *Крвна жрђтва: ђтрансформација једнођ ритиуала*. Београд: Балканолошки институт САНУ. 2008, 241–251.
- Прица, Инес. Ђурђевдан. *Зборник радова Еђинођрафскођ инстђиђиуђа*. Београд: САНУ, 19 (1986): 121–165.
- Рајковић Кожељац, Љубиша. *Здравац миришљавац: народне ђеме и бајалице из Тимочке крајине*. Зајечар: Графичко-издавачко предузеће „Зајечар“, 1978.
- Станимировић, Властимир. *Лазаричке и краљичке ђесме из истђочне Србије*. Етнографска збирка бр. 363/13, Београд: Архив САНУ.
- Станковић, Живојин. *Народне ђесме у Крајини*. Посебна издања САНУ. CLXXVI. Књ. 2. Београд: Музиколошки институт САНУ, 1951.
- Станојевић, Милан Ђ. *Из народних обичаја у срезу лужничком окруђа ђирођскођ: ођис обичаја 'Краљ'*. Етнографска збирка бр. 3. Београд: Архив САНУ, 1893.
- Станојевић, Маринко. Обичаји и веровања на Тимуку. *Гласник еђинођрафскођ музеја IV* (1929): 42–54.
- Станојевић, Маринко. Ђурђевдан. *Зборник ђрилођа за ђпознавање Тимочке Крајине*. Књ. 2. Београд: Штампарија Јовановић, 1930.
- Толстој, Никита Иљич. *Језик словенске кулђуре*. Ниш: Просвета, 1995.
- Ђупурђија, Бранко. *Ађрарна мађија у ђтрадиционалној кулђури Срба*. Београд: Етнографски институт Српске акадмије наука и уметности. Посебна издања. Књ. 23, 1982.

- УСПЕНСКИ, Борис Андрејевич. *Филолошка истраживања словенских сѣарина*. Нови Сад – Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2016.
- ФИЛИПОВИЋ, Миленко, Персида Томић. Горња Пчиња. *Српски етнографски зборник* LXVIII, 1955.
- ФРЕДЕНБЕРГ, Олга. *Поетика сѣжеа и жанра*. Нови Сад – Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2011.
- ФРЕЈЗЕР, Џејмс Џ. *Златна вѣрана: истраживање маѣије и релиѣије*. Београд: Издавачко и књижарско предузеће Алфа – Земун: ИКПА Драганић, 1992.
- ЧАЈКАНОВИЋ, Веселин. *Сѣудије из српске релиѣије и фолклора 1910–1924*. Сабрана дела из српске релиѣије и фолклора. Књ 1. Београд: Српска књижевна задруга: Београдски издавачко-графички завод: Просвета: Партедон М. А. М, 1994.
- ЧАЈКАНОВИЋ, Веселин. *Речник српских народних веровања о биљкама*. Сабрана дела из српске релиѣије и фолклора. Књ 4. Београд: Српска књижевна задруга: Београдски издавачко-графички завод: Просвета: Партедон М. А. М, 1994.
- ЈАСТРЕБОВ, Иван С. *Обычаи и пѣсни турецкихъ Сербовъ: въ Призрѣнѣ, Ипекѣ, Моравѣ и Дибрѣ, С. Петербургѣ, 1886*.
- BELAJ, Vitoimir. Običaji vučara u Južnih Slavena i pokušaji njegova interpretiranja. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 49 (1983): 73–94.
- ELIADE, Mirča. *Rasprava o istoriji religija*. Novi Sad: Akademaska knjiga, 2011.
- KOT, Jan. *Jedenje bogova – studije o grčkim tragedijama*. Beograd: Nolit, 1974.
- KOVAČEVIĆ, Ivan. *Semiologija rituala*. Beograd: Prosveta, 1985.
- MENCEJ, Mirjam. Wolf holidays among Southern Slavs in the Balkans. *Acta Ethnographica Hungarica* 54/2 (2009): 337–358.
- SIMIĆ, Ljuba. Narodne pjesme, obredne. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu: Etnologija* XV–XVI (1960–1961): 313–315.
- SOKIĆ, Stanka. *Zbirka narodnih umotvorina požarevačkog kraja*. Etnografska zbirka br. 429. Beograd: Arhiv SANU.

Скраћенице:

- СНП I: *Српске народне ѣјесме: књиѣа ѣрва у којој су различне женске ѣјесме*, скупио их и на свијет издао Вук С. Караѣић. Владан Недић (прир.). Сабрана дела Вука Караѣића. Књ. IV, Београд: Просвета, 1975.
- СНП V: *Српске народне ѣјесме: књиѣа ѣѣша у којој су различне женске ѣјесме*, скупио их Вук Стеф. Караѣић. Београд: Државно издање, 1898.
- СМ 2001: *Словенска мѣѣологија*. Светлана М. Толстој и Љубинко Раденковић (ред.). Београд: Zepter Book World, 2001.

Dragoljub Ž. Perić
Jasmina S. Jokić

THE REMAINS OF THE CATTLE CULT IN A SERBIAN RITUAL SONGS

Summary

Cattle represent the most prized possessions in Serbian folk tradition, and they are referred to by one of the synonyms – *treasure*. That is why, in moments of crisis during the annual cycle, people resorted to certain rituals in order to protect them and to increase the number of heads). In the attributes and functions of new born Christ (i.e. a later hypostasis of the pagan Young God), and some Christian saints too (St. Sava, St. George), one can often recognize some older elements, belonging primarily to the old Slavic god of livestock (and underworld) – Veles. Consequently, cattle are the constant part of the repertoire of Christmas carols (*koleda*), sung when „good guests *koledani*“ (a ritual substitute for the spirits of nature) announce a fruitful year, and the first Christmas guest (called *položajnik*) magically anticipates the birth of cattle by poking the fire. They are also part of Easter, St Lazarus' and St George's Day songs, when those wishes are represented as granted in images of the overall abundance, and later magic actions are directed primarily to the improvement of the milk yield of livestock (through the symbolic efficacy of herbs) and their protection. They are a part of spring songs (sung by *lazarice* and *kraljice*) dedicated to certain domestic animals (mostly to an ox, sheep, goat or bees). In them, the number is hyperbolized in order to invoke abundance and well-being in the next cycle. All this confirms that cattle in Serbian ritual songs represent an important element of the agrarian economy and a factor that determines the status and wealth of the traditional Serbian family as this semiotic analysis intends to show.

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српску књижевност
dragoljub.peric@ff.uns.ac.rs
jasmina.jokic@ff.uns.ac.rs

Др Гордана М. Јовановић

ДАНИ СРПСКОГ ДУХОВНОГ ПРЕОБРАЖЕЊА У ДЕСПОТОВЦУ СА ЈЕЛКОМ РЕЂЕП

Није једноставно написати макар и најкраћу белешку која се односи на драгог пријатеља са којим си проводио многе дивне тренутке, и то у свом родном месту Деспотовцу, у свом завичају Горњој Ресави, где је моја незаборавна пријатељица веома често бивала и осећала се као да је код својих најрођенијих. Сви су је са поштовањем дочекивали и свима је била драга реч коју би им упутила. Ових неколико страна које ћу за ову прилику написати представиће читаоцу изузетну личност каква је заиста била проф. др Јелка Ређеп и какву сам је заувек упамтила. Својим знањем и начином и стилем казивања оставила је печат на културним манифестацијама које су се одржавале сваког августа у Деспотовцу, а познате су као *Дани српског духовног преображења*.

Кључне речи: Јелка Ређеп, професор средњовековне српске књижевности, одличан наратор, несумњиви зналац разумења и компликоване проблематике српског средњег века, компаратиста и словенски медијевиста.

Потрудићу се да о професорки Ређеп говорим спонтано и од срца, онако како сам са њом и разговарала приликом наших дугих шетњи по деспотовачкој околини, поред реке Ресаве, испод зидина наше Манасије коју смо обе просто обожавале и сваки пут јој се најискреније дивиле и водиле о њој бескрајне разговоре, углавном увек у друштву наше драге пријатељице проф. др Радмиле Маринковић коју су сви звали Лала – понекад бисмо је упитале, онако, у шали, има ли она право име и колико људи зна како се она стварно зове.

Ево, роје ми се сећања, хиљаде речи које смо изговориле, често су присутна била и подужа ћутања и свака од нас је мислила своју мисао а, опет, свакој је на мисли најпре био деспот Стефан Лазаревић и његов чудесни портрет који се налази „одмах до врата која воде из храма у припрату, северно на зиду“¹[...];

¹ Ст. Станојевић, Л. Мирковић, Ђ. Бошковић, *Манастир Манасија*. Народни Музеј у Београду, Српски споменици V, Београд 1928, 49 и даље.

и Лала, и Јелка и ја знале смо напамет опис какав је о њему дао наш чувени зналац фрескописања и живописа наших манастира, наравно и Манасије, проф. Л. Мирковић: „[...] отмена, висока, танка и достојанствена фигура, изнад природне величине, висока 2m и 45cm. Деспот Стефан има на глави круну од злата, украшену плавим драгим камењем [...]“². Али оно што смо све три упамтиле и често смо се тога сећале било је следеће: једнога дана, негде у рано поподне нас три смо стајале у наосу цркве окренуте леђима Деспотовој фресци и у једном тренутку ће, некако у глас, Лала и Јелка рећи, обраћајући се мени: „Он нас гледа“. Наравно, дан је био диван, зраци сунца су кроз прозор, надамак Деспотовом портрету, падали право на његово лице, тачније – на очи и стварно је утисак био невероватан: Деспот као да је баш у нас гледао. Тај доживљај је био несвакидашњи и увек бисмо се нас три тога сетиле кад год бисмо стајале надамак деспотове фреске.

Наравно, стојећи поред Деспотовог ктиторског портрета никада нисмо пропустиле прилику да прокоментаришемо и свитак који Деспот држи у руци и натпис на њему. Професорке Ређеп и Маринковић биле су заинтересоване за књижевно-духовну страну текста, а мене су више интересовале његове језичке карактеристике. На нашу велику жалост – и не само на нашу – натпис је веома оштећен, скоро нечитљив а разлог је неумитно време које на све оставља свој уништавајући печат, као и људска рука и небрижљивост; чак би се могло рећи и нека чудна незаинтересованост филолошке струке да се тај изузетно значајан натпис прочита и реконструише на местима где су практично већина слова већ уништена. Најчудније је то што се манастир Манасија (Ресава) налази практично надамак Београда, није тешко стићи до њених велелепних зидина, ући и разгледати њену цркву. Са овим натписом догодило се оно што се у науци често догађа, и не само у нашој – влада обичај преписивања онога што се већ затекло као „дешифровано“ и тако забележено; научници који су се касније бавили, рецимо баш овим свитком, нису се потрудили да сами покушају неко ново читање текста, да евентуално исправе претходно исписано, итд., тако да и није било озбиљнијих покушаја неке нове текстуалне интерпретације. Можда је понајбоље што је о молитви исписаној на развијеном свитку у Деспотовој руци рекао наш истакнути историчар уметности В. Ђурић: „Формула молитве која је исписана на развијеном свитку у руци деспота Стефана има такву садржину да би се могло закључити да је намера ктитора била да, кроз кратак текст, сажме основну идеју из аренге или санкције манастирске оснивачке повеље, не исписујући, као раније, читаву повељу in extenso“³.

Захваљујући великој и драгоцености помоћи др Гордане Томовић покушала сам да поново „прочитам“ читав текст, онако како се, углавном, сачувао

² Исто, 49.

³ В. Ђурић, *Поредњи византијских и српских владара с повељама*. Есфигменска повеља деспота Ђурђа, Београд 1988, 48.

до данас⁴. Сматрам да у овом мом скромном чланку посвећеном спомену проф. Јелке Ређеп треба да се нађе и молитвени запис са Деспотовог свитка. Често бисмо се у међусобним разговорима служиле библијским цитатима или парафразама па је тако било и кад су професорке Јелка и Лала чуле да хоћу поново да читам молитвени запис на свитку. Обе су некако, истовремено, изговориле (боље рећи – препричале) стих из *Књи́ге ꙗроуѡведникове* коју смо све три веома волеле. И он гласи: „*Свему има вријеме, и сваком ꙗѡслу ꙗѡд небом има вријеме.* (Проп. 3.1)“⁵. Овим су хтеле да ми дају до знања – тако сам бар ја схватила – да сам мало окаснила са својом намером да нешто више и боље ишчитам из те дивне молитве. Без обзира на све, ја наводим своје читање текста. Упорнији од мене можда ће и боље протумачити шта је то Деспот имао намеру да нам каже.⁵

† прѣмѣн [въ] трѡнци
 сл(а)вѣмѣн ц(а)рѣ н [гнѣ ѿ]
 мнѡгѣх ѿ ѡж[е] [прнѡ]
 шени (х)ѣ малѡе сѣ [прн-]
 ношеннѣ. ѡкоже ѡбѣтъ
 еси велѡкаго радѣ мѣ
 ло(с)рдѣа своѣго. малѣ(х)
 радѣ трѣдѡвѣ велѡкаа
 мѣздѡвѣздаанѣа дарѡ-
 вати чл(ѡвѣ)кѡмѣ . вѣнаа бо
 еси н вѣнѣ н свѣ(хѣ) [грѣ-]
 шнѣх сп (а)сѣнѣ . ѿ нн
 х же прѣвѣ азѣ есмѣ смѣренѣ рабѣ твоѣ.

Превод:

Прими [у] Тројици
 Слављени Царе [и Господе], поред
 многих оних који су при-
 нети [и] мало ово при-
 ношење. И као што обећао
 јеси, због великог ми-
 лосрђа свога, малих
 ради трудова велике
 награде даро-
 вати људима. Јер ти си
 вечни Творац а вечно си и свих гре-

⁴ Тешко ми је да то кажем, али мој је утисак да се поједина слова све слабије виде, многе речи, или њихови делови, сасвим су избледели, тако да ће од тог, нема сумње значајног и веома важног текста на Деспотовом свитку мало шта остати; можда само појединачна слова.

⁵ А др Гордани Томовић дугујем највећу могућу захвалност што ми је помогла да ипак до неког смисла дођем.

шних спасење; од њих
први ја јесам
смерни раб твој.

Нас три, Јелка, Лала и ја, веома често смо читале овај текст, онако како сам га ја, уз помоћ др Гордане Томовић, прочитала и увек бисмо нашле понешто што би се могло и другачије рећи и што би овој молитви додало још молитвеног духа, али ипак нисмо ништа суштински мењале и сложиле смо се да за сада остане тако како јесте.⁶ Веома ми је драго што ће се и ово Деспотово литерарно дело дубоке хришћанске садржине наћи у књизи посвећеној мојој драгој пријатељици Јелки.

*

Веома често бисмо разговарале и о повељи која је морала постојати и којом је Деспот даривао своју задужбину манастир Ресаву; сигурно је у њој било побројано све што је манастир поседовао. Она је по свој прилици била написана на свитку од пергамента а могуће да је била исписана и на манастирском зиду, или је постојала у оба вида.

Често смо разговарале о веома занимљивом селу по имену Милива које се налази надомак самог Деспотовца. До данас је то остало лепо и велико село, са уређеним кућама, са школом и сигурно да је у њему постојао и летњиковац или нека врста дворског комплекса где је кнежевска породица боравила. Кнез Лазар је у том селу имао и писарницу у којој је издао и једну од својих повеља.⁷

Професорка Ређеп често ми је говорила да смо ми, Ресавци, велике патриоте и да смо веома привржени свом родном крају, Горњој Ресави. Тако је настала и монографија о Деспотовцу, у оквиру библиотеке *Хроника насеља* коју је урадио Деспотовчанин Стојадин Томић и монографија о селу Миливи под насловом *Миливске кречарске њриче и дођодовићине* из пера Миливца Милуна Милорадовића, у оквиру библиотеке *Хроника села – њосебно издање*.⁸

Не треба сумњати да је проф. др Јелка Ређеп увек била у току свега што се збива у Деспотовцу и његовој околини, а нарочито све што је везано за манастир Ресаву и за деспота Стефана. Професорка је била изванредан познавалац Деспотовог рада и живота и свему што је у вези са њим увек се враћала са одушевљењем и огромним признањем. Зато је била увек срећна кад би се почеле приближавати свечаности под лепим називом Дани српског духовног преображења.

⁶ Г. Јовановић, *Молићвени запис на свитку килићорске фреске деспота Стефана Лазаревића*, Дани српског духовног преображења XX, Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности IV, Научни скуп, Деспотовац – Манасија, 25–26, август 2012, Деспотовац 2013, 17–27.

⁷ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, Чигоја штампа, Београд 2003.

⁸ Томићева књига изашла је 2015. г., а Милорадовићева 2017. г.

*Злајна Бојовић, ђок. иђуманија манасиира Манасије, маији Варвара, Гордана Јовановић,
Јелка Ређеј*

*Силвана Цакић, библиотекарка десјојовачке библиотеке, Биљана Марковић,
Рада Сјијовић, Јелка Ређеј, Гордана Јовановић*

На сјоменику је Мара Ресавкиња (Свилајнац): Драђана Мршевић Радовић, до ње је библиотекарка свилајначке библиотеке, даље: Златица Бојовић, Јелка Ређеј, Гордана Јовановић

Gordana M. Jovanović

THE DAYS OF SERBIAN SPIRITUAL TRANSFIGURATION
IN DESPOTOVAC IN JELKA REĐEP'S COMPANY

Summary

Writing about a dear friend is not an easy task, even if one is expected to write merely a brief note. This task is all the more difficult if the author is to write about a person with whom she spent many wonderful moments in her hometown, Despotovac, in Gornja Resava, where the unforgettable friend stayed very often, feeling as if she had been among her own kin. She was greeted with respect and everybody was glad to hear her word. A couple of pages written on this occasion will present to the readers an exceptional personality, which Prof. Jelka Ređep, PhD, truly was and will always remain as such in my memory. With her expertise and presentation style, she left an imprint on the cultural events organized in August in Despotovac, well-known as the Days of Serbian Spiritual Transformation.

Институт за српски језик САНУ
Филолошки факултет Универзитета у Београду
gocaresavka@yahoo.com

УПУТСТВО ЗА ПРИПРЕМУ РУКОПИСА ЗА ШТАМПУ

Часопис *Зборник Матице српске за књижевност и језик* објављује оригиналне радове из свих области истраживања књижевности (књижевна историја, теорија књижевности, методологија проучавања књижевности, компаративистика), грађу и приказе, као и лингвистичке радове који су непосредно везани за проучавање књижевности. Радови који су већ објављени или попуштени за објављивање у некој другој публикацији не могу бити прихваћени. Ако је рад био изложен на научном скупу у виду усменог саопштења, податак о томе треба да буде наведен у посебној напомени при дну прве стране чланка.

Језици рада су српски језик, остали словенски језици, енглески, немачки и француски. За радове на српском језику примењује се *Правилник српског језика* Митра Пешикана, Јована Јерковића и Мата Пижурице (Нови Сад: Матица српска, 2010).

1. ПРЕДАЈА РУКОПИСА

Рад послати одштампан на адресу: Уредништво *Зборника Матице српске за књижевност и језик*, Матица српска, Улица Матице српске 1, 21000 Нови Сад, Србија. Електронску верзију рукописа у Word формату послати на адресу: jdjukic@maticasrpska.org.rs. У електронској верзији не наводити податке о аутору, него их дати у тексту електронске поруке (назив и седиште установе, електронска адреса аутора). Ако је аутора више, за свакога навести тражене податке. Штампана верзија рукописа може бити замењена електронском верзијом у PD формату. Рукописи се не враћају ауторима.

2. ПРОЦЕС РЕЦЕНЗИРАЊА

Радове рецензирају два квалификована рецензента. У року од два месеца од пријема рукописа аутори ће бити обавештени о томе да ли је рад прихваћен за објављивање. Поступак рецензирања је анониман у оба смера. Рок за објављивање прихваћених радова је 12 месеци од предаје коначне верзије рукописа.

3. ЕЛЕМЕНТИ РАДА (обавезан редослед):

а) име и презиме аутора: у студијама и чланцима изнад наслова уз леву маргину, у приказима испод текста уз десну маргину, курзивом; назив и број пројекта/програма у оквиру којег је чланак настао наводи се у подбелешци, везаној звездицом за наслов рада;

б) наслов рада: верзалом, центриран;

в) сажетак (до 8 редова): на језику основног текста, без ознаке *Сажетак*; лева маргина увучена 1,5 cm у односу на основни текст;

г) *Кључне речи* (до 5): на језику основног текста; лева маргина увучена 1,5 cm у односу на основни текст;

д) основни текст;

ђ) ИЗВОРИ И ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА: центрирано;

е) резиме садржи: име аутора уз леву маргину, наслов рада (верзалом, центрирано), испод наслова Резиме (центрирано и спационирано), текст резимеа; уколико је рад на српском језику, резиме може бити на енглеском, немачком, руском или француском; уколико је рад на страном језику, резиме је на српском; ако аутор није у могућности да обезбеди резиме на одговарајућем језику, треба да га напише на језику рада, а Уредништво ће обезбедити превод.

ж) назив и адреса установе у којој је аутор запослен и електронска адреса аутора, уз леву маргину (у приказима уз десну); називи сложених организација треба да одражавају хијерархију њихове структуре, један испод другог.

4. ФОРМАТ

а) стандардни: A4; маргине 2,5 cm;

б) фонт: Times New Roman; друге фонтове употребљене у тексту послати као посебан фајл;

в) величина слова: основни текст 12 pt, а сажетак, кључне речи, подножне напомене, извори, цитирана литература, резиме, назив и адреса установе и електронска адреса аутора 10 pt;

г) размак између редова: 1,5;

д) напомене: у дну стране (footnotes, а не endnotes), искључиво аргументативне; први ред увучен 1,5 cm у односу на основни текст;

ђ) за наглашавање се користи *иџалик* (не **болд**);

е) наслови појединих сегмената рада дају се малим верзалом, увучени за 1,5 cm и интегрисани у почетне параграфе; пожељно је да буду нумерисани (1., 1.1., 1.2., 1.2.1. итд.); параграфи 1., 2. итд. одвајају се од претходног параграфа једним празним редом, а параграфи 1.1., 1.2. итд. размаком од 6 pt.

5. ЦИТИРАНЕ ФОРМЕ

а) наслови посебних публикација који се помињу у раду штампају се италиком;

б) цитати се дају под двоструким знацима навода (у раду на српском „...“, у радовима на другим језицима у складу с одговарајућим правописом), а цитат унутар цитата под једноструким знацима навода ('...'); пожељно је цитирање према изворном тексту (оригиналу); уколико се цитира преведени рад, у одговарајућој напмени навести библиографске податке о оригиналу; доследно се придржавати једног од наведених начина цитирања;

в) краћи цитати (2–3 реда) дају се унутар текста, дужи цитати се издвајају из основног текста (увучени), са извором цитата датим на крају;

г) пример се наводи италиком, а његов превод под једноструким знацима навода ('...').

6. ЦИТИРАЊЕ РЕФЕРЕНЦИ ИНТЕГРИШЕ СЕ У ТЕКСТ, НА СЛЕДЕЋИ НАЧИН:

а) упућивање на студију у целини: (САМАРЦИЈА 2011);

б) упућивање на одређену страну студије: (MURPHY 1974: 95);

в) упућивање на одређено издање исте студије: (ДЕРЕТИЋ 2004⁴: 82);

г) упућивање на студије истог аутора из исте године: (ПАВИЋ 1972а: 34), (ПАВИЋ 1972б: 93);

д) упућивање на студију два аутора: (РАДЕВИЋ – МАТИЦКИ 2010: 52–55);

ђ) студије истог аутора наводе се хронолошким редом: (ЖИВКОВИЋ 1970; 1983);

е) уколико библиографски извор има више од два аутора, у парентези се наводи презиме првог аутора, док се презимена осталих аутора замењују скраћеницом и др./et al.;

ж) страна имена се у тексту на српском језику транскрибују; у парентези се наводе у оригиналној графији;

з) ако је из контекста јасно који је аутор цитиран, у парентези није потребно наводити његово презиме, нпр.

Према Марфијевом истраживању (1974: 207), први сачувани трактат из ове области сачинио је бенедиктинац Алберик из Монте Касина у другој половини XI века.

и) ако се упућује на радове двају или више аутора, податке о сваком следећем раду одвојити тачком и запетом, нпр. (СУВАЏИЋ 2005: 201; ПЕТКОВИЋ 2010: 65–89);

ј) рукописи се цитирају према фолијацији (нпр. 2а–3б), а не према пагинацији, изузев у случајевима кад је рукопис пагиниран.

7. ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

У текстовима писаним ћирилицом најпре се наводе (према азбучном реду презимена аутора) радови објављени ћирилицом, а затим (према абecedном реду презимена аутора) радови објављени латиницом; у текстовима писаним латиницом редослед је обрнут; сви редови осим првог увучени су за 1,5 cm употребом тзв. „висећег“ параграфа; презиме аутора дати малим верзалом; у радовима на енглеском, немачком и француском референце ћирилицом се могу транслитерovati латиницом.

Литература се наводи на следећи начин:

а) књига (један аутор):

ПАВИЋ, Милорад. *Историја српске књижевности барокног доба*. Београд: Нолит, 1970.

б) књига (више аутора):

РАДЕВИЋ, Милорад, Миодраг Матицки. *Народне њесме у „Српско-далматинском маџазину“*. Нови Сад: Матица српска, 2010.

в) рад у часопису:

ЖИВКОВИЋ, Драгиша. Радоје Домановић и теорија „Sekundenstil“-а. *Зборник Мајице српске за књижевност и језик* XLIII/1 (1995): 7–16.

г) рад у зборнику радова:

ПИПЕР, Предраг. О когнитивнолингвистичким и сродно усмереним проучавањима српског језика. Предраг Пипер (ур.). *Когнитивнолингвистичка проучавања српског језика*. Београд: САНУ, 2006, 9–46.

д) речник:

ESJS: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* (red. Eva Havlová), 1–. Praha: Academia, 1989–.

ђ) фототипско издање:

ИВИЋ, Милка. *Значења српскохрватског инструменџала и њихов развој (синтаксичко-семантичка студија)*. Београд, 1954. Београд: Српска академија наука и уметности – Београдска књига – Институт за српски језик САНУ, 2005.

е) рукописна грађа:

НИКОЛИЋ, Јован. *Песмарица*. Темишвар: Архив САНУ у Београду, сигн. 8552/264/5, 1780–1783.

ж) публикација доступна on-line:

PELLUGA, Dino. *Survey of the Literature of England*. <<http://web.ics.purdue.edu/~felluga/eng241/index.html>> 18. 09. 2009.

Уређивачки одбор *Зборника Мајице српске за књижевност и језик*

Рецензенти

Др Јованка Радић
Др Милан Ајџановић
Др Зоран Симић
Др Светлана Томин
Др Јован Делић
Др Марина Курешевић
Др Наташа Половина

CONTENTS

SVETLANA TOMIN. Bibliography of prof. Jelka Redep (1936–2014). ĐORĐE V. TRIFUNOVIĆ. Reflection of *the midnight sun on a secondary sky* by Vasko Popa. A note of a contemporary. ZLATA D. BOJOVIĆ. First Sketches of *Old Serbian Literature* by Pavle Popović. TOMISLAV. Ž. JOVANOVIĆ. Apocrypha *Kako marta osudi Pilata* in Three Serbian Transcripts. IRENA B. ŠPADIJER. Medieval Hero of our Time: Paolo Sorrentino's the Young Pope. MIRJANA Ž. BOŠKOV. Contributions to the Chronographic Original of Đorđe Branković and on its Occasion. ZORICA S. VITIĆ, DANIJEL M. DOJČINOVIĆ. Gregory Nazianzen's *Oration in Commendation of the Maccabees in the Redaction of Gavrilko Trojičanin*. SLAVICA M. VASILJEVIĆ ILIĆ. Esther in Old Serbian Literature. NATAŠA M. POLOVINA. The Motif of Three Holy Children in the Fiery Furnace in Serbian Medieval Literature. VLADIMIR S. BALJ. "Others Write Differently and Each of Them Wants to Get His Way". Two Descriptions of the Battle of Velbazhd as a Contribution to Understanding the Poetics of Genre. GORDANA S. DRAGIN. Saint Sava in Toponyms and Legends in the Studenica Basin. MARINA F. KUREŠEVIĆ. Along with the Complete Editing of the Story of Ahikuar According to the Manuscript No. 53 from the National Library of Serbia. NADA M. MILOŠEVIĆ-ĐORĐEVIĆ. Stories in Vuk's *Srpski Rječnik* (Serbian Dictionary) from 1818. MARIJA N. KLEUT. Sava Tekelija's Testimonies on Folklore. LJILJANA Ž. PEŠIKAN LJUŠTANOVIĆ. Gender aspects of the Oral Lament. MIODRAG S. MATICKI. Word Formation in the Tales About Words. SONJA D. PETROVIĆ. The Belated Hero of the Kosovo Battle: Intertext and Cultural Memory. NEVENA P. VARNICA. No Everyone can Forgive. DRAGOLJUB Ž. PERIĆ, JASMINA S. JOKIĆ. The Remains of the Cattle Cult in a Serbian Ritual Songs. GORDANA M. JOVANOVIĆ. The Days of Serbian Spiritual Transfiguration in Despotovac in Jelka Redep's Company.

Зборник Матице српске за књижевност и језик излази годишње трипут,
у три свеске, које чине једну књигу.

Редакција 1. св. LXVII књиге Зборника Матице српске за књижевност и језик
закључена је 4. јула 2019. године.

Штампање завршено септембра 2019.

Издаје Матица српска, Нови Сад

www.maticasrpska.org.rs
e-mail: zmskj@maticasrpska.org.rs

За издавача:
Проф. др Драган Сџанић
председник Матице српске

Стручни сарадник: *Јулица Ђукић*

Секретар Уредништва: *др Исидора Бјелаковић*

Лектор и коректор: *др Маја Сџокин*

Технички уредник: *Јулица Туцаков*

Слова за корице израдио: *Драган Вишњекруна*

Тираж: 500

Компјутерски слог: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин

Штампање Зборника Матице српске за књижевност и језик за 2019. годину помогло је
Министарство културе и информисања Републике Србије
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

Штампа: Сајнос, Нови Сад

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
80+82(082)

ЗБОРНИК Матице српске за књижевност и језик /
главни и одговорни уредник Јован Делић. – 1953, књ. 1– .
– Нови Сад : Матица српска, 1954– . – 24 cm
Три пута годишње.

ISSN 0543-1220

COBISS.SR-ID 9627138